

147925

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

EMİN ER-REYHÂNİ

VE

MEHCER EDEBİYATI'NDAKİ YERİ

- DOKTORA TEZİ -

Danışman
Doç. Dr. Mehmet YALAR

Şener ŞAHİN

Bursa 2005

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I-VII
KISALTMALAR	VIII
TRANSKRİPSİYON	IX
ÖNSÖZ	X-XII
GİRİŞ	XIII-XX

BİRİNCİ BÖLÜM

EMİN ER-REYHÂNİ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYET PORTRESİ

I. EMİN er-REYHÂNİ'NİN HAYATI

A. Çocukluk Dönemi: Haylaz ve Enerjik	1
B. Okul Dönemi: Parlak ve Ateşin	2
C. Yeni Bir Dünyaya Doğru: Fureyke'den New York'a	3
D. er-Reyhâni'nin İlk Sanat Çevresi ve Buradaki Etkinlikleri	5
E. Fureyke'ye İlk Dönüşü	6
F. Hayat Kalitesinde Terfi: Okurluktan Yazarlığa	7
G. el-Ma ^c arrî'yle Gelen Şöhret ve Prestij	9
H. Metropoldeki Yalnızlığa İsyan: Fureyke'ye İkinci Dönüşü	10
İ. Fureyke'de Bir Edebiyat Salonu: Reyhâni Çadırı	12
J. İki Dostun Avrupa'da Buluşması ve <i>The Book of Halid</i>	15
K. Titanic Faciasından Tesâdüfen Kurtuluşu ve I. Dünya Savaşı Öncesi Faaliyetleri	17
L. I. Dünya Savaşı Dönemi Aktif Siyâset Yılları: 1916-1917	18
M. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Faaliyetleri	21
N. Emîn er-Reyhâni'nin Arabistan Yarımadasındaki Faaliyetleri ve İlk Çöl Seyahati	22
O. Emîn er-Reyhâni'nin İkinci Çöl Seyahati	25
P. Seyahat Tecrübesinin Batıya Transferi: Yeniden New York'a Dönüş	27
R. Fureyke'de En Verimli Yıllar	29
S. Emîn er-Reyhâni'nin Son Yıllarında Bazı Radikal Çabaları	30
T. Mey Ziyâde İçin Fedâ Edilen Sene: 1938 (Emîn er-Reyhâni'nin, Mey Ziyâde İçin Başlattığı Hukuk Savaşı)	32
U. Emîn er-Reyhâni'nin Son Amerika ve Avrupa Ziyâretleri	33
V. Bereketli Bir Ömrün İlginç Sonu: Bisikletle Gelen Ölüm	34

II. EMİN er-REYHÂNİ’NİN ŞAHSİYET PORTRESİ

A. Bir Düşünür Olarak er-Reyhānī	36
1. Septik Düşünceleri	39
2. Allah ve Tabiat İlişkisi Hakkındaki Görüşleri	41
B. Bir Rasyonalist Olarak er-Reyhānī	43
C. Bir Optimist Olarak er-Reyhānī	44
D. Bir Ahlakçı Olarak er-Reyhānī	46
E. Bir Mistik Olarak er-Reyhānī	48
F. Bir Seyyah Olarak er-Reyhānī	53
1. Hicaz Seyahati	56
2. Yemen Seyahati	56
3. Hindistan Seyahati	57
4. Irak Seyahati	57
5. Necd Seyahati	57
6. Lübnan içinde yaptığı küçük seyahatler	58
7. Fas Seyahati	59
G. Bir Eleştirmen Olarak er-Reyhānī	59
1. Tenkitlerinde Açık Sözlü ve Cesur Olması	60
2. Tenkitlerinde objektif olması	63
3. Tenkitlerinde iğneleyici bir üslubu tercih etmesi	64
H. Bir Hatip Olarak er-Reyhānī	65
İ. Bir Nüktedan Olarak er-Reyhānī	68
J. Bir Panarabist Olarak er-Reyhānī	70
K. Bir Devrimci veya Islahatçı Olarak er-Reyhānī	72
1. Sosyal Konulardaki Başkaldırısı	74
2. Dînî Konulardaki Başkaldırısı	75
3. Siyâsî Konulardaki Başkaldırısı	76
L. Bir Aktivist Olarak er-Reyhānī	79
M. Bir Özgürlükçü Olarak er-Reyhānī	80
N. Bir Hümanist Olarak er-Reyhānī	82
O. Bir Çevreci Olarak er-Reyhānī	82

İKİNCİ BÖLÜM

EMİN er-REYHÂNİ’NİN ESERLERİ VE DÜŞÜNCELERİ

I. EMİN er-REYHÂNİ’NİN ESERLERİ.....	84
A. Emîn er-Reyhânî’nin Arapça Kaleme Aldığı Eserleri	85
1) Edebî Eserleri	85
a) Anlatı (roman, hikâye, tiyatro) türünde kaleme aldıkları	85
(1) el-Muhâlefetu’s-sulâsiyye fi’l-memleketi’l-hayavâniyye	85
(Hayvân Krallığında Üçlü Dayanışma)	
(2) el-Mukârî ve’l-kâhin (Katır Çobanı ve Râhip)	89
(3) Zenbekatu’l-Gûr (Lily of Ghore: Gôr Zambağı)	94
(4) Hârice’l-harîm (Harem Dışında) veya Jahan (Cihân)	104
(5) Vefâu’z-zemân (Zamânın Sadâkati)	104
(6) Sicillu’t-tevbe (Tövbe Defteri)	105
(a) ‘Abdulhamîd fi sicni’l-âsitâne (Abdülhamit Payitaht Zindanında)	106
(b) Şerîf Efendî	107
(c) Nabukadnezar	108
(d) İklîlu’l-‘âr (Utanç Tâci)	109
(e) Bi kaçâ ve kader (Takdîr-i İlâhi)	109
b) Edebî Makâle ve Edebî Tenkit Türünde Kaleme Aldıkları	110
(1) er-Reyhânîyyât	110
(2) Entum eş-şu‘arâ! (You Poets!: Siz Şairler!)	111
(3) Edeb ve Fenn (Edebiyat ve Sanat)	111
(4) Vucûh Şarkîyye ve Ğarbiyye (Doğudan ve Batıdan Portreler)	112
(5) Kışşatî ma‘a Mey (Mey’le Hikâyem)	112
c) Şiir türünde kaleme aldığı eser	112
(1) Hutâfu’l-evdiye (Vâdilerin Haykırışı)	112
d) Mesel Türündeki Eseri	113
(1) Buzûr li’z-zâri‘în (Çiftçiler İçin Tohumlar)	113
2) Diğer Arapça Eserleri	114
a) Seyahat Yazıları	114
(1) Mulûku’l-‘Arab (Arap Kralları)	114
(2) Kâlbü’l-‘Irâk (Irak’ın Kalbi)	115
(3) Kâlbü Lubnân (Lübnan’ın Kalbi)	116
(4) el-Mağribu’l-Akşâ ve Nûru’l-Endelûs (Fas ve Endülüs’ün Işığı)	117
b) Tarihî, Sosyal, Siyâsal ve Felsefî İçerikli Kitap ve Makâleleri	118
(1) Nubze fi’s-sevrati’l-Feransiyye (Fransız Devrimine Bir Bakış)	118
(2) Târihu Necd el-ĥadîs (Modern Necid Târîhi)	118
(3) en-Nekebât (Belâlar)	120
(4) et-Teĥarruf ve’l-İşlâh (Tutuculuk ve Reform)	120
(5) Fayşal el-evvel (Birinci Faysal)	120
(6) el-Kavmiyyât (Millî Meseleler Üzerine Yazılar)	121

(7) Şezerāt min ‘ahdi’s-şibā (Çocukluk ve İlk Gençlik Dönemi Yazıları)	121
(8) Vaşiyetī (Vasiyetim)	122
(9) Maşīru Fīleştīn (The Fate of Palestine: Filistin’in Kaderi)	123
c) Mektupları	123
(1) er-Resāil (Mektuplar)	123
B. Emīn er-Reyhānī’nin İngilizce Kaleme Aldığı Eserleri	125
1) Edebî Eserleri	125
a) Anlatı (roman, hikâye, tiyatro) türünde kaleme aldıkları	125
(1) Wajdah (Vecde)	125
(2) The Book of Halid (Kitābu Ḥālid: Halid’in Kitabı)	125
(3) The Lily of Ghore (Zenbeķatu’l-Ġūr: Ġūr Zambaĝı)	129
(4) The Green Flag and The Other Stories (Yeşil Bayrak ve Diğer Hikâyeler)	129
(5) Jahan/Out of the Harem (Cihân/Haremin Dışında)	130
(6) Dr. Della Vallé (Doktor Della Vallé)	131
b) Şiir, Edebiyat ve Sanatla İlgili Tenkit Yazıları	132
(1) You, Poets! (Entum, eş-şu‘arā!/Siz Şâirler!)	132
(2) The Lore of the Arabian Nights (Arap Gecelerinin Halk Öyküleri)	133
(3) Arabian Contribution to Civilization (Arap Unsurunun Medeniyete Katkısı)	133
(4) The Poetry of Arabia (Arap Şiiri Üzerine)	133
(5) Critics in Art (Resim Üzerine Eleştirel Yazılar)	134
(6) Critics in Dancing (Dans Üzerine Eleştirel Yazılar)	134
c) Şiirleri ve Şiir Tercümeleri	134
(1) The Quatrains of Abu’l-Ala (Ebu’l-‘Alā’nın Dörtlükleri)	134
(2) Myrtle and Myrrh (Mersin Ağacı ve Sarı Sakız)	135
(3) The Luzūmiyyât of Abu’l-Ala (Ebu’l-‘Alā el-Ma‘arrī’nin Luzūmiyyât’ı)	135
(4) A Chant of Mystics (Unşüdetu’l-mutaşavvifīn/Mistiklerin İlâhisi)	135
2) Diğer İngilizce Eserleri	136
a) Seyahat Yazıları	136
(1) Ibn Saoud of Arabia or The Maker of Modern Arabia (Arabistanlı İbn Suud Ya da Modern Arabistan’ın Kurucusu)	136
(2) Around the Coasts of Arabia (Arabistan Sahillerinde ya da Mulūku’l-‘Arab -I-)	136
(3) Arabian Peak and Desert (Arap Zirvesi ve Çöl ya da Mulūku’l-‘Arab -II-)	136
(4) Irak, During the Days of King Faisal (Birinci Faysal Döneminde Irak)	137
(5) Kurdistân (Kürdistan)	137
(6) In the Land of the Mayas (Maya Topraklarında)	137
b) Siyâsî Tarih Yazıları ve Siyâsal İçerikli Makâleleri	138
(1) The Descent of Bolchevism (Bolşevizmin Kökleri)	138
(2) The Fate of Palestine (Maşīru Fīleştīn: Filistin’in Kaderi)	138
(3) Turkey and Islam in the War (Birinci Dünya Savaşında Türkiye ve İslam)	138
(4) Letters to Uncle Sam (Sam Amca’ya Mektuplar)	139
(5) The Pan Arab Movement (Panarabist Hareket)	139
c) Sosyal içerikli makâleleri	139

(1) The Path of Vision (Câddetu'r-ru'yâ/Hayal Yolu)	139
(2) The White Way and The Desert (Beyaz Yol ve Çöl)	140
d) Mektupları	140
(1) The Letters of Ameen Rihani (Emîn er-Reyhânî'nin Mektupları)	140

II. EMİN er-REYHÂNÎ'NİN DÜŞÜNCELERİ

A. Emîn er-Reyhânî'nin Düşüncelerini Besleyen Kültür Kaynakları	141
1) Okuduğu Kitaplar	141
2) Hayat Okulu	144
3) Edebî ve Sosyal Etkinlikleri	144
B. Emîn er-Reyhânî'nin Düşüncelerini Etkileyen Önemli Şahsiyetler	145
1) Doğulu Şahsiyetler	145
a) Ebu'l ʿAlâ el-Maʿarrî	145
b) Gazali	146
c) Hz. Ali	146
2) Batılı Şahsiyetler	147
C. er-Reyhânî'nin Çeşitli Konulara Dair Önemli Düşünceleri	150
1) Doğu-Batı İkilimi ve Arap-Amerikan Diyalogunun Tesisi	150
2) Madde-Mânâ ve Madde-Ruh İlişkisi	152
3) Tabiat ve Tabiatla İlgili Görüşleri	153
a) Tabiat Tefekkürü ve Tabiatla İlgili Temalar	153
b) Tabiat ve Şehir Mukâyesesi	155
c) Sekoya ve Sedir	156
4) Milliyetçilik Anlayışı ve Lübnan Sevgisi	157
a) Emperyalizme Bakışı	160
b) Fransız Mandasına Bakışı	160
5) Din Konusundaki Görüşleri	161
a) Dinde Özgürleşme	165
b) Ahiret Hayatı: Cennet-Cehennem	166
c) Dua ve Tefekkür Anlayışı	167
d) Mucizelere Bakışı	167
e) İlâhî Adâlet Kavramı	167
f) Tanrının, İnsan Bedeninde Tecessümü	168
g) Hz. İsa	168
h) Din-Akıl Çatışması veya Aklın Dine Öncelenmesi	169
ı) Dine Pragmatik Yaklaşım	169
j) Dinî hoşgörü ve Dinler Arası Diyalog: Ortak Değerleri Olan Bir Tek Din Anlayışı	170
6) İdeal İnsan ve İdeal Şehir Düşüncesi	176
a) İdeal Kadın	177
b) Gerçek Saadet	178
7) Kadın Meselesine Yaklaşımı	178

a) Bertha Case	181
b) Aşk Konusuna Yaklaşımı	183
8) Çeşitli Sosyal Konulara Dair Görüşleri	184
9) Bazı Temel Siyasî Meselelere Dâir Görüşleri	186
a) Azınlıklar Meselesi ve Öngördüğü Devlet Şekli	187
b) Hürriyetler Konusu ve Filistin Meselesi	188

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMİN ER-REYHÂNİ’NİN MEHCER EDEBİYATINDAKİ YERİ

I. EMİN er-REYHÂNİ’NİN EDEBİ KİŞİLİĞİ

A. İki dillilik (Bilingualizm) Sorunu ve Karşılaştığı Güçlükler	190
B. Edebî Görüşleri	196
1) Edebiyatçının Toplumdaki Rolü ve Edebiyatla Hayatın İçişeliği	197
2) Edebiyatta ve Dilde Yenileşme İhtiyacı ve Özgürlük Kavramı	200
3) Şiir Alanındaki Yenilikçi Yaklaşımları	204
a) Reyhânî’nin Mensur Şiir Tekniği: Bu Türün Arap Edebiyatına Girmesinde ve Tanıtılmasındaki Rolü ve Katkısı	205
b) Şiirde Konu Çeşitliliğine Eleştirel Yaklaşım	218
c) Şiirde Şekil-Anlam İlişkisi Üzerine Değerlendirmeleri	221
4) Gözyaşı Edebiyatı Karşıtlığı	223
5) Tercüme Olgusuna Yaklaşımı	226
6) Reyhânî’nin, Arap-Amerikan Edebiyat Ortamına ve Mehcer Basınına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeleri	227
7) Edebiyatta ve Basında ‘Etik’ Kavramı	230
C. Reyhânî’de Edebî Türler	231
1) Makâle	232
2) Hitâbe	233
3) Şiir	233
4) Anlatı (Kısa Hikâyeye, Roman, Fabl)	234
5) Tiyatro	235
6) Gezi Yazıları	236
7) Mektup	238
D. Reyhânî’de Edebî Sanatlar	239
1) Teşbih Sanatı	239
2) Seci ve Aliterasyon Sanatları	240
3) Tezat Sanatı	242
E. Üslûbu	242
1) Üslûbunun Belirgin Özellikleri	244
a) Akıcılık	244

b) Betimlemede Dakiklik/İncelik	245
c) Gerçekçilik	245
d) Nükteli ve Yergici Anlatım	247
e) Üslupta Konuşur Gibilik	247
f) İcaz ve İtnap	248
g) Üslupta Şahsîlik	248
h) Kur'an Üslûbu	248
i) Kelime Oyunları	252
j) Polemikçi Üsluptan Sakınması	256
2) Üslûbuna Hakim Olan Bilimsel Öğeler	257
a) Objektiflik	257
b) Kaynaklara Mürâcaat	257
c) İstatistikî Bilgiler	257
II. BİR DEĞERLENDİRME: EDEBİYATLARI BAKIMINDAN EMİN ER-REYHÂNİ VE CUBRÂN HALİL CUBRÂN'IN KARŞILAŞTIRILMASI	258
SONUÇ	263
BİBLİYOGRAFYA	268
TABLO EKİ -I-	274
TABLO EKİ -II-	279
İSİM İNDEKSİ	284
YER İNDEKSİ	287

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
ev.	Çeviren
D.İ.A	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
S.A.V.	sallallâhu aleyhi vesellem
s.	sayfa
tsz.	tarihsiz
vd.	ve diğeri
vb.	ve benzerleri

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde kabul edilen şu transkripsiyon sistemi kullanılmıştır:

Arapça karakter	Transkribe edilmiş Türkçe karakter
آ / ا	ā
و	ū
ي	ī
ث	ṣ
ح	ḥ
خ	ḫ
ذ	ẓ
ص	ṣ
ض	ḍ
ط	ṭ
ظ	ẓ
ع	c
غ	ġ
ق	q

Ayrıca;

- 1) Harf-i tarif ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir: **el-Mukārī** ve **'l-kāhin** ve **er-Reyhāniyyāt** örneklerinde olduğu gibi.
- 2) Üzerinde çalıştığımız kişinin adı bir bütün olarak kullanıldığında ikinci ismin başındaki harf-i tarif korunarak **Emīn er-Reyhānī** denilmiş, kısaca ikinci isimle yetinilmek istendiğinde ise harf-i tarifsiz biçimi olan **Reyhānī** sözcüğü kullanılmıştır.

ÖNSÖZ

20. yüzyıl Çağdaş Arap Edebiyatı'nın, deniz aşırı ülkelerdeki önemli bir uzantısı kabul edilen Mehcer Edebiyatı (Arap Göç Edebiyatı), ülkemizde, Arap dili ve edebiyatı konusunda araştırma yapanlar için oldukça bâkir, daha doğrusu geç kalınmış bir çalışma alanı sayılır. Genel anlamda Mehcer Edebiyatı'nı konu alan ilk akademik çalışma, 1998'de, Prof. Dr. Azmi YÜKSEL'in danışmanlığında yürütülen ve "*Mehcer Edebiyatı ve Arap Edebiyatına Etkisi*" başlığını taşıyan bir Yüksek Lisans çalışmasıdır.

Bunu takip eden bir diğer akademik çalışma, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Doç. Dr. Mehmet YALAR'ın danışmanlığında hazırlanan ve "*Cubran Halil Cubran ve Çağdaş Arap Edebiyatındaki Yeri*" başlığını taşıyan doktora tezidir. Bu iki tezin dışında, Hüseyin YAZICI tarafından büyük bir emekle telif edilen *Göç Edebiyatı -Doğuyu Batıya Taşıyanlar-* adlı eser, tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alanda şu ana kadar ortaya konmuş en kapsamlı çalışmadır. Ne var ki, söz konusu edebiyatın gerek Kuzey gerekse Güney Amerika'daki önde gelen temsilcileri, henüz müstakil çalışmalarla edebî yönden yeterince tanıtılabilmemiş değildir.

"*Mehcer ekolünün oluşmasında en büyük paya sahip göçmen Arap yazarlar kimlerdir?*" şeklinde bir soru sorulsa, tartışmasız üç isim telaffuz edilir: Cubrân, Reyhânî ve Nu'ayme. O nedenle biz de, Cubran'dan sonra ikinci önemli mehcer edîbi olarak gördüğümüz Emîn Fâris er-Reyhânî'yi doktora tez konusu olarak işlemeyi uygun gördük. Ancak, Mehcer Edebiyatı'nı hazırlayan faktörlerle ilgili tarihî bir arka plana -konu, yukarıda zikredilen her üç akademik çalışmada yeterince işlendiğinden- gerek duyulmamıştır. Bunun yerine, genel anlamda Mehcer Edebiyatı'na çok kısa bir bakış yapılmıştır.

Tezimiz üç ana bölümden ve iki tablo ekinden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Emîn Fâris er-Reyhânî'nin yaşam serüveni ve şahsiyet portresini oluşturan ana çizgiler olabildiğince ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Özellikle hayatıyla ilgili kısımda yer alan başlıklar, konuyu veya dönemi en iyi özetlediğine inandığımız bir takım olay veya kavramlarla ilişkilendirilerek oluşturulmuştur. Sözgelimi;

"Çocukluğu" yerine "*Çocukluk Dönemi: Haylaz ve Enerjik*";

"Tahsili" yerine "*Okul Dönemi: Parlak ve Ateşin*";

Ma'arrî'den yaptığı tercümeleleri içeren *The Quatrians*'ı yayınlamasının ardından şöhret basamaklarını yavaş yavaş tırmanmaya başlamasından sonraki dönemi anlatmak üzere "*Üne Kavuşması*" yerine "*el-Ma'arrî'yle Gelen Şöhret ve Prestij*";

ve son kısımda “Ölümü” yerine “*Bereketli Bir Ömrün İlginç Sonu: Bisikletle Gelen Ölüm*” gibi hem ilgi çekici, hem de müteakip paragraflardaki bilgiyi özetleyici mâhiyette başlıklar tercih edilmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında, şahsiyet portresinin değişik yönleri aydınlatılmakta, ancak Arap dünyasında, bir edebiyatçıdan ziyâde, bir siyâsetçi, bir filozof ve bir seyyah olarak tanınmasından ötürü, er-Reyhânî'nin felsefi, siyâsî ve gezgin kimliği üzerinde de etraflıca durulmaktadır.

Kezâ, tezimizin ikinci bölümü de, “*Emîn er-Reyhânî'nin Eserleri*” ve “*Emîn er-Reyhânî'nin Düşünceleri*” şeklinde iki ana başlık altında işlenmiştir. Herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için önce yazarın *Arapça Eserleri*, arkasından *İngilizce Eserleri* kategorik olarak sıralanıp tanıtılmıştır. Bizzat yazar tarafından hem İngilizce hem de Arapça kaleme alınan eserlerse, ilk olarak hangi dilde kaleme alınmışlarsa o dildeki kitapları arasında tanıtılmış, tercüme edildiği dilde ise sadece eser adları zikredilip kısa bir bilgi verildikten sonra, ayrıntılı bilgi için diğer (orijinal) dildeki eser adlarına gönderme yapılmıştır.

İkinci bölümün ikinci kısmını oluşturan “*Emîn er-Reyhânî'nin Düşünceleri*” başlıklı kısımda ise, önce Reyhânî'nin düşüncelerini besleyen felsefi ve kültürel arka plân tanıtılmış, arkasından, zengin bir konu yelpazesine sahip çeşitli meselelere dâir görüşleri irdelenmiştir.

Tezimizin en önemli kısmı olan üçüncü ve son bölümde ise, “*Emîn er-Reyhânî'nin Mehcer Edebiyatı'ndaki Yeri*” tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu maksatla, önce Reyhânî'nin özgün edebî görüşleri, modern Arap şiirinde bir öncüsü sayıldığı mensur şiir tekniği, dil ve üslupta baş vurduğu sanatlar, kullandığı edebî türler detaylı olarak ele alınıp edebî kişiliğinin ana çizgileri belirlenmeye çalışılmış; tez, Mehcer Edebiyatı'nın en parlak ve şöhretli ismi Cubrân Hâlîl Cubrân'la Emîn er-Reyhânî arasında edebî açıdan yapılan özet bir karşılaştırma ile noktalanmıştır.

Tezin hemen sonrasında yer alan iki tablodan ilki, gezgin yönü son derece önemli olan Emîn er-Reyhânî'nin, çocukluk yıllarından vefâtına kadar geçen sürede, Doğuda ve Batıda değişik vesilelerle yaptığı küçük büyük her yolculuğu ve seyahati kronolojik olarak sunmaktadır. Tablonun ‘*kaldığı adres*’ hanesinde, yalnızca seyahat esnasında ikâmet ettiği otel veya özel hânelerin adresleri verilmemiş, bilhassa günü birlik ziyâretlerin ne maksatla yapıldığını işâret eden açıklamalar da düşülmüştür.

İkinci tablo ise, yine faal bir hatip olan er-Reyhânî'nin, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, değişik kurumların daveti üzerine verdiği konferansların kapsamlı bir dökümünü içermektedir. Özellikle ‘*ev sahibi kurum*’ ve ‘*konferans konusu*’ hanelerinde yer alan bilgiler,

onun, uluslar arası arenada ne ölçüde tanınmış, saygın, seyahat ve bilgi birikimine itibar edilir bir şahsiyet olduğunu gösteren önemli bir belge niteliğindedir.

Kaynakların kullanım şekline gelince, kardeşi Albert Reyhānī tarafından hazırlanan ve muhtevâsında konunun hem İngilizce, hem de Arapça anlatımı bulunan *Where to Find al-Rihani* (أَيْنَ تَجِدُ أَمِينَ الرَّيْحَانِيِّ) adlı temel eser kaynak gösterilmek istendiğinde, kitaptaki İngilizce kısım esas alınmış, sayfa numaraları dipnotta buna göre verilmiştir.

Hayatının akışında, edebiyat ve siyâset çevreleriyle kurduğu ilişkilerde ciddi manada etkili olduğu düşünülen *The Book of Halid, er-Reyhāniyyāt, Mulūku'l-‘Arab* gibi bazı eserler, biyografisinin anlatıldığı bölümde kısmen tanıtıldığından, “*Emīn er-Reyhānī’nin Eserleri*” bölümünde bu noktalar üzerinde detaylı bir şekilde durulmayarak, yalnızca, söz konusu eserlerin biyografide zikredilmeyen başka bazı yönlerine işaret edilmiştir.

Sempozyum bildirimlerini kapsayan bir kitap kaynak gösterilmek istendiğinde ise, sadece kitabın künyesi ile yetinilmeyerek, bunun yerine tebliğ sahiplerine ve adlarına -müstakil eserlermiş gibi- tek tek işaret edilmiş, bu yöntemle, ilgili kaynakta Emīn er-Reyhānī’nin hangi yönleri üzerinde çalışıldığı noktasında okura ışık tutulmuştur.

Benzer bir durum, Reyhānī’nin *er-Reyhāniyyāt, Şezerāt min ‘ahdi’ş-şibā, Entum eş-Şu‘arā* ve *Edeb ve fenn* adlı makâle koleksiyonları ile, şiir koleksiyonu olan *Hutāfu’l-evdiye* için de geçerlidir. Bu eserler de, kaynak olarak gösterilmek istendiğinde, örneğin:

er-Reyhānī, *Şezerāt min ‘ahdi’ş-şibā*, s. 133.

demekle yetinilmeyip, bunun yerine:

er-Reyhānī, “*Naḥnu ve Cerāidumā*” (*ŞEZERĀT*), s. 133.

denilmiş, böylece ilgi çekebilecek makâle başlıkları okurun dikkatine sunulmaya çalışılmıştır.

Son olarak, lüzûmu halinde ve tekrara düşülmemek için tezin çeşitli bölümleri arasında zaman zaman göndermelere baş vurulmuştur. Sözelimi, tezin üçüncü bölümünde, ‘*Reyhānī’de edebî türler*’ başlığı altında ‘*hitâbe*’ konusu işlenirken fazla detay verilmemiş; onun hatiplik yönüne ışık tutan konuşma üslûbu, baş vurduğu retorik sanatlar ve konuları ele alış biçimiyle alakalı ayrıntılar için, tezin ‘*Bir Hatip Olarak Reyhānī*’ başlıklı bölümüne bakılması istenmiştir.

Bu vesileyle, çalışmamın en başından sonuna kadar, teşvikleri, yardımları, ikâzları ve aydınlatıcı saptamalarıyla tezin şekil ve muhtevâ açısından olgunlaşmasına büyük katkı sağlayan ve değerli zamanından kısarık bana vakit ayıran danışman hocam sayın Doç. Dr. Mehmet YALAR Bey’e teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

GİRİŞ

Dünyamızın içinden geçmekte olduğu küreselleşme süreci, -gerisindeki siyâsî niyetlerin sorgulanma hakkı saklı kalmak koşuluyla- milletler, ülkeler ve kültürler düzeyinde baş döndürücü bir hızla işlemektedir. Emin er-Reyhānī'nin, bu sürecin, 20. yüzyılın ilk yarısına tekâbül eden başlangıç ve olgunlaşma evrelerinde öncü bir rol oynadığı bilinmektedir.

Fureyke'de doğması ve ilk çocukluk yıllarını burada geçirmesi sebebiyle kendisini Doğulu; buna karşılık, Amerika'ya göç ettikten sonraki hayatının büyük bir kısmını orada geçirmesi dolayısıyla Batılı addeden Reyhānī, iki farklı dünyanın (Doğu ve Batı) kültürel ve medenî kazanımlar bakımından merkezî bir noktada buluşturulması gerektiğine çok erken bir dönemde inanmıştır. El-Ma'arrī'ye ait *Luzūmu mā lā yelzem* ve *Sektu'z-zend*'in bir kısmının *The Qoutrains of Abu'l-Ala* ve *The Luzumiyyat* adlarıyla İngilizce'ye tercüme etmesi, yanı sıra, Şarklı bir göçmenin iki kültür ve medeniyet arasındaki adaptasyon sürecini anlattığı *The Book of Halid*'i telifi, onun bu yöndeki girişimlerini somutlaştıran iki önemli adımdır.

Cubrān'ın dünya çapındaki şöhretine, eserlerinin -özellikle *The Prophet*'in- best-seller listelerinden uzun yıllar inmemesine, hatta pek çok öğrenci yıllığının epigraflarına dahi ilham kaynağı teşkil etmesine rağmen, Arap-Amerikan edebiyatının babası kabul edilen Reyhānī'nin, Amerika'da, hatta Arap dünyasında dahi nispeten daha az tanınıyor olması son derece ilginç bir durumdur. Kaleme aldığı 29 Arapça ve 26 İngilizce eseri ile yakın dönem Arap edebiyatının ve tarihinin en velut yazarları arasında yer alan Reyhānī, anlaşılan o ki, kaderin garip bir cilvesi olarak, Firdevsī hakkında *Vefāu'z-zemān* adlı tiyatro yapıtında ortaya koyduğu şu değerlendirmeye bizzat kendisi konu olmuştur:

“Yapılan iyilik ve güzelliklerin mükâfâtı bazen çok uzun yıllar sonra verilir. (...) Bilge insan, ‘zaman’a hürmet eder, câhil insan ise, adâvet!” (*Vefāu'z-zemān*, s. 327)

İlginçtir, Reyhānī, bir başka eserinde, kaleme aldığı yazıların içeriği ve konusu itibariyle uzun vâdede daha çok gündem yaratacağına olan inancının kehânet derecesindeki ipuçlarına işaret etmektedir:

مَنْ كَتَبَ لِلْمُسْتَقْبَلِ لَا يُجَازَى فِي الْحَاضِرِ، وَ مَنْ كَتَبَ لِلْحَاضِرِ نَسِيَهُ الْمُسْتَقْبَلُ!
Her kim istikbali hesap ederek yazarsa, kısa vadede mükâfât görmeyebilir;
Her kim de, günü kurtarmak için yazarsa, gelecek onu asla hatırlamaz!
(*Buzūr li'z-zāri'in*, s. 227)

Ancak zaman, Reyhānī'nin, dinler ve kültürler arası diyalog noktasında sergilediği özverili çabayı boşa çıkarmamış, bir yerde onun: “*The footsteps of a pioneer ultimately become the pathway of a nation (Bir öncünün adımları, günün birinde, bir ulusun yürüdüğü yol olur)*” sözündeki mânânın bir asır sonra da olsa tahakkuk etmeye başladığını ortaya koymuştur. Zira bugün, Reyhānī'nin düşünce mirâsı ve ortaya koyduğu ürünler, başta yeğenleri olmak üzere, çeşitli bilimsel ve akademik çevrelerce yeniden mercek altına alınmakta, hak ettiği ihtimam geç anlaşılan bu değer, bir ihyâ gayreti içerisinde, çeşitli program ve organizasyonlarla yeniden keşfedilmeye çalışılmaktadır.

Nihâyet uzun bir aradan sonra, 19-20 Nisan 2002 tarihinde *American University* tarafından düzenlenen Birinci Uluslararası Emîn er-Reyhānī Sempozyumu (*The First Ameen Rihani International Symposium: Bridging East and West Conference*)¹, onun düşünceleri ve eserleri üzerine giderek artmakta olan bir ilginin varlığını ortaya koymuştur. Özellikle 11 Eylül 2001 tarihinden itibaren tüm dünyayı derinden sarsan terör olaylarıyla birlikte dünyanın karşı karşıya kaldığı yeni siyâsî konjonktür; dinler arası hoşgörü, medeniyetler arası uzlaş ve bütün insanlığı evrensel bir kültür ve medeniyet çatısı altında toplama ihtiyacını daha da pekiştirmiştir. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın, onur konuğu olduğu *Birinci Uluslararası Emîn er-Reyhānī Sempozyumu*'nda, er-Reyhānī'nin, Doğu ve Batı dünyalarının birbirine yakınlaştırılması çabalarında Edward Said'den önce geldiğine işaret etmesi, çağdaş fikir adamlarının dikkatlerini yeniden bu şahsiyete ve onun fikirlerine sevk edecek niteliktedir.

Dolayısıyla, bir Arap göçmen olarak Reyhānī'nin asıl öneminin, edebî alanda ortaya koyduğu çaba ve ürünlerin teknik mânâda değerlendirilmesine ilâve olarak, özellikle bu noktada önem kazandığını söyleyebiliriz. Arap dünyasının dahi, uzun aralıklarla düzenlenen anma programlarında hatırladığı², yine batı dünyasının şu ana kadar üzerine çok daha az eğildiği bu şahsiyet, yazdıkları, konuştukları ve düşünceleri ile günümüzde yeniden popüler bir konunun ve gündemin odağına yerleşmiş görünmektedir.

¹ Önemine binâen, söz konusu programın oturum başlıklarını buraya almakta yarar görüyoruz:

- a. A Bridge Between the Arab World and the US: Rihani's Role in Strengthening Arab-American Relations.
- b. The Importance of Belonging and Universalism.
- c. The Pattern that Connects Rihani; Carlyle, Emerson, Thoreau, Tolstoy and Monahan.
- d. The Path of Reconciliation: The Expression of Tolerance in Rihani's Thought.
- e. Understanding Peace Within Oneself, With Others, and Among Nations.
- f. Arab Identity in Arab-American Thought.

² Tespit edebildiğimiz kadarıyla Reyhānī, ölümünden sonra, biri vefâtının onuncu yıldönümü münasebetiyle düzenlenen bir anma programında (1950'de), diğeri, vefâtından çeyrek asır sonra (1965'de) tertiplenen bir sempozyumda olmak üzere, 2002'de ABD'deki büyük organizasyona kadar, şimdiye kadar sadece iki büyük programda anılmıştır.

Hemen her konuda, nicelik ve nitelik yönünden doyurucu akademik çalışmalar üretebilen batı akademi câmiası, ilginçtir ki, Reyhânî örneğinde -en azından bugün için- aynı ölçüde tatminkâr çalışmalar ortaya koyabilmiş değildir. Örneğin, son beş yılı saymaz isek, Batıda, Reyhânî'nin biyografisi, edebî veya siyâsî yönü üzerine yayımlanmış herhangi bir kitap çalışması bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Wally Dunnavent'in 1991 senesinde Emîn er-Reyhânî üzerine hazırladığı ve henüz basılmamış doktora tezi, bu alanda yapılan en doyurucu ve kapsamlı çalışmadır. Zaten Wally, çalışmasının bir doktora tezinden daha fazla ilgi toplamasını, bu güne kadar Reyhânî hakkında yapılan çalışmaların yetersiz oluşuna da bağlamaktadır. Bu bağlamda, Naji Oueijjan'ın; *Excerpts from er-Reyhâniyyât* ve *Hymns of the Valleys* adlı tercüme eserlerinin, *Reyhâni*'nin daha iyi tanınması yönündeki çabalara yaptığı katkıya da işâret etmek gerekir.

Diğer taraftan Albert er-Reyhânî³, ağabeyi Emîn er-Reyhânî'nin vefatından sonra onun ilmî ve edebî mirâsına hakkıyla sahip çıkmış, Arapça ve İngilizce yazışmalardan da yararlanarak hazırladığı titiz çalışması *Feylesufu'l-Fureyke* (I. baskı, 1987) sâyesinde, hem bilimsel açıdan yeterli ve değerli, hem de kronolojik bakımdan takip edilmesi uygun, güvenilir bir biyografi ortaya koymuştur. Özellikle bu çalışmanın, Doğu-Batı arasında adeta mekik dokuyan ve kesintisiz bir telif faaliyeti içinde olan Reyhânî'yi, *-bir günlüğün sayfalarını takip ediyormuşçasına-* adım adım izlemeye olanak vermesi bakımından çağdaş araştırmacıların işini büyük ölçüde kolaylaştırdığı söylenebilir. Reyhânî'nin biyografisini anlatan bir çok kaynağın, hayatının çeşitli dönemleri hakkında zaman zaman çelişkili bilgiler vermesi, söz konusu eserin ne ölçüde önemli bir boşluğu doldurduğunu göstermektedir. Bütün bunların yanında, eğer Albert'ın çabaları olmasaydı, Reyhânî'nin özel eşyaları arasında yer alan bazı kitapların kenarlarına not edilmiş belge niteliğindeki çok önemli yorumlardan, dolayısıyla bazı yazar veya eserlerin Reyhânî'nin düşünsel gelişiminde ne ölçüde etkili olduğunu anlama imkânından da mahrum kalabilirdik.

Bugün, Reyhânî'ye ait ve oldukça geniş bir hacme sahip el yazma eserleri, *The Ameen Rihani Organization (ARO)* tarafından tecdric olarak yayına hazırlanmaktadır. Araştırmacılar için hayatî bir önem arz eden ve bugüne kadar ulaşılmasında büyük güçlük çekilen söz konusu el yazma kaynak ve malzeme, 1990 Mayıs'ında, Reyhânî'nin yeğeni May Rihani tarafından dünyanın en büyük arşivlerinden Amerika'daki *The Library of Congress*'e hediye edilerek erişilebilir bir

³ Reyhânî'nin en küçük kardeşi Albert Reyhânî 1898'de Newyork'ta doğdu. 1902'de ailesiyle birlikte Lübnan'a döndü. 1930-1933 yılları arasında Newyork'ta Kolombiya Üniversitesinde ekonomi eğitimi aldıktan sonra tekrar Lübnan'a dönerek *Dâru'r-Reyhânî li't-ıbbâ'a ve'n-neşr* müessesesini kurdu. Ağabeyi Emîn er-Reyhânî'nin son yirmi senesinde hep yanında olduğundan Arapça ve İngilizce yazışmalardan hemen hemen hepsinden haberdardı. Ağabeyinin vefatından sonra bütün mesâisini Arapça ve İngilizce el yazmaların neşrine ve daha önce yayımlanan kitaplarının yeniden basımına hasretti. 1953 senesinde Füreike'deki *Emîn er-Reyhânî Müzesi*'ni kurdu ve ilgili belge, bilgi ve hâtıra değerindeki tüm şeyleri toplamak için olağanüstü bir çaba harcadı.

niteliğe kavuşmuştur. Bugün artık, kütüphanenin kayıtlı üyeleri, Reyhānī'ye ait ve 1250 parçadan oluşan; şahsî mektup, biyografik bilgi, makâle taslağı, tarihî ve siyâsî analiz, edebî tenkit, kısa hikâye, tiyatro, şiir ve Reyhānī'nin Arap-Amerikan kültür mirâsını ya da her iki dünyaya ait tecrübe birikimini yansıtan gezi edebiyatı türünden son derece kapsamlı ve zengin bir malzemeye kolaylıkla erişebilme olanağına sahiptir.

1990 senesinde Washington'da kurulan ve ABD-Arap Dünyası arasındaki kültürel ve siyâsî ilişkileri güçlendirmeyi hedefleyen *The Ameen Rihani Institute (ARI)* ise, Arap-Amerikan edebiyatı ve Reyhānī'nin bu edebiyata yaptığı katkıları inceleyen ciddi akademik çalışmaların hazırlanmasına öncülük etmektedir. Ortaya koyduğu entelektüel ve bilimsel çabalarla, siyâset alanında verilecek kararlarda da etkili olmayı hedefleyen kuruluş, Amerika'daki Arap kimliği, Arap-Amerikan ilişkilerindeki yanlış anlamaların giderilmesi gibi konular üzerine hassasiyetle eğilmektedir.

Son olarak, sanal ortamda Emîn er-Reyhānī adına hazırlanmış son derece kapsamlı ve nitelikli web sayfası www.ameenrihani.org'dan da söz etmek gerekir. Site, Emîn er-Reyhānī hakkında detaylı görsel malzeme sunmanın yanında, özellikle, ana menüde yer alan *ScholarDesk* seçeneği tuşlandığında, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa, Ortadoğu, Avustralya ve Kanada gibi ülkelerdeki Emîn er-Reyhānī uzmanlarının e-mail adreslerine ulaşılabilen, bu sâyede, ilgili kişilerden, ihtisas yaptıkları alanlara dâir doyurucu akademik bilgi alınabilmektedir. Kısa aralıklarla güncellenen site, 2002'de başlattığı bir uygulamayla, Emîn er-Reyhānī hakkında çalışmak isteyen genç adaylara ciddi bir burs da (*Rihani Scholarship*) tahsis etmiştir.

MEHCER HAREKETİNE KISA BİR BAKIŞ

19. yüzyılda, Arap edebiyatının şekillenmesinde iki önemli faktör büyük rol oynamıştır: 18. yüzyıl sonlarından itibaren Mısır'da ortaya çıkan Fransız menşeli bilimsel faaliyetler bütünü ve 19. yüzyılın başlarından itibaren Suriye (Lübnan ve komşu bölgeler) çevresinde görülen çeşitli misyonerlik hareketleri. Bu iki faktör, Mısır ve Suriye'nin aynı zaman diliminde modern Arap edebiyatında lider konuma yükselmesinde de etkili olmuştur.

Modern Arap edebiyatı, gelişim ve olgunlaşma süreci içerisinde, birbirini takip eden çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bunlardan ilki, Fāris eş-Şidyāk, Buṭrus el-Bustānī, Rifā'a eş-Tahtāvī, Fransız Marrāş, Mārūn en-Naqqāş, Nāşif el-Yāzīcī ve Feraḥ Anṭūn gibi şahsiyetlerin elinde doğan ve Bustānī'nin İlyada çevirisiyle zirve noktasına ulaşan neoklasik dönemdir.

Nahḍa ise; Apollo grubu, el-^cAkkād, el-Māzinī, Tāhā Ḥuseyin, Tevfīk el-Ḥakīm gibi önde gelen edip, şair ve eleştirmenlerin, yazı ve edebî yaratıcılık kavramlarını teorileştirme (istihdāsu't-

tanzîr) düzeyinde ele alıp tartıştıkları, bunları derinleştirerek edebiyat kamuoyuna benimsetmeye çalıştıkları çok önemli ve hareketli bir edebî dönem olmuştur⁴. Büyük ölçüde, batı edebiyatına açılımın yarattığı esneklik ve çeşitlilikle hareketlenen bu dönemde, daha önce var olmayan ya da çok zayıf kalan bazı eğilimlerin kuvvet kazandığı ve zaman içerisinde ekolleşmeye başladığı görülmektedir.

Genel anlamda, nahda dönemi edebiyatının en karakteristik vasfı, ‘*edebiyat*’ kavramının, sadece ‘*iyi yazı yazmak*’ kriteri ile sınırlandırılmamış olmasıdır. Eski dönemden çok farklı olarak, yazarın veya şâirin, kendi öz tecrübelerine, duyularına ve bunları cesur biçimde ifade edebilmesine imkân tanıyan yeni eğilimin nihâi hedefi, bireyin, yaratıcılığını sınırsız şekilde ortaya koymasıydı. Pek tabii olarak bu durum, yazarlarının temayülleri bakımından, henüz şekillenmeye başlayan modern Arap edebiyatının bazı kategorilere ayrılması sonucunu doğurmuştur:

- a. Yaygın ve ortak bir eğilim olan, ‘*hayat için edebiyat*’ akımı.
- b. Yazarın veya şâirin sadece kendini ifade etmesi esasına dayanan ‘*romantik edebiyat*’ anlayışı.
- c. Realist akımın etkisinde serpilip gelişen ‘*gerçekçi edebiyat*’ anlayışı.
- d. ‘*Sanat sanat içindir*’ anlayışını benimseyen ‘*fildişi edebiyatı*’ yaklaşımı.
- e. Toplumsal bilinçlenme ve sorumluluk duygusunu esas alan ‘*sorumlu edebiyat*’ anlayışı.

Başını, Cubrân, Reyhânî, Nu‘ayme ve İlyâ Ebû Mâdî’nin çektiği mehcer edebiyatı açısından bakıldığında da benzer bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Zira, bu edebiyatın da en önemli özelliklerinden birisi, orijinaliteyi korumakla birlikte içerik ve şekil açısından daha yeni ve özgün olana doğru açılım sergilemesidir. Üslupta sâdeliği, kolaylığı ve etkileyiciliği ilke edinen bu açılım, hem özgürlük, hoşgörü ve toplumun kalkınması gibi siyâsal ve sosyal konularda, hem de makâle, roman, nazım, nesir gibi edebî tür ve şekillerde kendisini göstermiş, modern Arap edebiyatında romantik boyutun güçlenmesini sağlamıştır.

1890’lı yıllarda artış gösteren ABD’ye göçün yeni Arap edebiyatı üzerinde ne ölçüde etkili olduğuna karar verebilmek elbette güçtür. Ancak herhalde bu etki, Kratchkovski’nin de isâbetle belirttiği gibi, Suriye’den Mısır’a olan göçün meydana getirdiği etki ve katkıdan daha az değildi. Zira Lübnanlı ilk göçmen kadro içerisinde, çok nitelikli düzeyde olmasa da, belirli bir edebî ve kültürel birikime sahip kimseler bulunmaktaydı. Diğer bir deyişle, eş-Şidyâk, el-Bustânî, eş-

⁴ Bilindiği gibi Reyhânî de, nazım-nesir karışımı edebî tür arayışlarında ‘*mensur şiir*’ kavramını bir çok edebî makâlesinde işlemek suretiyle teorileştirme/terimleştirme sürecine aktif olarak katılmıştır. Onun *O Poets!* adlı eleştirel kitabının yanı sıra, ‘Umer Fâhürî’nin *el-Bâbu’l-merşüd* ve Mârûn ‘Abbûd’un *Muceddidûn ve mucterrûn* adlı kitapları da bu bağlamda kaleme alınmış önemli eserlerdir.

Ṭahtāvī, Marrāş, el-Yāzīcī gibi öncü şahsiyetlerin Lübnan'da atmış oldukları tohumlar, başka ve uzak bir iklimde, Amerika ortamında yeşermekteydi.

Arap edebiyatı, çağdaş edebî şekillere, klasik üsluptan çok farklı yeni üsluplara, Arap coğrafyası dışında doğan, büyüyen ve gelişen bu edebiyat sâyesinde muttali olmuştur. Ancak bu konuda daha isâbetli görüşler serdedebilmek için, mehcer edebiyatını hazırlayan ortamı ve göçmen Arapların göç sonrası tecrübelerini yakından tanımak gerekmektedir.

Lübnan ve Suriye'den Amerika'ya göç eden Arapların ilk izlenim sonrası psikolojileri, en veciz şekliyle Cemîl Cebr tarafından tarif edilmiştir. Ona göre ilk Arap göçmen psikolojisi, korku, ümit, hayal kırıklığı ve hayranlık gibi birbirine zıt duygu ve intibâların karışımından oluşan bir kokteyli andırıyordu⁵. Birçok göçmen Arap gibi Cubrân da, en azından başlangıçta, Amerika'daki yaşamı bir '*sürgün hayatı*' olarak telakki etmiştir⁶. Reyhânî ise, 1910'da kaleme aldığı bir mektupta, anavatanından ayrı yaşamayı ve yeni hayat koşullarına adapte olmadaki sıkıntılarını, kendi toprağından alınarak yabancı iklimdeki bir toprağa plantasyonu yapılan ve bu yüzden intikal güçlüğü çeken çaresiz bir '*fide*'ye teşbih etmektedir⁷.

Bununla birlikte, bir çok göçmeninki gibi, Reyhânî'nin Fureyke'den New York'a göçü de, sadece fiziksel ve bedensel mânâda bir intikal değil; kendi içine kapalı, dar bir coğrafî ve kültürel ortamdan, dışa açık, canlı ve hareketli bir kültürel ortama intikal anlamında "*özgürlüğü*" sembolize ediyordu. Bu kavram, göçmen Arapların özellikle Kuzey Amerika'da başlattıkları edebî faaliyetler silsilesinin bütününde, ayrıca teşkil ettikleri edebî oluşumların temel hedefler listesinde açıkça görülmüyordu.

1920'de Kuzey Amerika'daki mehcer ediplerince faaliyete sokulan ve ilk sistemli edebî kulüp ve edebî akım olma özelliği taşıyan *er-Rābiṭatu'l-ḳalemiyye/The Pen Association (Kalem Bağ)*, klasik Arap şiiri karşısındaki aykırı duruşunun bir gereği olarak, şekil ve muhtevâ bakımından bir değişimin ve modernleşmenin kaçınılmazlığına vurgu yapıyordu. Buna karşılık, Güney Amerika'da oluşturulan *el-Uşbetu'l-Endelusiyye/The Andalusian Association (Endülüs Birliği)* adlı edebiyat kulübü, temellerini, asırlar boyu İspanya'da hâkim olan Arap medeniyetinin övgüsü üzerine kurmuştu. *er-Rābiṭatu'l-ḳalemiyye*'nin aksine, bu kulüp, geleneksel Arap şiirinin gerek form, gerekse üslup bakımından savunuculuğunu yapmış, en

⁵ Cebr, Cemîl, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, el-Mektebetu'l-Şaşıyye, Beyrut, 1964. s. 34.

⁶ el-Ḥanîn, Riyâd, *Resâilu Cubrân et-tâihe*, Muessesetu Nevfel, 1. Baskı, Beyrut, 1983, s. 74 (Haziran 1912).

⁷ er-Reyhânî, *er-Resâil*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1989, s. 594.

iyimser bir kanaatle, klasik üslupla modern üslup arasındaki boşlukları doldurmaya çalışmıştır. Düzyazı alanında fazla bir varlık gösteremeyen kulübün edebî verimliliği şiirle sınırlı kalmıştır.

Klasik vezin ve kâfiye bağlarından kurtulma eğilimi en güçlü ve en yoğun biçimde, Amerika'ya göç eden Lübnan Araplarında görüldü. Öyle ki, bir çok araştırmacı, Arap dünyasındaki yenilik taraftarlarını bile, Lübnanlı göçmen Arapların mukallitleri olarak görmekteydi. Mehcer şâirlerinin şiir alanındaki özgürleşme hareketini, Endülüs şiiriyle başlayan serbestleşme sürecinin ikinci aşaması kabul eden ʿİsā en-Nāʿūrī'ye göre ise, mehcer şiiri, asırlar öncesinden başlayan “*şiirde derinlik ve sâdelik*” çabalarının bütüncü bir parçasıydı. Bir başka ifâdeyle, mehcer şâirleri, söz konusu çabalarında çığır açıcı olmaktan ziyade, daha önce yürünmüş bir yolda ilerlemeyi tercih etmişlerdir. Nāʿūrī'nin bu tezine göre, tarih boyunca Arap şiiri, batı şiiriyle tanışması ve yakınlaşması ölçüsünde geleneksel kalıplarından kurtulmaya başlamış, şiirde ve nesirde daha sâde bir dile ve üsluba doğru gelişme göstermiştir.

İngiliz, Fransız, Rus, Alman ve İtalyan edebiyatlarını, orijinal dillerinden ya da tercümelemler yoluyla yakından tanıma fırsatı bulan mehcer göçmenleri, bu tecrübî süreçte özellikle “*şiirin, sadece kelime nazmetmeye dayalı şekli bir sanat olmadığını*” farketmişler, şekilden daha çok, hakikî duygu anlatımının, canlı tasvirlerin, konusal çeşitliliğin ve cümle mûsikisi yaratmanın daha ön plânda olması gerektiği hususunu öğrenmişlerdir⁸.

Mehcer edebiyatının kökleri, büyük ölçüde, göçmenlerin Arap ve şark orijinli yaşamsal müktesebâtı ile batı yaşam kalıplarının birbirine -değişik ölçülerde- harmanlandığı bir kültür ve edebiyat potasından beslenmekteydi. Hiç şüphesiz ‘*özgürlük*’, batıya adapte olmaya çalışan Doğulu bireyler ve bilhassa aydınlar hakkında, edebî yöndeki varlıklarını ortaya koymalarına imkân tanıyan önemli ve etkili şans faktörlerinden biriydi. Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı faktörü, gurbet psikolojisi, yabancılık ve yalnızlık hissi, çevresinden kopmuşluk duygusu, memleket özlemi gibi başka bazı faktörler de, mehcer ediplerindeki romantik boyutun derinleşip kökleşmesinde rol oynamış, bu güçlü psikolojik alt yapının nazım veya nesir formunda dışa vurulmasında etkili olmuştur. Ancak yine de, özellikle romantik eğilimin Kuzey mehcerinde, klasik eğilimin de Güney mehcerinde daha ağırlıklı olduğunu belirtmek gerekir.

Bu arada, zaman zaman muzdarip oldukları ırk ayrımı muâmelesi, materyalizmin soğuk ve acımasız yüzü, sınırsız özgürlüğün beraberinde getirdiği can güvenliği riski gibi kimi sebeplerse, kendilerini tabiatın şefkatli ve emin kucağına itmiş, onlar için tabiatı, hayal dünyalarını sınırsız bir

⁸ Tabâne, Bedevî Âhmed; *Et-teyyârâtu'l-mu'âşıra fi'n-naqdi'l-edebî*, Dâru's-şekâfe, Beyrut, 1985.

şekilde ve korkusuzca emzirecekleri bir mekân haline getirmiştir. O nedenle, mehcer şiirindeki -ve elbette er-Reyhānī'nin eserlerindeki- yaygın tabiat tasvirlerini ve tabiata özgü geniş mecaz kullanımını bu durumun doğal bir sonucu olarak görmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında, Dīb'in, gökdelenlerin arasından, çöl ikliminin çağrışımları üzerine özlem duygusuyla şiir nazmeden mehcer ediplerini överken, buna karşılık, Suriye ve Lübnan kırsalında yaşadığı halde Paris, New York, Londra ve Moskova gibi metropollerdeki yaşama özenen ve şiirlerinde bu hayalleri dile getiren Arap şâirleri eleştirmesini⁹ normal karşılamak gerekmektedir.

Arap edebiyatındaki yeri açısından bakıldığında, mehcer edebiyatını, iki farklı dilin, kültürün ve medeniyetin imtizacından doğmuş melez bir edebiyat tecrübesi olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Ancak, gerek iki farklı medeniyetin bir tek kültürel potada mezc edilmesi çabalarının yol açtığı zihinsel uyumsuzluk, gerekse Doğu ve Batı toplumlarının kültürel ve tarihî kodlarındaki aykırılık sebebiyle, mehcer edipleri modern yaşam ve düşünce normlarına intibak sürecinde de ciddi entelektüel sıkıntılar yaşamışlardır. O nedenle mehcer tecrübesinde, tabiat ve sevgi kadar ölüm ve yaşam da, vatan ve sıla özlemi kadar Tanrı tasavvuru ve inanç özgürlüğü de canlı ve hayatî konular olarak gündemde kalmıştır. Aynı zamanda bu, Emīn er-Reyhānī'nin, edebî kişiliğinin yanında diğer düşünsel bakımlardan onu niçin genişçe ele aldığımızın da bir yanıtıdır.

⁹ Dīb, Vedī, *eş-Şīru'l-İArabī fi'l-mehceri'l-Emrikī*, 2. Baskı, Dāru'l-İilm li'l-melāyīn, Beyrut, 1993, s. 151.

I. BÖLÜM

EMİN ER-REYHÂNİ'NİN
HAYATI

VE

ŞAHSİYET PORTRESİ

I. EMİN ER-REYHÂNİ'NİN HAYATI

Emîn Fâris er-Reyhânî, 24 Ekim 1876 tarihinde, Lübnan'da, -o zamanlar için- nüfusu 100'ü geçmeyen *Fureyke* adındaki dağlık bir kasabada, Mârûnî bir ailenin ilk çocuğu olarak dünyaya geldi. Annesi *Enîse* ve babası *Fâris*, *Fureyke*'ye, daha önce yaşadıkları komşu köy *Şâviye*'den gelip yerleşmişlerdi¹. Enîse'nin babası *Ceffâl Tu'ne* diğer komşu bir beldenin, *Qurna el-Ĥamrâ*'nın '*seyh*'iydi. Fâris'in dedesi 'Basilius 'Abduleĥad Se'âde ise bir papazdı. Sülâle, evlerini çevreleyen mersin ağaçlarının diriltici kokusundan ilhamla '*hoş kokulu*' anlamına gelen '*er-Reyhânî*' lakabını almıştı². Baba Fâris, *Reyhânî*'nin dayısı -aynı zamanda iş ortağı- *Hâşim*'le bir ham ipek atölyesi işletiyordu. Bu atölye, kadın ve erkek yaklaşık yüz kadar işçinin çalıştığı faal bir ekmek teknesiydi. Ancak, dokuma sektöründeki genel durgunluk ve piyasadaki kesatlık sebebiyle, iki ortak zaman zaman dükkanı kapatıp yurtdışına, New York'a göç etme hayalleri kurmuş, ancak bu hayalleri yaklaşık 12 yıl kadar sonra gerçekleştirebilmiştir.

A. Çocukluk Dönemi: Haylaz ve Enerjik

Çocukluk çağındaki Emîn er-Reyhânî'yi belki de en güzel tanımlayabilecek sözcükler '*haylaz*' ve '*yaramaz*' sözcükleridir³. Yaşadığı coğrafyanın ve tabii ortamın kendisine sunduğu değişik oyun ve eğlence imkanları, aktiviteye ve keşfetmeye zaten düşkün olan küçük Emîn için kaçırılmaz fırsatlardı. Ormanda, arkadaşlarla dolaşarak bir macera konusu aramak, peliti düşürmek için dev meşe ağaçlarını taşlamak, peliti yedikten sonra soğuk su içerek ağızda ve

¹ Emîn er-Reyhânî'nin anlattığına bakılırsa, *Fureyke*'ye yerleşmenin aile açısından ilginç bir öyküsü vardır. Rivâyete göre *Reyhânî*'nin babası Fâris, gençlik zamanının büyük bir kısmını, dayısı ile ortak işlettiği *Fureyke*'deki bir ipek atölyesinde geçirmiş, uzaktan akrabası olan müstakbel zevcesi Enîse ile de burada tanışmıştır. Başlangıçta selam ve kelam ile kurulup gelişen dostluk, zamanla önce samimi bir ülfete, sonra da duygusal bir gönül ilişkisine dönüşmüştür. İleriki yıllarda, bu gönül ilişkisi ailelerin de tavassutu ile bir yuvaya çevrilmek istenmiş, ancak zevc ve zevce adaylarının, nerede ikâmet edileceği konusunda anlaşmazlığa düşmeleri ilişkiyi zora sokmuştur. Zira gelin adayı, ikâmet mahalli olarak doğum yeri *Qurna-i ĥamrâ*'da, damat adayı ise baba toprağı *Şâviye*'de ısrarcı olmaktaydı. Sonunda geniş bir aile meclisi toplanarak bu sıkıntılı süreci, ilginç bir öneriyle çözüme kavuşturdu. Buna göre Fâris ve Enîse, ne *Qurna-i ĥamrâ*'da ne de *Şâviye*'de oturacaktı, onların yeni ikâmet adresleri, bu iki köyün tam ortasında yer alan *Fureyke* köyüydü. Cebr, Cemîl; *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, el-Mektebetu'l-aşriyye, Beyrut, 1964, s. 15.

² er-Reyhânî, Albert Emîn, *Feylesüfu'l-Fureyke -sâhibu'l-medîneti'l-uzmâ-*, 1. Baskı, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1987, s. 9; el-Ĥaĥîb, Ĥikmet Şabbâğ, *Emîn er-Reyhânî-raĥĥâletu'l-'Arab-*, Beytu'l-ĥikme, 1. Baskı, Beyrut, 1970, s. 18.

³ Küçük kardeşi Albert er-Reyhânî, ailenin Amerika'ya göç kararı almasında, *Reyhânî*'nin bu ele avuca sığmaz ve isyankar tabiatının da önemli bir faktör olduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle babası Fâris; arkadaşları, akrabaları ve hocalarıyla hep kavgalı olan küçük Emîn'in, sosyal çevre değişikliği sayesinde normalleşebileceği umudunu taşımaktaydı. er-Reyhânî, Albert Emîn, *Devâfi'u'l-kitâbe bi'l-İngilizîyye ve netâicuhâ -Sempozium Tebliği-* (*Sempozium: Emîn er-Reyhânî-raid nahĥavî min Lubnân-*), Dâru'l-'ilm li'l-melâ'în, 1. Baskı, Beyrut, 1988, s. 264; Albert er-Reyhânî, kaleme aldığı '*Ve Yaskuĥu'l-'umr an derrâce*' adlı tiyatro oyununun özellikle ilk bölümünde (s.13-24), *Reyhânî*'nin haşarı ve iflah olmaz kişiliğinin Amerika'da dahi -en azından bir süreliğine- aile için problem olmaya devam ettiğine dair bazı ipuçları vermektedir.

dudakta beliren nefis buruk tadı hissetmek, kuyuya taş atarak su yüzeyinde halka yapan dalgaları seyretmek, ağaç dallarına kapan kurup kuş yakalamak, sapanla vadinin bir yanından öbür yanına taş atmaya çalışmak küçük Emîn'in hemen her günlük oyun şekilleriydi. Tabiatla haşır neşir bir halde geçen bu nevi çocukluk dönemi oyun ve hatıraları, Emîn'in zihnine -tüm yaşamında etkisini hissettirecek biçimde- adeta kazınmıştır. Uçurtma uçurmak, misket oynamak -kaybettiği zaman hep kavga ettiği rivayet edilir- gibi klasik oyun şekilleriyle de ilgilenen Emîn, çoğu zaman öğle yemeği için eve gelmeyi unuttur, aynı şekilde okul çıkışında, çok nadir olarak doğrudan eve giderdi⁴.

Küçük yaşlarda babasının atölyesine oldukça seyrek uğrayan Emîn, atölyeye gittiğinde, özellikle tezgahların arasında bir ileri bir geri yürüten ustabaşını taklit etmeyi çok severdi. Sekiz yaşlarındayken, atölyede çalışan bir genç kızın eteğini indirmeye kalkışması ise, Emîn'in afacanlıkları hanesine haylazca bir hadise olarak geçmiştir⁵.

$$6 \times 2,5 = 15$$

B. Okul Dönemi : Parlak ve Ateşin

Baba Fâris, dokuz yaşındaki Emîn'i, alfabe ve mezmur öğrenmek üzere, Fureyke'de, bir kilise yanında bulunan son derece iptidai bir okula gönderdi⁶. Öğretim verilmeye çalışılan 2,5 metre genişliğinde ve 6 metre uzunluğundaki bu mekan, esasen kilise duvarı ile rahibe okulunun merdivenleri arasında kalan 12 metre karelik bir koridordan ibaretti ve bir okul için gerekli asgari imkanlardan yoksundu⁷. Dersler doğal olarak açık havada yapılıyordu, öğlen saatlerinde güneş ışınlarının yakıcı tesirine maruz kalan öğrenciler, serinlemek üzere hocalarıyla birlikte kilisenin kuzey tarafındaki yaşlı zeytin ağacının gölgesine sığınıyor, zamanın bundan sonraki kısmı ise, ders yerine, yaşlı zeytinin ferahlık bahşeden gölgesinde istirahat ve şekerleme yapmakla geçiyordu⁸.

Emîn, 1886 senesinde, hem Arapça okuma-yazmayı sökmek hem de bir parça Fransızca öğrenmek üzere, komşu belde Şäviye'de, Na'üm Mukerzel (1863-1932)⁹ tarafından

⁴ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 10.

⁵ Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani (Eyne tecid Emîn er-Reyhānī)*, 1. Baskı, The Arab Institute for Research and Publishing, Beyrut, 1979, s. 18; Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 10.

⁶ el-Ḥaṭīb, s. 18.

⁷ Albert er-Reyhānī, Mārūn 'Abbūd'un, *Eḥādīsu'l-karye* adlı eserinin "Medārisu'l-ems ve medārisu'l-yevm" ve "Keyfe te'allemnā" başlıklı yazılarında, o dönem'in ilk öğretim kurumları yerine geçen haricî mekanlardaki tipik ders ortamlarını tarihi açıdan değerlendirdiğine işaret etmektedir. Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 11.

⁸ Kerüb, Muhammed, *Ḥamse ruvvād yuhavirüne'l-aşr -kırāāt fi a'mālihim ve mesīrātihim-*, 1. Baskı, Dāru Ken'ān li'd-dirāsāt ve'n-neşr, Dimeşk, 1992, s. 12; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 18.

⁹ Beyrut, Mısır ve Fureyke'de Arapça ve Beyan dersleri verdi. 1888'da Reyhānī'nin ailesiyle birlikte Amerika'ya göç etti ve 1904'te Reyhānī'nin kız kardeşi Sa'dā ile evlendi. Philadelphia'da 1894'te *Hudā* ve 1896'da *el-Vaṭaniyye* adlı iki Arapça gazete çıkardı. 1913'te, Fransa'da toplanan Birinci Arap Kongresine, ayrıca Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa'da imzalanan Versay Anlaşması'na iştirak etti.

idare edilen nispeten daha düzenli bir okula başladı¹⁰. Hocası Na'üm Mukerzel, çok geçmeden küçük Emîn'in parlak bir zekaya, derin bir kavrayışa sahip olduğunu fark etti ve ona daha çok zaman ayırmaya başladı¹¹.

Fransız konsolosunun, Lübnan'ın el-Metn bölgesine bir ziyaret yapacağını duyan Na'üm Mukerzel, konsolostan, kendi okulunu da -jest için- ziyaret etmesini ve öğrencilerin gayret ve şevklerini görüp kendilerini motive etmesini ister, hocanın bu nazik daveti konsolos tarafından kabul edilir. Na'üm, konsolosun huzurunda okunmak üzere küçük Emîn'e Fransızca bir konuşma metni hazırlarsa da, Emîn, bu konuşmayı ezberden ve etkileyici biçimde okumayı başarır. Küçük Emîn'in cesaretine ve hitap yeteneğine hayran kalan konsolos, tören sonunda babası Fâris'i yanına çağırır ve 'tüm masrafları Fransız hükümetine ait olmak üzere, oğlunu Paris'te okutmak isteyip istemediğini' sorar. Ancak, New York'a göç etmek için birtakım hazırlıklara çoktan başlamış olan baba Fâris, mâzeret bildirerek konsolosun bu câzip teklifini geri çevirmek zorunda kalır¹².

Na'üm Mukerzel'in okulu bazı sebeplerden ötürü kapanınca, Emîn, eğitimini, kendi çabalarıyla bir otodidakt olarak sürdürmek mecburiyetinde kalır. Kaynaklar, kitabı koltuğunun altına alan Emîn'in, Fureyke vadisine inerek günbatımına kadar burada okumakla meşgul olduğunu, hatta bu yoğun mütalaalarının annesini epeyce tedirgin ettiğini zikretmektedir. Buna karşılık, fitratı gereği, eğildiği konu üzerinde uzun süre sebat gösterebilen Emîn'e, babası Fâris "أَلْدَارِسُ غَلَبَ الْفَارِسَ" sözüyle hep arka çıkmıştır¹³.

C. Yeni Bir Dünyaya Doğru: Fureyke'den New York'a

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı devletinin ekonomik durumundaki kötüleşmeyle birlikte Suriye ve Lübnan'daki esnaf ve tüccar da para kazanamaz hale gelmiş, bu nedenle birçok işyeri kapanmaya, imkan bulabilenlerse yurt dışına göç etmeye başlamıştı. Avrupalı ve Çinli rakiplerin piyasaya girmesiyle, ekonomideki kötü gidişattan en çok etkilenecek sektörün ipek dokumacılığı olduğunu fark eden Emîn'in babası Fâris de, kardeşi 'Abduh'u, 12 yaşındaki oğlu Emîn'i ve Emîn'in öğretmeni Na'üm Mukerzel'i birlikte New York'a göç etmeye ikna etti¹⁴.

¹⁰ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 11-12; el-Ḥaṭīb, s. 18.

¹¹ Ne var ki, zekâ ve kavrayış bakımından okul arkadaşlarından farklı ve üstün olduğunu sezmesi, zaman zaman Emîn'i bazı taşkınca davranışlara itmiştir. Konuyla alakalı ilginç bir örnek, bu çalışmanın '*Bir Nüktedan Olarak Reyhānī*' başlıklı bölümünde anlatılmıştır. Ayrıca bkz. Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 19.

¹² Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 18; Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 18.

¹³ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 19.

¹⁴ el-Ḥaṭīb, s. 19.

1888'de gerçekleşen bu göç sonrasında amca 'Abduh ve yeğeni Emîn New York'a yerleşti¹⁵. Yaklaşık bir yıl sonra, 1889'da, baba Fâris ailenin geri kalan üyelerini de -dört çocuğunu ve karısını da- New York'a getirdi. Yeni vatanda aile tablosunun tamamlanmasından birkaç ay kadar sonra, Emîn, kardeşi Joseph ve kız kardeşleri Se'âde, New York'un kenar mahallelerinden Newburgh'daki bir rahibe okuluna yerleştirildi. Böylece çocuklar ilk defa düzenli bir okul eğitimine başlamış oldu¹⁶. Ele avuca sığmayan, haylaz ve yaramaz karakterini sürdürse de, küçük Emîn, özellikle doymak bilmeyen kitap okuma azmi sayesinde burada da dikkatleri üzerine çekmeyi başardı.

Emîn'in okul saatlerinde, baba Fâris ve amca 'Abduh, zemin katta kiraladıkları depoda bir ticarethane kurmakla meşgul oluyordu. İki kardeşin, İngilizce konuşup yazan, hesap tutabilecek birine ihtiyaçları olduğunu fark etmeleri fazla sürmedi; Emîn okuldan -dört yıllığına- alınarak henüz 14 yaşındayken ticarethanenin başına getirildi¹⁷. Bununla birlikte, ondaki okuma azmi, Emîn'in kitaplarla haşır neşir olmasına engel teşkil etmiyordu. Babasından gizli olarak aldığı ikinci el kitapları, dükkanda boş kaldığı saatlerde tezgah arkasında ve günün sonunda, akşam saatlerinde evde okumaya ısrarla ve inatla devam ediyordu¹⁸. Kitap satın alacak parası olmadığından, işten artan vakitlerde Broklyn köprüsü altındaki kayalıklara gidiyor, kayalıkların kıvrım ve oyuklarında, zaman zaman kıskaçlarının yakıcı kesiklerine hedef olduğu yengeçleri yakalıyor ve bunları satarak kitap parası temin etmeye çalışıyordu¹⁹. Elbette, bu esnada Arap gettosu, acımasız hayat koşullarının kısıkcı arasında, dâhi bir otodidaktin yetiştiğinden henüz haberdar değildi.

¹⁵ Emîn ve amcası Abduh'un New York'a yerleşmesi ve ev/dükkan bulmaları meşakkatli bir süreç olmuştu. Sonunda Washington Street, No: 85, Aşağı Manhattan'da bir daire ve bir depo/dükkan kiralamayı başardılar. Ancak kaynakların belirttiğine göre bu ev, en sade bir evin konforundan mahrum, kışın yağmur sularının bastığı, loş, mahzen türünde bir mekandı. Özellikle kış aylarında Küçük Emîn, gündüz saatlerinde dükkanda çalışıyor, akşam eve gelince bir kova yardımıyla zemine dolan yağmur suyunu boşaltıyor, şayet takati kalırsa birkaç satır okuduktan sonra evin rutubetli havasında uyumaya çalışıyordu. Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 18; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 30-31; Kerüb, s. 26; el-Ḥaḫîb, s. 20.

¹⁶ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 12; *Where to find Ameen Rihani*, s. 19.

¹⁷ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 21; Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 19; *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 12; Emîn er-Reyhânî, *er-Resâil (1896-1940 yılları arasındaki mektupları; Tahkik: Albert er-Reyhânî)*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, s.18.

¹⁸ Emîn'in güncesinde yer alan 11 Temmuz 1901 tarihli notlardan, onun hummalı bir mücadele içinde olduğunu, Broadway caddesindeki işyerinde akşam saatlerine kadar çalışıp, arkasından evde gece geç saatlere kadar kitaplara gömüldüğünü, uykusunu dağıtmak için kahve, çay, sigara, hatta bazen viski gibi uyarıcı maddeler aldığını, özellikle bu sonuncusunun, sinir sistemi üzerinde büyük olumsuzluklar yarattığını, günlük yaşamda kendisini son derece gergin hale getirdiğini öğreniyoruz. Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 41; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 13. Kerüb

¹⁹ er-Râvî, Ḥâris Ṭahâ, *Emîn er-Reyhânî -cevânibu şahsiyyetih ve eşeruh fî nahđati'l-'Arab-*, Dâru'r-Reyhânî li't-ṭibâ'a ve'n-neşr, Beyrut, 1958, s. 15; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 21; el-Ḥaḫîb, s. 19; Kerüb, s. 25; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 13.

D. er-Reyhānī'nin İlk Sanat Çevresi ve Buradaki Etkinlikleri

İşlerin akıl almaz yoğunluğu, sıcak bir aile ortamının bulunmayışı, evin kötü fizik koşulları, Lübnan'daki sıcak ilişkilerle dolu dostane bir çevreden kent hayatının soğuk ve resmi ilişkileriyle örülü metropol yaşamına geçişteki intikal güçlükleri gibi türlü faktörler, henüz ergenlik dönemini yaşayan Emīn'i, bu boğucu ve sıkıntılı ortamdan uzak kalmaya, eve geç saatlerde gitmeye, dışarıda tanıştığı gençlerle eğlenmeye, hatta zaman zaman alkol kullanmaya kadar varan sınırsız bir özgürlük arayışına sevk etmiştir²⁰. Evle ve babasıyla olan sorunları yüzünden, yavaş yavaş müstakil ve zevkine uygun bir iş yapma düşüncesi kafasında yer etmeye başlamıştı ki, o zamanlar için ünlü bir tiyatro sanatçısı olan Henry Jewet'le tanışmaları imdadına yetişti; Emīn, 1895 senesinde, başında Henry Jewet'in bulunduğu gezici tiyatro ekibine katılarak burada önemli sayılabilecek amatör başarılarla imza attı²¹. Fikir, etkileyici bir konuşma tarzı olduğunu söyleyen sınıf arkadaşlarına aitti. Bu şekilde Emīn, 1895'te, Henry Jewet'in kumpanyasıyla birlikte Kansas'a gitti, bir süre orada kaldı. 1896'da babasına gönderdiği ilk mektup, Emīn'in yeni işine ve yeni hayatına dair birçok önemli bilgiyi de ihtiva etmektedir.

Jewet'le beraber olduğu dönem içinde Emīn; Hamlet, Macbeth ve Othello gibi ünlü karakterlerin resimlerinin çizim işini üstlendi²². Ancak aynı yılın (1896) yaz sezonunda, grubun ciddi mali sıkıntı içine girmesinden dolayı, gurbet içinde gurbet yaşayan Emīn, içi buruk ve hayalleri suya düşmüş bir vaziyette yeniden ailesinin yanına, New York'a döndü²³. Ne var ki, her halükarda o, bu girişimini maddi (parasal) olmasa da manevi (tecrübe) bir kazanç olarak görmüş ve bundan duyduğu memnuniyeti çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Bu ilk hayat tecrübesinin Emīn'e sunduğu en büyük armağanın, 'onu, daha dingin bir hayat özlemi içinde daha çok şey başarma arzusuna sahip kılması' olduğunu söylemek mümkündür.

1898'li yıllar aynı zamanda Emīn'in bazı Amerika'lı arkadaşlar edindiği tarihtir. Şairlerden Edwin Markham²⁴, Richard le Gallianne (1866-1947)²⁵ ve bir gazeteci yazar olan

²⁰ Kaynaklar bize, hayatının bu dönemini bir bohem olarak sürdüren genç Reyhānī'nin, bu yaşam tarzı yüzünden zaman zaman babasının sert eleştirilerine maruz kaldığını, hatta bir keresinde babası tarafından kapı dışarı edildiğini haber vermektedir. el-Maḳdisī, Enīs, *el-Funūnu'l-edebīyye ve a'lāmuhā fi'n-nahḍati'l-'Arabiyyeti'l-hadīse*, Dāru 'l-'ilm li'l-melāyīn, 3. baskı, 1980, s.454; el-Ḥafīb, s. 20.

²¹ Kerüb, s. 12; Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 22; Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 23; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 19; el-Ḥafīb, s. 20.

²² Söz konusu resimler bugün Emīn er-Reyhānī müzesinde sergilenmektedir.

²³ Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 19; Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 24; Kerüb, s. 25.

²⁴ Oregon doğumlu şair Edwin Markham (1852-1940) genç yaşta şiir yazmaya başladı. 'The Man with the Hoe' adlı uzun şiiriyle tüm Amerika'da şöhret oldu. *Gates of Paradise*, *The Shoes of Happiness* gibi şiir mecmuaları pek çok yabancı dile çevrilen Edwin, yaşamı boyunca Reyhānī'nin en uzun soluklu meslektaş ve yakın dostu olmuştur. Ortak pek çok yönleri bulunan bu iki dostun ilişkisini bir 'sadakat timsali' olarak değerlendirmek mübalağa sayılmaz. Reyhānī, Markham'ın, New York'taki evinde tertiplenen edebiyat ve şiir okumalarına düzenli olarak katılmış, buna karşılık Markham da, Reyhānī'nin, *Author's Club of America*'daki edebi toplantılarına mümkün mertebe devam etmiştir. Kaderin garip bir cilvesidir ki,

Michael Monahan (1865-1933)²⁶, Emîn'in sıkı diyalog kurduğu isimler arasındadır. Aynı tarih, Emîn'in, Yâsemîn adında evli bir kadına aşık olduğu ve çaresizliğini, kaleme aldığı ateşli bir mektupta dile getirdiği tarihtir²⁷. Mektubun içeriğine dair bilgi ve yorumlara ileride 'Kadın Meselesine Yaklaşımı' başlığı altında değinilecektir.

E. Fureyke'ye İlk Dönüşü

Kansas dönüşünden sonra Emîn, kendisini hukuk tahsiline hazırlamak için bir sene süreyle gece okuluna (liseye) devam etti. 1898'de girdiği sınavı kazanarak *The New York Law School*'da hukuk tahsili yapmaya başladıysa da, akciğerlerindeki rahatsızlık nedeniyle²⁸ bir yıllık hukuk tahsilinin ardından öğrenimine ara vermek zorunda kaldı²⁹. Çünkü doktoru, Emîn'e, Lübnan'ın dağ köylerindeki kuru havanın sağlığına daha iyi geleceğini ifadeyle bir hava değişikliği yapmasını önermişti. Bu nedenle Emîn, 1898 yazında, memleketi Lübnan'a dönerek geçici bir süre Şäviye'de, babaannesinin yanında ikâmete başladı³⁰.

Reyhânî, tabiatın ^{in san masum olan} en masum köşelerinde kendi başına kaldığı anlarda, Amerika ile anavatanı Lübnan arasında karşılaştırmalar yapıyor, kendi halkının cehaletini, geri kalmışlığını anlamaya, özellikle de taassubun niçin böylesine yaygın bir sosyal hastalık olduğunu kavramaya çalışıyordu. Elbette çözüm yolları da arıyordu ve en geçerli çözümün 'önce aydınlanıp sonra aydınlatmak' olduğunu düşünerek harekete geçmeye karar verdi. Önce, Lübnan'ın tepe köylerinden birinde, Kırne Şehvân okulunda İngilizce öğretmeye, karşılığında Allâme el-Hürî Butrus el-Bustânî (1819-1883)³¹'den -oldukça yetersiz olduğunu düşündüğü anadili Arapça'dan- dersler almaya başladı. Zira Reyhânî, Batı felsefesinden ve edebiyatından

yedikleri içtikleri ayrı gitmeyen bu iki dost, ayrı mekânlarda -Biri Fureyke'de, diğeri Amerika'da- ama aynı tarihte, 1940 senesinde vefat etmiştir. Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 32.

²⁵ Fransız asıllı İngiliz şair ve eleştirmen. 1898'de Amerika'ya yerleşti. Bernard Show (1856-1950) ve Frank B. Sanborn'la yakın arkadaşlıklar kurdu. Büyük ölçüde Oscar Wilde (1854-1900)'ın etkisinde kalmıştır.

²⁶ Güney Kaliforniya doğumlu gazeteci, yazar, şair ve konuşmacı. 1903 senesinde New Jersey'de çıkmaya başlayan aylık edebi dergi *Papyrus*'ün sahibi ve editörü. er-Reyhânî, İngilizce kaleme aldığı ilk şiir denemelerini (1903-1907), edebi ve eleştirel makale yayınlamanın yanı sıra modern Avrupa ve Amerikan şiirinin tanınmasında da önemli katkıları bulunan bu dergide yayınlamıştır.

²⁷ Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 19; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 26-27.

²⁸ Kaynaklara göre bu rahatsızlığının sebebi, rutubetli iş ortamında uzun saatler çalışmak zorunda kalmış olmasıdır. O sıralarda içine girdiği ve aşırı uykusuzlukla temayüz eden hummalı kitap okuma süreci de bünyesini oldukça zayıflatmıştır. Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 31; Kerüb, s. 25-26.

²⁹ Kerüb, s. 12.

³⁰ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 21-23; el-Haḫḫib, s. 21.

³¹ Lübnan'ın 19. yüzyıldaki en büyük dil bilginlerinden. Beyrut'taki Amerikan konsolosluğunda mütercim olarak da çalışan Butrus, en çok, *Muḫḫîtu'l-muḫḫî*, *Miḫbâhu't-ḫâlib* ve *Dâiratu'l-me'ârif* gibi eserleri ile ün yapmıştır. *Muḫḫîtu'l-muḫḫî*, Suriye'nin çeşitli ağzlarında kullanılan ifade ve deyimleri bir ihtiva etmektedir.

öğrendiği temel ilkelerden yola çıkarak önce kendi tarihi ve kültürel köklerini keşfetmesi gerektiğinin farkına varmaya başlamıştı³².

Dil düalitesi problemini aşmayı hedeflediği iki yıllık yoğun Arapça öğreniminin ardından, Reyhānī, Arap kültürünün nazım ve nesir türünde kaleme alınmış şaheser niteliğindeki klasik eserleriyle ciddi biçimde ilgilenmeye başladı. *Eğānī*, *Nehcu'l-belāga*, *Luzūmiyyāt*, *Rubā'ıyyāt*, *ed-Durer ve'l-ğurer*, *Maḳāmātu'l-Hemezānī*, *Resāilu'l-Ḥarezmi*, *Nefḥu't-ıyḅ*, *Muḳaddime* ve *Kitābu'l-erab fi ḡayṣi'l-edeb* gibi Şark klasikleri bunların en başında gelenleriydi.

Kuşkusuz, bu eserler içinde kendisini en çok etkileyeni Ebu'l-^cAlā el-Ma^carrī (973-1057)³³'ye ait olanlardı. Emīn, mizaç ve fitrat yönünden aralarında pek çok ortak yön bulunduğuna inandığı el-Ma^carrī'yi okudukça hayranlığı kat kat artmış ve Şark'ın bu seçkin dehasını Garb'a tanıtmak için planlar yapmaya başlamıştır. *Luzūmiyyāt* ve *Rubā'ıyyāt*'in İngilizce'ye tercümesi fikri Reyhānī'de ilk olarak işte bu yıllarda filizlenmeye başlamıştır³⁴.

F. Hayat Kalitesinde Terfi: Okurluktan Yazarlığa

1899 yılının sonlarına doğru Emīn, hastalığının iyileşmesinin ardından New York'a yeniden, ancak bu sefer kafasında birtakım ideal ve hedeflerle döndü³⁵. Yazar olmak, çizimler yapmak, bıkmayan bir aşkla okumaya devam etmek Emīn'in bundan sonraki hayatının en yüce gayeleri olacaktır. Kaynaklar, bu tarihten itibaren Emīn'in, kişilik yönünden büyük bir değişim ve dönüşüm sergilediğini, taşkın, uçarı ve sorumsuz bir bohem'in yerini, sorumluluğunun bilincinde, başarı hırsıyla bilenmiş, gecesini gündüzüne katan bir otodidaktın aldığını belirtirler³⁶. Eğlence merkezlerinde ve sokaklarda vakit öldüren genç gitmiş, sanatçılarla diyalog kurmaya çalışan, edebiyat kulüplerine devam eden bambaşka bir genç gelmiştir artık³⁷. Ondaki bu radikal dönüşümün belki de en güçlü amili, başkalarının başarısında kendi kusurlarını görmesini sağlayan 'eksiklik psikolojisi' olmuştur³⁸.

³² el-Maḳdisī, s. 454; Kardeşi Albert, ilk ABD seyahatiyle birlikte, her şeyden şikâyet eden ve isyankar tabiatlı Reyhānī'nin, yerini, realist, rasyonalist ve ilmi değerlendirmelere daha fazla önem veren ciddi bir şahsiyete bıraktığına özellikle dikkat çekmektedir. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 24.

³³ Ünlü Arap bilge ve şair. 11 yaşında iken şiir yazmaya başladı. Ma^carrī, 100.000 beyte ulaşan şiirlerinde, dini hakikatleri aklileştirmeye çalışmış, yerleşik dini kabul ve geleneklere şiddetle muhalefet etmiştir.

³⁴ Dirāse min menşürāt ittiḥādī'l-kuttābi'l-^cArab (1999), *Emīn er-Reyhānī* www.awu-dam.org, (14.09.2002); Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 32-33; el-Ḥaḫīb, s. 21.

³⁵ Kuşkusuz bunda, düşüncelere kabul veya red açısından yaklaşırken akli ve serbest düşünceyi temel almak gerektiğini vurgulayan ampirik felsefenin ve Darvinci akımın kendisinde büyük etki yarattığının farkındaydı. Lübnan'a dönüşünde el-Ma^carrī'ye neredeyse tutkun hale gelmesinin sebebi de budur. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 26.

³⁶ Ḥaḫīb, Kāzım, *A^clām ve ruvād fi'l-edebi'l-^cArabi*, Dāru'l-kitāb el-Lubnānī, Beyrut, 1987, s. 199.

³⁷ el-Ḥaḫīb, s. 21; Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 29.

³⁸ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 29.

Usanmak bilmeyen bir okuyucu olmasının yanında, Emîn, New York'un *el-Hudâ* gazetesinde, *Keşkülü'l-ḥavâṭır* sütununda *İbn Yakẓân es-Sūrî* ve *Min şāhibih* müstear imzalarıyla; *el-İslāḥ* ve *el-Eyyām* gazetelerinde ise *Nūruddīn* imzasıyla yazılar yazmaya başladı³⁹. Bu yazılarında, din, felsefe, siyâsî reform, batıl Arap sosyal gelenek ve göreneklerinin eleştirisi gibi değişik konulara temas eden Emîn, 1904 yılına kadar adı geçen gazetelerde yazmayı sürdürdü⁴⁰.

Emîn, devrim öncesi Fransa ile kendi ülkesi Lübnan arasında müşahede ettiği bazı ortak yönlerden hareketle, kendi toplumunda bir sosyal reform yapmanın lüzumuna, bunun için de öncelikle taassup ve cehaletin ortadan kaldırılması gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle Amerika'ya ikinci defa gelir gelmez *Maronite Youth Organisation (Mârûnî Gençlik Cemiyeti)*'ne katılmış, vakit kaybetmeden sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Bu cümleden olarak, 9 Şubat 1900 tarihinde, New York'ta yaptığı *et-tesâhulu'd-dīnî (Dini Hoşgörü)* başlıklı konuşma, sadece Lübnanlı göçmenler arasında değil, tüm Arap dünyasında da şok etkisi yaratmıştır⁴¹. Bu konferans sonrasında, New York'taki *Syrian Community (Suriyeliler Cemiyeti)*, Reyhânî'nin görüşlerini desteklemek üzere, aralarında Cemîl Ma'îlûf⁴², Şibl Demmûs (1871-1939)⁴³, 'Aziz el-Hürî ve Selîm Serkîs⁴⁴ (1869-1926) gibi ünlü isimlerin de bulunduğu özel bir grup teşkil etmiştir⁴⁵.

Reyhânî, 1901'de, muhtevâsındaki resimleri bizzat kendisinin çizdiği *el-Muḥâlefetu's-sulâsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavâniyye (Hayvan Krallığında Üçlü Dayanışma)* adlı fabl türü bir hikâye yazmaya başladı. Ancak bir yıl kadar sonra doktoru, sağ kolundaki nevrit rahatsızlığı

³⁹ Reyhânî ayrıca, New York'taki; *el-Hakîka*, *el-Muhâcir*, *Mirâtu'l-Ġarb* ve San Polo'daki *el-Munâzir* adlı gazetelere de zaman zaman yazılar göndermekteydi.

⁴⁰ Bu dönemde Emîn'in Arapça'sı henüz oturmuş değildi. Yazılarında bolca gramer hatası, rekâket unsurları, Arapça ile İngilizce'nin melezi ucûbe bir üslup söz konusuydu. Ancak yine de, yazdığı şeyler en azından konu olarak ilginç bulunuyor, bu nedenle dil ve üslup noktasındaki eksiklikler matbaada çalışan musahhihler tarafından gideriliyordu. Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 28; el-Ḥaṭîb, s. 21. Bu konu hakkında daha geniş bilgi, tezin üçüncü bölümünde ve '*İkidillilik (Bilingualizm) Sorunu ve Karşılaştığı Güçlükler*' başlığı altında verilmiştir.

⁴¹ Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 20; Cebr, s. 37-38.

⁴² New York'taki göçmen Arap ediplerinden olup, amcası Nu'mân el-Ma'îlûf ile birlikte *el-Eyyām* adlı bir gazete çıkarmıştır. 1908'de San Polo'ya yerleşmiş, daha sonra Paris ve İstanbul üzerinden Lübnan'a geçmiştir. Osmanlı'nın o dönemki yeni imajını, *Turkiyâ el-cedîde ve hukuḳu'l-insân* adlı eserinde anlatmıştır.

⁴³ İlk Arap göçmenlerden. Aynı zamanda Emîn er-Reyhânî'nin çocukluk arkadaşı olan Demmûs, New York'ta, *el-İslāḥ* adında Arapça bir gazete çıkarmıştır. Reyhânî'nin, *The Book of Halid* adlı felsefî romanındaki Şekîb karakterinin pek çok yönden bu şahısla örtüşmekte olduğu görülmektedir. 1909'da Lübnan'a döndükten sonra *Lübnan Geçici Meclisi*'ne üye olmuştur.

⁴⁴ Lübnanlı gazeteci, edip ve tarih yazarı. *Lisânu'l-ḥâl* gazetesinde muharrir olarak çalıştı. 1892'de Paris'e giderek, orada *Keşfu's-sîkâb* ve daha sonra Londra'ya geçerek orada da *Rac'u's-şadâ* adlı gazeteleri çıkardı. Bir dizi siyâsî ve edebî etkinlikten sonra 1905'te Mısır'a geçti ve o dönem oldukça popüler sayılan aylık bir dergiyi, *Mecelletu Serkîs*'i çıkardı.

⁴⁵ el-Ḥaṭîb, s. 22.

yüzünden resim çizmesini ve yazı yazmasını yasakladı⁴⁶. Emîn, çizimlere son verdiyse de yazım işine devamda kararlıydı. Kolundaki ağrıya rağmen söz konusu kitabını tamamlamayı başardı⁴⁷. Ancak 1902 yılı, Emîn'in, bu sefer öbür sağ koluna, hayattaki sağ kolu olan babasına musallat olmakta gecikmedi. Baba Fâris'in, tüm uğraşlara rağmen Lübnan'da tüberkülozden ölmesi üzerine, Emîn, gerçekten sağ kolunu kaybettiğini düşünecektir⁴⁸.

O tarihlerde Reyhânî, Thomas Carlyle (1795-1881)⁴⁹, in *The French Revolution (Fransız İhtilâli)* adlı yapıtını tenkit sadedinde *Nubze fiş 'şevrati'l-Feransiyye (Fransız Devrimine Bir Bakış)* adlı, konusu tarih olan ilk eleştirel eserini kaleme aldı. Aynı yıl, ABD başkanı Theodore Roosevelt (1858-1919)⁵⁰,e, Suriyeli göçmenlerin 'beyaz ırk' kabul edilmesi gerektiği yönünde bir rica mektubu gönderdi⁵¹.

G. el-Ma'arrî'yle Gelen Şöhret ve Prestij

Tercümesine 1989 yılında karar verdiği el-Ma'arrî'nin *Rubā'ıyyāt (Dörtlükler)* adlı divanını 1903'te *The Quatrains* adıyla İngilizce'ye çevirmesi sadece batıda değil, Arap dünyasındaki edebi çevrelerde de muazzam bir etki yarattı. Amerika, Kanada, İngiltere ve Arap alemindeki 160 kadar gazete, tercüme eser üzerine yapılan yorumları yayınladı. Gazeteler ve edebi dergiler, bir taraftan el-Ma'arrî ile ʿUmer el-Ḥayyâm arasında, diğer taraftan bu eserlerin mütercimleri Reyhânî ile Edward Fitzgerald (1809-1883)⁵² arasında yapılan karşılaştırmalara yer verdi. *The Quatrains*, Emîn'e, sadece şöhret getirmemiş, sağladığı maddi imkanlar sebebiyle ona, daha yoğun bir edebi faaliyet için boş zaman da yaratmıştır⁵³.

Aynı yıl Reyhânî, New York'taki *The Pleiades Club*⁵⁴,a üye seçildi. *The Quatrains*'in yayınlanmasından hemen sonra, *Pleiades Club*'ta, yüz seçkin Amerikalı şair ve yazarın katılımıyla gerçekleşen görkemli bir törenle ağırlandı, geleneksel defne tacıyla onurlandırıldı⁵⁵.

⁴⁶ Hayatının çeşitli dönemlerinde kendisini huzursuz edecek olan bu rahatsızlık, yakın dostları tarafından sürekli sabır ve şifa temennilerine muhatap kalacak biçimde, kendisi için hep ciddi bir sorun olmuştur. el-Ḥanîn, Riyâd, *Rasâilu Cubrân et-tâihe*, Muessesetu Nevfel, Beyrut, 1983, s. 69-70.

⁴⁷ Reyhânî, 1935 senesinde kaleme aldığı bir mektubunda, 'yazma'nın, kendisi için ne denli önemli bir aktivite olduğunu ilginç bir kelime oyunu ile ifade etmektedir: "Öbür dünyaya göç etmedikçe iki şeyden kurtulamam: kalem ve elem". Bkz. er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 335.

⁴⁸ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 55.

⁴⁹ İskoç denemeci ve tarihçi. Emîn Reyhânî'nin düşünceleri üzerinde derin izler bırakan Carlyle, yaşadığı yüzyıl İngiltere'sini, bir tür entelektüel peygamber olarak etkilemiştir.

⁵⁰ ABD'li siyâset ve devlet adamı. Hızlı sanayileşmenin yarattığı sorunları çözmeye çalışmış, yayılmacı bir politika izlemiştir. 43 yaşında iken, Amerika Birleşik Devletleri'nin en genç başkanı olmuştur.

⁵¹ Reyhânî ayrıca, 1937 yazında Roosevelt'le görüşmek üzere New York'taki yazlığında kendisini ziyaret etmek istemiş, ancak başkanın o sırada bulunmaması sebebiyle eşiyile tanışmış, ayrıca Arap toplumunun siyâsî ve ulusal meseleleri üzerine bayan Roosevelt'le iki saatlik bir sohbet yapmıştır. Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 127.

⁵² İngiliz şair ve çevirmen. 1859'da, Ömer Hayyâm'ın *Rubā'ıyyāt* adlı şiir kitabının çevirisiyle ün yapmıştır.

⁵³ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 52.

⁵⁴ Amerika'daki genç şair ve aydınları bir araya getiren edebi klüp.

1904 senesinde *Naḥnu ve cerāidunā (Biz ve Gazetelerimiz)* adlı bir kitapçıkla, *el-Mukārī ve 'l-kāhin (Katır Çobanı ve Rahip)* adlı hikâyesini yayınladı. Aynı yıl, tanıştığı Sattout el-Ḥācc adındaki Ğarzūz'lu bir genç kıza⁵⁶ aşık oldu. Sattout'un, bir gezi esnasında Amazon nehrinde boğulduğu haberini aldığı anda hissettiği derin ızdırabı ise *ez-Zenbakatu'z-zāviye (Solun Zanbak)* adlı mersiyesinde ifade etmeye çalıştı. 1902'de babasının, 1904'te ilk göz ağrısı Sattout'un vefatından duyduğu hüznü, kız kardeşi Se^cdā'nın hastalığı da eklenince, Emīn, yavaş yavaş gurbetteki yaşamdan nefret etmeye, şaşaalı ve maddeperest medeniyet yaşantısının, ruhindaki yaralara merhem olamadığı kanaatine sahip olmaya başladı⁵⁷. Son yıllarda yaşadığı ruhi, fikri ve duygusal stres, edebi başarılarına imza atmış, ancak manevi bakımdan tatmin olamamış bir göçmen olan Reyḥānī'yi, bazı aile üyeleriyle birlikte dinginlik dolu bir yaşam için Lübnan'a geri dönmeye sevk edecektir⁵⁸.

H. Metropoldeki Yalnızlığa İsyân: Fureyke'ye İkinci Dönüşü

1905 senesinde, Meksika'nın Yucatan şehrinde bulunan kardeşi Yūsuf'a gönderdiği mektupta, Reyḥānī'nin büyük bir yalnızlık içinde olduğunu, bir şeyleri yarım bıraktığı hissine kapıldığını, duvarları et ve kemikten örülü bir zindanda, beden kafesinde mahkum yaşadığını düşündüren bazı satırlara rastlamaktayız:

Sürekli hareket halinde olan, yürürken yemek yiyen, yemek yerken okuyan, koşarken para sayan ucube bir toplum içinde yaşamaktan usandım. Bu insanlar ne huzur ve sükûnetin, ne de güzellik ve estetiğin manasını biliyorlar⁵⁹.

Muhtemelen bu düşüncelerinin de etkisiyle Reyḥānī, o yıl, annesi, iki kız kardeşi Se^cdā ve ^cAdāl, ve en küçük kardeşi Albert'la birlikte Fureyke'ye ikinci defa döndü. Yusuf, Es^cad ve amcaları Suleymān ise Yucatan'da, babaları Fāris'in kurduğu işin başında kaldılar.

Reyḥānī, Fureyke'ye dönüş sonrasındaki beş yılını, Lübnan'ın bağımsızlığı için mücadele vermek üzere bölgedeki yerel liderlerle görüşmelerde bulunarak, çeşitli öğretim kurumlarında toplantılar ve konuşmalar yaparak ya da konferanslar vererek aktif biçimde geçirdi⁶⁰. Bu yoğun siyâsî etkinliklerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için olağanüstü bir efor sarf etmesi, bunun için de sıhhatli ve dinç olması gerektiğinin bilincinde olan Reyḥānī için; sabahları erken kalkmak, yaz-kış mutlaka soğuk duş almak, ormanda uzun metrajlı yürüyüşler

⁵⁵ Cebr, *Emīn er-Reyḥānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 53; Albert er-Reyḥānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 21; *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 31.

⁵⁶ Mehcer şairi Ni^cme el-Ḥācc'ın kız kardeşi.

⁵⁷ Albert er-Reyḥānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 36-37; Cebr, *Emīn er-Reyḥānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 55.

⁵⁸ Albert er-Reyḥānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, a.y.

⁵⁹ Cebr, *Emīn er-Reyḥānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 55.

⁶⁰ Arap kamuoyunda yeterli düzeyde bir edebi şöhrete kavuşan Reyḥānī, Japonya, Mısır, Irak, Suriye, Kudüs, Bağdat gibi merkezlerdeki 'uyanış' hareketlerinin kendi ülkesi Lübnan için de bir örnek teşkil ettiğine inanıyor, henüz açıkça ortaya koymasa da, bu yöndeki çabalarda öncü bir rol üstlenmek istiyordu. Albert er-Reyḥānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 39; Cebr, *Emīn er-Reyḥānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 60.

yapmak neredeyse günlük rutin işler arasındaydı. Çam ağaçlarının sakız kokan havasını teneffüs etmek, ağaç dalları arasında cıvıldaşan kuş seslerinin yapraklar arasında esen rüzgar sesiyle yaptığı düeti dinlemek, böylece, bu sihirli tabiat parçasındaki görsel ve işitsel nimetlerin topyekün iştirakiyle icra edilen ilahi orkestraya katılmak, Reyhānī'nin kahvaltı öncesinde düzenli olarak yaptığı bir tür 'meditasyon'du. Bu meditasyonlardan biri esnâsında kaleme aldığı ve 1905 senesinde yayınladığı *Vâdi'l-Fureyke (Fureyke Vâdisi)* adlı betimsel mistik makale ise, sadece yazarlar arasında ve edebiyat camiasında ilgi uyandırmakla kalmamış, Lübnan'ın yüksek rakımlı dağlarının kıvrımları arasında kaybolan ücrâ bir köyün, Fureyke'nin de o tarihten itibaren tanınmasını ve ilgi odağı haline gelmesini sağlamıştır⁶¹.

Şöhreti kendisinden önce tüm Arap dünyasına yayılan Reyhānī, değişik edebi cemiyet ve derneklerde konuşma yapmak üzere çok sayıda teklif aldıysa da, 1905 yılının sonlarına doğru, kız kardeşi Se'câ ve halası Hanne ile birlikte, Se'câ'nın tedavisi için Kahire'ye gitmek zorunda kaldı, kışı orada geçirdi. Ancak 28 Şubat 1905 tarihinde yakın dostu Şibl Demmūs'a gönderdiği bir mektuptan, Kahire ziyaretinin, kız kardeşinin ehil ellerde tedavi görmesinin yanı sıra, Reyhānī'ye, Şiblî eş-Şumeyyil (1860-1917)⁶², Ahmed Şevkî, Hâfız İbrahim (1872-1932)⁶³, Hâlîl Muṭrân (1872-1949)⁶⁴, Corcî Zeydân (1861-1914)⁶⁵, Ya'küb Şarrûf (1852-1927)⁶⁶, Fâris Nîmr (1856-1951)⁶⁷, Muḥammed Luṭfî Cumu'ca (1886-1953)⁶⁸ ve Muḥammed 'Abduh (1849-

⁶¹ Sözelimi Mey Ziyâde, bu makalenin yayınlanmasından tam altı yıl sonra (1911) hem vâdiyi hem de Emîn'i merak ettiği için Fureyke'yi bizzat ziyaret etmiş, Reyhānī'yle tanışmasının ardından kurulan dostluk da uzun yıllar devam etmiştir. Ferac Ebu'l-'Uşşe, *Te'nîsu 'ş-Şarḳ key yu'avvele 'aleyhi*. Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 24.

⁶² Lübnanlı düşünür, doktor ve gazeteci. Paris'te, anatomi ve Darwin teorisi üzerine eğitim aldı. Mısır'da, eş-Şifâ adında bir dergi çıkardı. 1885'te kaleme aldığı *el-Hakîka*, Darwin nazariyesinin Arap dünyasında tanınmasını sağladı, bu nazariyeyi sosyolojiye uyguladı. Çağdaş Arap toplumu üzerindeki etkisi büyüktür.

⁶³ Mısırlı bir baba ve Türk asıllı bir anneden dünyaya geldi. Doğumu, Nil nehrinde seyretmekte olan bir gemide gerçekleştiğinden daha sonra *Şâ'iru'n-Nîl* lakabıyla da ünlendi. Şiir dîvânı meşhurdur.

⁶⁴ Ba'lekkeli gazeteci, şair ve tiyatro yazarı. Paris'te ve Mısır'da bulundu. Önce *el-Ehrâm*, *el-Mueyyed* ve *el-Livâ* gibi gazetelerde yazdı, daha sonra *el-Ehrâm*'ın yazı işleri müdürü oldu. *El-Mecelletu'l-Mıṣriyye*'yi kurduktan sonra, en önemli eseri *Dîvānu'l-Halîl*'i yayınladı.

⁶⁵ Olağanüstü bir performansla sahip Mısırlı ansiklopedist, gazeteci ve tarih yazarı. On kadar yabancı dil bilen Zeydân, Mısır'ın önde gelen gazetelerinden *Zemân* ve *el-Muḳṭaṭaf*'ta yazdıktan sonra, 1892'de, Çağdaş Arap Edebiyatı'nın doğmasında büyük bir yeri olan, kendi dergisi *el-Hilâl*'i çıkardı.

⁶⁶ Lübnan asıllı edip ve gazeteci. 1876'da, Fâris en-Nemir ile birlikte, Arap edebiyatında önemli bir yeri olan *el-Muḳṭaṭaf* dergisini çıkarmaya başlamış, 1888'de dergiyi Mısır'a taşımıştır.

⁶⁷ Lübnanlı edip. Ya'küb Şarrûf'la birlikte Kahire'de *el-Muḳṭaṭam* ve *el-Muḳṭaṭaf* adlı gazeteleri çıkardı.

⁶⁸ Mısırlı edip, avukat ve gazeteci. Şam'da kurulan, *Arap İslam Akademisi* kuruluşuna üye olmuş, Makyavelli'nin ünlü *Il Principe (Hükümdar)* adlı yapıtını Arapça'ya kazandırmıştır..

1905)⁶⁹ gibi Mısır'ın seçkin yazar ve şairlerinden bir grup şöhretle tanışma imkanı verdiğini de öğreniyoruz. Reyhānī 1906 yılının bahar mevsiminde yeniden Fureyke'ye döndü⁷⁰.

Ancak bu sefer Emīn'i, aleyhine yürütülen sürpriz bir kampanya bekliyordu Fureyke'de. *el-Muḥālefetu's-şulāṣiyye* ve *el-Kāhin ve'l-mukārī* gibi eserlerinde olumsuz yanlarıyla resmetmeye çalıştığı Hıristiyan din adamı portresi yüzünden, Lübnan'daki bazı dini otoriteler, aleyhte propagandalarını 'afaroz'a kadar götürmüşler, bu sayede Reyhānī'yi toplum dışına iterek, halkı müfsit bir kaynaktan koruduklarını düşünmüşlerdir. Reyhānī'yi gözden düşürmek için kilisenin en çok kullandığı argüman; onun bir 'Protestan', bir 'ateist', bir 'sahtekar' olduğu yönündeydi⁷¹.

İlginçtir ki, kendisini psikolojik olarak bir uzlet hayatına zaten hazırlamakta olan Reyhānī için bu karalama kampanyası, bir yerde olumlu sonuç da doğurmuştur. Hatta Reyhānī, Fureyke'de, baş rahibi ve çevresinde kümelenmiş bir grup fanatik Hıristiyan'a bu tutumlarından ötürü teşekkür mektubu da göndermiş, onlara, tek isteğinin 'yalnız kalmak' olduğunu deklare etmiştir. Kilisenin bu tavır alışı, Reyhānī'nin uzleti ile eşzamanlı olarak birkaç ay sürmüş ve gergin hava herhangi bir sosyal infiale dönüşmeden kendiliğinden soğumuş, ortadan kalkmıştır.

İ. Fureyke'de Bir Edebiyat Salonu: Reyhānī Çadırı

Reyhānī, Kahire dönüşünde, dış yüzü parlak ince nakışlarla bezeli, iç yüzü Mısırlı âmâ çadır ustaları tarafından kabartma yazılarla dekore edilmiş, üç divan, üç yatak, bir masa ve birkaç sandalye kapasiteli devâsâ bir çadırı da beraberinde getirdi. Yaz aylarında evin mutfak balkonu zemini üzerine kurulan ve minyatür bir saray görünümü veren çadır doğrudan büyüleyici Fureyke vadisine bakıyor, bu yönüyle, Reyhānī'yi ziyarete gelenler için bir huzur ve esin kaynağı olma özelliği taşıyordu⁷². Reyhānī'yi sevenler, gerek çadırın kendi büyüülü atmosferi, gerek konumu itibariyle sahip olduğu görsel avantaj sebebiyle kısa bir süre sonra 'Reyhānī Çadırı' deyimini yaratmışlar ve haftanın belirli günlerinde buluştukları bu çadır

⁶⁹ Mısır doğumlu, Türkmen asıllı reformist ve yenilikçi. İngilizlerin Mısır'ı işgaline büyük tepki gösterdi ve Beyrut'a sürüldü. Oradan Paris'e geçerek, akıl hocası ve arkadaşı Cemāluddīn el-Efgānī ile birlikte el-'Urvetu'l-vuṣṣā'yı çıkardı. Tekrar Mısır'a döndüğünde Mısır bölge müftüsü oldu. Dini içerikli makalelerinin yanı sıra, Hemezānī'nin *el-Makāmāt* ve Hz. Ali'nin *Nehcu'l-belāga* adlı eserlerini şerh etti.

⁷⁰ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 70; Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 55; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 23.

⁷¹ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 56; 1965 senesinde düzenlenen vefat yıldönümü törenindeki bazı konuşmalardan hareketle, geçen uzun sürenin ardından, Hıristiyan din adamlarının, Reyhānī'ye daha müspet bir bakış açısıyla yaklaştıkları, söz konusu ithamlarını ise, mehcet dünyasının kendisinde uyandırdığı radikal bir reaksiyon olarak telakki ettikleri gözlemlenmektedir. Bkz. el-Ḥācc, Kemāl, *Emīn er-Reyhānī -el-feylesüf-, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -ba'de rub'î karn-)*, Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'a ve'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 170-171.

⁷² el-Ḥafīb, s. 23.

mekânını, şiir okunan, edebi konular üzerinde müzakere edilen minik bir ‘*edebiyat salonu*’ haline getirmişlerdir⁷³.

Bu minik salon, Reyhânî 1910’da tekrar New York’a dönünceye kadar işlevini sürdürmüştür. Bu zaman zarfında Mısır’dan; Selim Serkîs, Muḥammed Luṭfî Cum‘a, Mustafa Şâdık er-Râfî‘î (1880-1930)⁷⁴, Ḥalîl Muṭrân, Ahmed Şevkî, Lübnan’dan ise; Ma‘rûf er-Ruşâfî (1875-1945)⁷⁵, Muḥammed Kurd ‘Ali (1876-1953)⁷⁶, eş-Şeyḫ Mustafa el-Ġalâyînî, Es‘ad Ṭu‘me, Cürçî Nikülâ Bâz⁷⁷, Abdullah Feraḥ, Feliks Fâris gibi daha pek çok tanınmış edip ve yazar, ‘*Çadır*’ı ziyaret için Fureyke’ye gelmişlerdir⁷⁸.

Reyhânî, son yıllarda izlemekte olduğu ünlü Amerikalı şair Walt Whitman (1819-1892)⁷⁹’ın etkisiyle 1907’de ‘*serbest nazım*’ı denedi ve Arap şiirinde bir ilke imza attı. Kardeşi Yûsuf er-Reyhânî’yi ziyaret bahanesiyle ikinci kez Kahire’ye giden Reyhânî, aynı dönem zarfında, zihnindeki ‘*üstün insan-ideal toplum*’ projesinin baş kahramanlığını oynayacak olan Halid adlı roman kahramanını yaratarak *The Book of Halid (Halit’in Kitabı)* adlı kitabın yazımına başladı.

Reyhânî’nin Fureyke Vadisi’ndeki tefekkür dolu uzlet günleri zaman zaman sosyal hayata karışması dolayısıyla kesintiye uğramıştır. Özellikle 1908 yılının, Reyhânî için konferanslar yılı olduğunu söyleyebiliriz. Sene boyunca Reyhânî, Beyrut Amerikan Üniversitesi’nde, yine Beyrut, Şam ve Zaḥle kentlerindeki bir çok okul, kulüp ve toplantı salonlarında siyâsî ve edebi içerikli konuşmalar yapmış; II. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 1908’de kaleme aldığı ‘*Abdulḥamîd fi’l-âsitâne (Abdülhamit Payitahtta)*’ adlı tiyatro yapıtı ise Beyrut’ta, *Kevkebu’s-Şark* tiyatrosunda sahnelenmiştir⁸⁰.

Reyhânî, Fureyke’de bulunduğu esnada, yakın dostları tarafından sık sık ziyaret ediliyordu. Örneğin, Cürçî Dimitrî’nin konuğu olarak Fureyke’de bulunan ve Reyhânî’nin,

⁷³ Reyhânî’nin, Arap şiirinin sürekli ‘inleyen’ ve ‘ağlayan’ bir tabiata sahip olduğu yönündeki düşünce ve eleştirileri ilk olarak ‘*Çadır*’ın gölgesinde filizlenmiş, müteakip yıllarda Reyhânî, bu tezini daha da geliştirmiştir. Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 31.

⁷⁴ Tanta doğumlu edip ve düşünür. Dilde ve üslupta klasizmi benimsemiş, Cāḥız, İbn el-Muḳaffa‘ ve el-İşfehânî gibi otoriteleri izlemiştir. Eserleri üslup bakımından güçlü, fikir bakımındansa cılız bulunmuştur.

⁷⁵ İstanbul medreselerinde Arapça dersleri vermiş ve bir dönem *el-İrşād*’da yazılar yazmış olan Iraklı şair.

⁷⁶ Suriyeli gazeteci, edip ve tarihçi. 1919’da, Şam’da, Arap Bilim Akademisi’ni kurdu.

⁷⁷ Günümüzde hala yayınlanmakta olan *el-Ḥasnâ* adlı kadın dergisinin kurucusu.

⁷⁸ O tarihlerde Fureyke’ye giden yollar henüz stabilize değildi ve Lübnan’ın bu dağlık coğrafyasındaki nakliye görevini at arabaları üstlenmekteydi. Eğim farkı nedeniyle Fureyke’den Lübnan’a 3 saatte, Lübnan’dan Fureyke’ye ise 3,5 saatte kat edilen bu çileli güzergah, Reyhânî’nin, dostları tarafından ne kadar çok sevildiğinin de bir göstergesi kabul edilebilir. Yoğun kar sebebiyle kış aylarında yollar kapandığında ise, şahsi ziyaretler, yerini mektuplaşmalara bırakmaktaydı. Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 61; Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 26.

⁷⁹ Amerikalı gazeteci, şair ve deneme yazarı. 19. yüzyılda, Amerika’da filizlenen ‘*serbest nazım (free verse)*’ türünün öncüsü kabul edilmektedir. *Leaves of Grass*, bu nazım türünde kaleme aldığı dünyaca meşhur eseridir.

⁸⁰ Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 26.

kendisiyle 1905 senesinde tanıştığı Alman müsteşrik Comte Richard de Mulinen, Fureyke'den ayrılmadan önce Reyhānī'yi ziyaret etmiş; 1909'da gerçekleşen bu veda ziyareti esnasında iki farklı dünyaya ait kafa, doğu ve batı kafası; 20. yüzyıldaki çağdaş Arap uyanışı, bu uyanışın gelişme aşamaları, süreci hızlandırıcı nitelikteki teşvikler ve tedbirler üzerine yoğun fikir alışverişinde bulunmuştur. Neticede, taraflar, Avrupa ve Amerika'nın uyanış tecrübesi ile temasta olmanın Arap rönesansının olgunlaşmasına ve bu sürecin hızlanmasına büyük katkılar sağlayacağı görüşünde fikir birliğine varmıştır. Bu iki dostun irtibatı ve yazışmaları, Reyhānī'nin vefat tarihi olan 1940 senesine kadar devam etmiştir.

Reyhānī, çeşitli edebiyat ortamlarında, bazı okulların daveti üzerine iştirak ettiği toplantılarda yapmış olduğu konuşmaları ve kaleme aldığı bazı makaleleri müstakil bir kitap haline getirmeyi düşünerek 1910 senesinde *er-Reyhāniyyāt*'ın ilk bölümünü yayına hazırladı. Eser Beyrut'un edebiyat mahfillerinde büyük heyecan uyandırdı; Kahire'deki dergilerden *Serkis* ve *Berk*, Reyhānī için ilk defa '*Fureyke filozofu*' unvanını kullandı ve Beyrut tarihinde ilk kez, bir yazar, neşredilen bir eserinden dolayı onur partisiyle taltif edildi⁸¹.

Reyhānī, 1910 yılında, Osmanlı Devleti'nin siyâsî takibatı altındaki ünlü bir siyasiye, *Muktebes* dergisinin sahibi olan ve ileriki yıllarda *el-Mecma'u'l-ilmî el-ʿArabî* (*Arap Bilim Akademisi*)'ne de başkanlık edecek olan Muhammed Kurd ʿAli'ye ev sahipliği yapmıştır. Reyhānī ve Kurd ʿAli, beraber oldukları zaman zarfında çeşitli siyâsî konular üzerine fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Aynı yıl Iraklı şair Ma'rûf er-Ruşâfî ve '*Aḥtal Şağîr*' lakabıyla tanınan Beşâra el-Ḥūrî (1885-1968)⁸² de Reyhānī'yi ilk defa ziyaret etmişler ve Reyhānī çadırında, Mehcerdeki Arap gazeteciliği ve modern Arap rönesansı gibi konuları tartışmışlardır.

Reyhānī açısından 1910 yılındaki ilklerden biri de Rus asıllı müsteşrik Ignace Kratchkovski (1883-1951)⁸³ ile tanışmasıdır. Beyrut'ta, *el-Murākıb* dergisinin editörü Corc ʿAṭıyye'nin ofisinde başlayan edebiyat ve dostluk ilişkisi hiç kopmadan 30 yıl boyunca sürmüştür.

Fureyke'deki uzleti esnasında Emîn, sinir uçlarındaki, neredeyse kronikleşen rahatsızlık sebebiyle zaman zaman ızdıraplı anlar yaşıyordu. Özel doktoru Nikülâ Feyyâd, Taberiye'ye gidip şifalı kaplıcalarda bir süre tedavi görmesini tavsiye etmiş, ancak doktorun bu reçetesi de

⁸¹ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 75; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 27.

⁸² *El-Aḥtal eş-şagîr* (*Küçük Ahtal*) lakabıyla ün yapan Lübnanlı şair. Beyrut'ta *el-Berk* gazetesini çıkarmıştır.

⁸³ Litvanya doğumlu ünlü Rus oryantalist. 1901'de, Petersburg Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Bölümü'ne devam etti. Mezuniyeti sonrasında Arapça öğrenmek üzere Arap Dünyası'na gönderildi. 1908-1910 yılları arasında Suriye, Lübnan, Filistin ve Mısır gibi ülkeleri dolaştı. Hükümet, kendisini, Moskova'da kurulan Şarkiyat Fakültesi'nin başına getirdi. Arap Edebiyatı sahasında önemli araştırmalar yaptı. Kuran-ı Kerim'in yanı sıra, *er-Reyhāniyyāt*'ı ve Tâhâ Ḥuseyin'in *el-Eyyām* adlı otobiyografisini de Rusça'ya tercüme etti.

sadra şifa olmamıştır⁸⁴. Emîn'e, kafasında gerçekleştirilmeyi bekleyen birçok ideal olmasına rağmen sağlık problemi sebebiyle, yavaş yavaş yeniden Amerika yolu görünmektedir.

J. İki Dostun Avrupa'da Buluşması ve The Book of Halid

Emîn er-Reyhānī, 1910 senesinde New York'a giderken güzergâhı üzerinde bulunan Paris'teki dostları heykeltıraş Yusuf el-Ḥuveyyik (1883-1962)⁸⁵ ve Cubrān Ḥalīl Cubrān'la bir araya geldi⁸⁶. Birçok ortak paydaya sahip üç arkadaş, sohbetlerinde özgür düşünce, özgür edebiyat ve özgür sanat gibi konuları müzakere ediyorlardı. Bazen bu toplantılara Şukrī Ğānim⁸⁷, Ḥayrullah Ḥayrullah⁸⁸ gibi meşhur isimler de iştirak ediyor ve sohbetin eksenini siyâsî mevzulara, Lübnan'daki siyâsî oluşumlara, ülkenin bağımsızlaştırılması için yürütülmesi gereken eylem planlarına kayıyordu⁸⁹. Bu sohbetler esnasında özellikle Cubrān'la gözlemlediği azim ve içtenlik Reyhānī'yi derinden etkilemişti.

Bir süre sonra Reyhānī, dostu Cubrān'la birlikte kültürel bir seyahat amacıyla İngiltere'ye gitti. Londra'da kaldıkları bir aylık zaman zarfında, müze, resim ve heykel sergilerini, edebiyat ve şiir etkinliklerinin yürütüldüğü kültür merkezlerini dolaştılar. Gördükleri karşısında adeta büyülenen iki arkadaş, Arap Dünyası'nın kültürel rönesansı üzerine çeşitli planlar ve projeler geliştirmeye başladı. Bir ideal olmaktan öteye geçemeyen bu planlardan en önemlisi, Beyrut'ta, İslam ve Hıristiyanlık dinlerinin barışını simgelemek üzere tiyatroya alternatif olarak düşündükleri çift kubbeli bir opera binasının inşa edilmesi idi⁹⁰. Çizimi Cubrān Halil Cubrān, yorumu Reyhānī tarafından yapılan projenin taslak resminin alt kısmında her iki şahsa ait imzalar bulunmaktaydı⁹¹.

⁸⁴ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 74; Reyhānī, sol kolunun tedavisi için 28 Mart-11 Nisan 1935 tarihleri arasında ikinci defa, ancak bu sefer Filistin'deki kaplıcalara yönelmiş, şifayı orada aramıştır. Reyhānī, Kudüs ziyaretini de bu esnada gerçekleştirmiştir. Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 124.

⁸⁵ Lübnanlı heykeltıraş. Sanat eğitimini Roma'da aldı. Cubrān ve Reyhānī'nin en samimi dostlarından.

⁸⁶ Reyhānī, ilk defa ziyaret ettiği Paris'in, kendisinde yarattığı etkiyi daha sonra şu sözlerle ifade edecektir: "Lübnan'da ruhumun, Paris'te kalbimin, New York'ta ise bitmek bilmeyen çalışma azmimin varlığını hissediyorum". Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 75.

⁸⁷ Tiyatro yapıtlarını Fransızca kaleme alan ve *Üçleme* adlı oyunu Fransa'da büyük beğeni toplayan Lübnan'lı yazar. I. Dünya Savaşı'ndan sonra siyâsî faaliyetleri yoğunlaşmış, ayrıca *el-Mustakbel* gazetesini çıkarmıştır.

⁸⁸ Lübnan basınının Fransa'daki önde gelen temsilcilerinden. Gazetecilik mesleğindeki başarılarından dolayı *Temps* gazetesinin yazı işleri müdürlüğüne kadar yükselmiştir.

⁸⁹ el-Maḳdisī, s. 456; Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 55.

⁹⁰ Bāsim, *Emîn er-Reyhānī -rāid teḳaddumī min bilādī, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -Ba'de rub'î ḳarn-), Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'a ve'n-neşr*, Beyrut, 1966, s. 91; Cubrān ve'r-Reyhānī fī Lenden; www.arabiyat.com/nov2000/adabiya (11.09.2002); Albert er-Reyhānī, bir tiyatro-opera kurma düşünce-sinin, Reyhānī'nin, *Wajdah* isimli oyununu Avrupalı yapımcılara sahneletememiş olmasından duyduğu hayal kırıklığı ile bağlantılı olabileceğini ifade etmektedir. Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 57.

⁹¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 57; Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 76; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 29.

Reyhānī, Lübnan'da uzlette iken kaleme aldığı ve Hz. Ali'nin Kerbala'da yaşadığı trajediyi konu alan *Wajdah (Vecde)* isimli tiyatro oyununu, Cubrān'ın yakın dostu Mary Haskell'in de tavassutuyla Londra'da sahneletmek istedi. Ne var ki eserin, yeterince ilgi görmemesi sebebiyle sahnelenme şansı olmadı. Buna karşılık, Cubrān'la birlikte Londra'daki çeşitli edebi çevrelerde şiirler okuyup, Lord Coleridge'nin başkanlık ettiği *Poetry Society (Şairler Derneği)* tarafından King's Hall'deki partiye ve yüz seçkin şairin katıldığı resitale geleneksel kıyafetleriyle iştirak ettiler. Bütün bunlara ilave olarak Reyhānī, *Authors Society (Yazarlar Birliği)* ve *Women's Literary Association (Kadın Edebiyatçılar Derneği)* gibi edebiyat kulüplerince de davet edilip ağırlandı⁹². Yoğun edebi ve sanatsal etkinliklerle geçen bir aylık Londra seyahatinin ardından, Reyhānī, New York'a, Cubrān ise Paris'e döndü.

Bu arada, bir Lübnanlı yazar tarafından kaleme alınan ilk İngilizce roman olma özelliği taşıyan ve bir Arap göçmenin bambaşka bir sosyokültürel çevreye intibak sürecini, Doğu-Batı medeniyeti ikilemi karşısındaki duruşu çerçevesinde ele almaya çalışan *The Book of Halid*, 1911 senesinde okuyucuyla buluştu. *The New York Pleiades Club*, onuruna parti verdiği Reyhānī'yi, bir ilki temsil eden bu eserinden dolayı geleneksel defne taciyla ödüllendirdi⁹³. Aynı yıl *er-Reyhāniyyāt*'ın ikinci cüzü *İlmiyye* matbaası tarafından yayınlandı.

New York'a 1888 yılında yerleşen Reyhānī, 1912 senesinde, Boston'da ikamet etmekte olan dostu Cubrān'ın da New York'a yerleşmesi için teşvik ve girişimde bulundu, ona, kendi evinin bitişiğindeki daireyi kiraladı ve resim çalışmalarını rahat yapabilmesi için evinin bir odasını stüdyo olarak kendisine tahsis etti⁹⁴. Bu yakınlık, iki dostun çok daha sık görüşmesini temin etmekteydi. İki arkadaş, birlikte, Amerikalı ve Lübnanlı edebiyatçı ve gazetecileri ziyaret ediyor, tiyatro, müze, sinema, lokanta ve klüp gibi sosyal mekanlara birlikte gidiyor, bu sayede, edebi, sosyal ve dini konularda birbirlerinden istifadeye çalışıyorlardı. Bu yakınlık, Cubrān, Greenish Village'a taşınıncaya kadar samimi bir şekilde devam etmiştir⁹⁵.

⁹² Söz konusu şiir gecelerinde ve edebi toplantılarda Reyhānī, kendisini ve arkadaşı Cubrān'ı İngiltere'deki Ukaz çarşısının iki büyük şairi Züheyr ve Semev'el (ö.560) olarak tavsif etmektedir. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 55.

⁹³ Reyhānī'nin büyük bir şöhret yakaladığı bu yıllar, aynı zamanda onun yüksek bir yaşam standardına ve konfora kavuştuğu en huzurlu yıllarıdır. Bu sayede, Amerika'nın sosyokültürel ortamındaki en seçkin burjuva şahsiyetleriyle de tanışma fırsatı bulmuştur. el-Ḥaḫīb, s. 24.

⁹⁴ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 59; Cubrān ve'r-Reyhānī fi Lenden; www.arabiyat.com/nov2000/adabiya (11.09.2002)

⁹⁵ Cubrān'ın 17 Haziran 1912'de hazırladığı ve Mary Haskell'a bıraktığı vasiyetnamede, Cubrān'dan geriye kalacak olan terekede -bölüşümdeki miktar Mary Haskell'in takdirine bağlı olmak koşuluyla- hak sahibi olacaklar listesinde Reyhānī'nin de bulunması, üstelik adının 9 kişilik listede üçüncü sırada yer alması, Cubrān'ın Reyhānī'ye karşı duyduğu minnet ve şükran duygularının ifadesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü Reyhānī, New York'ta, Mary Haskell'den sonra belki de Cubrān'ın en büyük hamisi olmuştur. Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 30.

K. Titanic Faciasından Tesadüfen Kurtuluşu ve I. Dünya Savaşı Öncesi Faaliyetleri

Ekim 1912’de, Reyhānī’nin Mérida’da ticaretle uğraşan kardeşi Yūsuf -yoğun işleri dolayısıyla- Manchester’deki bazı ticârî bağlantılarda bulunmak üzere ağabeyinin amcası Selmūn’a vekalet etmesini ister ve teklif ağabeyi tarafından kabul edilir. Reyhānī, Manchester’a gittikten sonra kardeşinin emanet ettiği işleri çarçabuk halletmeyi ve New York’a, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük gemisi Titanic’le dönmeyi kurgularsa da, elde olmayan bazı sebepler kendisini birkaç gün daha Londra’da kalmaya mecbur eder, Titanic için yapılan rezervasyonlar ve satın alınan biletler iptal edilir. İki gün sonra Reyhānī, hesapta olmayan bu aksiliği kaderin garip bir cilvesi ve ilâhi himayenin somut işareti olarak değerlendirecektir. Zira Titanic, 15 Nisan 1912’de 1500 yolcusuyla birlikte Atlantik sularına gömülecektir.

Reyhānī, 1912 yılı Ağustos ayından 1913 yılı Haziran ayına kadarki yaklaşık bir yıllık zaman dilimini Lübnan’da, ağırlıklı olarak bölgenin sosyal ve siyasal problemlerini teşhis etmeye çalışarak geçirdi. Yöre halkından farklı statüdeki pek çok insanla yaptığı görüşmeler sayesinde bölgenin temel kritik sorunlarını yakından görme imkanına sahip oldu. Ulaştığı sonuçları, 17 Şubat 1913’te *Cem‘iyyetu tehzîbi’s-şebîbe (Gençlik Eğitim Derneği)*’nde yaptığı *Ruḥu’s-şevra (Devrimin Rûhu)* başlıklı konuşmasında halka açıkladı⁹⁶.

Lübnan dönüşünde, Necîb Diyāb⁹⁷ ile birlikte, Haziran 1913’te Paris’te tertiplenen *Birinci Arap Kongresi*’ne, Amerika’da yaşayan Lübnanlı Arap göçmenlerin temsilcisi sıfatıyla iştirak etti⁹⁸. Yıl sonuna doğru Reyhānī, kardeşi Es‘ad ve amcası Selmūn’la birlikte tekrar Lübnan’a döndü. Yavaş yavaş kafasında tasarladığı ‘uzun çöl yolculukları’ için hazırlık mahiyetinde kitaplar okumaya,⁹⁹ yanı sıra, nevrit rahatsızlığı çekmesine rağmen bazı resimler çizmeye başladı, ki bu resimler şu anda Fureyke’de, Emîn er-Reyhānī müzesinde sergilenmektedir.

Reyhānī 1914’te Fureyke’den Meksika’ya, oradan da New York’a döndü. I. Dünya Savaşı’nın patlak verdiği 1914 senesinde Meksika’daydı ve burada kaleme aldığı *Lily of Ghore (Gör Zambağı)* adlı romanını New York’ta yayınlama imkanı buldu. 1915 yılında bir resim sergisinde, müstakbel eşi Bertha Case ile tanıştı, bir yıl sonra da (Ekim 1916’da) evlendi. Aslen Kaliforniya’lı olan Bertha, Paris’te resim eğitimi almış ve Henri Matisse (1869-1954)¹⁰⁰,

⁹⁶ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 87.

⁹⁷ 1899’da, Amerika’daki *Kevkebu Emrîkâ* adlı gazeteyi satın alarak sahibi olmuş, daha sonra, New York’ta *Mirātu’l-Ġarb* adında bir gazete de kendisi çıkarmıştır. Gazete, müteakiben Brooklyn’e taşınmıştır.

⁹⁸ Reyhānī, Arapların Osmanlı Devleti’ne karşı birleşmesi düşüncesine zemin hazırlayacak olan bu kongreye katılması hususunda Arap dünyasında ve Batıda bulunan pek çok önemli şahsiyetten davet almıştır. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 87.

⁹⁹ Bu kitaplar ve yazarları hakkında özet bir bilgi, ‘*Bir Seyyah Olarak Reyhānī*’ başlıklı bölümde sunulmuştur. Ayrıca bkz. el-Ḥaṭīb, s. 25.

¹⁰⁰ Fransız ressam ve heykeltıraş. 20. yüzyıl sanatının en önemli ustalarındandır.

Picasso (1881-1973)¹⁰¹, Paul Cezanne (1839-1906)¹⁰² ve André Derain (1880-1954)¹⁰³ gibi empresyonist akımın o dönemki önde gelen şahsiyetleriyle çalışmış sanatkar ruhlu bir kadındı.

L. I. Dünya Savaşı Dönemi Aktif Siyâset Yılları: 1916-1917

1916 yılı aynı zamanda Reyhânî'nin siyâset arenasında aktif biçimde rol aldığı; savaş, savaşın Suriye halkı üzerindeki olumsuz sosyal etkileri gibi konulara olağanüstü bir hassasiyet gösterdiği dönem olmuştur. Lübnan ve Suriye halklarını gönüllü olarak müttefik güçlerin ordusunda saf tutmaya çağırmış, gerek kaleme aldığı *Letters to Uncle Sam (Sam Amcaya Mektuplar)* adlı kitapçık aracılığıyla, gerekse de çeşitli mahfillerde verdiği konferans ve nutuklarıyla Arap halkını Osmanlı idaresinden ayrılmaya teşvik etmiş, deyim yerindeyse, Osmanlı Devleti karşısında bir anti-propagandist olarak çalışmıştır¹⁰⁴.

Reyhânî, 1917 senesinde Kuzey Amerika'nın New York kentinde teşkil olunan, temel kuruluş amacı Lübnan ve Suriye Araplarını Osmanlı Devleti'ne karşı çarpışan ittifak devletlerinin yanında yer almaya teşvik etmek ve savaştan zarar gören Suriye-Lübnan halklarına maddi ve manevi yönden desteklemek olan *The Syrian-Mount Lebanon League of Liberation (Suriye-Lübnan Özgürlük Cemiyeti)* adındaki siyâsî kuruluşa iştirak etti; başkan yardımcısı sıfatıyla idari görevler üstlendi¹⁰⁵. Reyhânî, savaşın giderek kızıştığı ileriki aylarda Meksika'ya gidecek ve bu cemiyetin orada da şubelerini açacaktır.

Söz konusu cemiyetteki faaliyetlerinden olmak üzere Reyhânî, Amerikan gettolarında yaşayan göçmen Arapları bir günlük oruca davet etmiş, bu sayede bir günlük gıda karşılığı olan para miktarının Lübnan'da ve Suriye'de açlıkla pençeleşen Araplara gönderilmesini temin etmiştir. İlk orucu önce kendisi tutmak suretiyle bu insani kampanyaya bizzat iştirak etmiştir¹⁰⁶. Reyhânî, öncülük ettiği bu kampanya hakkındaki düşüncelerini *Şavm (Oruç), Şavm ve ihsân (Oruç ve İyilik), el-Cu' (Açlık) ve Fi'd-deraceti's-şâniye (İkinci Derecede)* adlı makalelerinde ele almıştır. Kendisinin hem hümanist hem de milliyetçi yönüne vurgu yapan bu kampanyada, Reyhânî, Müslüman Arap göçmenlerin yardımseverlik duygularını da kamçulamak istemiş ve

¹⁰¹ İspanyol ressam, heykeltıraş ve gravürcü. 20. yüzyıl resim sanatının en büyük yaratıcısı kabul edilmektedir.

¹⁰² Fransız ressam. Çağdaş resmin öncülerinden olup, *empresyonizm*'i izleyen akımlar üzerinde etkisi olmuştur.

¹⁰³ Fransız ressam. I. Dünya Savaşı öncesinin yenilikçi hareketlerinin ve *fovizm*'in önde gelen temsilcilerinden.

¹⁰⁴ Nash, Geoffrey P., *The Arab Writer in English - Arab themes in a Metropolitan language, 1908/1958*, 1. baskı, Sussex Academic Press, 1998, s. 12; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 66.

¹⁰⁵ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 89; Eyyüb Tâbit'in başkanlığını yaptığı bu cemiyetin idari mekanizmasında yer alan şahıslardan -kendilerini Arap Edebiyatı'ndan tanıdığımız isimlerden- bazıları şunlardır: Cubrân Halîl Cubrân, Miḥail Nu'ayme, Abdulmesîḥ el-Ḥaddād, Nesîb 'Arîḍa. Cemiyetin Paris, Londra ve Kahire gibi büyük merkezlerde şubeleri de bulunmaktaydı.

¹⁰⁶ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 91; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 86-87; Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 32; Muhtemelen bu çağrısıyla Reyhânî, mücadelesini her zaman gıpta ile izlediği Mahatma Gandhi (1869-1948)'yi kendisine örnek almak istemiştir.

bunun için mektuplarında, “Her kim bir insanı yaşatırsa, bütün insanlığı yaşatmış gibi olur (Maide:32)” ayetine özellikle gönderme yapmıştır¹⁰⁷.

Reyhānī, I. Dünya Savaşı esnasında *The New York Times*¹⁰⁸ tarafından yayınlanan *Bookman* ve *Forum* adlı iki mecmuanın Avrupa muhabiri sıfatıyla yedi ay boyunca -eşi Bertha ile- Avrupa’da bulunmuş, cepheden gelen sıcak haberlere dayanarak kaleme aldığı yazı ve raporlarını Paris, Madrid ve Londra gibi kentlerden Amerika’ya göndermiştir¹⁰⁹. Aynı tarihlerde Bertha, eşi Reyhānī’yi, Henri Matisse ve Pablo Picasso gibi eskiden beri tanıdığı ünlü sanatçı dostlarıyla da tanıştırmıştır.

Reyhānī ve eşi, I. Dünya Savaşı’nın sona erdirilmesi ve çarpışan taraflar arasında adil bir anlaşma imzalanmasını samimi olarak isteyen Papa 15. Benedictus (1854-1922)’u¹¹⁰ 1917 senesinde ziyaret etmiş, Papa, bu ziyareti esnasında Reyhānī’ye, annesine iletmek üzere bir tespih hediye etmiştir. Yine aynı yıl, eşiyile birlikte İspanya’ya gitmiş, İsbiliye, Kurtuba, Barselona, Gırnata gibi kentleri dolaşarak, atalarının bir zamanlar bu topraklarda bıraktığı kültür ve medeniyet izlerini gözlemleme imkânı elde etmiştir¹¹¹.

Daha sonra, Amerika’nın I. Dünya Savaşı’na girmesiyle birlikte, seyahat hürriyetinin kısmen de olsa tehdit altında olacağını tahmin eden Emîn, fazla vakit kaybetmeden Amerika’ya dönerek, Filistin meselesi konusunda Amerika Birleşik Devletleri’nin sâbık başkanı Theodore Roosevelt (1858-1919) ile bir görüşme yapmıştır¹¹². Roosevelt’i, konu hakkında oldukça yüzeysel, görüşlerinde de kararsız bulunduğunu ifade eden Reyhānī, başkana sunduğu fikir ve teklifler konusunda detaylı bilgi vermemiştir¹¹³.

Reyhānī geçen yüzyılın başından itibaren seyahatlerinde Amerikan pasaportu taşıyor, Lübnan’a giriş çıkışlarda da bu pasaport üzerinden işlem yaptırıyordu. 1917’de Amerika Birleşik Devletleri’nin I. Dünya Savaşı’na girmesiyle birlikte gönüllü Amerikan ordusuna müracaat etmiş, ancak yapılan sağlık kontrolünde sağ koluna nevrit teşhisi konduğundan askere alınmamıştır. Bunun üzerine, Lübnan asıllı bir yazar olarak, o güne kadar kaleme aldığı eserlerini Washington’da bulunan dışişleri ticaret müsteşarı Julius Lay’e ve bazı askeri yetkililere göstermiş ve hiç olmazsa Suriye ve Lübnan askerlerini savaşa teşvik etmek suretiyle

¹⁰⁷ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 456.

¹⁰⁸ Basın sektöründe, dünyanın en köklü, en meşhur ve en büyük yayın organı. Reyhānī, 1920’li ve 30’lu yıllarda kaleme aldığı pek çok makalesini, bu gazetede yayınlama imkânı bulmuştur.

¹⁰⁹ el-Mağdisī, s. 456; Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 89; el-Ḥaṭīb, s. 25; Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu ’l-Fureyke*, s. 82.

¹¹⁰ İtalyan Papa. I. Dünya Savaşı’nda ve sonrasında barışın sağlanmasına çalışmış, savaşların önlenmesi için uluslar arası girişimlerde bulunmuştur.

¹¹¹ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 90.

¹¹² Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 33; el-Mağdisī, s. 456.

¹¹³ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu ’l-Fureyke*, s. 91.

hizmet etmek istediğini belirtmiştir¹¹⁴. Bu bağlamda, ‘ülke bağımsızlığı’ üzerine hazırladığı hamâsî içerikli bir kitapçığın, Suriye ve Lübnan askeri kamplarında doping etkisi yaratmak üzere dağıtıldığını yeri gelmişken ifade etmek gerekir. Ayrıca Reyhânî, New York’taki Arap basınında, Suriye-Lübnan Araplarının Amerikan ordusuna katılmasını teşvik edici ve ülkenin Osmanlı İdaresi’nden ayrılmasını destekleyici nitelikte makaleler yazmaya, seri konferanslar vermeye devam etmiştir¹¹⁵.

Bu arada, I. Dünya Savaşı’nın en sıcak günlerinde, Meksika Hükümeti’nin Amerika’ya karşı Almanlarla birlikte savaşa gireceği, çoğu Osmanlı pasaportu taşıyan göçmen Arapların da Osmanlı ordusunun saflarına katılacağı yolunda bir takım söylentiler yayılır. Reyhânî, -Fransız büyükelçisinin de yetki vermesiyle- derhal Meksika’ya gider, orada iki ay boyunca makaleler yazar, konferanslar verir, Suriyeli ve Lübnanlı yerel siyâsî liderlerle yaptığı toplantılar sonrasında Meksika’daki Arap gettolarını ittifak güçlerinin yanında yer almaya ikna eder. Puebla, Mérida, Veracruz, ve başkent Mexico gibi değişik bölgelerde *The Syrian-Mount Lebanon League of Liberation* adlı siyâsî oluşumun birer şubasını açar.

Ancak elbette Emîn’in bu çabaları Meksika hükümetinin gözünden kaçmamaktaydı. Almanya’nın Meksika büyükelçisi Von Eckhardt’ın ve bu girişime karşı olan bazı yerel makamların da Harp Bakanlığı’na şikayeti üzerine Reyhânî önce güvenlik kuvvetleri tarafından bir haftalığına tutuklanmış¹¹⁶, arkasından da ülkeden (Meksika’dan) sınır dışı edilmiştir. Bununla birlikte, işaret etmek gerekir ki, tutuklanma ve sürülme olayına kadar, Reyhânî’nin kafasındaki ideal büyük ölçüde gerçekleşmiş, Meksikalı Araplar her geçen gün giderek daha fazla sayılarda ittifak güçlerinin saflarında yer almaya başlamıştır¹¹⁷.

¹¹⁴ İtilaf devletlerinin yanında ve Amerikan ordusu saflarında savaşa bilfiil iştirak eden Mihail Nu‘ayme’ye gönderdiği 7 Temmuz 1917 tarihli mektup bize, Reyhânî’nin Nu‘ayme’ye adeta gıpta ettiğini ve neredeyse bu durumu kendisi için bir kompleks haline getirdiğini göstermektedir. Bkz. Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 94.

¹¹⁵ el-Mağdisî, s. 456; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 90; Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 33. Ancak işaret etmek gerekir ki, Reyhânî, “Yeni anavatanımız Amerika’ya karşı birinci ödevimiz, savaşta kendisine destek olmaktır” sözleri ile, gerek Suriye’nin savaş sonrası yapılanmasında etkin rol oynamayı, gerekse Suriyeli Arapların Amerikan hükümetindeki etkinliğinin artmasına katkıda bulunmayı hedeflemesine rağmen, gelişmeler beklediği yönde olmamış; özellikle Fransa ile birlikte Suriye’nin işgal edilmesinden sonra hesap ettiği siyâsî beklentilerin bütünüyle boşa çıktığını görmüş ve deyim yerinde ise tam bir hayal kırıklığına uğramıştır. Reyhânî’yi, 1920’den itibaren siyâset yerine ilim kanalıyla hizmet etme çizgisine çeken bu hayal kırıklıklarının ilginç yansımaları, özellikle yakın dostlarından bazılarına gönderdiği mektuplarda çok net olarak görülmektedir. Bkz. *er-Resâil*, s. 431, 433, 472.

¹¹⁶ Reyhânî’nin tutuklu olduğu süre zarfında kardeşi Joseph, eşi Bertha ve dönemin Amerikan konsolosu yoğun çaba harcamış, ve ancak bakanla yapılan çok sayıdaki görüşmenin ardından serbest bırakılması için resmi bir emir çıkartmaya muvaffak olabilmışlerdir.

¹¹⁷ el-Ḥaḫîb, s. 25; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 90; Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, 33; *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 92.

M. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Faaliyetleri

Reyhānī, 1918'de el-Ma'arrī'den bir tercüme daha deneyerek bu defa *Luzūmiyyāt*'ın bazı bölümlerini İngilizce'ye çevirdi. Aynı dönemde Amerikan sanat yaşamıyla daha yakından ilgilenmeye, bir yandan empresyonist, kübik ve başka akım mensubu ressamların düzenlediği sergilere iştirak etmeye, öte yandan bale ve tiyatro salonlarındaki sanatsal etkinlikleri, müzik çalışmalarını takip etmeye başladı. Bu sanatsal ilgi, Reyhānī'yi, Doğu ile Batı arasındaki sanatsal etkileşim konusu üzerinde düşünmeye ve yazılar yazmaya sevk etmekteydi¹¹⁸. *The Print Concoisseur* ve *The International Studio* mecmualarında resim ve fotoğraf sanatı; *Theatre Magazine*'de ise oryantal dans sanatı üzerine eleştirel yazılar kaleme aldı. Reyhānī'nin, hem New York'ta, hem de Paris ve Londra'da çıkan *The International Studio* dergisinde yayınlanan makaleleri İtalyanca ve Almanca'ya da tercüme edildi.

1919'da, Dr. Guthrie, Reyhānī'yi, şiirlerini New York City'deki St. Marks kilisesinde okumaya davet etti ve Reyhānī bu çağrıya olumlu yanıt verdi. Aynı yıl, *The Authors' Club of America* (*Amerika Yazarlar Kulübü*)¹¹⁹, Reyhānī'yi, 'Ortadoğulu ilk üye' unvanıyla kulüp üyeleri arasına kabul etti.

Bu tarihler, aynı zamanda Reyhānī'nin, mehcer edipleri ile sıkı temas halinde olduğu tarihlerdir. 1920'de kurulan *Pen Bond* (*er-Rābiṭatu'l-Kalemiyye: Kalem Bağı*), safları arasına Reyhānī gibi güçlü bir kalemi katmayı umarak üyelik teklifinde bulunduysa da, Reyhānī bu teklifi, ileri sürdüğü bir takım gerekçelerle geri çevirmiştir¹²⁰. Bu arada, aynı yılın Haziran ayında, faaliyetlerini Suriye merkezli (Şam) yürüten *el-Mecma'u'l-ilmî el-ʿArabî* (*Arap Bilim Akademisi*), hâlâ New York'ta ikamet etmekte olan Reyhānī'yi muhabir üye olarak seçmiştir.

Değişik mutasavvıflara ait mistik şiirleri ihtiva eden *A Chant of Mystics* (*Mistiklerin İlâhisi*), 1921 senesinde yayımlandı. Aynı yıl yayınlanan *The Path of Vision* (*Hayal Yolu*) ise, Amerikan edebi çevrelerinde ilgi çekici yorumların odağı oldu. Kitapta yer alan tabiat sevgisi teması ve sosyal içerikli eleştiriler, Reyhānī ile Ralph Waldo Emerson (1883-1882) arasında çeşitli karşılaştırmaların yapılmasına, benzerlikler kurulmasına sebep oldu. Yine 30 Kasım 1921'de, Washington'da tertiplenen *Silahların Azaltılması Konferansı* (*Reduction of Armaments Conference*)'na Yakın Doğudan gelen Lübnanlı tek Arap üye olarak iştirak etti¹²¹. Reyhānī toplantılar esnasında İngiliz

¹¹⁸ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 68.

¹¹⁹ 1882'de Amerika'da kurulan bu kulübün temel hedefi, Amerikalı yazar ve mütercimlerin telif ve tercüme haklarını korumak ve yeni edebi eserlerini tanıtmaktır.

¹²⁰ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 35.

¹²¹ Durrānī ʿInāye, *Ameen Rihani: Founder of Modern Arab-American Literature*, www.arabia.com/life/article/english (09.05.2002)

yazar Herbert George Wells (1866-1946)¹²² ile görüşme imkanı buldu, bu vesileyle İngiliz gazetelerine, görüşmeler hakkındaki yorumlarını gönderdi¹²³.

Reyhānī, 1922 senesinde *Press Club of New York (New York Yayın Kulübü)*'ne üye seçildi. Arap topraklarında uzun bir seyahate çıkmadan önce, Amerikan şiirinin antolojisi sayılabilecek *Companions* mecmuasının o ayki sayısı için verdiği şiir yazma teklifini kabul etti. *Companions*'ın o sayısına ait kapak dizayn ve dekorasyon görevi ise yakın dostu Cubrān'a verilmişti.

N. Emīn er-Reyhānī'nin Arabistan Yarımadasındaki Faaliyetleri ve İlk Çöl Seyahati

Emīn er-Reyhānī, Arap Yarımadası seyahatini başlatmak üzere 1922 yılının Şubat ayında önce New York City'den Mısır'a geldi¹²⁴. Başkent Kahire'de kaldığı 15 gün zarfında, bir yandan onuruna verilen davet ve kutlamalara iştirak etti, diğer yandan uzun ve çileli çöl yolculuğu için gerekli hazırlıkları yapmaya başladı¹²⁵. Kahire'de Reyhānī onuruna verilen partilerden en görkemlisi, Aḥmed Zekī Paşa¹²⁶ (1866-1934) tarafından organize edilmişti ve mekan olarak da meşhur Mısır piramit ve sfenkslerinin bulunduğu platform seçilmişti.

Kahire ve civar kentlerden gelen 5000 kadar seçkin edebiyatçı, şair ve düşünürün iştirakiyle gerçekleşen partinin davetiyesinde yer alan şu ifade, hiç şüphesiz Aḥmed Zekī Paşa'nın (1866-1934) Reyhānī'ye beslediği takdir ve hayranlık duygularının bir ifadesiydi:

Ca'dī ve Zubyanī'den sonra gelen ve 'üçün üçüncüsü' sıfatını hak eden yeni Arap dehâsını, Emīn er-Reyhānī'yi kutlamaya katılmanız için".

Farklı coğrafi ve kültürel renkler taşıyan katılımcılar sayesinde adeta klasik '*Ukâz Panayırı*' görünümü veren parti, *New York Times* sahibi Mr. Och'u da ağırlıyordu. Mr. Och, bu görkemli hadiseyi telgraf aracılığıyla gazetesi *New York Times*'a ilettili, ki bu mesaj aynı

¹²² İngiliz yazar ve romancı. İlk iki eseri *Mankind in the Making* ve *A Modern Utopia* oldukça önemlidir. Bernard Shaw, kendisinin ve Wells'in Avrupa'nın aklını değiştirdiklerini iddia etmiştir. Wells, Reyhānī'nin de adını defalarca zikrettiği iki eseri *Shape of Things to Come (Olacakların Şekli)* ve *The Outline of History (Tarihe Kuşbakışı)* ile adeta şöhretine şöhret katmıştır.

¹²³ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 102.

¹²⁴ Reyhānī, aylar sürecektir çöl seyahati macerasına eşi Bertha'nın da katılması için yoğun ısrarlarda bulunmuş, ancak o, belki de gelecekteki boşanma hadisesinin ilk sinyallerinden biri anlamına gelecek olan şiddetli bir muhalefetle bu teklife karşı çıkmıştır. Reyhānī çöldeyken, Bertha, Kaliforniya'daki akrabalarının yanında kalmıştır. Cebr, *Emīn er-Reyhānī-sīratuh ve edebuh-*, s. 97-99; Dirāse min menşūrāti ittihādi'l-kuttābi'l-^cArab (1999), *Emīn er-Reyhānī*, www.awu-dam.org, (14.09.2002).

¹²⁵ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 107; el-Ḥaṭīb, s. 25.

¹²⁶ Mısırlı dil ve tarih bilimci. Klasik Arap kültürünün bilimsel manada incelenmesine öncülük etmiştir. Ibn Faḍlillāh el-^cAmrī'nin *Mesāliku'l-ebşār fi memāliki'l-emşār* ve el-Cāhız'ın *et-Tāc fi ahlāki'l-mulūk* adlı eserlerini tahkik etmiş, Arapça-Fransızca *Ḳāmūsu'l-cuğrafiyye el-ḳadīme* adlı sözlüğü hazırlamıştır.

zamanda *Times*'ın o zamana kadar ki tarihinde Amerika Birleşik Devletleri dışına yapılan en uzun mesafeli bağlantı olma yönüyle bir rekor anlamı da taşıyordu¹²⁷.

Reyhānī, kutlamaların ardından Kahire'ye veda etti ve Hicaz seyahatinin başlangıç noktası olan Cidde'ye ulaşarak aylar sürecektir uzun çöl yolculuğuna başladı. Seyahati esnasında - o dönemde henüz araba ve uçak yaygın olmadığı için- geleneksel nakliye vasıtaları olan deve, katır, at ve eşek gibi hayvanları kullandı. 1902'den beri kendisine refakat eden ve zaman zaman nükseden nevrit rahatsızlığının yanı sıra, ilkel yaşam koşulları ve nakliye vasıtaları da çöl yolculuğunu çekilmez hale getirebiliyordu. Ancak Reyhānī'nin tek sıkıntısı bu değildi, 'barışçı ve bilgilendirici' seyahatinin arkasında başka hesaplar olduğunu düşünen¹²⁸ ve Arap topraklarında bir manda yönetimi kuran İngiliz Hükümeti'ne ait yerel makamlar da sık sık vize problemi çıkarmaktaydı. Bütün bu engellere rağmen Reyhānī, azmi ve cesareti sayesinde, Yemen sıra dağlarını, uçsuz bucaksız çölleri, bir sözü iki edilmeyen, astığı astık kestiği kestik yerel liderlerin hakimiyeti altındaki tehlikeli bölgeleri aşmayı başardı. Hatta uzlaşmacı tavır sayesinde, 'çölün efendileri' olarak adlandırılan kabile liderlerince sıcak bir şekilde karşılandı.

Reyhānī, seyahati boyunca ziyaret ettiği ve görüştüğü emir, melik ve sultanlarla, Arap halklarının birbiri ile tanıştırılması, kültür ve medeniyet seviyelerinin yükseltilmesi, hatta '*Arap Birleşik Devletleri*' adı altında tek bayrak ve tek idarede buluşturulmaları gibi değişik konularda fikir alışverişlerinde bulundu. Müteakip yıllarda ise, bu ülküsüne hizmet etmek için, hem Arapları diğer Araplara tanıtmak üzere Arapça, hem de Arapları Batıya tanıtmak üzere İngilizce seyahat kitapları kaleme alacaktır. Muhtemelen bu seyahati ile Reyhānī, Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmını tek seferde dolaşan ilk Arap gezgini unvanını da kazanmıştır¹²⁹.

Reyhānī, seyahati esnasında ilginç olay ve durumlarla da karşılaşmıştır. Sözgelimi, kendisine '*emir / prens*' unvanı vermek isteyen Mekke şerifi Hüseyn (1854-1931)¹³⁰, e mazeret beyan etmiş, bunun yerine kraliyete ait bir beraat hançerini hediye olarak kabul etmiştir. Ayrıca kendisine, Kâbe örtüsüne ait nefis bir kumaş parçası da hediye edilmiştir ki, muhtemelen bununla Reyhānī, böyle bir iltifata mazhar olan ilk Arap Hıristiyan olmaktadır¹³¹.

¹²⁷ Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 37; *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 108.

¹²⁸ Başını uzun süre ağrıtan bu dedikodulardan bazılarına göre Reyhānī, Şerif Hüseyn'in İmam Yahya'ya gönderdiği bir elçiydi; bazılarına göre Yemen hakiminden imtiyaz koparmak üzere finansal şirketlerden biri adına görev yapan bir temsilciydi; bazı yabancılara göre ise o, Mısır'daki *Nahda* partisinin mümessiliydi ve çöle, Arapları İngilizler aleyhine kıskırtmak üzere siyâsî bir misyonla gönderilmişti. el-*Hatîb*, s. 25.

¹²⁹ Aida Hasan, *Gibran and Rihani: Two of Lebanon's Best Thinkers*, www.suite101.com/articles.cfm/arab_culture_and_identity (05.09.2002)

¹³⁰ Arap bağımsızlık hareketinin önderlerinden olan Arap devlet adamı. Arap milliyetçiliğinin ilk kez eyleme geçirilmesinde rol oynayan Şerif Hüseyn, Araplardan çok İngilizlerin gücüne dayanmış, sonunda yine onların oyunları ile iktidardan uzaklaştırılmıştır.

¹³¹ Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 38; Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sîratuh ve edebuh-*, s. 100.

Reyhānī Hicaz'dan ayrılıp Yemen'e gitmek üzere Aden'e vardığında, kendisine, yakın dostu ve Haşimi Krallığı'nın üst düzey yöneticilerinden Kunştantīn Yennī (1885-1947)¹³² eşlik etmekteydi. Özellikle Aden'de, İngiliz Hükümeti'nin engellemeleriyle karşılaşmasına rağmen, Yemen'e seyahat etmekten vazgeçmedi. Yemen'in Şan'a şehrine varıldığında onu ve arkadaşını Yemen Hakimi İmam Yaḥyā bin Ḥamīduddīn karşıladı, misafirler görkemli hükümet konağında ağırlandı. İmam Yaḥyā, Arap coğrafyasının sorunlarına dair Reyhānī'yle uzun uzun görüşmeler yaptı. Müzakereler esnasında Reyhānī, sözü özellikle Yemen Hakimi İmam Yaḥyā, Mekke Şerifi Ḥuseyin ve 'Asīr idarecisi Seyyid İdrīsī arasındaki anlaşmazlıkların noktalanması ve bir barış anlaşması yapılması mevzuuna getiriyor ve bu sayede bölgedeki gerilimin ortadan kalkmasına katkı yapmak istiyordu¹³³. Nihayet Reyhānī, İmam Yaḥyā ve Seyyid İdrīsī ile Mekke Şerifi Ḥuseyin adına yaptığı barış görüşmeleri neticesinde bir anlaşma metni ortaya koydu ise de, bu metin özellikle Kral Ḥuseyin tarafından kabul edilmedi.

Reyhānī, o sıralarda (1922) hapisanede bulunan Hindistanlı siyâset adamı Mohandas Karamçand Gandhi (1869-1948)¹³⁴'yi ziyaret etmek üzere Aden körfezinden Bombay'a da geçmiş, ancak Hindistan'daki İngiliz yönetiminin engellemeleri sebebiyle şahsen görüşme arzusunu gerçekleştirememiştir¹³⁵.

Reyhānī, Bağdat Kralı Birinci Faysalla sürekli yakın diyalog içindeydi; edebi, siyâsî ve sosyal konularda Irak'ın önde gelen devlet adamlarıyla olduğu kadar, edebiyatçı ve şairleriyle de görüşmeler yapıyor, bilhassa Arap-İngiliz ilişkileri konusunda ortaya koyduğu fikirler Irak'ta yaşayan İngilizler tarafından da ilgiyle takip ediliyordu¹³⁶. Bu arada Bağdat'taki İngiliz Komiserliği, bir süredir Irak'ta bulunan Reyhānī'yi yakın takibe alarak kendisini adım adım izlemekteydi. Bu makam, Aden'de olduğu gibi burada da Reyhānī'nin önüne suni problemler çıkarmış, ancak onun Necd'e yapacağı seyahate engel olamamıştır.

Reyhānī'nin Necd'e yaptığı seyahat temelde siyâsî bir amaç taşıyordu. Su'ūd kralı 'Abdul'azīz, Reyhānī'nin, Ḥufūf Çölü'nde yapılacak olan anlaşma görüşmelerinde hem gözlemci olarak bulunmasını, hem de görüşmeler esnasında kendisine danışmanlık yapmasını talep etmiş, o da bu teklifi kabul etmişti. Necd Bölgesi ve Irak arasındaki sınırların belirlenmesi hususunda gerçekleştirilen ve Su'ūd kralıyla Irak delegasyonunun taraf olarak katıldığı bu toplantıya İngiltere'nin Bağdat'taki yüksek komiseri Sir Percy Cox başkanlık ediyordu.

¹³² *Menār* gazetesinde yazar, *Ḥıms* gazetesinde yönetici olarak çalıştıktan sonra *Delīlu Ḥıms* gazetesini çıkardı. 1917'de Şerif Ḥuseyn'in ihtilal hareketine destek verdikten sonra, Suudi Arabistan'da çok önemli siyâsî ve askerî makamlara geldi. Reyhānī'nin 1922 senesindeki çöl seyahatinde kendisine refakat etti.

¹³³ el-Ḥaṭīb, s. 26;

¹³⁴ Hintli siyâset adamı. Şiddete başvurmadan ve pasif direnişe dayanan mücadele yöntemiyle Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetimine baş kaldırmış ve bağımsızlık hareketine önderlik etmiştir. Güney Afrika'daki ırkçılığa karşı da mücadele eden Gandhi'nin, tuz yürüyüşü kampanyası meşhurdur.

¹³⁵ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 109; *Where to find Ameen Rihani*, s. 38.

¹³⁶ el-Ḥaṭīb, s. 26.

Reyhānī, Arapça ve İngilizce olarak kaleme alınan anlaşma metninin ortaya konması görevini yerine getirdikten sonra yeniden çöle açılmış ve Riyad'a doğru yola koyulmuştur. Reyhānī, bu esnada bile boş durmamış, kendisine refakat eden 8 bedevinin resmini çizmiştir.

Kral ʿAbdulʿazīz tarafından ağırılanan Reyhānī için Riyad'daki sarayın yan kısmına, görüşmelerin yapılacağı özel bir bölüm eklenmiş ve bütün müzakereler bu kuliste gerçekleştirilmiştir. Kral ʿAbdulʿazīz'in ve Reyhānī'nin hemen her gün bir araya geldiği bu toplantılarda, Arapların genel içerikli sorunlarıyla '*Arap Birliği ülküsü*' tartışılmıştır. Kral, bu toplantılardaki katkılarından ötürü Reyhānī'ye, atalarından miras olarak aldığı değerli bir hatırayı, özel kılıcını hediye etmiştir¹³⁷.

Reyhānī, Riyad'dan Kuveyt'e geçerken Hıfuf Çölü'nü kat etmek zorundaydı, ancak bu meşakkatli yolculuk, sıtmaya yakalanması ve ateşinin zaman zaman otuz dokuz-kırk dereceye kadar yükselmesiyle daha çileli bir hal aldı. Arap topraklarındaki seyahatine dair gözlemlerini yazıya dökmeden vefat etme düşüncesi ise Reyhānī'nin bu endişelerini daha da artırıyordu. Kuveyt'e gelindiğinde, Kuveyt Emiri Şeyh Aḥmed el-Cābir önce Reyhānī'ye bir konukevi tahsis etti, arkasından da yolculuk ve hastalık sebebiyle bitkin düşen misafirini özel doktoruna muayene ve tedavi ettirdi. Reyhānī, sağlığına kavuşur kavuşmaz Şeyh Aḥmed ve adamlarıyla bir araya gelerek çeşitli siyâsî güncel konular üzerinde, özellikle de Kuveyt-Necd arasındaki sınır sorunları üzerinde fikir alışverişlerinde bulundu.

Daha sonra, Suʿūd Kralı ʿAbdulʿazīz ve Kuveyt Emiri Şeyh Aḥmed tarafından kendisine verilen Necd ve Kuveyt'teki Amerikan ve İngiliz petrol şirketleri ile temaslarda bulunma görevini yerine getirdi. Reyhānī, bu topraklarda daha çok petrol bulunması durumunda '*Arap birliği ülküsü*'nün, gerçekleşme ihtimali daha kuvvetli bir ideal olduğunu düşünüyordu¹³⁸. Bu temaslardan sonra, artık seyahatini bitirmek üzere Irak-Suriye Çölü'ndeki mesafeyi arabayla kat etti ve bu işi yapan ilk kişi oldu.

O. Reyhānī'nin İkinci Çöl Seyahati

Çile ve sabır dolu ilk uzun çöl seyahatinden sonra Reyhānī, Fureyke'deki evinde istirahatata çekildi. Burada bir taraftan seyahate dair gözlemlerini kaleme alıyor, diğer taraftan fırsat bulduğu zamanlarda genç bir kısrak olan '*Nūra*'¹³⁹ ile Lübnan dağlarında gezintiler

¹³⁷ Kral ʿAbdulʿazīz, Reyhānī'nin bu iyiliğine karşılık olarak 1924 senesinde Fureyke'deki evinde kendisini ziyaret etmek istemiş, ancak o sıralarda bölgede sürpriz şekilde patlak veren Hicaz-Necd Savaşı yüzünden bu arzusunu gerçekleştirilememiştir. Reyhānī'nin, kralın muhtemel ziyareti sebebiyle, Fureyke'deki evininin çiçek bahçesinde özel olarak hazırlattığı taştan kürsü, bugün Reyhānī müzesinde hala sergilenmektedir. Kral Abdülaziz'in Reyhānī'ye olan saygısı ve hayranlığı, Reyhānī ile olan yazışmalarda yer alan övgü dolu ifadelerden de kolayca anlaşılmaktadır. Bkz. er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 629-630.

¹³⁸ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 109; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 39.

¹³⁹ Nūra, Suʿūd Kralı ʿAbdulʿazīz'in, Hicaz seyahati esnasında Reyhānī'ye hediye ettiği beş asil Arap atından biriydi. O, 1928'de Londra üzerinden New York'a giderken en beğendiği at Nūra dışındaki diğer dördünü

yapıyordu. Katır, deve ve eşek sırtında yapılan uzun, yorucu çöl yolculuklarıyla kıyaslandığında oldukça keyifli ve konforlu sayılan bu gezintiler bazen sabah erken saatlerde (6.00) başlıyor ve Şāviye, Kunayıra, ‘Ayn-u ‘Ār, Ḥubūs ve Kurnatu’l-ḥamrā’yı dolaşarak tam bir daire çiziyordu. Reyḥānī’nin sık olarak yaptığı bu gezintilerin güzergâhı sonraki yıllarda ‘Reyḥānī turu’ olarak anılmış ve bu ad Reyḥānī’nin Nūra’ya olan tutkusunun bir simgesi olarak ebedileşmiştir.

Reyḥānī, 1924 senesinde bir yandan *er-Reyḥānīyyāt*’ın III. ve IV. bölümlerini hazırlarken, öte yandan Hicaz’a yaptığı çöl yolculuğunun bir meyvesi olarak kabul edebileceğimiz *Mulūku’l-‘Arab (Arap Kralları)* adlı kitabını yayınladı. Aynı yıl Mekke şerifi Kral Ḥuseyin, Su‘ūd Kralı ‘Abdul‘azīz’le yapılan Hicaz-Necd savaşının sona erdirilmesi için Reyḥānī’den ikinci kez tavassut etmesi talebinde bulundu. Mısır’dan, Irak’tan, Hindistan’dan ve İngiltere’den birçok arabulucu devrede olmasına rağmen, iki kral, Reyḥānī’nin tavassutu hususunda fikir birliğine vardı. Barış görüşmeleri normal seyrinde giderken, bazı muhalif siyâsî çabalar bu girişimlere gölge düşürdü ve ‘Abdul‘azīz savaşa devam kararı alarak Hicaz’ı işgal etti. Reyḥānī, söz konusu barış girişimlerini ve bu meyanda yaptığı seyahate dair görüşlerini daha sonra 1927’de yayınlanan *Tārīḥu Necd el-ḥadīṡ (Modern Necd Tarihi)* adlı kitabında detaylarıyla anlatacaktır¹⁴⁰.

Reyḥānī, 1925 senesini, Lübnan, Suriye ve Filistin’in Beyrut, Trablus, Şayda, Zaḥle, Mercī‘iyyūn, Şam ve Kudūs şehirlerinde konuşmalar yaparak, seyahat esnasında edindiği izlenimlerini Arap kamuoyu ile paylaşarak geçirdi.

Bu arada, 1926 yılında Fureyke’ye döner dönmez, kendisinden uzun süre haber alamadığı eşi Bertha’ya mektup yoluyla ulaşmaya çalışmış ancak başarısız olmuş, sert dille kaleme aldığı ikinci mektup ise aynı ölçüde ağır bir dille karşılık bulmuştur¹⁴¹. Muhtemelen bu gelişme, biri Doğuya, diğeri Batıya ait iki farklı dünya insanının 1939’da karara bağlanacak olan boşanma hadisesinin de ön habercisiydi¹⁴².

Bu tatsız gelişmeden sonra Reyḥānī, çöl seyahati sonrası zamanını, bir taraftan vadiye inip tefekkür etmek ve gezi intibalarını kaleme dökmek suretiyle, öte taraftan Fureyke’ye kendisini ziyarete gelen bir dizi misafiri ağırlamakla geçirdi. Önce Suudi Arabistan Hac emîri ‘Abdulkerīm el-Faḍl, arkasından Reyḥānī ile birçok ortak yönü bulunan Mārūn ‘Abbūd (1886-

gemiye yükleterek Amerika’ya götürmüştü, orada satmıştır. Bazı mektuplarındaki yakınmalarından, bu atların, hem gümrükte, hem de Amerika’da kendisine maddi ve manevi bakımdan yük olduğu, edebi ve fikri faaliyetlerini kısmen de olsa engellediği anlaşılmaktadır. Bkz. Albert er-Reyḥānī, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 114-115; er-Reyḥānī, *er-Resāil*, s. 645-647.

¹⁴⁰ Cebr, *Emīn er-Reyḥānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 119.

¹⁴¹ a.g.e., s. 115.

¹⁴² er-Reyḥānī ve Bertha çiftinin evlilik ve boşanma süreci, ‘*Kadın Meselesine Yaklaşımı*’ başlıklı bölümde daha ayrıntılı olarak işlenmiştir.

1962)¹⁴³, daha sonra da Abbâsi hanedanına mensup Basra Valisi Ahmed Bâş Reyhânî'yi Fureyke'deki evinde özel olarak ziyaret ettiler. 1927'de bu ziyaretler halkasına ünlü Belçikalı oryantalist Henry Lamens de eklenmiştir. Bu son ziyaret, Doğu Edebiyatı'nın ve özellikle de Arap Edebiyatı'nın geleceği gibi hayati konuların tartışıldığı son derece yararlı bir ziyaret olmuştur. İlginçtir ki Reyhânî, Fransa'nın Lübnan yüksek komiseri Henry de Jouvenel'in görevde bulunduğu o sıralarda Lübnan Cumhuriyeti'ne cumhurbaşkanı olma teklifi de almış, ancak, çalışmalarını aksatacağı düşüncesiyle bu siyâsî teklifi geri çevirmiştir.

1927 senesinde Reyhânî, kendisiyle Su'ud Kralı 'Abdul'azîz arasındaki bazı yanlış anlamaları gidermek maksadıyla kralın daveti üzerine yeniden Cidde'ye gitti. 20 günlük bir ziyaret sonrasında Kral 'Abdul'azîz'le Reyhânî arasında son derece yakın bir dostluk tesis edilmiş, iki dostun bu sıcak ilişkisi ileriki yıllarda da devam etmiştir¹⁴⁴.

Milliyetçi Filistin Hükümeti, 1927 yılında Emîn el-Hüseynî ile muarızları arasındaki ihtilafın sona erdirilmesi için Reyhânî'nin devreye girmesini talep etmiş, o da bu amaçla Filistin'e gitmiştir¹⁴⁵. Ancak İngilizlerin, yapılacak her konuşma ve verilecek her konferans metnine, sunum öncesi sansür uygulaması başlatması üzerine, bu tutumu protesto ederek yeniden Fureyke'ye dönmüş, bir yerde şöhretin bedeli anlamına gelen yorucu konferans ve toplantı maratonuna kaldığı yerden devam etmiştir¹⁴⁶. Bu esnada Reyhânî, 1928'de, toplum yaşamındaki sosyal tabakalaşmayı ve toplumsal ıslah projelerini ele aldığı *et-Ta'arruf ve 'l-ıslâh (Aşırılık ve Reform)* adlı eseriyle, Arap toplumunun medeniyet kervanını kaçırmış gerekçelerini analiz ettiği *en-Nekebât (Belâlar)* adlı kitaplarını kaleme almıştır.

P. Seyahat Tecrübesinin Batıya Transferi: Yeniden New York'a Dönüş

Arap Dünyası'nda gerçekleştirdiği uzun süreli seyahatlerden sonra Reyhânî, New York'taki *Foreign Policy Association*¹⁴⁷ (*Dış Politika Cemiyeti*)'nin daveti üzerine, 1928 senesinde Fureyke'den ayrılarak hem canlı ve renkli kültürel ortamını, hem de orada bulunan yakın dostlarını özlediği¹⁴⁸ Amerika'ya doğru yola koyuldu. Reyhânî'nin kafasındaki önemli hedeflerden biri de, daha önce Arap kamuoyu ile paylaştığı gezi izlenimlerini konferanslar ve

¹⁴³ Lübnanlı velut edip, gazeteci ve hikâye yazarı. Haftalık *Ravda* gazetesinde bir süre yazarlık yaptıktan sonra, 1908'de kendi gazetesi *el-Hikme*'yi çıkardı. 1914'te, gazetecilik ve dil öğreticiliği mesleğini bırakarak kendisini bağ bahçe işlerine verdi. Lübnan köylerine özgü halk edebiyatından esinlenerek kaleme aldığı didaktik masalları ün yapmıştır.

¹⁴⁴ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 106-107; Albert er-Reyhânî, *Where to find Ameen Rihani*, s. 42.

¹⁴⁵ el-Ha'fîb, s. 28.

¹⁴⁶ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 119.

¹⁴⁷ 1921'de kurulan cemiyet, Amerika dış politikasının yanı sıra, uluslararası ve bölgelerarası siyâsî ilişkiler ve gelişmelerle ilgilenmektedir. 1921-1961 yılları arasında *Foreign Policy Bulletin* adlı yayın organı çıkmıştır.

¹⁴⁸ Reyhânî, New York'a varır varmaz, uzun süre görüşme imkanı bulamadığı Bertha ile irtibat kurmaya çalışmış, ancak onu yeniden eve dönmeye ikna edememiştir. Muhtemelen bu, evliliklerinin fiili olarak bittiğini gösteren bir işaretti. Resmen ise, bu evlilik 1939 senesinde sona ermiştir. Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 123.

makaleler aracılığıyla Batı toplumuna aktarmak, böylece, hem Batının, Arapları gerçek yönüyle tanımalarını sağlamak, hem de bilinçli, kalkınmış bir Doğu toplumu inşa etmek üzere mehcet topraklarında harekete geçmekti¹⁴⁹.

Ancak Reyhānī, Amerika'ya gitmeye gitmeden önce yolu üzerindeki Londra'ya uğradı. Burada, Hicaz'a yaptığı seyahate dair gözlem ve tecrübelerini, İngilizce kaleme aldığı *Ibn Saoud of Arabia, His People and His Land (Arabistanlı İbn Su'ūd, Halkı ve Ülkesi)* adlı kitabında yayınlama imkanı buldu¹⁵⁰. Aynı dönemde, İngiltere Başbakanı Ramsey Mac Donald (1866-1937) ile Filistin meselesi üzerine bir röportaj yapma imkanı da elde etti.

Etkili bir hatip olmasının yanında, Arap dünyası ve Arap liderler hakkında sağlam ve etraflı bilgilere sahip olması sebebiyle, 1929-1930 yılları arasında birçok Arap ülkesince konuşmacı olarak ağırlanan Reyhānī, aynı dönemde Amerika'nın New York, Kanada, Michigan, Chicago, Kaliforniya ve Baltimore gibi pek çok eyaletinin önemli üniversitelerinde ve siyâset mahfillerinde dersler ve konferanslar verdi¹⁵¹. İki turluk konferans serisinin ilki Nisan 1930'da, ikincisi ise Kasım 1930'da tamamlanmıştır.

Bu arada, ilginçtir ki Reyhānī, ölümünden dokuz sene önce (1931), dini, siyâsî ve sosyal konulara temas eden edebi bir vasiyetname kaleme almış¹⁵² ve bu metin daha sonra *Vaşıyyetî (Vasiyetim)* adıyla müstakil bir eser olarak da yayınlanmıştır. Yine 1931 senesinde, Amerika'da hazırlanan en popüler ansiklopedilerden *Who's Who in America (Amerika'da Kim Kimdir?)*'de yer almış, Ohio'daki *The Cultural Italian Club of Art and Literature (İtalya Kültür, Sanat ve Edebiyat Kulübü)* ise kendisini ebedi onursal üye seçmiştir. Reyhānī, bu bir dizi tatlı ilgi ve alakadan sonra yeniden memleketi Fureyke'ye dönmüştür.

Reyhānī'nin son yılları da öncekiler gibi dinamizm ve başarıyla dolu hareketli yıllar olmuştur. Bununla birlikte, zaman zaman bu olumlu süreç, bazı üzücü olaylar ve gelişmelerle kesintiye de uğramıştır; Zira, 1931 yılının Ağustos ayında, Cubrān'ın nâşından geriye kalan küller bir gemi vasıtasıyla Fureyke'ye getirilmiş ve Lübnan Cumhurbaşkanı Charles Debbas'ın da iştirak ettiği büyük bir karşılama töreni düzenlenmiştir. Sâdik bir dost olan Reyhānī,

¹⁴⁹ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 115; Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sîratuh ve edebuh-*, s. 121.

¹⁵⁰ Reyhānī'nin daha sonra *Sâniu'l-bilâdi'l-Arabiyye* adıyla Arapça'ya çevirdiği bu eser, ayrıca *The Maker of Modern Arabia* adıyla da yayınlanmıştır. Reyhānī, Hicaz seyahatine dair intibalarının ikinci kısmını içeren *Around the Coasts of Arabia*'yı, 1930 senesinde, üçüncü bölümünü teşkil eden *Arabian Peak and Desert*'i ise 1931'de yayınlamıştır.

¹⁵¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 119.

¹⁵² Söz konusu vesika Reyhānī'nin vefatından ancak 30 gün sonra ele geçmiştir.

Cubrân'ın külü başında okuduğu 'İlā Cubrān' adlı etkileyici ve hüznünlü şiiriyle¹⁵⁴ ebedi yolculuğa uğurladığı arkadaşına karşı son vefâkârlık görevini yerine getirmiş oluyordu.

R. Fureyke'de En Verimli Yıllar

1932'de, Beyrut Amerikan Üniversitesi rektörü Bayard Dodge, Fureyke'de Reyhânî'yi ziyaret etmiş ve yaptığı seyahatler sayesinde Arap Dünyası'nı yakından tanıyan bu dostunun fikir ve tecrübelerinden yararlanmaya çalışmıştır. Reyhânî, rektör Dodge'ye, sahip olduğu birikim ve tecrübeyi genç öğrencilerle de paylaşmak istediğini ifade etmiş, bunun üzerine Hıristiyan ve Müslüman öğrencilerden oluşan 12 kişilik bir grup, edebiyat, din, milliyetçilik, sosyal reform, sanat ve ahlak gibi konularda her gün birer saat olmak üzere toplam bir yıl süreyle Reyhânî'nin Fureyke'deki evinde verilen özel derslere devam etmişlerdir. Muhtemelen onun bu çabaları, o sıralar giderek artan bir hassasiyetle üzerine eğildiği erdemli toplum projesinin mimarları olan genç beyinleri yetiştirme gayesi taşımaktaydı¹⁵⁵.

Reyhânî, 1932 senesinde, kaleme alacağı *Faisal el-Evvel (Birinci Faysal)* ve *Irak, during the Days of Faisal the First (Birinci Faysal Döneminde Irak)* adlı kitapları için daha fazla malumat toplamak üzere Irak'a gitti. Burada, bazen kraliyet sarayında, bazen de kralın özel evinde olmak üzere haftada üç veya dört defa Kral Faysal'la (1885-1933)¹⁵⁶ buluşup, ülkenin siyasal ve sosyal meseleleri üzerine fikir alışverişinde bulundu. Bu esnada, Irak'taki meşhur Iraklı veya İngiliz edebiyat ve siyâset adamlarıyla görüşmeler yapmayı da ihmal etmedi. Bağdat ziyaretinden sonra Reyhânî, *The Kurds in Irak (Irak'ta Kürtler)* adlı eserine malzeme teşkil edecek olan; Kerkük, Süleymaniye, Musul ve civarını ziyaret etti. Gezilerini tamamladıktan sonra memleketine döndü, Fureyke vadisinde inzivaya çekilerek Irak'la ilgili kaleme alacağı kitapları telife başladı¹⁵⁷.

Reyhânî, Fureyke'de bir taraftan telifle uğraşırken diğer taraftan da kendisini ziyarete gelen; Irak Başbakanı Nuri Paşa, Lübnan Milli Eğitim Bakanı George Kufürî, Fransız şarkiyatçı Louis Massignon (1883-1962)¹⁵⁸, Kolombiya Üniversitesi profesörlerinden Max Eastman (1883-1969)¹⁵⁹ ve eşi, Muhammed Cemîl Beyhüm ve eşi Nâzik el-Âbid, Şalâh Lebâbidî, Ârif

¹⁵⁴ er-Reyhânî, *İlā Cubrān (HUTĀFU'L-EVDİYE)*, s. 188-196.

¹⁵⁵ Esasen Reyhânî, birikimlerini genç kuşaklara aktarma yönündeki bu girişimini ilk kez, 26 Nisan 1929'da, Bayard Dodge'ye gönderdiği bir mektupta dile getirmiş; dersler esnasında siyasete, bilhassa da o sıralar güncelliğini koruyan Fransız mandası konusuna kesinlikle girmeyeceğini altını çizerek belirtmiştir. Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 116-117.

¹⁵⁶ Arap devlet adamı ve Irak Kralı. Hicaz Kralı Şerîf Hüseyn'in oğludur. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı düzenlenen Arap ayaklanmasının önderlerindedir.

¹⁵⁷ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 122.

¹⁵⁸ İslam dini ve medeniyeti, özellikle de İslam tasavvufu üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanınmıştır.

¹⁵⁹ 1930'larda, Amerika Birleşik Devletleri'nin en güçlü solcu yazarlarından Profesör Eastman, 1913-1917 yılları arasında *The Masses*, 1918-1922 yılları arasında *The Liberator* adlı dergilerin editörlüğünü yapmış, 1941-1969 yılları arasında ise ünlü *Reader's Digest*'te yazılar yazmıştır.

Ġurayb ve ʿUmer Fāhūrī (1896-1946)¹⁶⁰ gibi seçkin ziyaretçilerden oluşan bir zümreyi ağırlıyor, yapılan sohbetlerde bu zevatın ihtisas alanına giren çeşitli konulara dair görüş ve düşüncelerini açıklıyordu. Gelen misafirlerden bazılarının bir veya iki hafta kaldığı da oluyordu.

1932 senesinde, *London Publishers Bulletin (Londra Yayıncılar Bülteni)*, Reyhānī'ye ait *Ibn Saud of Arabia: His People and His Land, Around the Coasts of Arabia ve Arabian Peak and Desert* adlı eserlerin, Amerika, İngiltere, Kanada ve Hindistan'da yılın en çok satan kitapları arasında yer aldığını duyurdu. Adı geçen eserler aynı yıl içinde ikinci kez baskı yapmıştı.

Syrian National Block (Suriye Ulusal Cephesi) üyelerinden, aralarında Şukrī el-Ġuvvetlī, Hāşim el-ʿAtţāsī, Fāris el-Ġūrī, Cemīl Merdūm, Saʿdullah el-Cābirī ve Fahrī el-Bārūdī gibi şöhretli isimlerin de bulunduğu bir grup edebiyatçı ve yazar, 1933 senesinde bazen tek tek bazen de grup halinde Reyhānī'yi Fureyke'deki evinde ziyaret ediyordu. Yapılan sohbetlerde, Arap Dünyasında gözlemlenen *nahda* faaliyeti sürecinde Suriye'nin siyāsī, edebi, sosyal değişim ve gelişmeler karşısındaki yeri ve tutumu ele alınıyor, Suriye'nin bu süreçte daha etkin rol alabilmesi için neler yapılması gerektiği konusu tartışılıyordu.

S. Reyhānī'nin Son Yıllarında Bazı Radikal Çabaları

Reyhānī'nin 1933'te yayınladığı *Ye Poets! (Entum eş-şuʿarā: Siz Şairler)* adlı eleştirel kitabı Arap dünyasındaki şairleri ve edebiyat çevrelerini ciddi şekilde rahatsız etti. Söz konusu eserde Reyhānī, sürekli 'gözyaşı' ve 'hüzün' temalarına yer veren Arap şiirinin, bu toplumun insanlarını ümitsizliğe ve melankoliye sevk ettiğine dikkati çekmiş, çözümün yine bu şair zümresine düştüğünü belirterek, onlara 'silin artık göz yaşlarınızı!' diyerek sertçe muhalefet etmiştir. Reyhānī, bu kanaatini, yaşamının geri kalan kısmında da sürdürmüş ve Arap şiirinin daha güçlü, onurlu ve metanetli olması gerektiği yönündeki uyarılarını ısrarla yinelemiştir.

Aynı dönemde Reyhānī, Fransız Yüksek Komiseri Comte de Martel'in girişimiyle, Başkan Debbas'ın iktidar günlerinde, *et-Temerrud ʿale'z-zulm (Zulme Başkaldırı)* adlı rijit makalesi ve *Grand Théâtre*'de yaptığı *Beyne'l-ʿahdeyn (İki Devrin Mukayesesi)* adlı hararetli konuşması gerekçe gösterilerek önce 'istenmeyen adam' ilan edilmiş, arkasından da anavatanı Lübnan'ı terke zorlanmıştır. Bu esnada Reyhānī, çeşitli Arap ülkelerinden ve meher topraklarından yapılan çok sayıda davete rağmen, Irak emîri Kral Ġāzī'nin teklifini dikkate alarak Bağdat'a geçmeyi tercih etti. Ancak hem Arap coğrafyasındaki, hem de Amerika ve Fransa'daki Arap gettolarında yaşayan Arapların, Fransa'nın bu tutumuna karşı gösterdikleri

¹⁶⁰ Lübnanlı gazeteci, edip, eleştirmen, makale ve hikaye yazarı. *el-Mizān*, *el-Mufid* ve *el-ĠaĠika* gibi gazetelerde yazılar yazdı, ayrıca *el-Keşşāf* dergisinin kurulmasına da öncülük etti.

tepki ve hassasiyet neticesinde, Reyhānī, üç aylık bir sürgün yaşamı sonrasında yeniden anavatanına dönmüştür¹⁶¹.

Arap kamuoyunun önemli bir başarısı sayılabilecek bu hadise sonrasında önce Emīr Şekīb Arslān (1869-1946)¹⁶², daha sonra da Hālīl Muṭrān ve Mısırlı yazar İbrāhīm ‘Abdulkādir el-Māzinī (1890-1949)¹⁶³, Reyhānī’yi evinde ziyaret etmiş, ziyaretler sırasında Arap Edebiyatı’nın çağdaş edebiyat içindeki yeri ve daha düzeyli bir edebiyat için neler yapılması gerektiği konuları ele alınmıştır. Annesinin ısrarları üzerine Reyhānī, sürgün sonrası günlerinde, kısa bir süre de olsa siyasetten uzak kalmış, ‘din ve siyâset dışında istediği konuda konferans verebileceği’ davetini yapan değişik kuruluş ve çevrelere de şu ilginç yanıtı vermiştir: “Beni önce konuşmaya çağırıp sonra da ‘yalnız din ve siyâset yok’ diyen kişi, beni ziyafete davet edip de arkasından ‘ancak ekme yemek, su içmek yasak’ diyen kimse gibidir”¹⁶⁴.

Reyhānī, bu suskunluk dönemini içine alan 1934 senesinde *Fayṣal el-evvel ve Vefāu’z-zemān (Zamanın Sadâkati)* adlı eserlerini tamamlayıp yayınlamıştır¹⁶⁵. Aynı yıl, kendisini Fureyke’de ziyaret eden Fransız oryantalist Jean Lecerf ile, Arap Edebiyatı’nın Lübnan ve Mısır’daki gelişim çizgisi ve modern Arap düşüncesini etkileyen milliyetçi eğilimler üzerine fikir alışverişinde bulunmuştur.

Reyhānī’nin 1935’te yayınlanan ve çeşitli yönleriyle, gelenek-görenekleriyle Irak’ı ele alan *Ḳalbu’l-‘Irāk (Irak’ın Kalbi)* adlı eseri, muhtevasında yer alan Yahudilere yönelik bazı suçlamalar sebebiyle basında tartışmalara yol açmış, yine Reyhānī tarafından ileri sürülen, Alman arkeologların Ur harabelerinden çıkardıkları kazıların anlaşmada öngörülen miktardan daha fazlasını yurt dışına çıkardıkları iddiası da bir dava konusu olmuştur. Ancak Reyhānī, Irak Devleti’nin bazı siyâsî müdahaleleri sebebiyle bu davayı kaybetmiştir¹⁶⁶.

¹⁶¹ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 127-128; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 47; *Feylesūfu’l-Fureyke*, s. 124.

¹⁶² Lübnanlı şair ve siyasetçi. Muhammed ‘Abduh ve Cemāluddīn el-Afgānī’nin düşüncelerinin etkisinde kaldı. Bir dönem, Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Havran milletvekilliği de yapmış olan Arslān, aynı zamanda Şam’daki *Arap Bilim Akademisi* üyeliği de yapmıştır.

¹⁶³ Mısırlı edip, şair, hikâye ve roman yazarı. Öğretmenlik ve gazetecilik yaptı. Üslupta klasizme karşı çıktı ve Aḳḳād’la birlikte Arap edebiyatının islahı için ortak çalışmalar yürüttü.

¹⁶⁴ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 128.

¹⁶⁵ İranlı şair Firdevsī’ye ithaf edilen *Vefāu’z-zemān* adlı hikaye, İran şahı tarafından büyük takdir görmüş, bu nedenle Reyhānī, geleneksel İran nişanı ile ödüllendirilmiştir.

¹⁶⁶ Reyhānī’nin, söz konusu davadaki ilginç savunmasından yapılan birkaç alıntı için, tezimizin ‘Bir Eleştirmen Olarak Reyhānī’ başlıklı bölümüne bakılabilir.

İngiliz tarihçi ve müsteşrik Sir Hamilton Gibb (1895-1971)¹⁶⁷, Arap câmiasının Ortadoğu'daki sorunları ve meseleleri üzerine fikir alışverişinde bulunmak maksadıyla 1937'de Reyhânî'yle Fureyke'de bir araya gelmiş ve kendisiyle bilimsel müzakerelerde bulunmuştur.

Reyhânî, 1936 yılından sonraki Amerika seyahatlerini ve orada verdiği konferanslarının büyük bir kısmını ise, kendisine ülkü edindiği 'Arapçılık' düşüncesine hasretmiştir¹⁶⁸. Bu cümleden olarak, *Foreign Policy Association*, *The Institute of International Education (Uluslar arası Eğitim Enstitüsü)* ve *Institute of Foreign Affairs (Dış İşler Enstitüsü)* gibi kuruluşların daveti üzerine, konferanslar vermek üzere 1937 senesinde Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Siyâsî ve kültürel bir içeriğe sahip olan bütün bu konferanslarda ana eksen, Arapların o dönem Ortadoğu coğrafyasındaki durumuydu¹⁶⁹. Aynı yılın Şubat ayında, Filistin sorunuyla ilgili olarak Amerika dışişleri bakanı ile görüşmelerde bulundu. Ziyaret noktalarından biri olan Illinois Üniversitesi, Reyhânî'yi, verdiği konferanslar sonrasında 'fahri doktor' unvanıyla onurlandırdı. Reyhânî bu güzel ödülle Lübnan'a döndü. Hayatının son yıllarını uğruna adadığı Filistin meselesiyle ilgili olarak, burada da değişik mahfillerde konuşmalar yaptı, konferanslar verdi¹⁷⁰.

Reyhânî, 1937 senesinde, bir Irak Petrol şirketinin özel davetlisi olarak kardeşi Albert Reyhânî ile birlikte şirketin özel uçağıyla Suriye Çölü'ndeki T2 ve T4 petrol istasyonlarına gitti, burada bir hafta kadar tesisleri inceleme fırsatı buldu. 'Sahradaki Arap uyanışının habercisi' anlamına gelen bu ekonomik atılıma ait gözlemlerini ise, New York'ta çıkan *Travel* adlı İngilizce bir dergide yayımlandı. Bu seyahatinin hemen ardından, Eylül 1937'de de annesini kaybetti.

T. Mey Ziyâde İçin Feda Edilen Sene: 1938 (Reyhânî'nin, Mey Ziyâde İçin Başlattığı Hukuk Savaşı)

Reyhânî 1938 senesini, hayatının son yıllarında ciddi bir takım ailevî ve sağlık sorunlarıyla karşılaşan¹⁷¹ Lübnanlı yazar Mey Ziyâde'yi rehabilite edebilmek amacıyla yoğun bir mücadele içinde geçirdi. Reyhânî önce, Kahire mahkemesinin Mey'in mal varlığına koyduğu haczi kaldırtmak için Mısır'da büyük bir hukuk savaşı başlattı, arkasından Beyrut'ta bir hastanede zorla tutulmakta olan Mey'in hastaneden çıkarılmasını ve iade-i itibarını sağladı. Bazı gazetelerde yazdığı makaleleri ve şahsi görüşmeleri aracılığıyla Mey'le olan kadim

¹⁶⁷ Araştırmalarını Ortadoğu tarihi ve Arap edebiyatı üzerinde yoğunlaştırmış İngiliz şarkiyatçı. Londra Üniversitesi Şark Tetkikleri Okulu'nda (School of Oriental Studies) rektörlük yapmıştır.

¹⁶⁸ el-Mağdisî, s. 458.

¹⁶⁹ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 125.

¹⁷⁰ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 132-133.

¹⁷¹ Mey Ziyâde'nin, hayatının son döneminde yaşadığı trajik hadiselerin detayları için bkz. Taşdelen, Hasan, *Mısrılı Edebiyatçı Mey Ziyâde'nin Hayatı, Mısır Kadın Edebiyatındaki Yeri ve Görüşleri*, I. Baskı, Rehber Ajans, Bursa, 2003, s. 81-93.

dostluğunu ön plana çıkardı, son yıllarda Mey'in karşı karşıya olduğu maddi-manevi sıkıntıların aşılması için eski edebiyat çevresinin kendisine sahip çıkması çağrısında bulundu¹⁷².

Aynı yılın yaz mevsiminde Reyhānī, sükûnete, huzura ve köy yaşamının güzelliğine aşık olan Mey Ziyāde'yi, yaşadığı trajik hadiselerin tesirinden olabildiğince uzak tutmak amacıyla Fureyke'ye davet etti. Bu sayede Mey, 1938 yazını Fureyke'de, Reyhānī'nin evine komşu olarak geçirdi. Sihirli vadisi ve diğer tabii güzellikleriyle Fureyke, Mey için adeta, psikolojik sıkıntılardan kurtulmasına yardımcı olan etkin bir rehabilitasyon merkezi olmuştur¹⁷³.

Paris dönüşü sonrasında, Reyhānī'yle birlikte olmak için bazı hafta sonlarında Fureyke'yi ziyaret eden ünlü heykeltıraş Yüfus el-Ḥuveyyik, bu ziyaretlerden birinde Mey Ziyāde ile tanışma fırsatı buldu. Bu tanışma sonrasında el-Ḥuveyyik, o yaz, hemen her hafta sonu Reyhānī ve Mey Ziyāde ile bir araya gelmiş ve bu buluşmalar esnasında sanata, sosyolojiye ve edebiyata dair yararlı sohbetler ve tartışmalar yapılmıştır. Eldeki kaynaklar, el-Ḥuveyyik'in, hayatının sonuna kadar (1961) Fureyke'yi ziyaret ettiğine, dolayısıyla hem Reyhānī'nin, hem de Fureyke'nin, kendisi üzerinde yarattığı olumlu izlenimlere dikkati çekmektedir.

U. Reyhānī'nin Son Amerika ve Avrupa Ziyaretleri

Enerjisi bitmek bilmeyen Reyhānī, *Colston Leigh Incorporation*'ın Eylül 1938'deki daveti üzerine, dört ay sürecek olan edebi ve siyâsî içerikli bir konferans turu için üçüncü kez ve son olarak Amerika'ya gitti. Bu seyahatinde de konferans vereceği mekanlarla, konferanslarında işleyeceği konular hemen hemen bir öncekinin aynıydı. Ancak diğerinden farklı olarak Reyhānī, bu Amerika ziyaretinden Fureyke'ye hazin bir haberle dönmüştür. Zira 23 senedir evli olduğu ancak ayrı yaşadığı Bertha Case'den hukuken de ayrılmıştır.

Amerika'dan bu olumsuz psikolojiyle ayrılan Reyhānī için bir sonraki durak Fas'ın Tuṭvān kentidir. İspanya yüksek komiseri Don Juan Beigbeder'in davetlisi olarak gittiği Tuṭvān'da, Reyhānī'nin onuruna bir resepsiyon verilmiş, ayrıca kendisi Fas'taki *Institute of the Arab Studies (Arap Araştırmaları Enstitüsü)*'ne onursal başkan seçilmiştir. Fas'ta bulunduğu süre içinde, yıllar önce tanıştığı ve kendisiyle Fas'ın sosyal, siyasal ve eğitimle ilgili durumu ve geleceği üzerine fikir alışverişinde bulunduğu el-Ḥalife el-Ḥasen ile de görüşmüş, bu görüşme sonrasında kendisine '*Fas maarif berati*' takdim edilmiştir. Fas ziyareti sonrasında Reyhānī'nin gündemini dolduran faaliyetler, Lübnan, Suriye, Filistin ve Amerika'da verdiği sosyal ve edebi içerikli bir dizi konferanstan oluşuyordu¹⁷⁴.

¹⁷² *Mey Ziyāde*, (14.09.2001); Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 129.

¹⁷³ el-Maḳdisī, s. 473; Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 139; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 51.

¹⁷⁴ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 129.

Reyhānī, Fas'tan ayrıldıktan sonra İspanya'nın başkenti Madrid'e giderek burada General Caudillo Franco ile Arap-İspanya ilişkileri ve Fas'ın bağımsızlığı üzerine görüşmeler yaptır. Görüşmelerin ardından Napoli üzerinden Fureyke'ye döndü ve Fas'la ilgili kaleme aldığı *el-Mağribu'l-Akşā (Fas)* adlı eserini Mayıs ayının ortalarına doğru basıma hazır hale getirdi. Reyhānī, bu yoğun tempo içerisinde bir taraftan da kendi memleketi Lübnan'ı dolaşarak *Kalbu Lubnān (Lübnan'ın Kalbi)* adlı eseri için malzeme toplamaya çalışıyordu. Ama ne yazık ki kader, sanki Reyhānī'nin, hep Lübnan'ın yüreğinde yaşamasını istercesine, bu eseri tamamlamasına izin vermemiştir.

1939'da Reyhānī'yi ziyaret eden iki isim vardır, bunlardan birincisi Irak'ın 'şeyhu'l-meşāyih' makamındaki Şeyh 'Acil el-Yāver, diğeri Irak başbakanı 'Ali Cevdet Bey'dir. Özellikle ikinci şahısla olan görüşmeler, Irak'ın siyāsî sorunları etrafında odaklanmıştır.

V. Bereketli Bir Ömrün İğinc Sonu: Bisikletle Gelen Ölüm

Kaderin garip bir cilvesidir ki, yaşamı boyunca binlerce kilometrelik mesafeyi at, deve, eşek sırtında seyahat ederek geçiren, Titanic gemisine binmekten şans eseri vazgeçen Emīn er-Reyhānī'nin ölümüne, bir bisiklet kazası sebep olmuştur¹⁷⁴. Kaynakların belirttiğine göre Reyhānī, 40 yıl aradan sonra eski çevikliğini koruduğunu zannederek bisikletle yokuş aşağı inmeye çalışmış,¹⁷⁵ ancak tam viraja girerken sağ kolundaki müzmin nevrit rahatsızlığı aniden nüksedince direksiyon hakimiyetini kaybederek feci şekilde yere yuvarlanmıştı¹⁷⁶. Kaza sonrasında, hem kafatasında hem de sağ kalça kemiğinde mikrobik yaralanmalar meydana gelmiş, bu sebeple Beyrut Rebez hastanesinde 20 gün sırtüstü yatmak zorunda kalmıştır. Ancak ne yazık ki hastanede alınan tedbir işe yaramadığı gibi, aksine bir de omurilik zehirlenmesi baş göstermiş, bunun üzerine doktorlar, zaten şuurunu yitirmiş olan Reyhānī'nin, hastaneden alınarak eve götürülmesini tavsiye etmişlerdir. Reyhānī, yüzü, hayatı boyunca kendisinden asla kopamadığı Fureyke Vadisi'ne dönük biçimde, iki gün komada yattıktan sonra 13 Eylül 1940'ta, Cuma günü saat 13.00'te hayata gözlerini yummuştur.

Reyhānī vefat ettiğinde kendisinden geriye, Beyrut'taki İskender Haddād bankasında 12, yine Beyrut'taki Banko de Roma'da 9 Lübnan lirası ile, bir yeleğinin cebinden çıkan 2 altın lira olmak üzere cüzi miktarda bir para miras kalmıştır¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Reyhānī'nin, küçük yaşlardan itibaren bisiklet tutkunu olduğu, hatta Amerika'ya göç ettikten sonra bile, akrabalarından, köyedeki bisikletinin New York'a gönderilmesini ısrarla talep ettiği bilinmektedir. Bkz. er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 568.

¹⁷⁵ Dağ yollarında bisiklet kullanmak ve bisiklet üzerinde çeşitli gösteriler yapmak Reyhānī'nin alışkın olduğu bir aktiviteydi. Kerüb, s. 12; Dirāse min menşürāti ittiḥādi'l-kuttābi'l-ʿArab (1999), *Emīn er-Reyhānī*, www.awu-dam.org, (14.09.2002).

¹⁷⁶ Kerüb, s. 12; el-Ḥaṭīb, s. 29; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 52.

¹⁷⁷ Albert, aynı yer. Reyhānī'nin hayatında, farklı dönemlerde farklı refah düzeyleri söz konusu olmuştur. Özellikle Amerika'ya göç ettiği ilk on yıl içerisinde oldukça sıkıntılı bir hayat sürmüştü, telif sahasında

Reyhānī'nin vefat tarihi, aynı zamanda II. Dünya Savaşı'nın da en hareketli ve sıcak günlerine tekabül etmekteydi. O günlerde, manşet ve sütunları cepheden gelen sıcak haberlerle dolu olan Arap, Avrupa, Sovyet ve Amerikan basını, Reyhānī'nin vefat haberi üzerine önceliği, Arap dünyasının bu seçkin edebi ve politik şahsiyeti için yapılan görkemli cenaze merasimine ve onun için kaleme alınan ağıt ve yazılara ayırmıştır.

Emīn er-Reyhānī'nin cenazesi, Şāviye ve Fureyke ahalisinin ısrarlı taleplerini bertaraf etmek üzere, her iki yerleşim noktasının ortasında kalan tarafsız bir bölgeye defnedilmiştir¹⁷⁹.

kendisini ispatlamasından ve şöhrete kavuşmasının ardından -sürekli yazmasına paralel olarak- iyi ve düzenli bir gelire sahip olmuştur. Bununla birlikte, gerek yaşam tarzından, gerekse de şahsi yazışmalarından yola çıkarak maddi birikim ve servet peşinde olmadığını gördüğümüz Reyhānī'nin, 1930'lu yıllarda ciddi manada mali sıkıntı içine girdiği, hatta Corcī Zeydān'ın oğlu Emīl Zeydān'dan, karşılığı daha sonra makale telifi şeklinde ödenmek üzere borç para talebinde bulunduğu görülmektedir. Yine de işaret etmek gerekir ki, Reyhānī, kendisine para yardımı teklifinde bulunan bazı hayırsever tanıdıklarının karşılıksız yardım tekliflerini kabul etmemiş, "*Bedevinin rızkı mızrağının ucunda ise, benim rızkım da kalemimin ucunda ve minberimin üstündedir*" diyerek, telif ve konferanslar yoluyla, içinde bulunduğu mali krizden kurtulmaya azmetmiş ve başarmıştır. Bkz. er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 648-652.

¹⁷⁹ Dirāse min menşürāti ittiḥādī'l-kuttābi'l-^cArab (1999), *Emīn er-Reyhānī*, www.awu-dam.org, (14.09.2002).

II. EMİN er-REYHÂNİ’NİN ŞAHSİYET PORTRESİ

Emîn er-Reyhânî’ye ait eksiksiz bir şahsiyet portresi çizebilmek, hem bütün bir yaşam serüvenini adım adım izlemeye, hem de kalem ürünlerinde bıraktıklarını titiz bir şekilde inceleyip değerlendirmeye bağlıdır. Kuşkusuz bu herkes için böyledir, ancak Reyhânî gibi, hem Doğu hem de Batı dünyasına ait tecrübelerle sahip, iki kültür çevresinden de belirli izlenimler edinmiş; edebiyat, siyaset, sosyoloji, tarih, din ve felsefe sahalarda kalem oynatmış çok yönlü bir otodidakt, yazar, aktivist ve gezgin söz konusu olduğunda, mesele biraz güçleşmektedir.

Zira, çağının ilmi, edebî ve siyâsî manadaki eğilimlerine yakın ilgi duyması, bu eğilimleri temsil eden Amerikalı ve Avrupalı şahsiyet ya da kurumlarla temas halinde bulunması, Doğuda ve Batıda bir çok ülkeyi gezip dolaşma fırsatına sahip olması gibi faktörler¹⁸⁰, bize göre, bir yazar olarak Reyhânî’yi hem kişiliği, hem de eserlerinin kıymeti bakımından diğerlerinden ayrıcalıklı kılan en temel faktörlerdir.

Bununla birlikte Reyhânî, 1936 senesinde düzenlenen bir anketin “*Eğer kendiniz olmasaydınız, kim olmak isterdiniz?*” şeklindeki sorusuna verdiği uzunca yanıtta¹⁸¹, kişilik portresinin ana çizgilerine ve hayat felsefesinin temel karakteristiklerine dair önemli detaylar vermektedir. Ancak biz, şahsiyetinin değişik yönlerini ayrıca geniş olarak ele alacağımızdan, *er-Reyhânîyyât*’ın baş kısmında yer alan *Fi’l-bâb (Başlarken)* ve *Men ene? (Ben Kimim?)* başlıklı iki makaleye sadece ismen işaret etmekle yetiniyoruz.

A. Bir Düşünür Olarak Reyhânî

Er-Reyhânîyyât adlı eserini yayınladıktan sonra hem Arap dünyasında hem de Amerika’daki Arap gettolarında *Feylesüfu’l-Fureyke (Fureyke filozofu)*¹⁸² lakabıyla anılmaya başlayan Reyhânî’nin, felsefî yönü ve derinliği her zaman için tartışma konusu olmuştur. Çoğu yazar ve düşünür, onun, dünya çapındaki büyük mütefekkirlerden olduğunu teslim etmekle birlikte, kelimenin teknik manasıyla bir ‘*filozof*’ olup olmadığı noktasında ciddi manada görüş ayrılığına düşmüşlerdir¹⁸³.

¹⁸⁰ Bâsim, *Emîn er-Reyhânî -râid tekkaddumî min bilâdî-*, -*Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -ba’de rub’i karn-)*, Dâru’r-Reyhânî, li’t-ṭibâ’a ve’n-neşr, Beyrut, 1966, s. 88.

¹⁸¹ Emîn er-Reyhânî, *Men Ene? (REYHÂNİYYÂT)* s. 29.

¹⁸² ‘*Fureyke filozofu*’ unvanı ilk olarak, Kahire’deki *Serkîs* dergisi sahibi Selîm Serkîs tarafından kullanılmıştır. Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 58; Daha sonra bütün Arap basını ve kamu oyunca benimsenmesine rağmen, bizzat Reyhânî’nin bu unvandan pek hoşlanmadığı, ünlü romanı *The Book of Halid*’de yer alan bir itiraftan (s. 253) net olarak anlaşılmaktadır. Ancak yine de, ‘*filozof*’ lakabını, dünyada en çok sevdiği mekan olan Fureyke’ye izâfetinden ötürü sevmiş olabileceği düşünülebilir. Zira, ‘İşâm Maḥfûz’ün da haklı olarak belirttiği gibi, bu unvanla o, sıradan bir filozof olarak adlandırılmamakta, aksine kendisine ‘*Fureyke’nin filozofu*’ denilmektedir. Maḥfûz, ‘İşâm, *İnnehu’l-kânûni’t-tabî’yy ve yenbeğî li Hâlid en yeteellem -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -râid nahḍavî min Lubnân-)*, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, 1. Baskı, Beyrut, 1988, s. 246.

¹⁸³ Hürî, Raîf, *er-Reyhânî -el-edîbu’l-fâ’il-*, -*Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -ba’de rub’i karn-)*, s. 150-151; Cebr, Cemîl, *el-Felsefetu’r-Reyhânîyye -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -râid nahḍavî min Lubnân-)*, s. 214; Bâsim, s. 101.

Reyhānī'nin, gerçek anlamda bir filozof olmadığı, kalemini böyle bir kaygı ile kullanmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Zira, Reyhānī'nin düşünce ürünlerindeki felsefî yön, ne bu düşünceleri 'halis felsefe' kabul etmemize imkan verecek ölçüde derindir, ne de Reyhānī'nin bizzat kendisi bu yazılarıyla felsefe yapmak istemiştir¹⁸⁴. Belki de felsefeyi, onun genel düşünceleri üzerinde etkili olan disiplinlerden biri olarak görmek daha doğru olur¹⁸⁵. Bir başka ifadeyle, o, tıpkı Jean Paul Sartre gibi, felsefenin imkanlarını veya felsefeyi, edebiyatında bir enstrüman olarak kullanmak istemiştir. Bu yüzden biz, genel kabule rağmen, başlığımızı "Bir Filozof Olarak Reyhānī" yerine "Bir Düşünür Olarak Reyhānī" şeklinde koymayı uygun gördük.

Bu arada, her ne kadar Vedī^c Dīb, mehcer şairini, teemmül ve tefekkürün mehcer şiirinde önemli bir ağırlığa sahip olması dolayısıyla, şair ve filozof olarak tanımlarsa da¹⁸⁶, bu tanımda yer alan "filozof" sözcüğü de teknik anlamının dışında kullanılmış olmalıdır. Mehcer şairlerinin ortak yönleri, toplumsal ve varoluşsal sorunlar üzerinde düşünmeleridir, deyim yerindeyse onların ortaya koyduğu felsefe, psikososyal bir felsefedir.

Bununla birlikte, Reyhānī'nin eserlerinde felsefeye hiç yer olmadığını söylemek ne kadar doğrudur? Şayet felsefe, en genel manasıyla, geniş ufuk, ince kavrayış, derin tefekkür ve gizli hakikatlerin keşfi için sınırsız arzu ve çaba demekse, bu anlamda Reyhānī'ye -kelimenin teknik anlamıyla olmasa bile- 'filozof' lakabını uygun görenlere de hak vermek icap eder. Çünkü bilhassa gözlem ve tefekkür, Reyhānī'nin eserlerinde öne çıkan en bâriz karakteristiklerdir¹⁸⁷.

Bizzat Reyhānī, *Entum eş-şu'arā! (Siz Şairler!)* adlı eserinde, filozof ile şâiri, belirli ölçüde birbirine yaklaştırmaktadır. Buna göre¹⁸⁸:

Her ikisi de madde ve mânâ üzerinde duran şiir ve felsefe disiplinleri arasında sıkı bir bağ, geçmişe dayanan bir akrabalık söz konusudur. Platon'un felsefesi aynı zamanda halis bir şiirsel boyut içerdiği gibi, Homeros'un şiirlerinde de derin bir felsefe yatmaktadır. Soyut akla dayalı felsefe de, soyut duyguya dayalı şiir de tek başına hakikati ifade edemez. Belki de hakikat, bu ikisinin sentezinden meydana gelen daha kapsamlı bir terkiptir: şâirin ince sezisleriyle duyduklarını ve filozofun derin aklî kavrayışıyla yakaladıklarını içeren daha kapsamlı bir terkip.

Ne var ki Reyhānī'nin buradaki Platon hakkındaki değerlendirmesi isabetli görünmemektedir. Zira Platon, şiirsel imgelemeyi, felsefî bir etkinlik olarak görmez. Ona göre

¹⁸⁴ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 197; *el-Felsefetu 'r-Reyhānīyye*, s. 214.

¹⁸⁵ ^cAvn, Mihayl, *Emîn er-Reyhānī fī Kalbi Lubnān*, Dāru'l-Fārābī, 1. Baskı, Beyrut, 1987, s. 120.

¹⁸⁶ Dīb, Vedī^c, *eş-Şi'ru 'l-'Arabī fi 'l-mehceri 'l-Emrīki*, 2. Baskı, Dāru'l-'ilm li'l-melāyīn, Beyrut, 1993, s. 120.

¹⁸⁷ Maḥfūz, *İnnehu 'l-kānūni 't-ṭabi'ıyy ve yenbeğī li Hālīd en yeteellem*, s. 245.

¹⁸⁸ Maḥfūz, *İnnehu 'l-kānūni 't-ṭabi'ıyy ve yenbeğī li Hālīd en yeteellem*, s. 246.

felsefe, saf bir refleksiyondur, ideanın düşünülmesidir ve ideanın bilgisi evrenseldir. Oysa şairin imgelemi subjektiftir, bundan dolayı da evrenselin bilgisini vermez.

Reyhānī, yaşadığı dönemin çeşitli felsefe akımlarını tanımaya dönük okumaları neticesinde, seçmeci ve sentezci bir yaklaşım sergilemiş, Stoa metafiziği, Renan bilimciliği ve tabiatçı panteizm gibi değişik felsefi ekollerin etkilerini eserlerine yansıtmıştır. Bir taraftan, Charles Darwin (1809-1882)¹⁸⁹, Friedrich Nietzsche (1844-1900)¹⁹⁰, William Lloyd Garrison (1805-1879)¹⁹¹ ve Ralph Waldo Emerson (1803-1882)¹⁹² gibi şahsiyetlerin eserlerinden istifade etmeyi unutmazken, öte yandan Doğu ve Batı kültür atmosferinin kendisine sunduğu imkanları, kişisel tecrübeleriyle harmanlamaya çalışmıştır¹⁹³.

Bazılarına göre ise, Reyhānī, ‘*el-feylesūfu’l-edīb (edip filozof)*’ lakabını hak etmese bile ‘*el-edību’l-feylesūf (filozof edip)*’ sıfatını hak etmektedir¹⁹⁴. Bu kanaati paylaşanlar, Reyhānī’nin edebiyatının hayatla iç içe oluşunu, hayata dair güzellik ve çirkinlikleri konu edinmesini, sosyal hayatı ve insan ruhunu derinlemesine irdelemesini, bu iddialarına delil olarak göstermişlerdir.

Reyhānī’nin düşüncelerinin özünü, kaleme aldığı bazı makalelerde yakalamak mümkündür. Muhtemelen bu husustaki en aydınlatıcı bilgiler, *el-Muşelleşāt (Üçleme: varlık kitabının mukaddimesi)* adını verdiği makalede yer almaktadır. Reyhānī, varlık alemindeki ‘*üçleme bilgisini*’ şöyle anlatmaktadır¹⁹⁵:

En temel üçlü, evren olup; semavi cisimler, uzay ve zaman bu üçlüyü; Güneş; cisim, ateş ve ışık üçlüsünü; insan da ceset, akıl ve ruh üçlüsünü oluşturur. (...) İnsanoğlunun sosyal yaşamının en önemli meyvesi olan evlilik de, üçlü bir bütünü (anne, baba, çocuk) temsil eder ve -bazen yuvalar yıkılsa da- hane içindeki saadeti yine o üçlü temin eder.

Reyhānī’nin bu tasnifi realiteyle tam olarak örtüşmemekte ve naiv kalmakta, tefekkür ürünü olmayan bir değerlendirme izlenimi vermektedir. O, bu konudaki başka bazı örneklerden de hareketle birtakım sonuçlara ulaşmaktadır¹⁹⁶:

Şu halde denge, hayatın birinci prensibidir. Bilgi, güç ve mutluluk arzulayan insanoğlu için en önemli bilgi dengedir. Eğer denge olmazsa yeryüzü güneşle çarpışır, akıl treni rayından çıkar ve sahibini tımarhaneye düşürür.

¹⁸⁹ İngiliz Doğa bilgini. Canlılarda evrimin ‘*doğal seleksiyon*’ yoluyla gerçekleştiğini öne süren kuramıyla, bilimin ve düşünce tarihinin gelişmesini derinden etkilemiştir.

¹⁹⁰ Alman filozof. Evrendeki yaratıcı gücün simgesi olan ‘*üstün insan*’ kuramını ortaya atmakla ünlüdür.

¹⁹¹ ABD’li gazeteci ve aktivist. Köleliğin kaldırılması yönündeki çaba ve eylemleriyle meşhur olmuştur.

¹⁹² ABD’li filozof ve yazar. Amerikan deneyüstü öğretisinin önde gelen isimlerinden. Görüşleriyle panteizme yaklaşan ve yaşamı boyunca çağdaş bir peygamber olarak algılanan Emerson, Reyhānī’nin düşünceleri üzerinde en çok etkisi görülen birkaç filozoftan biridir.

¹⁹³ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 195.

¹⁹⁴ er-Rāvī, s. 118-119.

¹⁹⁵ Emîn er-Reyhānī, *el-Muşelleşāt (REYHĀNĪYYĀT)* s. 448.

¹⁹⁶ a.g.e., s. 449.

Bu açıklamalardan sonra Reyhānī, ‘denge teorisi’nin beşeriyete sağlayacağı somut faydaları sıralar¹⁹⁷:

Eğer sevgin ve işin hususunda ailen ve dostlarınla aranda mükemmel bir denge kurabilirsen adil olursun, ki bu da seni mutlu eder. Eğer bu dengeyi millet ölçüğünde temin edebilirsen hem kendi, hem de milletin yararı için faal bir sosyal uzuv olursun. Eğer bu denge, hükümetle aranda söz konusu olursa vatanperver olursun. (...) Bu dengenin maverada da, Rabbinle aranda mutlaka var olduğunu göreceksin. Ancak bunu hissetmen için mistiklerin yoluna süluk etmen gerekir. Eğer bunu yaparsan, işte o zaman saadete bile ihtiyaç hissetmeyerek şöyle dersin: ‘*Bu üçlemeyi yaratan Allah her şeyden münezzehtir ki, şimdi ben de o üçlemenin bir unsuruyum*’.

Reyhānī, çok erken denilebilecek bir yaşta ‘hakikat’ kavramı üzerinde düşünmeye başlamıştır. Henüz 22 yaşlarındayken kaleme aldığı *el-Ḥakīka (Gerçek)* adlı yazısında şunları söylemektedir¹⁹⁸:

Hakikat, ancak aklın himâyesinde yürütülen araştırmalar, deney ve tecrübeler yardımıyla bulunur. (...) Herkese, kendi başına araştırma yapabilme imkanı, sonuçta da, kişisel görüşlerini ifade edebileceği özgür bir ortam sunulmalıdır. (...) Akıl yoluyla idrak edilemedikçe, mukaddes kabul edilen bir şeyin faydasından söz edilemez. Zira kutsallık, hakikati araştırmaya engel teşkil edemez. Her kim Tanrıların ve insanların gazabından korkuyorsa, hakikati araştırmaya ehil değil demektir. (...) Her kim, bir partinin veya bir grubun görüşlerini kabul ederken delili bir kenara atıp, aklı devre dışı bırakırsa zelil bir köle sayılır. (...) Hakikati ararken taassup ve peşin hükümden uzak durulmalıdır. Bağnazlık, kibir, nefret ve küçümseme gibi tutumlar, hakikate ulaşmanın önündeki en amansız engellerdir.

1. Septik Düşünceleri

Yaşamının ilk yıllarında dini inançlara karşı genel olarak soğuk ve mesâfeli bir tutum içinde olan Reyhānī, -birkaç acı hayat tecrübesinin ardından- din kavramının yerine, huzurla bağlanacağı alternatif bir değer koyamamış, babasının ölümüne duyduğu isyanı haykırdığı şu satırlarda, septik olarak değerlendirebileceğimiz bazı düşüncelere kapılmıştır¹⁹⁹:

Ölüm hadisesi karşısında müminler ne rahat! Keşke ben de onlar gibi emin olsam ve ‘*Evet, babam hala huzur içinde yaşıyor*’ diyerek kendimi avutabilsem. Ancak ruhum şüphe ve tereddüdün baskısı altında ezilirken kendimi teselli edip rahatlatmam mümkün mü?

Burada, Reyhānī’nin şüphe psikolojisi açıktır, ancak şüphesinin objesi yeterince açık değildir. Yani, Tanrı’nın veya ahiret hayatının varlığından mı yoksa Tanrı’nın adaletinden mi şüphe etmektedir? Öyle anlaşılıyor ki, ondaki şüphe, ontolojik veya epistemolojik değil, daha çok psikolojik bir şüphe olarak görünmektedir.

¹⁹⁷ a.g.e., s. 450; er-Rāvī, s. 122.

¹⁹⁸ er-Reyhānī, *çş-Şezerāt min ‘ahdi’ş-şibā*, 3. baskı, Dāru’l-Cīl, Beyrut, *el-Ḥakīka* adlı makaleden, s. 305-306.

¹⁹⁹ Emīn er-Reyhānī, *er-Resāil* (1896-1940 yılları arasındaki mektupları; Tahkik: Albert Reyhānī), Dāru’l-Cīl, Beyrut, s. 573; Reyhānī, babasının vefatıyla birlikte, ‘*öte alem*’ üzerinde daha esaslı bir şekilde durmaya başlamıştır. Ebī Fāḍıl, II, s. 427.

Yine, ‘*en büyük musibet*’ olarak tarif ettiği babasının ölümünden sonra yazdığı bir başka mektupta, öte aleme inanç konusuna yaklaşımını belirleyen şu ifâdelere rastlamaktayız²⁰⁰:

Babamı kaybettim ve onu yeniden görebilmem, ancak Platon’un ve Hz. İsa’nın akidelerinin doğru olmasıyla mümkün. Ancak daima kafamda, bu inançların zayıf ve teyit edilebilir bir delilden uzak olduğu yönünde rahatsız edici bir his de var. Demek ki bana sabırdan ve ümitten başka bir seçenek kalmıyor!

Burada, Reyhānī’nin, rahatsızlık veren bir durum karşısında yeni bir arayışa girmek yerine sabır ve ümidi seçmesi, bize, “Paskal’cı bahis”i çağrıştırmaktadır. Buna göre “Tanrı ya varsa” düşüncesi, onu saf bir ateizme gitmekten veya ölüm olgusunu, eskatolojiyi başka türlü açıklamaya çalışmaktan uzak tutuyor gibidir.

Annesinin vefatı münasebetiyle bir dostuna yazdığı mektupta yer alan bazı satırlarsa, Reyhānī’nin 1937’li yıllarda bile ‘*öte alem*’ hakkında henüz net bir inanca sahip olmadığını göstermektedir: “(Annem) İnsanlık için dua ettikten sonra bilinmeyen mâveraya (*unknown beyond*) intikal etti. (...) Ancak şüphesiz o, o mâveradaki en güzel şeyi hak ediyor”²⁰¹.

Buradan da anlaşıldığına göre, onun, ölümden sonra dirilme konusundaki inanca katılıp katılmama noktasında şüpheleri vardır.

İnsan, evren ve Tanrı üçlüsü hakkındaki düşüncelerinde, kesinlik kadar şüphe psikolojisi de zaman zaman baskın durumdadır. O nedenle, yıldızların ve kendisinin evren içindeki yerini anlamaya çalışan roman kahramanı Hâlid’in, iman ve şüphe kutupları arasında daimi bir gelgit yaşadığı görülmektedir²⁰²:

The stars are the embers of certainty eternally glowing in the ashes of doubt (Yıldızlar, şüphenin külleri arasında sonsuza dek parlayıp ışıldayan köz parçalarıdır)”.

Halbuki, kuşku ve kesinlik insani iki ayrı realitedir ve bunlardan birisi diğerine indirgenemediği gibi yok da sayılamaz. Öyle durumlar vardır ki, bunlar hakkında kesin bilgiye sahibizdir, ama öyle durumlar da vardır ki, bunlar hakkında net bir bilgiye sahip olmamız mümkün değildir. Şu halde Reyhānī’nin, imanının sonuçları konusunda şüphesi yoksa da, imanının dayandığı temellerin rasyonelliği konusunda zaman zaman kuşku duyduğu anlaşılmaktadır.

İlk dönem dini içerikli (gaybiyyat konularındaki) yazılarında aklın tartışmasız önceliğine vurgu yapan Reyhānī’nin, müteakip dönemde daha çok mister fikrine dayalı bir

²⁰⁰ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 573, 723; Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 35.

²⁰¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 128.

²⁰² Oueijan, Naji; *The Formation of a Universal Self: Rihani and Byron*, www.ameenrihani.org/pdf/Rihani, s. 7, (23.07.2003).

tutum benimsediği görülmektedir²⁰³. Muhtemelen bu durum, hayatının özellikle ilk dönemlerinde her dini meseleyi rasyonel kalıplara oturtma eğiliminde olan Reyhānī'nin, din merkezli çatışmalar içinde yer almak istemeyişi sebebine bağlanabilir. O nedenle, zaman içerisinde agnostik tutuma kaymasıyla ortaya çıkan onun bu çelişkisi, dinsel hoşgörü ilkesine hizmet eden pragmatist bir yaklaşım ihtiyacıyla izah edilebilir²⁰⁴. Bir başka ifadeyle, bazı tartışmalı dini konuları, toplumsal çatışmalara meydan vermemesi için polemik dışında tutmanın daha uygun olduğunu düşünmektedir. Onun şu sözü, bu pragmatizmin güzel bir örneğini teşkil etmektedir²⁰⁵:

O halde, mutlak hakikate muttali olamadığımızı göre, dini konularda hoşgörülü olalım. Zira, mutlak hakikati bildiğini iddia eden kişi, cehâletinin farkında olmayan kişidir.

2. Allah ve Tabiat İlişkisi Hakkındaki Görüşleri

Varlık alemi bizatihi hakikattir. Tabiattaki hareketliliği sağlayan gizli güç olan Allah da tabiatla iç içedir,²⁰⁶ ondan ayrılmaz ve hatta Tanrı tabiatın ruhu mesâbesindedir. O daima gelişim halindedir ve onunla birlikte bütün bir kainat da değişim gösterir.

Reyhānī, Herbert Spencer'in (1820-1903)²⁰⁷ 'dönüşümcü ahlak ilkeleri'nden yola çıkarak 'tabiatçı hulul' anlayışına meyletmiştir. Tabiattaki tüm olguların, kusursuz bir birliktelik teşkil ettiğini düşünen Reyhānī'ye göre sosyopsişik tüm gerçekler biyolojik gerçeklerden, bu da bizzat tabiatın kendisinden doğar. Tabiatta gizli ve meçhul bir güç vardır ve bu güç Allah'tır²⁰⁸.

Derin bir tefekkür ürünü olan *Vādi'l-Fureyke* adlı yazısındaki şu satırlar, onun bu yönünü gösteren güzel bir örnektir²⁰⁹:

O an fark ettim ki, ruhum vadiyle, vadi de ruhumla özdeşleşmiş. Demek ki benimle vadi arasında herhangi bir ayrılık yok. Ondaki gölgeler, hayaller, karanlık mağaralar benim ruhumda da var. Ondaki sarp kayalar, korkunç uçurum ve kıvrımlar, taşan dereler, çoşan nehirler hep ruhumun ikliminde de mevcut. (...) Onun tabiatında bulunan; serçeler,

²⁰³ el-Ḥācc, s. 152-154; Cebr, *el-Felsefetu'r-Reyhāniyye*, s. 215; Ebī Fāḍıl, Rabī'a Bedī', *el-Fikru'd-dīnī fi'l-edebī'l-mehcerī -a'lām ve nemāzic- (I-II)*, 1. Baskı, Dāru'l-cīl, Beyrut, 1992, c. II, s. 441; Reyhānī, bilinemezlik akımıyla, genç yaşlarda okuduğu Fusset'in *Agnosticism and Other Essays* adlı eseri ve Angarsol'un Diyalogları sayesinde tanışmış, bu iki filozoftan özellikle ikincisinin sosyal ve dinî alandaki düşüncelerinden oldukça etkilenmiştir. Reyhānī, Şiblī Demmūs'un vefatı münasebetiyle kaleme aldığı bir yazısında, Angarsol'un dostlar meclisinde sık sık bahis konusu yapıldığını belirtmektedir. er-Reyhānī, *Şiblī Demmūs (VUCŪH ŞARKİYYE VE GARBİYYE)*, s. 296; Reyhānī'nin, agnostik felsefenin önemli isimlerinden Huxley'den 'üstat' diye söz etmesi de ilgi çekicidir. Ebī Fāḍıl, II, s. 443.

²⁰⁴ Ebī Fāḍıl, II, s. 440-441.

²⁰⁵ er-Reyhānī, *er-Reyhāniyyāt (I-II)*, 10. Baskı, Dāru'l-cīl, Beyrut, *et-Tesāhulu'd-dīnī* başlıklı makaleden, s. 40; Ebī Fāḍıl, II, s. 440.

²⁰⁶ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 196.

²⁰⁷ İngiliz filozof. Evrim kuramını yaşamın tüm alanlarına uygulamış, bilimsel bir felsefe sistemi kurmaya çalışmıştır. 'Ahlakın İlkeleri', 'Biyolojinin İlkeleri', 'Psikolojinin İlkeleri' gibi eserleri meşhurdur.

²⁰⁸ Cebr, *el-Felsefetu'r-Reyhāniyye*, s. 215-216.

²⁰⁹ er-Reyhānī, *Vādi'l-Fureyke (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 51, 57.

çekirgeler, kırlangıçlar, hatta ve hatta haşaratlar ve yırtıcı kurtlar benim ruhumun tabiatında da eksiksiz var.

Aslında tabiattaki her hareket, kendi içinde bir alış veriş ameliyesidir. Akli ve ruhi yönünü geliştirerek, beşeri ruhla tabiattaki kapsamlı ruhu birbirine mezcedebilen çok az sayıda insan, musibetlerin, kendilerinden bir şeyler götürmediğini fark eder. Çünkü bu seçkin kişilere göre tabiat, içindeki bütün muhtevasıyla yine bu şahsiyetlere aittir, nitekim kendileri de zamanla o tabiatın bir parçası olacaklardır²¹⁰. Aynı mantıktan hareketle, ezeli ruhta herhangi bir eksilme olmadığını düşünen Reyhānī, ölümün de, kendisinden korkulacak bir hadise olmadığına işaret etmektedir: “*Tabiatın çocuğu, annesinden korkmamalıdır*”²¹¹. Reyhānī’nin bu görüşlerinden, evrimci materyalist panteizm düşüncesine sahip olduğuna söyleyebiliriz.

Özellikle olgunluk dönemi eserlerinden *The Book of Halid*, ruhî ve aklî kuvvelerin maddî kuvvelere karşı olan zaferini belgelemekte ve yazarın, spiritüalizmden yana tercihte bulunduğunu ortaya koymaktadır²¹². *er-Reyhāniyyāt*’taki şu satırlar ise, ruh ve maddenin bir ve aynı hakikatin iki ayrı görünüşü olduğunu, aralarında hiyerarşik bir ilişkinin bulunduğunu gösterir. Şu örnekte olduğu gibi²¹³:

Ben, materyalist olduğumdan daha fazla spiritüalistim. Beni çevreleyen tabiatın her bir parçasında, ana membama Tanrı veya Yaratıcı adını verdiğimiz ilahî bir cevher müşâhede ediyorum. Dolayısıyla filozof, tabiat üzerinde ne kadar fazla tefekkür ederse, onun her bir zerresine nüfuz eden temel kanuna da o kadar fazla yaklaşmış olur. İşte bu temel kanuna yaklaşmak, aynı zamanda insanın, Tanrı ile birleşmesi demektir.

Burada, düşüncenin maddeye –aynı kaynaktan gelmelerine rağmen- bir önceliği ve üstünlüğü olduğunu görüyoruz. Bu da, Reyhani’nin, Spinoza’nın *Ethica* adlı kitabında ifade ettiği düşüncelere yakın görüşler taşıdığı anlamına gelir.

Reyhānī’nin bu panteizm anlayışı, en net biçimde, 1922 senesinde çölde seyahat ederken yaptığı ve sonradan kaleme aldığı *en-Necvā (Yakarış)* adlı şiirsel bir duada kendisini gösterir²¹⁴.

Teorik çerçevede özetlemek gerekirse, Reyhānī’nin düşünceleri; William James (1842-1910)²¹⁵’in pragmatizminden, İbn-i Rüşd (1126-1198)²¹⁶’ün rasyonalizminden, Auguste Comte

²¹⁰ a.g.e., s. 57.

²¹¹ a.g.e., s. 53.

²¹² Ebî Fâdil, II, s. 444.

²¹³ er-Reyhānī, *Mā hiye 's-se'āde?* (*REYHĀNĪYYĀT*), s. 245.

²¹⁴ er-Reyhānī, *Hutāfu 'l-evdiye (KĪTĀBĀT ŞĪCĪYYE)*, Dāru'l-cil, Beyrut, *en-Necvā*, başlıklı makaleden, s. 171-172.

²¹⁵ ABD’li filozof ve doktor. Pragmatizm felsefesinin kurucularındandır. Ayrıca psikoloji biliminin gelişimine de büyük katkısı olmuştur.

²¹⁶ Endülüslü Müslüman Arap filozof. Aristo felsefesini yeniden yorumlayarak, İslam düşüncesiyle bağdaştırmaya çalışmış, etkisi, Doğuda ve Batıda bütün Ortaçağ boyunca sürmüştür.

(1798-1857)²¹⁷, un pozitivistinden ve Baruch Spinoza (1632-1677)²¹⁸, nın panteizminden belirgin izler taşımaktadır²¹⁹.

B. Bir Rasyonalist Olarak Reyhānī

Reyhānī'deki rasyonalizm, objektif ve rasyonel bilgilere ulaşma amacını değil, verili olan kültürel fenomenlerin eleştirisini yapan bir rasyonalizmdir. Ondaki bu eğilim, dogmatik bir rasyonalizm değil, aksine eleştirel bir rasyonalizmdir. Onun bu eleştirel rasyonalizminin örneklerini, İslam ve Batı Dünyasında görmek mümkündür. Düşüncelerinde, el-Ma'arrī²²⁰, Firdevsī²²¹, Darwin, Spencer, Huxley ve Voltaire (1694-1778)²²² gibi çok sayıda Doğulu ve Batılı düşünürün felsefe ve fikirlerinin izleri müşahede edilmektedir.

Aklın, gelenek ve hurâfe zincirlerinden kurtarılması düşüncesi, Reyhānī'nin çeşitli eserlerinde göndermelerde bulunduğu ve üzerinde ısrarla durduğu temel konulardan biridir. İnsan için en zor şeyin, zihninde neşvü nemâ bulan bir düşünceyi katletmesi olduğunu ifade eden Reyhānī, bir toplumda özgür düşüncenin engellenmesini, yine o toplum için bir sağlıksızlık işareti olarak görmekte ve bu düşüncesini çarpıcı bir benzetme ile ortaya koymaktadır²²³:

Her canlı varlık gibi, düşünce de, ortaya çıkıp gelişmek, kafesinden kurtulup serpilmek ve Güneşin aydınlığına kavuşmak ister. (...) Nitekim, zor kullanılarak, anne karnında tabii süresinden daha uzun yaşatılmaya çalışılan çocuğun âkıbeti, ölümden başka bir şey değildir. Hatta çoğu zaman bu çocuk, bünyesinde yer aldığı annenin ölümünü de hazırlar!

Reyhānī'ye göre, aklın kabul etmediği, vicdanın onaylamadığı her türlü dini inanç, felsefî düşünce ve siyâsî kanaat; insanı zaafa, cehâlete ve zihinsel donukluğa kurban edebileceği gerekçesiyle reddedilmelidir²²⁴. *The Book of Halid*'de baş kahraman Halid, tamamen özgür bırakılmış bir aklın, eninde sonunda mutlaka Tanrı kavramına ulaşacağına inanmakta; özgür tefekkür sonrasında hakiki dini bulamayan kimsenin de, sırf bu akli çabasından dolayı Tanrı tarafından cezalandırılmayacağını iddia etmektedir, zira Tanrı Raûf'tur²²⁵. Bununla birlikte o,

²¹⁷ Sosyoloji biliminin kurucusu kabul edilen Fransız felsefeci ve sosyolog.

²¹⁸ Hollandalı filozof. Felsefe sorunlarının çözümünde geometriye dayanan bir yöntem izlemiş ve bütün düşüncelerini, töz olarak nitelediği Tanrı kavramı üzerinde yoğunlaştırmıştır.

²¹⁹ Ebî Fâdıl, II, s. 528.

²²⁰ Kemâl Yazıcı, *Cuzûr felsefiyye fi 'ş-şî'ri 'l-'Arabiyyi 'l-ḳadîm* adlı eserinde, el-Ma'arrī'nin rasyonalizmini detaylı bir şekilde incelemiştir.

²²¹ Reyhānī'nin, İranlı büyük şair Firdevsī'ye özel bir ilgi ve alaka beslediği, 1000. yıldönümü münâsebetiyle kaleme aldığı *Vefâu 'z-zemân* adlı tiyatro oyununu kendisine ithaf etmesinden de anlaşılmaktadır. Muhtemelen Reyhānī, Arapça tercümesinden okuduğu Şahnâme'de yer alan şu ve benzeri cümlelerden oldukça etkilenmiş olmalıdır:

وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ الْعَقْلَ إِمَامَهُ، كَانَتْ أَعْمَالُهُ أَلَامَهُ
الْعَقْلُ أَوَّلُ الْخَلْقِ، وَهُوَ الْمُهَيِّمُ عَلَى الرُّوحِ بِالْحَقِّ

²²² Fransız filozof ve yazar. Tarih, yönetim ve hukuk konularındaki görüşleriyle, 1789 Fransız devriminin düşünsel yapısını ve Fransız aydınlanmasının felsefî temellerini oluşturmada önemli bir rol üstlenmiştir.

²²³ er-Reyhānī, *en-Nubze fiş 'şevrati 'l-Feransiyye (MEVĀĀKIF)*, Dāru'l-cil, Beyrut, s. 8-9.

²²⁴ Ebî Fâdıl, II, s. 436.

²²⁵ er-Reyhānī, *et-Tesāhulu 'd-dīnī (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 40; Ebî Fâdıl, II, s. 438.

insan idrakinin ve salt aklın da çizilmiş sınırları olduğunu, belirli konularda tıkanığını kabul etmektedir²²⁶.

Reyhānī, filozofları ‘akıl sâliki’ ve mistikleri ‘ruh sâliki’ (sûfi) olarak iki ayrı kategoride değerlendirir. Ruh sâliki, Rabbine ulaşmak gayesiyle duygularını köreltirken; çalışmanın lezzetini, düşünmenin zevkiyle birleştiren akıl sâliki, tam tersine, duygularını ve aklını parlatmakta, bu sayede kendine yaklaştırmaya, kendini tanımaya çalışmaktadır: “*Ruh sâlikleri, Allah’a yaklaşmak için kullardan uzaklaşırken, akıl sâlikleri gerçekten insana yaklaşmak için yine ondan uzaklaşmaktadır*”²²⁷.

Akıl ile ruh arasında bir denge kurma arayışı içinde olduğunu gördüğümüz Reyhānī, insanın bu iki yönünden birini ihmal ya da iptal eden felsefi düşüncelerin eksik veya yarım olduğuna işaretlerle, özellikle aklın baskısı ve hegemonyası altında ruhun katledilmesine ilginç bir teşbihle karşı çıkmaktadır²²⁸:

İçe dönmük derin tahlillerden sonra, ‘nefs’ denen serçenin mâhiyetini anlamak üzere onu otopsi yaparak kurban eden kimselerden değilim. Aynı şekilde, akıllarını beslemek üzere başka gıda bulamadıkları için ruhlarını yiyen filozoflardan da değilim.

Özetle akıl, maddî ve mânevî düzlemde, insanı hakikate götüren yegâne bilgi vasıtası olmakla birlikte, ruhun varlığını inkâr etmeyi gerektirmez. Çünkü ruh, akıl kadar gerçek, aklın yanında ayrı bir realitedir. Yukarıda, bir denge düşünürü olduğunu söylediğimiz Reyhānī’nin çabası, akılla ruh arasında bir denge kurmaya yöneliktir. Çünkü ona göre, bu denge olmadıkça, nihâi hakikate ulaşmak da mümkün değildir. Kısaca söylemek gerekirse, akıl-ruh dengesi hayati bir öneme sahiptir. Bu dengenin, duygulanımlar ve değerler arasında olduğunu da görüyoruz. Örneğin; güzellik, duygular; iyilik, faziletler ve hak da yükümlülükler arasındaki dengenin bir meyvesidir²²⁹.

C. Bir Optimist Olarak Reyhānī

Bilindiği gibi, 19. yüzyıla ve 20. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran acımasız harp gerçeği, Avrupa’da olduğu kadar dünyanın diğer birçok ülkesinde de pesimist fikir adamı tipinin yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur. Arthur Schopenhauer (1788-1860)²³⁰, Martin Heidegger (1889-1976)²³¹ ve Friedrich Nietzsche (1844-1900) bunun somut örneklerindedir.

²²⁶ er-Reyhānī, *Mulûku'l-‘Arab (I-II)*, Dâru'l-Cil, Beyrut, s. 285; Ebî Fâdîl, II, s. 442.

²²⁷ er-Reyhānī, *el-Ahlâk (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 214.

²²⁸ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 101.

²²⁹ el-Ĥâcc, s. 164.

²³⁰ 19. yüzyıl Avrupa’sında, özellikle birbirini izleyen savaşların ve bölünmelerin yarattığı bunalım sonrasında “Yaşam istencini yadsımak, en büyük ahlak özelliğidir” teziyle dikkatleri üzerine çeken ve ‘karamsar yaşam felsefesi’ni ortaya atan Alman asıllı filozof.

²³¹ İnsan varlığının özünde kaygının bulunduğu görüşünü savunan Alman filozofu.

İlginçtir ki Emîn er-Reyhānī, sözü edilen düşünürlerden bir kısmı ile aynı zaman dilimini paylaşmasına rağmen hayatı boyunca bir optimist olarak kalmayı başarmış ve insanlığın geleceği konusunda kötümserliğe pek kapılmamıştır²³². Ancak bu arada, hayata iyi tarafından bakmak gerektiğini savunurken, Cübran'ın sosyal reçetelerinde gördüğümüz romantik çözümlere tevessül etmemiş, gerçeklerle yüz yüze yaşamayı tercih etmiştir²³³. Ona göre, gerçek bilge, hayatın yükü altında ve şartların zorluğu karşısında mutlu olmayı başarabilen kişidir²³⁴.

“Hayat, prizma gibidir; onun, bir değil, iki değil, pek çok yüzü vardır”²³⁵ diyen Reyhānī'nin, çeşitli zamanlarda kaleme aldığı *Hablu't-tefāul (İyimserliğin Kurtarıcı Eli)*, *Erkānu's-se'āde (Mutluluğun Temelleri)*, *'Difā'an 'ani'n-nūr (Işığın Savunmak)*, *İbtesimū (Gülümseyin)* gibi makalelerinin sadece adları üzerinde düşünmek bile, bize, onun bakış açısındaki iyimserliğin ne ölçüde etkin olduğunu gösterebilir.

Adı geçen makalelerde Reyhānī, her şeye rağmen iyimser olmamızı gerektiren maddî ve manevî sebepleri sıralamaktadır: Tekniğin ilerlemesi sayesinde iki nokta arasındaki mesâfenin daha kısa sürede kat edilebilmesi, Güneşten sadece tabii aydınlanma ve ısınmada değil, başka alternatif enerji kaynaklarının üretiminde de yararlanılması, teknolojideki gelişmelere paralel olarak insanoğlunun gelecekteki hayatını daha konforlu hale getirme çabaları, tıp alanında ortaya konan gelişmeler sayesinde daha sağlıklı bir insan hayatının garanti edilmesi, -Auguste Comte'un da düşündüğü gibi- insanoğlunun ortak bir insanlık dinine her geçen gün daha fazla yaklaşması; kadını bir meta veya ayak bağı görmek isteyen, bu nedenle onu evindeki kafesine hapseden anlayışın giderek zayıflaması, sömürge halkların geç de olsa bir bilinçlenme sürecine girmiş olmaları bunlardan sadece bazılarıdır.

Yazılarında iyimser oluşunun nedenlerini detaylarıyla irdeleyen Reyhānī, bu konuda aşırıya gidenlerin yanı sıra, hayatı, olduğu şekliyle kabullenen ve öyle görmek isteyenlerin de toplum için en az kötümserler kadar zararlı olduğuna işâret etmektedir²³⁶.

Bu arada Reyhānī, insanları kötümserliğe iten şu nedenlerin farkındadır: Tanrıya olan güvenini sarsan hastalıklar, huzura ve saadete mani dünyevi kederler, hayat ışığını yokluk karanlığına çeviren çaresiz problemler. Ancak her şeye rağmen bunlar iyimserlik duygusunu ortadan kaldıracabilecek güçte değillerdir. Bundan dolayı Reyhānī, hayata çözümün umut ve iyimserlik ufkundan doğacağına inanmaktadır. Çünkü ona göre, bütün gökler kararsa da, asıl

²³² Hürî, s. 133; er-Rāvî, s. 99.

²³³ el-Ḥaṭīb, s. 32.

²³⁴ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 89.

²³⁵ er-Reyhānī, *Buzûr li'z-zâri'in (EL-KİTÂBÂTU'Sİ'RİYYE adlı kitap bünyesinde)*, s. 236.

²³⁶ er-Rāvî, s. 103.

karanlık, dünyaya, kendi kalplerimizden doğmaktadır. Belki de şu satırlar, onun bu iyimser yanını gösteren en somut örneklerden biridir²³⁷:

Eğer vâdi kenarında bir tek kulübem olsa ve içinde sade cılız bir mum yansa, o kulübeyi gözüm, gündüz gördüğü ışıkla aydınlatır. Eğer fırtına esip de, kulübemi yerinden sökerek nehrin kenarına fırlatsa, orada, kayaların arasında fırtınanın hücumundan azâde bir sığınak bulurum kendime, hem orada güneşin aydınlığı, yıldızların nuru da vardır. Yok eğer gökyüzü, güneş ve yıldızlar da kararsa, o zaman sonsuz nuru tam şurada ararım, kalbimde (...) Çünkü bütün gökler kararsa da, kalplerimizdeki nur parlamaya devam eder!

Reyhānî'ye göre hayat, omuzlarımıza, karşımıza çıkan problemlere tahammül edebileceğimiz ölçüde dayanma gücü de koymuştur. Sol eliyle zehri takdim eden tabiat, sağ eliyle bize onun panzehirini de sunar²³⁸. O nedenle sorunlar karşısında yasa boğulmanın hiçbir manası yoktur. Nüktedan bir üslupla ifade etmek gerekirse, “dünyanın yükünü omuzları arasında taşıdığı için somurtmaya hakkı olan tek şey, olsa olsa ‘atlas’ tır!”²³⁹

Vaşiyyetî adlı eserinde Reyhānî, insan yaşamındaki zorlukların ve menfi şartların kişiyi daha da olgunlaştırdığı düşüncesine olan inancını, kendi yaşamından verdiği bir takım örneklerle desteklemektedir²⁴⁰:

Istırap ve keder dolu bir yaşam, bana, keyifli ve konforlu bir yaşamın öğretmediklerini öğretti. Çünkü günah, hastalık, yalnızlık ve yoksulluk, hayatın her safhasında en gerçek kılavuzlardır. Doğuda ve Batıda hep bu kılavuzlarla birlikte oldum. Acı ve ıstırap kılavuzunu (sağ kolundaki nevrit rahatsızlığımı kastediyor) 30 sene koltuğumun altında taşıdım. Yalnızlık ve kimsesizlik kılavuzunu (gönül işlerindeki başarısızlığımı ve eşi Bertha’dan sürekli ayrı kalışımı imâ ediyor) hayatım boyunca cebimde taşıdım. Günah ve yoksulluk kılavuzunu yakmak istedim, ama ona da muvaffak olamadım. (...) Bununla birlikte Allah, belâlar karşılığında bana mükâfat da verdi: öğrendiklerimle zenginleştirdim, sıkıntılarımla rahatladım, hatta edebî ve siyasî girişimlerimle, aklî ve ruhî mâceralarım da dünyanın en zengin insanı oldum. Kimseye nasip olmayan bir nimet benim elime verildi. Evet ben, yabani dikenden incir devşirdim; -aynı şekilde- gūnahtan fazilet, yalnızlıktan bilgi, yoksulluktan servet, hastalık ve sıkıntıdan sabır ve hikmet topladım. Sonuçta, ticaretin ve tüccarların yöntemleriyle ölçülüp tartılmayan bir hazineye sahip oldum.

D. Bir Ahlakçı Olarak Reyhānî

Reyhānî'nin birçok eserinde, ahlak kavramı ve bu kavramla ilgili değişik meselelere, direkt veya dolaylı olarak değinilmiştir. İlk gençlik ve olgunluk dönemi yazılarında dinî

²³⁷ a.g.e., s. 105.

²³⁸ er-Reyhānî, *Vâdi'l-Fureyke (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 56.

²³⁹ er-Reyhānî, *İbtesimü (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 238.

²⁴⁰ er-Reyhānî, *Vaşiyyetî (MEVĀKİF)*, Dâru'l-Cil, Beyrut, s. 308-9.

konularda sergilediği rijit tutuma karşılık, ahlak noktasında çok daha hassas, dikkatli ve yapıcı olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Daha dikkatli ve yakından incelendiğinde, esâsen Reyhânî'nin din kurumuna yönelttiği eleştirilerin temelinde de ahlakî konulardaki zaafın hedef alındığı kolayca fark edilir.

'Doğru ahlak'ın, bireysel ve toplumsal hakların korunması amacına hizmet eden bir kalkan işlevi gördüğünü ifade eden Reyhânî'ye göre, aynı zamanda bu, ümran ve medeniyetin de yegâne sigortası sayılır. Zira ahlak; mülkte adaletin, dinde imanın, bilimde doğruluğun, sosyal yaşamda ise gerçek hayatın nurudur²⁴⁹. O nedenle Reyhânî'nin, eserlerinde, sık sık ahlak fenomenine vurguda bulunduğunu görmekteyiz. Sözgelimi, bir yılbaşı münâsebetiyle kaleme aldığı 'Izatu ra'si's-sene (Yılbaşı Nasihatı) adlı yazısı, çeşitli sosyal tabakalara mensup bireylere yönelik ahlâkî tavsiyeler içerir. Tevâzu, adâlet, şefkat, doğruluk gibi hasletlerin güzelliğini ve aklen lüzûmunu çeşitli delillerle ortaya koymaya çalışır²⁵⁰.

Reyhânî, ahlakî ve mânevî değerlerin en çok siyasîler tarafından istismar edildiğine inanır. Ona göre, Amerikalıyı tüccar, İngiliz'i idareci, Alman'ı asker, Rus'u anarşist, Fransız'ı partizan yapan tüm siyasî öğretilerin temelinde, maddî menfaat, doyumsuz ihtiraslar ve taassup yatmaktadır²⁵¹. Eğer yeni ve sağlıklı bir toplum inşâ edilecekse, önce fert ve onun ahlâkı, daha sonra da idareciler ve siyasî ahlak ıslah edilmelidir. Köklü bir sosyal dönüşüm hareketine, siyâsetten önce, ahlak sahasında gerçekleştirilecek bir devrimle hazırlık yapılması gerektiğini ifade eden Reyhânî, bu düşüncesini veciz bir ifade formunda sunar²⁵²:

إِنَّ التَّهْدِيبَ خَيْرٌ مِنَ التَّحْرِبِ

Ahlak terbiyesi, siyâsî tarafgirlikten önce gelir.

En genel manada ahlâkın, Asr-ı Saadet'te ve hicrî ilk birkaç yüzyıl içerisinde şimdikinden çok daha net ve etkili olduğunu söyleyen Reyhânî'ye göre, sonraki yüzyıllarda ahlak konusunda daha fazla eser telif edilmesine karşın, ahlâkî değerler, sosyal hayattaki yansımaları bakımından giderek zayıflamaya yüz tutmuştur.

Reyhânî, yaşadığı dönemin Arap ve Amerikan toplumları üzerinde yaptığı bazı gözlemlerinden hareketle, Doğu ve Batı toplumlarına özgü birer ahlak tarzı da ortaya

²⁴⁹ er-Reyhânî, *el-Ahlâk (REYHÂNİYYÂT)*, s. 197.

²⁵⁰ er-Reyhânî, 'Izatu ra'si's-sene (REYHÂNİYYÂT), s. 84-85.

²⁵¹ er-Reyhânî, *Rûhu hâzâ'z-zemân (REYHÂNİYYÂT)*, s. 117.

²⁵² er-Reyhânî, *fi'l-'uzle (REYHÂNİYYÂT)*, s. 128.

koymaktadır. Buna göre, âlî himmetlik, sebat, edebî cesâret ve zalime başkaldırı Batıya; tasannu', takiyye ve kadere teslimiyet ise Doğuya özgü ahlâkî hasletlerdir²⁵³.

Her zaman ki gibi Reyhânî, ahlâkî bir takım meziyet ve kusurlara ilişkin görüşlerini belirtirken de, yine tabiatta gözlemlediği gerçeklerden, olgulardan hareket etmektedir. Mesela ona göre, bir iyiliğin şan ve şöhret için yapılması, evrende hakim olan verme-hibe etme yasalarına aykırıdır. Çünkü, Güneş, mehtap, bulut, toprak, ağaç ve diğer unsurlarıyla bütün bir tabiat, kayırmadan, pntilik yapmadan, karşılık beklemeden ve şöhret avcılığı yapmadan sunmaktadır. Halbuki nankör ve gösteriş sahibi insanın durumu, bunun tam tersinedir. Çünkü, onun ifâdesiyle insanoğlu²⁵⁴:

İyilik bahçeciğinde bir çiçek açsa, fotoğraflarla o iyiliği abartır; ihsan ağacı bir meyve verse davul zurnayla reklamını yapar; cömertlik semâsında bir küçük yıldız doğsa, hemen şaşaalı, velveleli bir tören düzenlenir. (...) Şairler, hatipler çağrılır; bakanlar başkanlar davet edilir; sonra gelsin şiirler, gitsin şiltler, plaketler.

Reyhânî, ceza endişesi ve ödül beklentisiyle sergilenen ahlâkî davranışları gerçekçi bulmadığını ifâde etmekte, bunun yerine, naif ahlak anlayışının topluma yerleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, Cehennem korkusunun, insanları sert, katı, korkak ve aceleci yaptığını, Cennet düşüncesinin de ihmalkârlık psikolojisi yarattığını iddia etmektedir²⁵⁵.

At, eşek, deve gibi hayvanların sırtındaki semer ve yükler gibi, kötü ahlak ve olumsuz hasletler de insanın sırtında birer yük mesâbesindedir. Hatta birinciler, zaman zaman yüklerinden kurtulabilirlerken, insanoğlu, gizli kin, buğz, kıskançlık, haset ve sahte sevgi gibi kötü ahlâkî hasletlerin ağır yükü altında sürekli ezilmekten kurtulamaz²⁵⁶.

E. Bir Mistik Olarak Reyhânî

Çağındaki bir çok bilimden ve felsefî eğilimden haberdar olmasına, bunun yanında, kiliseye ve din adamlarına ağır eleştiriler yöneltmesine rağmen, yine de hayatında, düşüncelerinde ve yazılarında mistik öğelerin önemli bir yer tuttuğu gözlenmektedir²⁵⁷. Kalp, ruh, mânâ ve tefekkür gibi mistik ve mânevî kavramlar, hayatının başlangıç safhalarında neredeyse mutlak bir materyalist ve rasyonalist olarak karşımıza çıkan Reyhânî'nin, özellikle yaşamının son otuz yılındaki düşünce ve yazılarına hakim olan en dikkat çekici temalardır.

²⁵³ er-Reyhânî, *el-Ahlâk (REYHÂNİYYÂT)*, s. 199; Ahlak da dahil olmak üzere, Doğu-Batı arasında benzer karşılaştırmalar, bizde, Peyami Safa tarafından da yapılmıştır. Özetle, Batıyı, maddeye hakimiyeti ve teknik üstünlüğü sebebiyle öven ve bu durumu Batı insanının karakterine bağlayan Peyami Safa, aynı şekilde Doğu insanının pasif ve fatalist tutumunu da yine onun karakteri ve ahlak yapısıyla ilişkilendirmektedir. Bkz. Peyami Safa'nın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi, Nan A Lee, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 65.

²⁵⁴ er-Reyhânî, *el-İhsânu 'ş-şâmit*, (REYHÂNİYYÂT), s. 370; Reyhânî bu yazıyı, 1934 senesinde, varlıklı bir göçmenin sessiz sedasız yaptığı büyük meblağlı bir bağışı tebrik maksadıyla kaleme almıştır.

²⁵⁵ er-Reyhânî, *el-Ahlâk (REYHÂNİYYÂT)*, s. 209.

²⁵⁶ er-Reyhânî, *Hâzîhi'l-insâniyyetu'l-ma'kûra*, (REYHÂNİYYÂT), s. 376.

²⁵⁷ Ebî Fâdıl, II, s. 502.

1931 senesinde kaleme aldığı *Vaşiyyetî*'de, kalp ile akıl arasında mukayese yaparken tercihini birinciden yana koyduğu görülecektir²⁵⁸:

وَ اَعْلَمُوا أَنَّ قَلْبًا كَثِيرَ الْأَنْوَارِ خَيْرٌ مِنْ عَقْلٍ كَثِيرِ الْعِزْفَانِ

Biliniz ki: nûrânî bir kalp, aydınlık bir kafadan daha iyidir.

Ona göre, maddî alemin gölgesinde kalan bir kalp, kendisindeki lâhûfî boyutu keşfetmekten de, onu yansıtmaktan da acizdir²⁵⁹. O nedenle, dünyalığa asgari düzeyde meyil göstermek istediğini ifade eden Reyhânî, aradığı tek şeyin sekînet ve huzur olduğuna, bu iki özelliğe sahip en ideal mekanlarınsa tabiatta bulunduğuna sık sık atıfta bulunur²⁶⁰:

Kayaların arasında, çamların altında bir saatlik oturuş, sevgi ve rahmet yıldızlarından mahrum simsiyah bir gök kubbe altında, insan mahşeriyle kaynayan kentlerde senelerce yaşamaktan daha iyidir.

Reyhânî'nin tasavvuf anlayışı, çok sayıda sûfiyi kendisine çekmiş olan panteist eğilimden bâriz motifler ve izler taşımaktadır²⁶¹:

Etrafımda, tabiatın her köşesinde 'Tanrı' veya 'Yaratıcı' adını verdiğimiz o ilâhî özden bir parça müşâhede ediyorum²⁶²; (...) Filozof tabiatı her inceleyişinde, ondaki her parçaya hakim olan temel yasaya yaklaşır. İşte ben bu yaklaşıma '*İnsan ile Tanrı'nın birleşmesi*' adını veriyorum".

Son tahlilde, sufiyi, sınırsız bir kudretin bir parçası olduğu düşüncesine hazırlayan bu mistik eğilim, Reyhânî üzerinde de benzer etkiler meydana getirmiş, dinin şekli unsurları ve formaliteleri olarak gördüğü ayin ve ibadetleri ikinci plana iterek, tabiat denen büyük mabette sürekli tefekkür ibadetiyle meşgul olma konusuna ısrarla vurgu yapmıştır: "*Tefekkür, insanı dünyevi olanın ötesine taşır ve kişiyle Rabbi arasında, her ulvi ruhun arzuladığı o bağı tesis eder*"²⁶³. İlginçtir ki Reyhânî, insan-Tanrı ilişkisi bağlamında bir Kur'an ayetine (Bakara: 156) telmihte bulunmayı da ihmal etmez: "*Biz tabiattan geldik, tabiata döneceğiz*"²⁶⁴.

Her ne kadar Reyhânî, mistisizme ve mistik temalara sık sık atıflarda bulunsa da, bu derûnî felsefenin kurumsallaşmasına, tarikat yapısı içinde örgütlenmesine taraf olmamış, bilakis bu oluşumlara, gerçek mistik yaşantının özüne zarar verdiği gerekçesi ve iddiasıyla karşı çıkmıştır. *A Chant of Mystics*'te yer alan şu üç dize de, Reyhânî'nin, genel anlamda bir mezhep,

²⁵⁸ er-Reyhânî, *Vaşiyyetî*, (MEVAKIF), s. 315 (madde 13).

²⁵⁹ Bu konuda, Reyhânî'nin *Câddetu'r-ru'yâ* olarak Arapça'ya çevrilen *Path of vision* adlı eserindeki şu makalelere bakılabilir: *Min medîneti Concord ilâ Suriyâ* (s. 71-75), *Ufuku bilâdi* (s. 76-82), *Bilâdi el-hakîkiyye* (s. 83-91), *Câddetu'r-ru'yâ (Path of Vision) -Makâlât naşdiyye havle'ş-şark ve'l-garb-*, (Çev.: Henry Milki & Anşün 'Abîd), 1. baskı, Dârü's-sâkı, 2000.; Ebî Fâdıl, II, s. 518.

²⁶⁰ er-Reyhânî, er-Resâil, s. 56.

²⁶¹ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 196-197.

²⁶² a.g.e., s. 196.

²⁶³ a.y.

²⁶⁴ er-Reyhânî, *Fi'l-uzle (REYHÂNİYYÂT)*, s. 128; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s.197.

tarikât, cemiyet, ekol ve benzeri oluşumlar içinde yer almak istemeyişinin, bilakis hepsine eşit mesâfede durmayı tercih edişinin bir işâreti olarak algılanabilir²⁶⁵:

We are not the East or the West	<i>Ne Doğuya, ne Batya aidiz,</i>
No boundaries exist in our breast	<i>Sınır tanımaz kalplerimiz,</i>
We are free.	<i>Çünkü, özgürüz her birimiz.</i>

Ona göre gerçek bir mistik, bütün dinlere açık, ama asla bunların biriyle kendisini sınırlamayan evrensel bir anlayışa sahip olmalıdır²⁶⁶:

Nor Crescent Nor Cross we adore,	<i>Ne Hilâle ne Haç'a var hayranlığımız,</i>
Nor Budha nor Christ we explore,	<i>Ne Buda'ya, Ne İsa'ya minnetimiz</i>
Nor Muslim nor Jew we abhor,	<i>Ne Müslüman'a, Ne Yahudi'ye adâvetimiz,</i>
We are free.	<i>Çünkü, özgürüz biz hepimiz.</i>

Her ne kadar Doğu mistisizminden etkilenmiş de olsa, tabiat ve uzlet kavramlarına ısrarla vurgu da yapsa, Reyhânî'nin mistik ve panteist yorumu, sosyal yaşamı tamamen dışlayan ve ona kapalı bir anlayışı temsil etmez. Aksine, bütün teliflerinde bu yorum, azim ve kararlılığı elden bırakmayan, güçlülere karşı dirençli, aktif ve pozitif bir yaklaşım biçimini çağrıştırmaktadır²⁶⁷. Ona göre, tasavvufî hayatın kemal noktası, gerçek bir sûfideki ruhî boyutun, bütün sosyal, siyâsal ve edebî alandaki faaliyetlere katılımıyla mümkün olabilir. Nefsin öldürülmesi, ezilmek suretiyle terbiye edilmesi onun eleştiri konusu yaptığı mistik yöntemlerdendir²⁶⁸. Daha önce de işâret edildiği gibi Reyhânî, sûfileri, ruh ve akıl sûfisi olmak üzere iki kategoride ele almaktadır²⁶⁹:

Ruh sûfisi, Rabbine ulaşmak için duygularını tamamen iptal eder. Akıl sûfisi ise, egzersiz yoluyla duygularını terbiye etmeyi, bu yolla kendisini ve ruh dünyasını keşfetmeyi arzular. Sade bir yaşam ancak ulvi bir gönül peşindedir. Eylem ile tefekkürü mezc etmek en büyük hedefidir. İnsanlardan kaçmak için değil, aksine onlara daha yakın olmak ve onları daha yakından tanımak için uzaklaşır.

Reyhânî, kendisini, bu iki kategoriden ikincisine dahil etmektedir. Bu bağlamda onun, Mahatma Ghandî'nin *The Wheel of Fortune (Servet Çarkı)* adlı eserini okurken sayfa

²⁶⁵ er-Reyhânî, *A chant of mystics and other poems (Unşüdetul-mutasavvifin)* (Edisyon: S. B. Bushuri & J. M. Munro), The Rihani House, Beyrut, tsz., s. 106.

²⁶⁶ a.y.

²⁶⁷ Ebî Fâdıl, II, s. 520; Cebr, *el-Felsefetu'r-Reyhânîyye*, s. 218; Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 197.

²⁶⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 49; Ebî Fâdıl, II, s. 520.

²⁶⁹ er-Reyhânî, *el-Ahlâk (REYHÂNİYYÂT)*, s. 214.

kenarlarına düştüğü notlardan, büyük Hindu liderin 'sömürüye karşı aktif direniş için sade yaşam' çağrısını tasvip etmediğini öğrenmekteyiz²⁷⁰.

Mistik düşüncelerinin ve kültürünün kaynağı bakımından Reyhānī'nin, hem Doğuya hem de Batıya özgü farklı tasavvufi membalardan beslendiği söylenebilir. Ancak bunlar içerisinde en önemlileri; Blaise Pascal (1623-1662)²⁷¹, Emerson, Mevlāna, İbn Fāriḍ (ö. 1235)²⁷², Ferīduddīn Aṭṭār (ö. 1221)²⁷³ ve İbn 'Arabī (1165-1240)²⁷⁴ gibi hem Doğuda hem de Batıda dünya çapında şöhrete ulaşmış mistik şahsiyetlerdir. Bu arada özellikle İbn 'Arabī'yi kendisine daha yakın bulduğuna²⁷⁵; eserlerini cinasa kurban eden İbn Fāriḍ ve Cüneyd-İ Bağdadi (ö. 909)²⁷⁶'yi ise edebî üslup yönünden tenkit konusu yaptığına²⁷⁷ işaret etmek gerekir. *Mesnevī*'den tercüme yoluyla aktardığı ve *A Chant of Mystics*'te yer alan 'Renunciation (Benlikten sıyrılmak)' adlı şu anekdot ise²⁷⁸, ondaki derin Mevlāna sevgisinin ve etkisinin bir göstergesi olmalıdır:

At eventide the Pilgrim came,	<i>Bir zamanlar, bir yolcu gelip,</i>
And knocked at the Beloved's door.	<i>Sevgilinin kapısını çalar,</i>
"Who's there!" a voice within, "Thy name?"	<i>"Kimdir o?", "Adın ne?" der içerdeki ses</i>
"Tis I," he said. – Then knock no more.	<i>"Benim," der yolcu; "Öyleyse çalma kapıyı!"</i>
As well ask thou a lodging of the sea,-	<i>"Ve git başka yer ara sahilde kendine, zira,</i>
There is no room herein for thee and me."	<i>Yer yok bu mekanda, 'sen' ve 'ben' olana.</i>
The Pilgrim went again his way,	<i>Yolcu devam eder yoluna,</i>
And dwelt with Love upon the shore.	<i>Bir süre sahilde yaşar, aşka ait hallerle,</i>
Of self-oblivion; and one day	<i>Benlik hissinden de kurtulur; ve bir gün,</i>
He knocked again at the Beloved's door,	<i>Çalar yine sevgilinin kapısını,</i>
"Who's there!" – "It is thyself," he now replied,	<i>"Kimdir o?" – bu sefer yolcu "Sen!" deyince,</i>
And suddenly, the door was opened wide.	<i>Açılır birden kapı, olabildiğince.</i>

²⁷⁰ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 130-131.

²⁷¹ Fransız matematikçi, fizikçi ve filozof. Doğruluklara asla ulaşamayacağını, bilginin temelini inanç ve dinsel içe doğuş olduğunu savunmuştur. Ona göre, insan ruhunun bilmeceleleri ancak bu yöntemle çözülür.

²⁷² *Sulḥānu'l-ʿāşīkīn* olarak tanınan ünlü Mısırlı mutasavvif-şair.

²⁷³ Görüşleri ve edebî yönü, Mevlāna tarafından büyük övgüler almış İranlı meşhur şair ve mutasavvif. Tasavvufu yaşayarak tecrübe etmiş, seyr ü sülûk ile meşgul olmuş, kendisinden sonra gelen bir çok İranlı mutasavvif-şaire önderlik etmiştir.

²⁷⁴ İslam düşünce tarihinde ve tasavvuf felsefesinde 'vahdet-i vücud' nazariyesiyle şöhret yapmış, etkisi tüm dünyada bu gün bile devam etmekte olan ünlü mutasavvif.

²⁷⁵ er-Reyhānī, *A Chant of Mystics*, s. 21; Ebī Fāḍıl, II, s. 520.

²⁷⁶ İlk dönem İslam tasavvufunun en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sufi. Cüneydiyye tarikatının kurucusu.

²⁷⁷ er-Reyhānīyyat'ın ikinci cildinin önsözünden, s. 272; Ebī Fāḍıl, II, s. 524.

²⁷⁸ er-Reyhānī, *A Chant of Mystics*, s. 79.

Mistik tecrübenin kolektif değil bireysel bir tecrübe olduğunu savunan Reyhānī²⁷⁹, tasavvuf meclislerinde ve zikir halkalarında taklit mertebesinde öteye geçemeyen sempatizan müritlerin gerçek manadaki büyük sûfilere zarar verdiğini, tevhidin sırrını anlamadan bağırup raks etmenin, bizzat bu sûfilerin öğretilerine ters düştüğünü özellikle belirtmektedir. Reyhānī; Tihāme, ‘Asir ve Sudan bölgesine yaptığı seyahatleri esnasında iştirak ettiği bazı tasavvuf meclislerine dair gözlemlerini *Mulūku’l-‘Arab*’ta detaylarıyla anlatmaktadır²⁸⁰.

Vādī, varlığın sırlarını keşfetmek üzere ruhî, aklî ve maddî değerler arasında mukayeseler yapmak isteyen Reyhānī için uygun ve son derece önemli bir uzlet mekânıydı. O, örnek aldığı şahsiyetlerden Concord filozoflarının/asketiklerinin Concord kasabasında²⁸¹ ortaya koyduğu uzlet tecrübesini Fureyke’de gerçekleştirmek istiyordu²⁸². İlginçtir ki bu uzlet, kendisinde, sadece ruhi bir açılım sağlamamış, yanı sıra bu süreçte kaleme aldığı ‘*Rīḥ semūm*’, ‘*eş-sevra*’, ‘*Dāvinī Rabbete’l-vādī*’ adlı şiirleriyle nesir türü şiir (mensur şiir) yazımında da edebî bir açılım kazandırmıştır.

Keza uzlet, modern medeniyetin akli ve mânevî değerleri hiçe sayan aşırı maddeci tutumuna karşı Reyhānī’nin eleştirilerini yoğunlaştırdığı bir süreç olmuştur. Reyhānī bu yöndeki düşüncelerini 19 Nisan 1908’de kaleme aldığı *Fi’l-‘uzle (İnzivâda)* başlıklı makalesinde dile getirmiştir. Esasen bir konferans metni olan bu makalede Reyhānī, (فِي الْحَرَكَةِ بَرَكَةٌ) darb-ı meselinden yola çıkarak, hareket ve bereket arasındaki ilişkiyi irdelemektedir. Ona göre harekette, maddî, cismani ve ticari bir bereket söz konusudur; ancak hareketsizlikte de, mânevî ve ruhani bir bereket vardır. Dervişlerin, peygamberlerin ve filozofların bu sebepten ötürü dağlara ve mağaralara çekildiklerini ifâde eden Reyhānī, ilhamın ve vahyin de, sekînet halindeki ruhlara nasip olacağını şu çarpıcı teşbihiyle ortaya koymaktadır: “*Nur, yer yüzüne en sakin ve dingin saatinde (şafak vaktinde) iner, aynı şekilde hikmet güneşi de fırtına ve kasırgaların estiği saatte gizlenir*”²⁸³.

²⁷⁹ er-Reyhānī, *Mulūku’l-‘Arab*, s. 288.

²⁸⁰ a.g.e., s. 303-304.

²⁸¹ Amerika Birleşik Devletleri’nin, Massachusetts eyaletine bağlı Middlesex ilinin bir kasabası olan Concord, 19. yüzyılda, özellikle Transendentalist filozof Ralph Waldo Emerson, Naturalist filozof Henry Thoreau gibi ünlü mistikler sayesinde bir kültür merkezi haline gelmiştir. Norton, Nancy Paine, “Concord” maddesi, *Encyclopedia Britannica*, *Encyclopedia Britannica Incoorporation*, Amerika Birleşik Devletleri, 1970, c. 6, s. 260; Kasabanın, burada yetişen filozof ve mistikler üzerindeki etkisi, kaleme aldıkları eserlerin adlarına da bâriz biçimde yansımıştır: *Nature* (Emerson), *Society and Solitude* (Emerson); *A week on the Concord and Merrimac Rivers* (Thoreau), *Walden, or Life in the Woods* (Thoreau), *The maine Woods* (Thoreau). Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi (Komisyon), Anadolu Yayıncılık, İstanbul, tsz., c. 4, s. 68.

²⁸² Bu konudaki görüşlerini *Path of vision* adlı eserinde yer alan *Min medîneti Concord ilâ Suriyâ* (s. 71-75) başlıklı makalesinde anlatmaktadır.

²⁸³ er-Reyhānī, *Fi’l-‘uzle*, (*REYHĀNĪYYĀT*), s. 135.

Buraya kadar anlatılanlardan sonra, acaba Reyhānī'yi, kelimenin teknik manasıyla 'mistik' olarak tanımlamak mümkün olabilecek midir? Kanaatimize göre, sürekli olarak ruhu aklın önüne koysa da, zaman zaman uzlet tarzı bir yaşantı biçimini benimsese de, Reyhānī'yi bir mistik olarak değerlendirmek zordur. Zira, eserlerinde ele aldığı konuların genel anlamda insânî karakterde oluşu, Doğuda ve Batıda gerçekleştirdiği seyahatlerin kendisine kazandırdığı bikültürel bakış açısı ve ilişki içinde olduğu toplumlar aracılığıyla elde ettiği zengin birikim onu bir mistikten ziyade, bir düşünür veya bir sosyal değişim öncüsü olarak tanımlamamıza daha çok olanak vermektedir. Son olarak, yaşantısı, hayat felsefesi ve hedefleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, mistisizmin, bu spektrum içinde müstakil bir renk olarak yer almadığını, tamamen kişisel, ruhi ihtiyaçlardan doğan bireysel bir yaşam tecrübesiyle sınırlandırıldığını ifade edebiliriz. Bununla birlikte, mistik yönün, zihninde tasarladığı erdemli insan prototipinin önemli bir boyutu olduğuna da işâret etmek gerekir.

F. Bir Seyyah Olarak Reyhānī

Her seyyah, sıradan bir insanın göze alamayacağı çileli güzergâhları kat etmek, uğruna aylar hatta yıllar süren zorlu bir serüvene başlamak için kendinde ikna edici, cesâret verici güçlü bir neden bulur. Bu, Evliya Çelebi örneğinde olduğu gibi bazen bir rüya, İbn Batuta (1304-1369)²⁸⁴, da olduğu gibi güngörmüş bir dostun merak uyandıran tavsiyeleri²⁸⁵ olabilir. Peki, 20. yüzyılın çocuğu olan ve 'Çağdaş İbn Batuta' olarak da anılan Emîn er-Reyhānī'yi²⁸⁶, Arap diyârının büyük bir kısmına seyahat etmeye, çölleri ve okyanusları bir uçtan öbür uca geçmeye sevk eden amil neydi? Hem de, bilhassa Arap coğrafyasındaki seyahatler için kullanılan الْأَسْفَارُ الْأَخْطَارُ (Yolculuklar, tehlikelerle dolu maceradılar) deyiminin anlamını çok iyi bilmesine rağmen²⁸⁷.

Muhtemelen Reyhānī'deki seyahat fikri, bir anlık ilhamla hasıl olan ani bir karardan ibâret değildi. Her şeyden önce Amerika'daki ilk gençlik yıllarında okuma fırsatı bulduğu Thomas Carlyle'in *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History (Tarihte Kahramanlar, Kahramana Tapınma ve Kahramanlık)* adlı eseri, Arapların tartışmasız efendisi Hz. Muhammed'i tanıma fırsatı vermiş, bu da onda, İslam coğrafyasının keşfi hususunda karşı

²⁸⁴ Fas asıllı, Ortaçağın en büyük Müslüman seyyahı. Zamanındaki İslam ülkelerinin çoğunu gezmiş, bu yerlere ilişkin gözlemlerini, *Tuhfetu'n-nuzzâr fi garâibi'l-emşâr ve'l-âşâr* adlı ünlü eserinde kaydetmiştir.

²⁸⁵ İbn Battuta, 29 sene süren seyahat macerasına, hac yolculuğu esnasında kendisine telkinlerde bulunan, Hind, Sind ve Çin gibi uzak doğu memleketlerini mutlaka görmesi gerektiğini hararetle tavsiye eden Şeyh Burhāneddîn el-A'rec'in tavsiyeleri sonrasında karar vermiştir. Bkz. Aykut, A. Sait, "İbn Battuta" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 361.

²⁸⁶ 'Abbüd, Mārūn, *Muceddidün ve mucterrūn*, Dāru's-sekâfe, 5. Baskı, Beyrut, 1979. s. 72.

²⁸⁷ Emîn er-Reyhānī, *Kalbu Lubnān*, 9. baskı, Dāru'l-Cil, Beyrut, s. 22; Bununla birlikte Reyhānī, çöl şartlarının, özellikle çöl fırtınasından sonra ruhunda ve bedeninde yarattığı olağanüstü enerjiye dikkat çekmekte, bu doğa hadisesinden sonra, kanında yüz beygirlik bir güce, beyninde yüz filozofun tefekkür kapasitesine ve ruhunda da on şâirin tahayyül kudretine sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *er-Resâil*, s. 193.

konulmaz bir arzu meydana getirmişti²⁸⁸. El-Ma^carrî'nin *Luzûmiyyât* adlı divanını İngilizce'ye çevirdikten sonra elde ettiği şöhret ise meşhur oryantalistlerle tanışıp dost olmasını temin etmişti. Hiç kuşkusuz, Arap dünyasının en ücrâ ve otantik noktalarına kadar uzanan keşif yolculuklarını, sohbetlerinde veya kaleme aldıkları seyahat kitaplarında keyifli bir dille anlatan bu oryantalistler de, kendisini çileli bir maratona zihnen hazırlamakta olan Reyhânî'ye güçlü birer motivasyon kaynağı teşkil etmekteydiler²⁸⁹.

Reyhânî'nin 1922'de başlayıp yaşamının sonuna kadar süren seyahat mâcerasına ve bu süreçteki izlenimlerini yazıya döktüğü hacimli kitaplarına bakınca, sözü edilen oryantalistlerin "New York'ta gürültü, sıkıntı ve koşturmacadan başka ne var ki?"²⁹⁰ şeklindeki uyarılarının güdüleyici bir faktör olduğu ifâde edilebilir. Bütün bunlara ilâve olarak, "Ruh itibariyle bir bedeviyim. Kent yaşamı, iç alemimdeki bedeviyi değiştirmeye muvaffak olamadı" diyen Reyhânî'nin²⁹¹, çöl yaşamına ve yolculuklarına kendisini fitraten hazır hissetmesinin de, ondaki seyahat aşkını kamçıladığını hesaba katmak gerekir.

İşte, fitrî özelliklerinin yanı sıra, henüz genç yaşlardan itibaren, kendisini çevreleyen kültürel ve sosyal ortamdan Hz. Muhammed, Hz. Ali, İmruu'l-Kays (ö. 540)²⁹², el-Ma^carrî, Kindî gibi Arap dehâlarına ve bu dehâları meyve veren mümbit çöl okyanusuna dair pek çok övgü dolu sözler işitmiş olması, ondaki, vahye beşiklik eden bu gizemli ve tılsımlı coğrafyayı keşfetme arzusunu her defasında daha da güçlendirmiştir²⁹³. Özellikle oryantalistlerin Arabistan yarımadası içlerine yapmış oldukları seyahatler, hem suçluluk duymasına (komplekse kapılmasına) neden olmuş, hem de kendisine bu hususta cesâret vermiştir²⁹⁴:

Bütün bu yabancılar, eskiden beri atalarımın ait bu toprakları, ilim uğruna ve canları pahasına gezip dolaşiyor, oralardaki bilinmeyen gün yüzüne çıkarmaya çalışıyorlar. Bense, elimde bir kitap, mağrur Amerikalı muharririn kapisını çalmakla vakit kaybediyorum New York'ta (...) Dırđır eden kadından da bıktım, daktilo makinesinden de. Hangi kölelik, bir daktilonun emrinde olmaktan daha alçaltıcı ve daha iğrençtir?

²⁸⁸ er-Reyhânî, *Mulûku'l-^cArab* adlı eserinin mukaddime kısmında, Carlyle'ı, Ralph Waldo Emerson'un *English Traits* adlı eseri aracılığıyla tanıdığını belirtmekte, Hz. Muhammed'e olan hayranlığında Carlyle kadar onun da payı olduğunu vurgulamaktadır. Bakınız: *Mulûku'l-^cArab*, s. 5.

²⁸⁹ Reyhânî'ye esin kaynağı teşkil eden en önemli batılı gezginler ve kaleme aldıkları seyahatnameleri şunlardır: Ünlü seyyah P.W. Palgrave (Central and Eastern Arabia: *Kalbu'l-Bilâdi'l-^cArabiyye ve Şarkuhâ*), daha sonra Halil ismini alan Charles M. Doughty (Wanderings in Arabia: *et-Ticvâl fi'l-Bilâdi'l-^cArabiyye*), Arapolog J. L. Berkhardt (Travels in Arabia: *Siyâha fi Bilâdi'l-^cArab*) ve Richard F. Burton (A Pilgrimage to Al-Medina and Mecca: *el-Hacc ilâ Mekke ve Medîne*); *Mulûku'l-^cArab*, s. 7; el-*Haftb*, s. 25. Bu arada, seyahatnâme okumanın, Reyhânî'nin hayatı boyunca sürdürdüğü bir hobi olduğunu ayrıca ifâde etmek gerekir. Örneğin Reyhânî, Alois Musil'in *Arabia Deserta* ve Eldon Rutter'in *The Holy Cities of Arabia* adlı eserlerini 1939 yılında okumuştur. Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 131.

²⁹⁰ er-Reyhânî, *Mulûku'l-^cArab*, s. 7.

²⁹¹ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 457.

²⁹² Câhiliyye devrinin en meşhur Arap şairi. Klasik kasideye ilk şekli o vermiş, yiğitlik ve sevgi üzerine söylediği şiirler Hz. Muhammed ve Hz. Ali tarafından övülmüştür.

²⁹³ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 48; er-Râvî, s. 55-56; er-Reyhânî, *Mulûku'l-^cArab*, s. 6.

²⁹⁴ er-Reyhânî, *Mulûku'l-^cArab*, s. 8.

Kitapları da, dergileri de, edebiyatçıları ve edebiyatı da üç talakla boşuyor ve seyahat hazırlıkları yapmak üzere ülkeme dönüyorum.

Bunun yanında, Amerika'da kaldığı zaman zarfında batı toplumunun içinde bulunduğu müreffeh yaşam koşullarını, teknik alandaki ilerlemeyi, medeniyetin maddî yönde kat ettiği muazzam mesâfeyi yakından gözlemlemiş biri olarak, Reyhānī, bu müreffeh medeniyet görüntüsünün kendi vatanında da olmasını arzulamış, bunun için de önce kendi milletini ve ülkesini tanımak için girişimlerde bulunmak gerektiği kanaatine ulaşmıştır. İşte, başlangıçta sadece bir arzuyu ifâde eden bu inanç, zamanla onda bir ideale dönüşmüş ve büyük bir coğrafyaya yayılmış olan Arap alemini yakından tanımayı, bu ideale hizmet etmenin olmazsa olmaz şartı sayarak seyahat etmeye karar vermiştir.

Nash'in ifâdesine göre ise, Reyhānī, bütün bu girişimleriyle kendisini, '*Arap birliği ülküsünün gönüllü gezici elçisi*' olmaya hazırlamaktaydı²⁹⁵. Bu konudaki farklı bir değerlendirme de, Reyhānī'nin kardeşi Albert tarafından yapılmıştır. Ona göre, Reyhānī'nin Arap coğrafyasına yapacağı seyahatler, 1910'lu yıllardan itibaren zihninde filizlenmeye başlayan ve I. Dünya savaşının yarattığı trajedi sonrasında daha da şiddetlenen '*ideal şehir & ideal toplum*' özlemi ve idealiyle doğrudan ilişkiliydi²⁹⁶. Ancak son tahlilde, ortaya konan tüm bu yorumların belirli ölçüde isâbetli ve geçerli olduğunu, Reyhānī'nin bu seyahatleriyle, zihnindeki birden fazla projeyi hayata geçirmek istediğini söyleyebiliriz.

Reyhānī, seyahat masraflarını nasıl karşılayacağı hususunda eşine yazdığı bir mektupta, seyahat kararının arkasında yatan sebeplerden de söz etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla o tarihlerde Reyhānī'nin kafasını meşgul eden bir çok soru ya da mesele bulunmaktaydı ve Arap Birliği düşüncesinin (Panarabism) tahakkuku bunlar içerisinde en önemli olanıydı²⁹⁷:

Seyahatim, hem medeniyet alemleri (Batı), hem de Araplar için hayırlı olacaktır. Aklıma takılan bir çok soru var. (...) Ancak o toprakları bizzat gezip görmeden, konjonktürü inceleyip değerlendirmeden, gözlemler yapıp bilgi toplamadan bu sorulara yanıt verilemem imkansız. Yazacağım her şeyde sadece ve sadece hakikati takip edeceğim. Acaba Arap Birliği düşüncesi (Panarabism) gerçekleştirilebilir bir şey midir? -tabii bu, sorulardan sadece biri- Eğer öyleyse, inşa edilecek Arap imparatorluğu, Doğu'da Avrupalılarla müttefik olacak mı, yoksa onun karşısında bir tehdit unsuru olarak mı kalacak?

Aslında, Fureyke'den ayrılıp çöle açılma düşüncesi, ilk seyahati olan Hicaz Seyahatinden (1922) yaklaşık 11 sene kadar önce (1911 yazında) Reyhānī'nin zihninde büyük ölçüde netleşmeye başlamış, hatta bu niyetini, o sıralarda evinde sığınmacı olarak kalan yakın

²⁹⁵ Nash, 13; el-Ḥaḫīb, s. 24.

²⁹⁶ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 95-96.

²⁹⁷ Albert er-Reyhānī, *a.g.e.*, s. 98; er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 653.

arkadaşı Muhammed Kurd ‘Ali’ye de açmıştı²⁹⁸. Ancak, gerek dönemin siyâsî ve sosyal çalkantılarının, gerekse 1914’te patlak veren I. Dünya Savaşının ortaya çıkardığı yeni konjonktür, onun bu niyetini kuvveden fiile çıkarmasına o tarihlerde imkan vermemiştir²⁹⁹.

Reyhānī’nin uzun çöl yolculuklarına dair doyurucu bilgi, hayatını ele aldığımız kısımda detaylı olarak verildiğinden, burada, o bölümde temas edilmeyen başka bazı önemli noktalara ve seyahatinin belli başlı duraklarına işâret edilecektir.

1. Hicaz Seyahati

Reyhānī, önce Suud Kralı Hüseyin’in hizmetinde çalışan yakın dostu Kunşantîn Yennī ile temas kurmuş, onun tavassutu ile kraldan Arabistan topraklarını -bazı bölgeleri hariç olmak üzere- ziyaret izni almış ve Hicaz yolculuğuna bu girişiminden sonra başlamıştır. Kahire, Süveyş Kanalı, Kızıl Deniz ve Cidde güzergâhını takip eden Reyhānī, Arap yarımadasına ilk adımını 25 Şubat 1922 tarihinde atmıştır. Reyhānī, yolculuk esnasındaki ve sonrasındaki gözlemlerini *New York Times* gazetesinde İngilizce olarak yayımlamış, bu yazılarından ötürü pek çok meslektaşından taktir ve tebrik mektupları almıştır³⁰⁰. Bu ilk seyahatinde Reyhānī, Kral Hüseyin’le yaptığı görüşmelerde, bir taraftan onun kılık kıyafetini, sesini, bakışlarını, yüz ifâdelerini vs. en ince ayrıntısına kadar veren fiziksel ve ruhsal portresini resmetmeye çalışmış; diğer taraftan Hicaz’daki sosyal hayat, mukaddes beldelerdeki yaşam şekli gibi çeşitli sosyal içerikli konulara temas etmiştir³⁰¹. Reyhānī, Hicaz seyahatine dair gözlemlerinin özellikle Kral Hüseyin’le ilgili olan kısmını *Mulūku’l-‘Arab* adlı eserinin ilk bölümüne almıştır. Bâsim el-Cisr, Reyhānī’nin, bu ve daha sonraki seyahatlerinde baş vurduğu uzun röportaj tekniğinin, bir seyyah tarafından Arap yarımadasında ilk kez uygulandığına dikkat çekmektedir³⁰².

2. Yemen Seyahati

Hicaz’dan sonra Yemen topraklarına seyahat etmeyi planlayan Reyhānī, Kral Hüseyin’den, Hâşimi Krallığı’nın üst düzey yöneticilerinden Kunşantîn Yennī’nin kendisine eşlik etmesini istemiş, Kraliyet de bu talebe olumlu yanıt vermiştir. Reyhānī, özellikle Aden’de, İngiliz ve Amerikan Hükümeti’nin engellemeleriyle karşılaşmış, ancak buna rağmen şartları zorlayarak Yemen’e seyahatine izin veren pasaportu almayı başarmıştır³⁰³.

²⁹⁸ er-Reyhānī, *Mulūku’l-‘Arab*, s. 8; el-Ḥaḫīb, s. 25.

²⁹⁹ İlginçtir ki, siyâsî takibat altındaki Kürd Ali Fransa’ya kaçtıktan sonra, Reyhānī ile yapacağı Arap Yarımadası seyahatine bedel, Avrupa ülkelerinde uzun süre seyahat etmiş ve gözlemlerini *Ġarāibu’l-Ġarb* adlı bir kitapta toplamıştır. er-Reyhānī, *Mulūku’l-‘Arab*, s. 9; el-Ḥaḫīb, s. 25.

³⁰⁰ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu’l-Fureyke*, s. 108; Albert, aynı eserde, *New York Times*’da yayınlanan makalelerin isim ve tarihlerini de vermektedir.

³⁰¹ er-Rāvī, s. 59.

³⁰² Bâsim, s. 91.

³⁰³ er-Rāvī, s. 60.

‘Abdurrahmān Mucāhid, Reyhānī’nin, Arabistan’ın yanı sıra Yemen’i de ziyaret eden ve seyahatleri esnasında gördüklerini güvenilir biçimde kaydeden ilk Arap mütefekkir olduğunu zikretmektedir³⁰⁴. Yemen seyahati esnasında, Reyhānī’de en çok hayranlık uyandıran hatıra ise, tarihi Şan‘a şehrinde yaptığı gözlemler olmuştur. Reyhānī, içindeki şairlik ruhunu harekete geçiren Şan‘a şehrini ve ondaki tarihî güzellikleri parlak ve lirik bir üslupla resmetmeye çalışmış, yanı sıra, ilgisini çeken Tihāmeli kadınlara ait tasvirler yapmayı da ihmal etmemiştir³⁰⁵.

3. Hindistan Seyahati

Yemen üzerinden Aden körfezine kadar gelen Reyhānī, o sıralarda (1922) hapisanede bulunan Gandi’yi ziyaret etmek maksadıyla Bombay’a gitmeye karar vermiş, ancak Hindistan’daki İngiliz yönetimi, orada Gandi ile görüşmesine engel olmuştur. Bunun üzerine Hindistan’ın önemli bazı şehirlerini, dini mekanlarını dolaşmış, Gandi’nin toplum ve kültür üzerindeki tesirini ve bu tesirin sebeplerini analiz etmeye çalışmış, ulaştığı sonuçları, *Vucūh Şarkīyye ve Ğarbiyye (Doğudan ve Batıdan Yüzler)* adlı eserinde yer alan *Ğāndī* adlı makalesinde özetlemiştir³⁰⁶.

4. Irak Seyahati

Gandi’yi ziyaret maksadıyla Bombay’da bulunan Reyhānī, Bağdat Kralı Birinci Faysal’dan aldığı davet üzerine Basra üzerinden Irak’a geçer. Bağdat’ta, Reyhānī adına çok sayıda ‘*hoş geldin merasimi*’ düzenlenir. Bu programlar içerisinde en görkemlisi ise, Iraklı meşhur şair Ma‘rūf er-Ruşāfi’nin, Reyhānī için özel olarak kaleme aldığı şiirin okunduğu programdır. Daha sonra Reyhānī, 1932 ve 1936 senelerinde Irak’ı iki kere daha ziyaret etmiş, özellikle 1932 yılındaki ziyareti, *Ķalbu’l-‘Irāk* adlı edebî ve siyâsî içerikli esere ilham kaynaklığı yapmıştır³⁰⁷.

5. Necd Seyahati

Reyhānī’nin Necd’e yaptığı gezi temelde siyâsî nitelikli bir seyahattir. Reyhānī, Kral ‘Abdul‘aziz’le karşılaşmasında ziyaretinin üç temel amacı olduğunu kendisine şu sözlerle ifâde etmekteydi³⁰⁸:

Necd’i ziyaretimin üç temel sebebi var: Birincisi zât-ı alilerinizi görmek, ikincisi gezip gördüklerimi yerinde not edip kayda geçirmek, üçüncüsü ise İbn Su‘ūd ailesine yardımcı olmak. Zira gördüğüm kadarıyla Arapların siyâsî birliği ancak Arap liderlerinin bir araya gelmesinden, birbirlerini tanınmasından ve kendi aralarında anlaşmalarından geçer.

³⁰⁴ Mucāhid, ‘Abdurrahmān, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -Ba‘de rub‘i Ķarn-*), Dāru’r-Reyhānī li’-‘t-‘ibā‘ave’n-neşr, Beyrut, 1966, s. 80

³⁰⁵ er-Rāvī, s. 60-63.

³⁰⁶ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 109; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 38; er-Reyhānī, *Ğāndī (Vucūh şarkīyye ve Ğarbiyye)*, s. 261.

³⁰⁷ er-Rāvī, s. 67.

³⁰⁸ a.g.e., s. 68

Reyhānī'nin bu ziyareti sonrasında Suudi Arabistan'la Lübnan arasındaki ilişkiler güçlenmiş ve ilk defa iki ülke arasında sağlam bir diyalogun temelleri atılmıştır³⁰⁹. Bu durum, Arap ülkelerinin birbiriyle dayanışma içinde olmasını arzulayan Reyhānī'nin hedeflerine uygun bir gelişmeydi.

6. Lübnan içinde yaptığı küçük seyahatler

Arap coğrafyasının en aşılmaz ve çileli çöl denizlerini kat eden bir gezgin olarak Reyhānī, yaşamının son iki yılına sığdırdığı bu küçük gezilerle bir bakıma kendi vatani Lübnan'a olan vefâ ve sadâkatini ispatlamak ister gibidir³¹⁰.

Hâriş Tâhâ Râvī'nin ifâdesine göre, doğal güzellikleriyle adeta bir cenneti andıran Lübnan topraklarını, dağlarını, vadilerini binlerce kişi gezip dolaşmış, ancak '*Ne güzel bir ülke!*', '*Cennet gibi bir ülke*' cümlelerinden başka bir şey söylememiştir. Halbuki Reyhānī, seyahat yazılarındaki tasvir yeteneğinin zirve noktasına Lübnan'da yaptığı gezilerde elde ettiği izlenimler sonrasında ulaşmıştır³¹¹. Reyhānī, yazılarında, gezdiği mekanların sadece maddî görüntüsünü aktarmakla yetinmemiş³¹², o bölgenin havasıyla, suyuyla, toprağıyla özdeşleşen tarihî ve kültürel atmosferi de koklamış, ve bu atmosferi en küçük detaylara kadar inen dikkatin ve hassasiyetin fırçasıyla resmetmeye çalışmıştır³¹³.

Reyhānī, seyahati esnasındaki gözlemlerini yerine göre öylesine detaylandırmaktadır ki, sözgelimi, Lübnan dağlarını geçmek için neden katıra binmek gerektiği, katırın o coğrafya için neden önemli olduğu, katır çeşitleri, katırların tipik davranışları gibi hususlarda uzun uzun bilgiler vermekten çekinmemiştir. Hatta Râvī'ye göre Reyhānī'nin bu noktada verdiği mâlumât, katırlar hakkında *el-Kavl fi'l-biğâl (Katırlara Dâir)* adlı müstakil bir kitap kaleme alan meşhur müellif Cāhız'ın verdiği mâlumâtla karşılaştırıldığında daha doyurucudur³¹⁴.

Reyhānī, ziyaret ettiği yerleşim beldelerinin deniz seviyesinden yüksekliği, tarihî geçmişi, o beldeyi diğerlerinden farklı kılan tipik özellikler, yörenin kendine özgü kazanç yolları gibi çeşitli konulara dair detaylı bilgiler verir, köylülerle kurduğu diyalogdan, onlarda gördüğü misafirperverlik hasletinden söz eder. Her zaman olduğu gibi bu bilgileri anlatırken de sâde, akıcı ve nüktedan bir üslup kullanmayı ihmal etmez³¹⁵.

³⁰⁹ el-Melhûme, 'Abdullah, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -ba'ade rub'ci karn-*), s. 57.

³¹⁰ el-İfâfîb, s. 29.

³¹¹ er-Râvî, s. 73.

³¹² el-Âzârî, Ferîd Cebr, *Qalbu Lubnân li Emîn er-Reyhānī*, el-Edîb dergisi (1949 yılı, Şubat sayısı), s. 50.

³¹³ a.g.e., s. 74.

³¹⁴ a.y.

³¹⁵ a.g.e., s. 75.

7. Fas Seyahati

1939 senesinde gerçekleştirdiği bu seyahat Reyhānī'nin son seyahati olup, burada yaptığı dakik gözlemlerini iğneli, nüktedan ve akıcı bir üslupla *el-Mağribu'l-Akşā* adlı eserine dercetmiştir. İnce imâlarla, hoş teşbihlerle bezeli bu eser, gerçekten de Reyhānī'nin belâgat açısından ulaştığı ifade kudretinin zirve noktasını temsil etmekte olup, bu yönüyle onun kemal eseri sayılabilir. Sanki Reyhānī, ecelinin yaklaştığını anlamış ve bütün ifade kudretini, nükte yeteneğini hayatının en olgun meyvesi kabul edebileceğimiz bu çalışmasında ortaya koymuştur³¹⁶. *El-Mağribu'l-Akşā*, bir yandan okuyucuya keyifli bir üslup ziyâfeti verirken, diğer yandan dakik ve kıvrak bir zekânın sezip yakaladığı ince detayları sunmaktadır.

Son olarak; fikrî ve edebî açıdan oldukça verimli geçen Arap coğrafyasındaki seyahatler, Reyhānī'de, dünyanın diğer ülkelerini de gezip görme, kültürel ve toplumsal açıdan onları tanıma yönünde bir şevk uyandırmıştır. Örneğin, 14 Nisan 1928 tarihinde, samimi dostu Kratchkovski'ye gönderdiği bir mektuptan, Sovyetler Birliği'ni ve oradaki rejimi merak ettiğini, bu merakını gidermek için bir ziyarete niyetlendiğini anlıyoruz: “*Yeni siyasal ve sosyal koşullarınızı etüt için ülkenizi ziyaret etmeyi düşünüyorum. Umarım, Arap ülkeleri gibi bu ülkeyi de ziyaret edebilirim*”³¹⁷. Ancak Reyhānī bu niyetini, siyâsî ve edebî meşguliyetleri dolayısıyla gerçekleştirememiştir.

Reyhānī'nin, Lübnan ile diğer Arap ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri arasında yaptığı mükerrer seyahatler, yalnızca zaman ve mekan içerisinde gerçekleştirilmiş sıradan turistik deneyimler olmayıp, aksine, onun düşünce ve siyâset hayatındaki iniş ve çıkışlarını, felsefî tercihlerindeki farklılaşan eğilimlerini, bir başka ifadeyle, kültür ve zihniyet planındaki tekâmül sürecini de yansıtmaktadır³¹⁸. Bu bakımdan onun ‘*seyyah*’ yönü, üzerinde derinleşmesine müstakil araştırmalar yapılması gereken önemli bir konudur.

G. Bir Eleştirmen Olarak Reyhānī

Yapıcı ve olumlu bir tenkit ameliyesi, sadece geniş bir kültüre değil, aynı zamanda özel bir kabiliyete, keskin bir zekâyâ ve isâbetli bir rehberlik yeteneğine de gereksinim duyar. Arap edebiyatının tenkit sahasında kalem oynatan ilk usta yazarları; Miḥayl Nu^cayme (1889-1988)³¹⁹,

³¹⁶ a.g.e., s. 77.

³¹⁷ Albert er-Reyhānī, Feylesüfu'l-Fureyke, s. 113; Muhtemelen Reyhānī, sosyalist rejimin bilfiil tatbik edildiği bu ülkedeki sosyal ve siyasal manzaraya bakarak, Sovyetler Birliği'nin Arap dünyası için bir müttefik olup olamayacağı meselesini anlamayı hedefliyordu.

³¹⁸ Ebi Fâdil, I, s. 424.

³¹⁹ Mehcer ediplerinden Mısırlı şâir, düşünür ve eleştirmen. 1920'de, Kuzey Amerika'da kurulan *er-Râbiḩatu'l-kalemiyye* adlı cemiyetin başkan yardımcılığını yapmıştır.

Tāhā Hüseyn (1889-1973)³²⁰ ve Muhammed Mendür (1907-1965)³²¹ gibi şöhretlerdir. Reyhānī ise, edebî tenkit sahasına dair yazılarının çoğunu, esasen bir eleştirmen sıfatıyla ve kaygısıyla değil, kendisine hediye edilen bazı kitaplar hakkındaki mütalaalarını beyan sadedinde kaleme almış³²²; kardeşi Albert Reyhānī de çeşitli gazetelerde çıkan bu yazıları *Edeb ve fenn (Edebiyat ve Sanat)* adlı kitapta bir araya getirmiştir.

Kratchkovski'ye göre, Reyhānī, yeni Arap Edebiyatı'nın hemen her safhasında görülen '*Batının mutlak üstünlüğünü kabul etme, ona tabi olma*' düşüncesine ilk muhâlefet edenlerden biri olarak, Arap Edebiyatı'nın, objektif tenkitçi yaklaşımlara henüz hazır olmadığı bir dönemde, Batı edebiyatına yönelik adil, objektif tenkitler yöneltmesini bilmiştir³²³.

Reyhānī'ye göre tenkit, -o dönemde câri olduğu şekliyle- sadece edebî bir metinde yer alan sarf ve nahiv hatalarına işâret etmekten ibâret olmamalıdır. Aksine edebî tenkit, bir metnin ifâde ve üslubundaki sanatsal ve estetik yönü hassas bir dikkatle tahlil etmeli, metnin muhtevastaki düşüncelerin, kolektif şuuru ne ölçüde yansıttığına dair objektif, bilimsel ve yapıcı değerlendirmelerde bulunmalıdır³²⁴. Kendi döneminin böylesi bir tenkit ameliyesinden mahrum olduğunu özellikle vurgulayan Reyhānī'nin tenkitlerinde dört temel hususiyet dikkati çekmektedir:

1. Tenkitlerinde Açık Sözlü ve Cesur Olması

Yaratılıştan sahip olduğu bir nitelik olan açık sözlülük, Reyhānī'nin sadece günlük yaşamında değil edebî ve sosyal içerikli tenkitlerinde de kendisini bâriz biçimde hissettirmektedir. Din adamlarına, şâirlere, bazı Arap krallarına yönelttiği tenkitlerin edâ ve muhtevastan da kolayca anlaşılacağı üzere, Reyhānī, yağcılık, maslahatgüzârlık ve dalkavukluk gibi vasıflardan mümkün merteye uzak durmaya çalışmış³²⁵; bu vasfı, kendisinin en önemli ahlak özelliklerinden biri olarak korumaya gayret etmiştir³²⁶. Hatta, Raif Hürî, onun

³²⁰ Mısırlı düşünür, hikaye yazarı ve eleştirmen. Âmâ olan Tāhā, yüksek öğrenimini Sorbonne Üniversitesi'nde yapmış, 1950'de Eğitim Bakanı olmuştur. Cāhiliyye dönemi şiirini eleştirdiği *eş-Şi'ru'l-cāhili* adlı eseri çok tartışılmıştır. İnce bir zekâ, hassas bir kavrayışla yaptığı eleştirileri Arap edebiyatı açısından oldukça değerlidir.

³²¹ Mısır'ın en şöhretli ve etkili eleştirmenlerinden. Akademik kariyerini yarıda bırakarak aktif biçimde sol merkezli siyâsete girdi. 1952 devriminden sonra *eş-Şarq* dergisinin editörü oldu.

³²² er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 195, 212, 236, 238, 241, 246, 248, 261, 265, 294, 320, 327, 332, 337, 342, 345, 348, 363.

³²³ Kratchkovski, *er-Reyhāniyyât*'a yazdığı önsözden, s. 17.

³²⁴ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 23; *Rumiyü ve Cülyet (ŞEZERÂT)*, s. 296; el-Hatib, s. 54.

³²⁵ er-Reyhānī, *Mulûku'l-Ârab*, s. 14; *et-Teâlifu's-şagîra (EDEB VE FENN)*, Dâru'l-Cil, Beyrut, s. 14; el-Mağdisî, s. 463. "Beni anladığı halde sevmeyen dostumu, anlamadığı halde seven dostuma tercih ederim" diyen Reyhānī'ye göre, "Dostlar arasındaki iltifatlarda aşırıya gidilmemeli, her şey kararında olmalı: şarap gibi". Bkz. er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 46, 55.

³²⁶ Özellikle siyâset ve din söz konusu olduğunda, Reyhānī'deki açık sözlülük ve cesâret hasleti, hayatının çeşitli evrelerinde kendisi için bir sorun kaynağı haline gelmiş; ancak yine de o, -Lübnan'dan sürülme pahasına da olsa- ne fikirlerini açıkça söylemekten sakınmış, ne de hazırlayacağı konferans metinlerine sansür konulmak istendiğinde üstten verilen bu direktiflere boyun eğmiştir. el-Hatib, s. 32.

edebî kişiliğini, insanî kişiliğiyle birlikte değerlendirdiği yazısında, ‘sarahat’ ve ‘şecaat’ noktasında Reyhânî’nin tek başına bir ekol olduğunu iddia etmektedir³²⁷.

Gerek Amerika’ya yerleşmiş bulunan göçmen Araplara, gerekse de Arap kamuoyunda, kendisini yazı ve konferansları aracılığıyla takip eden soydaşlarına yönelttiği çeşitli konulardaki eleştirileri zaman zaman sertleşebilmektedir. Özellikle Amerikan medeniyetinin, yoksulu ve işçiyi sömüren ve görülmek istenmeyen karanlık yüzü, makinenin insanı tahakkümü altına alması, azınlık zümrelerin çoğunluk kitleleri baskılaması, maddenin mânevî değerlere üstünlük kurması gibi tenkit noktalarında Reyhânî’yi oldukça pervâsız ve açık sözlü bir eleştirmen olarak görmekteyiz³²⁸.

1909 senesinde kaleme aldığı *et-Teâlîfu’s-şagîra (Küçük Yazılar)* adlı tenkit yazısında Reyhânî, görüşlerinde ve yorumlarında net olmayan yazarları eleştirmekte; cesâret ve sarahatten yoksun değerlendirmelerin objektif olamayacağına dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, konuya tam bir cesâret ve kararlılık içerisinde eğilemeyen yazarı, ‘*neşteri gereğinden küçük şefkatli bir doktor*’a benzetmektedir³²⁹.

Bilhassa samimi dostların mücâmele üslubuyla kaleme aldıkları değerlendirme yazılarının bilimsel dürüstlikle bağdaşmadığını ifâde eden Reyhânî, bu nâhoş tavrı sergileyen eleştirmenin hakikate karşı hürmetsizlik ettiğini vurgulamaktadır³³⁰. 1926 senesinde ünlü mehcer şairi Şefik el-Ma’lûf’un *el-Ahlâm (Rüyâlar)* adlı şiir kitabını okuduktan sonra yaptığı şu değerlendirme, onun bu yönünü ortaya koyan güzel bir örnektir³³¹:

Şair olduğunuzu kabul ediyorum. Ancak *el-Ahlâm* adlı şiir kitabınızda hayatın künhünü kavrama noktasında pek de başarılı olduğunuz söylenemez. Burada kullandığınız gözyaşı üslubu, George Byron (1788-1824)³³² ve Alfred de Musset (1810-1857)³³³ zamanına ait bir modaydı. Bu üslup, Şarklılar -özellikle de biz Suriyeliler- için onulmaz bir hastalıktır. Coşmayan, onun yerine sıradan bir insan gibi ağlayan, inleyen bir şâirin meziyeti nedir ki?

Edebî tenkidi, her türlü hissiyattan arındırılmış bilimsel ve etik bir çaba olarak gören Reyhânî, bu nedenden dolayı ki, eserlerinin ‘*dostluk*’ kavramının himâye şemsiyesi altında değerlendirilmesini talep eden bazı arkadaşlarına sitemde bulunarak ricâlarını geri çevirmiştir. 1907 senesinde yakın bir dostuna gönderdiği mektuba ait şu satırlar, onun, hatır üzerine edebî tenkit yapılamayacağı noktasındaki görüşünü net olarak ortaya koymaktadır³³⁴:

³²⁷ Hürî, s. 136.

³²⁸ el-Mağdisî, s. 462-463.

³²⁹ er-Reyhânî, *et-Teâlîfu’s-şagîra (EDEB VE FENN)*, s. 15.

³³⁰ er-Râvî, s. 111.

³³¹ a.g.e., s. 112.

³³² Romantik şiirinin yanı sıra, radikal düşünceleriyle de ün yapmış İngiliz şair.

³³³ Romantik dönem Fransız edebiyatının temsilcilerinden, Fransız şâir ve oyun yazarı.

³³⁴ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 114.

Eserinizle ilgili kanaatlerimi, ancak hakikati ahbablığa, doğru sözlülüğü mücâmeleye tercih ettiğinizde açıklayacağım. Ne zaman ki bana, yerinde eleştirinin dostluk bağına koparmadığını idrak ettiğinizi gösteren bir kanıt sunarsanız, işte o zaman sözümü söyler, görüşlerimi beyan ederim.

Bir başka örnek ise, Muhammed Luṭfî Cum^a'nın, Tâhâ Hüseyn'in *eş-Şi'ru'l-câhili* (*Câhiliye Dönemi Şiiri*) adlı kitabına reddiye olarak hazırladığı *eş-Şihâbu'r-râsîd* (*Pusudaki Şihâb Yıldızı*)'na yöneltilen eleştirilerde kendisini hissettirir. Zira, adı geçen kitap hakkındaki değerlendirmede Reyhânî, *eş-Şihâbu'r-râsîd*'ı kendisine hediye eden Muhammed Luṭfî Cum^a'nın değil, hasmı Tâhâ Hüseyn'in tarafında yer almıştır. Reyhânî, Cum^a'nın, İslam peygamberine bakışındaki -kendine göre- sübjektiviteyi, “*Hız. Muhammed'i savunmasına gelince, bu, 'bilim adamı' sıfatıyla değil, 'mümin' sıfatıyla yapılmış bir değerlendirmedir*” cümlesiyle özetlemektedir³³⁵.

Bu noktada bir başka somut örnek de, Ur harabeleri üzerinde çalışan Alman arkeologlar hakkındaki suçlamalarıyla ilgilidir. Reyhânî, Alman büyük elçisi Gropa'nın, kendisi aleyhine açtığı davayı kaybedeceğini anlaması üzerine uzunca bir savunma hazırlamış ve bunu mahkeme hakimine göndermiştir. Söz konusu savunma metninde yer alan şu ifâdeler, onun hem cesâretine, hem de kendisine prensip edindiği objektiflik ilkesine ne ölçüde sâdik kaldığına işâret etmektedir³³⁶:

Hakikat ve kamu yararı lehine ortaya koyduğum bu özgür ve temiz niyetli eleştiriler, hem edebiyat anlayışımın bir meziyetidir, hem de mesleğimin bana yüklediği bir görevdir. (...) Şimdi ben, Irak'taki Alman arkeologları itham etmek ve onlara karşı peşin hükümlü olmakla yargılanıyorum. Eğer öyle olmuş olsaydı, kendi prensiplerimle ve yazı yazma âdâbımla çelişmiş olurdu. Ama bu, o kadar kolay bir iş değil, zira bir insanın, otuz beş senelik bir davranışını değiştirmesi hiç de kolay değil.

Bu bağlamda Reyhânî, kitaplarında vermiş olduğu bilgilere güven duyan yerli ve yabancı milyonlarca okuruna atıfta bulunmayı, bir yerde onları da davanın gıyâbî şahitleri olarak takdim etmeyi ihmal etmez³³⁷:

Eğer edebiyat anlayışımla övünüyorsam, sayın hakim bu noktada beni mazur görmelidir, zira Arap dünyasındaki, Amerika'daki, İngiltere, Fransa, İtalya ve hatta Almanya'daki okurlarım, anlattıklarımın doğruluğuna itimat ederler, çok nadir olarak kitaplarımda yazdığım hususlarda itiraz alırım.

Aynı savunmada Reyhânî, yazı sanatında kendisinden asla ödün vermediği bir ilkesinden şu cümlelerle söz etmektedir³³⁸:

³³⁵ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 134-135.

³³⁶ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 690; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 142-143.

³³⁷ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 143. Hatta Reyhânî, bazı Arapça ve İngilizce yazılarının, önde gelen Alman dergileri tarafından yayınlanmak istemesini ve dergi müdürlerinin bu yöndeki tekliflerini de savunma malzemesi olarak kullanır. Aynı yer.

Her şeyden önce hakikati arzuluyor ve ona ulaşmak için elimden geleni yapıyorum: seyahat ediyor, araştırıyor, kitapları inceliyor, insanlarla diyalog kuruyor, -bazen sakil karşılınsam da- yine bu kişilere tekrar tekrar soruyorum. Bu nedenle diyebilirim ki, kitaplarımda bulunan bilgi ve haberler, tetkik ve tahkikten sonra mümkün merteye beşer aklının idrak edebileceği birer hakikattir. Bu arada, hatama işâret edildiğinde ve söz konusu itiraz yerinde olduğunda, hatamı memnuniyetle tashih ve tadil etmesini de bilirim.

2. Tenkitlerinde Objektif Olması

Aslında bu nitelik, bir önceki niteliğin doğal bir sonucudur. Ayrıca, hem şartlardan dolayı Doğuyu ve Batıyı yakından tanınması, hem de bir kişilik özelliği olarak seyahate düşkünlüğü de Reyhânî'ye, meselelere farklı boyutlardan bakabilme ve objektif yaklaşımlarda bulunma yeteneği kazandırmıştır³³⁹. Arap şiirine yönelik tenkitlerine *Zevkune 'ş-şî'rî (Şiir Zevkimiz)* başlıklı bir dizi makale ile henüz 24 yaşlarında çok erken bir dönemde başlayan Reyhânî, muhtemel tepkileri de dikkate alarak, eleştirilerin tamamen hakkaniyet çerçevesinde yapılmış pozitif eleştiriler olduğunu özellikle vurgulamaktadır: “*sakın insanlar, yazmakta olduğumuz hususlarda önyargılı olduğumuzu zannetmesinler. Aksine bu tenkitler, ıslah etmek, başarmak isteyen bir sevginin ve iyi niyetin ürünüdür*”³⁴⁰.

Yakın dostu Selim Serkîs'le, ona cephe alan bir grup arasında anlaşmazlık söz konusu olduğunda söyledikleri de, Reyhânî'nin objektif kişiliğinin bir göstergesidir³⁴¹:

Eğer o insanlar sana haksızlık ederlerse, ikimizin arasında düşmanlık da olsa, senin yanında yer alırım. Buna karşılık, şayet sen onlara bir haksızlık edersen, aramızda sıkı bir dostluk bulunsa bile, yine onların yanında yer alırım.

Reyhânî, kaleme aldığı çeşitli makalelerinde, hakikate daima farklı bakış açılarından yaklaşmak gerektiğine dikkat çekmiş, değişik bağlamlardaki yorumlarıyla, bu yaklaşım biçimini hep teoriden pratiğe aktarma gayreti içinde olmuştur. Sözelimi, Amerika'nın özellikle tahsilli kesiminin toplum dışına itmek istediği seyyar satıcı ve işportacı sınıfı hakkındaki değerlendirmesinde, önce bu sınıfın Amerikan toplumu için ne kadar hayatî bir fonksiyon icrâ ettiğini anlatmış, bu kesime duyduğu özel sempatisinden söz etmiş; ama arkasından, yine bu sektörde çalışanların baş vurduğu hile ve dolapları tenkit etmekten, yaptıkları davranışların gayr-i insanî olduğunu ifâde etmekten de geri durmamıştır³⁴².

Aynı şekilde, bir önceki maddede işâret edilen davada, Reyhânî tarafından ayrıca ileriye sürülen çeşitli deliller de, objektiflik kriteri bakımından önemlidir³⁴³:

³³⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 691.

³³⁹ Muhammed Riğâ eş-Şebîbî'nin *Kalbu'l-'Irâk*'a yazdığı mukaddimeden, *Kalbu'l-'Irâk*, s. 12.

³⁴⁰ er-Reyhânî, *Zevkune 'ş-şî'rî (ŞEZERÂT)*, s. 272.

³⁴¹ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 45.

³⁴² er-Reyhânî, *ed-Devvâr (ŞEZERÂT)*, s. 41.

³⁴³ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 143.

Evet, gerçekten de *Kalbu'l-İrāk* adlı eserimde Alman arkeologlar hakkında bir bölüm var. (...) Bu bölümü bilime ve tarihe ışık tutsun diye yazdım. (...) İdâri mekanizmada bulunanların, Bağdat konusunda uzman kişilerin bu arkeologları eleştirmelerine ve onları suiistimale itham etmelerine tanık oldum. Bütün işittiklerimi destekleyen resmî belgelere de bizzat muttali oldum. Hatta bu belgelerden birini de yayınladım. Evet sayın hakim, Alman arkeologların itham edildiği bir hâdiseye kendim bizzat şahit oldum.

Yakın dostu Selim Serkīs ile hocası ve eniştesi Na'üm Mukerzel arasındaki bir ihtilafa dair ortaya koyduğu temel kriterin de 'hakkâniyet' olduğu görülmektedir³⁴⁴:

Ne Serkīs'i, ne de seni (Mukerzel'i kastediyor) savunmak isterim, aksine her ikinizin de yazılarını okuduktan sonra kimin daha ahlâkî ve edibâne yazdığına karar verebilirim. Sen onun edebiyatının zayıf olduğunu, o da seninkinin zayıf olduğunu iddia ediyor, şu durumda kim haklı, kim haksız?.

3. Tenkitlerinde İğneleyici Bir Üslubu Tercih Etmesi

Tenkitle nükteyi makul oranlarda mezcetmeyi başaran Reyhânî'nin bu üslup özelliği de büyük ölçüde onun karakter yapısıyla alakalıdır. Edebî tenkit söz konusu olduğunda ise, o, bu fitrî yeteneğini son kertesine kadar kullanmıştır. Ancak ifâde etmek gerekir ki, Reyhânî, bir konuyu alaycı bir üslupla ele aldığı anda, burada ulaşmak istediği temel gâye, muhatabını rezil etmek veya ezmek değil, aksine, konuyu daha ilgi çekici bir biçimde sunmaya çalışmaktır³⁴⁵. Bu noktada, tenkit ile tahkir arasındaki nüansı gözden kaçırarak Suriyeli göçmen Arap gazeteciler her zaman için Reyhânî'nin eleştirilerine hedef olmuştur³⁴⁶.

Onun bu yönü, Mutenebbî (ö. 915)³⁴⁷'nin doğumunun 1000. yıldönümünde düzenlenen bir festivalde yaptığı konuşmada, Mutenebbî'nin çok sık olarak tercih ettiği mübâlağa sanatındaki aşırılığını tenkit edişinde net olarak görülebilir³⁴⁸. Ayrıca, Cemîl Şıdkî ez-Zehāvî (1863-1936)³⁴⁹ hakkında söylediği şu sözler de bu nevidendir: "Zehāvî ömür itibarıyla 70 yaşında ise de, şiire bakış yaşı henüz 20'dir"³⁵⁰.

Yukarıda anlatılanlara ilaveten, Reyhânî'ye göre tenkit ameliyesi, yalnızca tenkit yazısı kaleme alma niyetiyle başlanan makale veya reddiye türü edebî ürünlerde baş vurulan bir yöntem olmamalıdır. Aksine, yapıcı eleştirilerin, gerekli düzeltmelerin her platformda ve her vesileyle ortaya konması gerekmektedir. Bu bağlamda, dikkatli bir okuyucu olan Reyhânî'nin, okuduğu bir çok kitabın sayfa kenarlarına düştüğü notlarda da titiz bir eleştirmen olduğu dikkati çekmektedir. Albert Reyhânî; Mahatma Gandi'nin *The Wheel of fortune* (s. 9), Alois Musil'in *Arabia Deserta* (s. 434), Muhammed Luţfî Cum'a'nın *eş-Şihābu'r-râşid*'i (s. 33), Muhammed

³⁴⁴ er-Reyhānî, *er-Resāil*, s. 26.

³⁴⁵ Dirāse min menşürāti ittiḥādî'l-kuttābi'l-^cArab (1999), *Emîn er-Reyhānî*, www.awu-dam.org (14.09.2002).

³⁴⁶ er-Reyhānî, *Naḥnu ve cerāidunā*, (ŞEZERĀT), s. 136.

³⁴⁷ İslam öncesi dönem Arap edebiyatının en güçlü şairlerinden.

³⁴⁸ er-Reyhānî, *el-Mutenebbî -rasūlu'l-^curūbe-*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 132.

³⁴⁹ Felsefî derinliği de olan Bağdatlı edip ve şair. Görüşleri el-Ma'arrî ve Darwin'den çok etkilenmiştir.

³⁵⁰ Dirāse min menşürāti ittiḥādî'l-kuttābi'l-^cArab (1999), *Emîn er-Reyhānî*, www.awu-dam.org (14.09.2002).

Kurd ‘Ali’nin *Huṭaṭu’s-Şām*’ı (s. 135) gibi eserlerin parantez içinde verilen sayfalarında, Reyḥānī tarafından düşünülmüş yorum ve eleştirilere atıflarda bulunmaktadır³⁵¹.

H. Bir Hatip Olarak Reyḥānī

Klasik dönem Arap edebiyatında sadece siyâsî, dinî ve ahlâkî konularda başvuru hitâbet sanatı, geçen uzun bir duraklama döneminin ardından 19. yüzyılın ortalarından itibaren, yaşamın değişik alanlarında ve özellikle de sosyal konuları inceleyen bir tür olarak yeniden yaygın biçimde kullanılmaya başlandı³⁵². Konu çeşitliliği ve dilin daha serbest kullanımı gibi iki temel ayırt edici özelliği bulunan modern hitâbet sanatının bâriz biçimde öne çıkmasında, çeşitli dernek, kulüp ve salonların yürüttüğü sosyal ve kültürel etkinliklerin de ciddi bir payı bulunmaktaydı. İşte Reyḥānī, 1850’lerde canlanmaya başlayıp 1950’lere kadar süren modern hitâbet sanatının evrim sürecine, yazıları ve konuşmalarıyla, ‘Abdullah en-Nedîm (1845-1896)³⁵³ ve Edîb İshâk (1856-1885)³⁵⁴,tan sonra en çok katkı sağlayan isimler arasında gelmektedir³⁵⁵.

Amerika’daki edebî yaşamına, gazete ve dergilere makale göndermek suretiyle başlayan Reyḥānī, özellikle anavatanı Lübnan ile Amerika arasında gözlemlediği derin kültürel, sosyal ve medeni uçurumu, New York’taki Arap göçmenlere ait edebiyat cemiyetlerinde yaptığı konuşmalarda ele alıp işlemeye başladı. Henüz 24 yaşındaki genç Reyḥānī’nin, 9 Şubat 1900 tarihinde New York’ta yaptığı *et-Tesāhulu’d-dîmî* başlıklı ilk konuşması, -bu konuda zaten mustarip ve beklenti içinde olan- hem mehcer Arapları arasında, hem de Arap dünyasında büyük yankı uyandırdı³⁵⁶.

Amerika’dan Lübnan’a ikinci kez döndüğü, aynı zamanda II. Meşrutiyetin henüz ilan edildiği tarih olan 1908, Reyḥānī’nin kürsü ve minberlerde aktif olarak faaliyette bulunduğu bir dönemdir. Bu dönem konuşmalarında Reyḥānī; özgürlükler, ilerleme, medeniyetin ve meşrutiyetin hakiki manası gibi konulara ağırlık vermiş, bu süreç adeta siyâsî yönü ile edebî yönünün yarış halinde olduğu bir dönem olmuştur. Reyḥānī, kendisi daha hayatta iken,

³⁵¹ Albert er-Reyḥānī, *Feylesūfu’l-Fureyke*, s. 130, 131, 132.

³⁵² el-Maḳdisî, s. 399.

³⁵³ Mısırlı gazeteci ve hayırsever. *El-Cem‘iyyetu’l-ḥayriyyetu’l-İslâmiyye* adında bir dernek kurdu, *Mahrûse ve el-‘Aşru’l-cedîd* gazetelerinde yazılar kaleme aldı. Ahmed ‘Urābî ayaklanması nedeniyle İngilizler tarafından önce hapsedildi sonra sürgüne yollandı. Bir süre, Bâb-ı ‘Ālî’de, matbuat müfettişliği de yaptı.

³⁵⁴ Suriyeli gazeteci, edip ve hatip. Mısır’a göç ettikten sonra *Mıṣr*, Paris’e yerleştikten sonra da *el-Kāhire* gazetelerini kurdu. Hitâbet yönü de oldukça kuvvetli olan Edîb İshâk, siyâsal konularla da ilgilenmiştir.

³⁵⁵ Hiç şüphesiz bu türün, modern Arap edebiyatındaki en güçlü iki temsilcisi Abdullah en-Nedim ve Edip İshak’tır.

³⁵⁶ el-Maḳdisî, s. 455; Albert er-Reyḥānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 20; Cebr, s. 36-37; Reyḥānī bu konuşmasından ötürü gerek göçmen camiadan gerekse Arap kamuoyundan olumlu ve olumsuz yönde tepkiler almıştır. Söz konusu konuşmanın metni, *Reyḥāniyât*’ta yayınlanmadan önce ve sonra kitapçık halinde defalarca basılmıştır. Albert er-Reyḥānī, *Feylesūfu’l-Fureyke*, s. 143.

makaleleriyle birlikte konuşma ve konferanslarını da *er-Reyhānīyāt*'ta bir araya getirerek yayınlamıştır.

Büyük çoğunluğu Arap dünyasında, özellikle de Beyrut'ta verilen konferanslar, yaklaşık birer saatlik uzunlukta olup, o tarihten günümüze ulaşan kayıtlar incelendiğinde, bunların dinleyici üzerinde bıkkınlık yaratmayan, akıcı ve heyecan uyandıran konuşmalar olduğu görülmektedir³⁵⁷.

Modern konferanslara paralel olarak, Reyhānī'ninkilerde de konu çeşitliliği göze çarpmaktadır. Ancak kafasında tasarladığı sosyal reformla bağlantılı gördüğü taassup, cehalet, atalet, istibdat, egoizm ve hurâfelerle mücadele; ruhî ve ahlâkî temizlik, dinî ve etnik manada hoşgörü Reyhānī'nin üzerinde en çok durduğu temalar olmuştur.

Reyhānī, bir yazar olarak ne ölçüde tanınıyorsa bir hatip olarak da o kadar ün yapmıştır. Amerika, Kanada, İngiltere, Lübnan ve diğer bazı Arap ülkelerinde kürsüye çıkan Reyhānī, hitâbet sanatını, sosyal meselelerin dile getirildiği bir düşünce platformu ve sosyal reform projelerinin halka arz edildiği demokratik bir zemin olarak görmüştür. Konuşma dilinin kendine has yöntemi ve muhatap üzerinde daha güçlü etki uyandırmak için başvurulan tekrarlar, telmihler istisna edilirse, Reyhānī'nin hitâbet üslubunun yazı üslubuna oldukça yakın olduğu ifade edilebilir. Konuyu kronolojik ve sistematik biçimde ana hatlarıyla ele alışı, bunu yaparken muhataplarının vicdanlarına seslenip onları derinden etkileyebilmesi, hitâbetinin önemli özellikleri arasındadır. Bilhassa bu son karakteristik, Reyhānī'nin gençlik yıllarında aldığı tiyatro eğitimi ile yakından ilgili olabilir³⁵⁸. Ayrıca, hayatını ele aldığımız bölümde de işaret ettiğimiz gibi, o, henüz bir ilkokul öğrencisiyken Fransız konsolosunun huzurunda irticâî olarak yaptığı etkileyici konuşmasıyla, olağanüstü bir hitap yeteneğine sahip olduğunu daha küçük yaşlarda kanıtlamıştı.

Hitâbet üslubuna gelince, Reyhānī, nitelikli bir konuşmanın kaçınılmaz unsurlarından kabul edilen retorik soruları, taaccüp sorularını, etkileyici kelime ve ibâre tekrarlarını konuşmalarında yeterince kullanmaktadır. Bunun yanında, gündelik yaşamdan alınma somut örneklere, teşbihlere, secili bir üslupla dizayn edilen sloganvâri cümlelere de Reyhānī'nin konuşmalarında sıkça rastlanır.

Özellikle bir kelimeyi etraflıca tanımlamak istediğinde Reyhānī'nin en sık baş vurduğu yöntem kelime ve ibâre tekrarlarıdır. Sözelimi 'hürriyet' kavramını "*Hürriyet, gazete sütunlarında ve halk kulüplerinde arz-ı endam eden bir güzelliştir. Hürriyet, tüccarlara işlerini,*

³⁵⁷ el-Mağdisî, s. 459.

³⁵⁸ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 171.

muttakilere vecibelerini unutturan bir şereftir. Hürriyet, halkın kendi mabetlerini terk ederek tapmaya başladığı bir Tanrıcadır” şeklinde tanımlamaktadır.

Kelime ve ibâre tekrarları, Reyhānī'nin hitap tarzında kaleme aldığı mensur şiir örneklerinde de rastlanmaktadır, ki bu konu, tezin III. Bölümünde ve *Reyhānī'nin Mensur Şiir Tekniği: Bu Türün Arap Edebiyatına Girmesinde ve Tanıtılmasındaki Rolü ve Katkısı* başlığı altında geniş olarak ele alınmıştır. Burada, Kral I. Faysal'ın vefatı üzerine yazdığı şu mersiyeyi örnek vermekle yetineceğiz³⁵⁹:

رَجَعَ النَّسْرُ فِي الْفَضَاءِ شَهِيدًا	حَلَقَ النَّسْرُ فِي الْفَضَاءِ بَعِيدًا
شَهِيدًا تُشَيِّعُهُ النُّجُومُ	شَهِيدًا يُكْفِنُهُ السَّحَابُ
شَهِيدًا نَعْتَهُ شَمْسُ الضُّحَى	شَهِيدًا نَعْتَهُ شَمْسُ الضُّحَى
وَ كَانَ عَلِيًّا وَ كَانَ حَمِيدًا	شَهِيدًا حَمَلَتْهُ أَكْفُ السَّمَاءِ

Konuşmayı daha etkili ve heyecanlı hale getirmek istediğinde mükerrer soruları tercih etmiştir, düşüncelerini özellikle bir vecize formunda ifâde etmek istediğinde ise seci tekniğiyle örülmüş tibat sanatından yararlanmıştı:

أَطْلُبُوا الْحُرِّيَّةَ الرَّوْحِيَّةَ الَّتِي تُحَصِّنُهَا الْأَدَابُ قَبْلَ الْحُرِّيَّةِ الْمَدَنِيَّةِ الَّتِي تُتَاجَرُ بِهَا الْأَحْرَابُ
Siyâsî partilerin ticaretini yaptığı medeni özgürlüklerden önce, edebiyatın güvence altına aldığı ruh özgürlüğünün peşinde olun!

إِنَّ الْمَرْءَ يَخْتَاجُ إِلَى مَنْ يُذَكِّرُهُ بِأَنَّهُ مِنْ أَبْنَاءِ الْيَوْمِ لَا بَقَايَا الْأَمْسِ، يَخْتَاجُ دَائِمًا إِلَى مَنْ يَهْمُسُ فِي أُذُنِهِ أَوْ يَضْرُخُ فِي وَجْهِهِ أَنَّكَ إِنْسَانٌ حُرٌّ لَا آلَةَ فِي يَدِهِ هَذَا وَ ذَاكَ
İnsan, dünün kalıntısı değil bugünün çocuğu olduğunu hatırlatan; onun bunun elinde oyuncak değil özgür bir insan olduğunu kulağına fısıldayan veya yüzüne haykıran birilerine daima ihtiyaç duyar.

Özellikle ilk gençlik yıllarına ait gazete yazılarında ve mensur şiir örneklerinde gözlemlenen hamasî üslup ve söz dizimindeki tonlama, konuşma ve konferans metinlerinde daha yoğun bir şekilde yer almaktadır³⁶⁰.

Reyhānī hatip sıfatıyla sadece Arap toplumunda değil, bir konferans konuşmacısı olarak İngiltere ve Amerika'daki bilimsel mahfillerde de şöhret yapmıştır. Arapça konferanslarında nispeten daha hamasî ve ses tonuna dayalı bir konuşma üslubunu benimserken, İngilizce konferanslarında daha bilimsel bir hitap tarzını, buna karşılık daha metodolojik ve objektif bir sunum biçimini tercih etmiştir³⁶¹.

³⁵⁹ er-Reyhānī, *en-Nesru 'l-'Arabī (HUTĀFU'L-EVDİYE)*, s. 201.

³⁶⁰ Cebr, *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 172.

³⁶¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu 'l-Fureyke*, s. 129.

Reyhānī'nin hayatının özellikle son 11 yılı, siyâsî, kültürel ve edebî konularda konuşmalar yapmak üzere, Arap dünyası ve Amerika arasında adeta mekik dokumakla geçmiştir. 1929-1931 yılları arasındaki ilk konferanslar turunda 54; 1937'de gerçekleştirdiği ikinci konferans turunda 105; 1939'daki son konferans turunda ise 14 konuşma yapan Reyhānī, buralarda çok farklı kesimden insanlara, topluluklara ve kültürlere hitap ederek Arap dünyasının çeşitli meselelerini Batı kamuoyuna taşımaya gayret etmiştir³⁶². Reyhānī'nin, yaşamı boyunca verdiği konferans sayısı ise 300'ü aşmaktadır.

İ. Bir Nüktedan Olarak Reyhānī

Genel anlamda Reyhānī'nin üslûbunun en belirgin özelliği, yazılarını ciddiyet ve resmîyete bütünüyle kurban etmeyerek yer yer nükte ve hicivlere de baş vurması, bu sayede okuyucunun ilgisini ve zihnini sürekli uyanık tutmaya çalışmasıdır. Bunda, eserlerini ilgiyle izlediği büyük Fransız denemecisi Voltaire'in etkisi kadar kendi nüktedan mizâcının da önemli payı vardır³⁶³.

Reyhānī'nin nüktelerinde, güldürme kadar iğneleme de belirgin bir üslup özelliğidir. Ancak bu ikinci yön, Mārūn 'Abbūd'un ifâdesiyle '*Reyhānī usûlü ironi*', onur kırıcı ve rencide edici nitelikte ağır hakaretler içermemektedir³⁶⁴. İronik ibârelerin en çok yer aldığı eser ise, Lübnan içindeki seyahatlerin anlatıldığı *Kalbu Lubnān* adlı gezi kitabıdır³⁶⁵.

Esasen, hayatına dair önemli kesitler ve ayrıntılar sunan çeşitli kaynaklara göz atıldığında, nüktedanlık ve şakanın, Reyhānī'nin çocukluğundan itibaren ön plana çıkan fitrî bir yönü olduğu hemen fark edilir. Belki de onun bu özelliğini bize en iyi anlatan örneklerden biri, henüz ilkokulda öğrenciyken, hocası Na'üm Mukerzel ile arasında geçen ilginç diyalogun tasvirinin yapıldığı şu hadisedir: Hocası Na'üm'dan yediği bir dayağın intikamını almak isteyen küçük Emîn, okulda sürekli fırsat kollamaktadır. Hocasının, alıştırmaya yapmak üzere kendisini tahtaya kaldırdığı ânı değerlendirmek ister. Na'üm, Emîn'den, tahtaya önce '*eşek*' yazmasını ister, Emîn yazar. Arkasından bu kelimenin karşısına '*Emîn*' yazmasını söyler. Küçük Emîn tebeşiri eline alır ve '*Na'üm*' yazar. Bütün sınıf kahkahadan yıkılacaktır, hocası Na'üm Mukerzel, Emîn'e, hayatında asla unutamayacağı esaslı bir dayak atar³⁶⁶.

³⁶² Reyhānī'nin kardeşi Albert, bu konferansların hangi tarihte, nerede ve hangi konuyla alakalı olarak verildiği hususundaki titiz bir değerlendirmeyi, *Feylesüfu'l-Fureyke* adlı çalışmasının son kısmına (s. 365-379) dercetmiştir.

³⁶³ er-Rāvī, s. 40.

³⁶⁴ Cuḥā, Mişāl, *Mefhūmu'l-ʿurūbe ʿinde Emîn er-Reyhānī, -Sempozium Tebliği-* (Sempozium: *Emîn er-Reyhānī -rāid nahḍavī min Lubnān-*), Dāru'l-ʿilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988, s. 79.

³⁶⁵ Maḥfūz, s. 254-255.

³⁶⁶ Dīb, s. 18; Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 19; el-Ḥaḥīb, s. 33.

Hayata ve olaylara çoğu zaman eleştirel bir perspektiften yaklaşan Reyhānī, hayatın özüne dair yakaladığı ince hakikatleri, özellikle makale türündeki yazılarına ölçülü ve dengeli biçimde serpiştirmiş, bu sayede hemen her yazısını, kontekste uygun birkaç espriyle bezemiştir. Onun bu yönünü çarpıcı biçimde ortaya koyan birkaç örneği buraya almakta yarar vardır:

a) Amerika'daki en büyük karaborsacı şirketlerden birinin sahibi olan ve değişik dünya ülkelerindeki aşırı harcamalarıyla şöhret peşinde koşan Schaub'ın, Mısır'ı da ziyaret edeceği gazetelerin manşetlerinden ilân edilir. Reyhānī, İtalyanlarca 'çilgın Amerikalı' olarak lakaplanan Schaub hakkında *Hudā* gazetesinde şunları yazar³⁶⁷:

Ey Mısır halkı! Aman dikkat, bu fırsat bin yılda bir gelir. Bu 'sonradan görme'nin yegâne amacı, para harcayarak meşhur olmak. Kendisini iyi karşılayın, davul çalın, sevgi gösterisinde bulunun. Bütün Arap gazeteleri kendisinin, otomobilinin ve köpeğinin resmini çarşaf çarşaf yayımlasın! İşte o zaman Schaub'un cebi hafifler, Mısırlı gazetecinin cebi şişer (...) Ey Mısırlılar! Sizin oraya geldiğinde Schaub'a dört elle sarılın ve sakın ola iflas bayrağını çekmeden kendisini bırakmayın. Ancak ceplerini boşalttıktan sonra, kendisine üçüncü sınıf bir bilet alın ve buraya, Amerika'ya postalayın!

b) Reyhānī, makâle yazarken tafsil ve tatvilden sakınmak gerektiği konusunu ele aldığı *el-İcāz fi'l-kitābe* adlı yazısında, 'icaz'ın, ifâde gücünde bir toplanmaya, 'tatvil'inse bir dağılmaya yol açtığını ilginç bir teşbihle ortaya koymakta, arkasından, Lübnan'ın yol şartları hakkında okurun zihnindeki olumsuz izlenimlerden yararlanarak bir nükte yapmaktadır³⁶⁸:

İcazda -ifâdenin gücünde- bir toplanma, tatvilde ise dağılma söz konusudur ve çoğu zaman yazarlar tatvile, ifâde keşmekeşine düşmekten kurtulamayarak saçmalamakta, getirdikleri deliller de cılız olmaktadır. O nedenle, bürhan çivisini tam olarak kastettiğin noktaya çak ve münâkaşa zeminini lüzumsuz gediklerle delik deşik etme! Amacına hizmet edecek en kısa ve en doğru yolu tercih et! Konuşmanda ve yazında Lübnan dağlarındaki yollar gibi olma!

c) Bilindiği gibi Reyhānī, bir dönem için, klasik Arap şiirini taklit etmekle ve şiirin modernleşmesi önünde engel teşkil etmekle itham ettiği bir grup şairi, *Entum eş-şu'arā!* adlı eserinde -kendi açısından- ciddi gerekçelerle eleştirmiştir. Benzer bir eleştiriyi ise, *Tevrat*'taki 10 Emir'den esinlenerek kaleme aldığı, ancak bu sefer, hem güldürmeyi hem de düşündürmeyi amaçladığı *‘Aşru vaşāyā li'ş-şu'arā* (*Şairlere On Tavsiye*) başlıklı on maddelik bir listede ortaya koymuştur. İronik yönü kadar, onun şiir ve şâirler hakkındaki düşüncelerini de yansıtması bakımından bu ilginç listeyi aktarmayı uygun görüyoruz:

On Emir:

- (1) Ben, lügat, senin ilahınım. Benden başka ilahın yok.
- (2) Sıbeveyh'e, Neftaveyh'e, Kisāi'ye ve bütün kardeşlerine hürmet et.

³⁶⁷ er-Reyhānī, 'Inde izin e'īdūh ileynā, (*ŞEZERĀT*), s. 80.

³⁶⁸ er-Reyhānī, *el-İcāz fi'l-kitābe*, (*ŞEZERĀT*), s. 277.

- (3) Leyla adına yalan yere yemin etme.
- (4) Yalan yere kimseyi övme.
- (5) Da'd'e, Hind'e ve kardeşlerine gerçek olmayan şeyleri isnat etme.
- (6) Ağlama.
- (7) Öldürme.
- (8) Çalma.
- (9) Kardeşinin kasidesine veya unvanlarına göz koyma.
- (10) Şiir kitabını bastırmak, yayınlamak, reklamını yapmak ve takriz yazarları mükafatlandırmak için bugünkü harçlığından biriktir³⁶⁹.

Açıka görüldüğü üzere Reyhānī, buradaki alaycı üslubun satır aralarında; dilin kullanımındaki lakaydılığı, hissedilmeyen duyguların terennüm edilmesini, gerçek dışı dramatik tasvirleri, şâirin özgünlükten yoksun oluşunu ve şâirlik etiğine yakışmayan fırsatçı eğilimleri tenkit konusu yapmaktadır.

J. Bir Panarabist Olarak Reyhānī

Arap milliyetçiliğinin en geniş ve en idealize edilmiş şekli olan panarabizm düşüncesi, hiçbir yazarın kaleminde ve dilinde, Reyhānī'ninki kadar güçlü müdafaa edilmemiştir³⁷⁰. Din adamları zümresi içinde yer almayı reddeden, bunun yerine maddî ve medeni anlamda Arap kalkınmasını sağlamak üzere, Şarkı yek vücut olmaya çağırarak Reyhānī'nin³⁷¹ Arap birliği düşüncesi, dar çerçeveden başlayıp giderek genişleyen, birbiri içine geçmiş üç aşamalı ve uzun süreli bir siyâsî proje olarak tanımlanabilir. Lübnan, Suriye ve Filistin'i içine alan birinci aşama *el-vaḥdetu's-şuḡrā* (küçük birlik), Doğu Arap ülkelerini içine alan ikinci aşama *el-vaḥdetu'l-kubrā* (büyük birlik), Batı Arap ülkelerini kapsayan üçüncü aşama ise *el-vaḥdetu'l-ekber* (en büyük birlik) olarak adlandırılmıştır.

Reyhānī, bütün Arap ülkelerini siyâsî manada tek çatı altında toplamanın, gerçekleşmesi son derece güç bir ideal olduğunun farkındaydı. Özellikle Arap yarımadasına olan seyahatinden ve yerel Arap liderlerle yaptığı görüşmelerden sonra, Arap krallarının böyle bir projeye pek de sıcak bakmadığını çok net olarak görmüştü. Bu nedenle olacak ki, 1923 senesinde Kral Faysal'a gönderdiği bir mektupta, panarabizm idealinin, diğer Arap krallarından bağımsız kalınarak realize edilemeyeceği hususunu, bir kelime oyunuyla ve biraz da sert bir üslupla ifâde etmektedir³⁷²:

³⁶⁹ er-Reyhānī, *ʿAşru vaşāyā li's-şuʿarā* (ENTUM EŞ-ŞUʿARĀ), s. 12.

³⁷⁰ Doğru, Erdinç, *Mehcer Edebiyatı ve Arap Edebiyatına Etkisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998, s. 26.

³⁷¹ ʿAbbūd, s. 239.

³⁷² er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 447.

مِنَ الْعَبَثِ بَلْ مِنَ الْحَمَاقَةِ يَا مُوَلَّيَّ أَنْ نُحَاوَلَ تَحْقِيقَ آمَالِنَا فِي وَحْدَةِ عَرَبِيَّةٍ عَنْ طَرِيقِ وَحْدَةٍ، لَا تُؤَاخِذُنِي!

Majesteleri, Arap birliği ülkümüzü, kendi kabuğumuza çekilerek gerçekleştirmeye kalkışmak, sadece abes değil, aynı zamanda ahmaklıktır da, kusura bakmayın!

Ona göre, tamamen bağımsız ve özgür ülkeler bile, birbirleriyle kaynaşmaya, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma içine girmeye kendilerini mecbur hissettiklerine göre, dünyevî başarının altın kuralı olan bu sosyal kanun; aynı kanı taşıyan, aynı dili konuşan ve aynı toprakları paylaşan Araplar için fayda temin etmekten öte bir zarurettir³⁷³.

Böylesine kapsamlı bir projede, devrim gibi radikal girişimlerin olumsuz tesirler meydana getireceğinin farkında olan Reyhānī, son tahlilde, Arap birliğini sağlayacak en etkili yol olarak eğitim ve öğretim faaliyetlerini öngörmüştür³⁷⁴. Çünkü; “Eğer bir devlet cehâletin kalelerini yıkmaz ise, cehâlet gelir, devletin kalelerini yerle bir eder. Buna engel olmak ise, ancak okullar açmakla mümkün olur”³⁷⁵. Zaten bu durum, onun, Kral ‘Abdulazîz’e gönderdiği, Suudi Arabistan’la ilgili on maddelik talepler listesinde de açıkça görülmektedir³⁷⁶:

- Büyük şehirlerde, okuma-yazma öğreten, yanı sıra, dil öğrenimi veren okulların açılması, gerektiğinde yurt dışından, özellikle Suriye ve Mısır’dan hocalar getirtilmesi.
- Suriye’den ve Mısır’dan uzman doktorların getirtilmesi, belirli merkezlerde hastane ve eczanelerin açılması.
- Önemli merkezleri birbirine bağlayan bir telgraf hattı çekilmesi.
- Riyad ve Kasım’de, haftalık da olsa bir gazete çıkartılması.
- Öğrenim görmek üzere, yurt dışına, seçme zeki öğrencilerin gönderilmesi.
- Değişik ülkelerde, Suudi Arabistan adına çalışacak temsilciliklerin açılması.

Reyhānī’ye göre, Arap birliği mefkûresi, zorla ve dışarıdan baskı uygulanarak değil, tam tersine, eğitim-öğretim yoluyla olgunlaştırılan ve içeriden beslenen bir millî bilinç sayesinde mümkün olabilirdi. Ayrıca o, Arap birliği düşüncesinin, din temeline değil, milliyet temeline oturtulması gerektiğini de savunur³⁷⁷:

Bizler, Hıristiyan ve Müslüman kimliğimizden önce Arap kimliğini; aynı şekilde, Emevî, Abbasi ve Osmanlı kimliklerinden önce de Suriyeli kimliğini taşıyoruz³⁷⁸.

Belirtmek gerekir ki, Arap birliği düşüncesini gerçekleştirmek üzere, özellikle Arap krallarla kurup geliştirdiği samimi diyalog, bazı kesimler tarafından Reyhānī’nin, İngilizler

³⁷³ er-Reyhānī, *İşrūn hücce (EL-ŞAVMİYYĀT)*, s. 163; ‘Avn, s. 95.

³⁷⁴ Cuḥā, *Mefhūmu ‘l-Şurūbe ‘inde Emīn er-Reyhānī*, s. 87.

³⁷⁵ Dīb, s. 165.

³⁷⁶ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 444-445.

³⁷⁷ Cuḥā, *Mefhūmu ‘l-Şurūbe ‘inde Emīn er-Reyhānī*, s. 88.

³⁷⁸ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 169.

lehine çalışan bir ajan olduğu şeklindeki yorumlara neden olmuştur. Ancak o, bizim de mesnetsiz olduğunu düşündüğümüz bu iddiaları her zaman kesin bir dille reddetmiştir³⁷⁹.

Reyhānī, tam anlamıyla bir Arap birliğinin sağlanması için, din ile siyâset kurumlarının birbirinden bütünüyle ayrılması gerektiğine inanmıştır. Kurumsal mânâda dine değil, din ile siyâsetin birbirine karıştırılması düşüncesine muhalif olduğunu sık sık ifade eden Reyhānī, Arap Hıristiyan ve Müslüman unsurların dayanışmasını bu iş için şart koşmuştur. Ona göre Lübnan'daki Hıristiyan Araplar, Avrupa'daki Hıristiyan dindaşlarıyla değil, Doğudaki Müslüman ırkdaşlarıyla ittifak etmelidirler. Zira, Müslüman ve Hıristiyan Araplar, isteseler de istemeseler de, birbirlerinin kardeşi durumundadır³⁸⁰.

Reyhānī'nin Arapçılık idealinin, yaşanan hayata dair pratik yansımaları da olmuştur. Örneğin kendisi, Batıda uzun yıllar yaşamasına, o kültür atmosferine yakın aşinalığı bulunmasına, hatta Amerikan vatandaşlığına geçmiş olmasına rağmen, 1933 senesinde, Beyrut'ta verdiği bir konferansında, mezun genç kızlara, çocuklarına mutlaka Arap isimleri koymaları noktasında tavsiyelerde bulunmuştur³⁸¹.

K. Bir Devrimci veya İslahatçı Olarak Reyhānī

Arap rönesansına (nahḍa) duyulan ihtiyaçtan da anlaşılacağı üzere, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başları, Arap dünyası için tam bir teslimiyet ve uyuşukluk dönemi idi. Kolektif şuurun millet ölçeğinde felce uğradığı bu dönemde, Cemâleddin Afgānī (1839-1898)³⁸², Muhammed 'Abduh, Mustafa Kāmil (1874-1908)³⁸³, Kāsım Emīn (1863-1908)³⁸⁴ ve 'Abdullah Nedīm gibi sosyal devrimci nitelikleri ön plana çıkan ıslahatçı bir kuşak da yetişmişti³⁸⁵. Reyhānī, Arap nahḍa hareketine yön veren bu mütemayiz şahsiyetlerin yenilikçi ve ıslahatçı fikirleriyle daha Amerika'da bir gençken tanışmıştı.

³⁷⁹ er-Reyhānī, *Mulūku'l-ʿArab*, s. 115.

³⁸⁰ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 604.

³⁸¹ Cuḥā, *Mefḥūmu'l-ʿurūbe ʿinde Emīn er-Reyhānī*, s. 89.

³⁸² İran doğumlu Afganistanlı reformist ve düşünce adamı. İslam Dünyasının hemen bütününtü, Uzak Doğuyu ve çoğu Avrupa başkentlerini gezdi. Tükenmek bilmeyen enerjisiyle, İslam toplumlarının reforma olan ihtiyacına vurgu yaptı. Paris'te, Mısır'daki öğrencilerinden Muhammed 'Abduh'la birlikte *el-ʿUrvetu'l-vuṣṣā'*yi çıkardı.

³⁸³ Mısırlı sosyal ve siyasal reformcu. Yazılarını önce *el-Mueyyed* ve *el-Ehrām*'da, daha sonra 1900 senesinde kendisinin kurduğu *el-Livā'*da yayınladı. Mısır'ın toplumsal ve milliyetçi uyanışında büyük rolü olmuştur.

³⁸⁴ Mısırlı sosyal reformist ve aynı zamanda Arap toplumunun ilk modern kadın hakları savunucusu. *Tahrīru'l-mer'e* ve *el-Mer'etu'l-cedīde* adlı eserlerindeki görüş ve yorumlarıyla, İslam Dünyasındaki - özellikle de Mısır'daki- entelektüel çevreleri etkilemeyi başarmıştır.

³⁸⁵ er-Rāwī, s. 80; Belki de yukarıda sayılan bu isimlere, klasik dönemden Hz. Muhammed ve Ebu'l-ʿAlā el-Maʿarrī gibi önde gelen Arap şahsiyetlerini de eklemek gerekecektir. Çünkü Reyhānī'ye göre bu şahsiyetler, özellikle radikal yönleriyle, içinde yaşadıkları toplum nezdinde daima devrimci birer kişilik olarak kabul edilmişlerdir. Bakınız: Maḥfūz, s. 248.

Bununla birlikte, adı geçen kişilerden farklı olarak Rousseau, Huxley, Carlyle, Henry Thoreau (1817-1862)³⁸⁶ ve Voltaire gibi batıdaki sosyal değişim ve dönüşüm hareketlerinde önemli ağırlığı bulunan seçkin şahsiyetlerin fikir ve felsefelerini de yakından takip etmekteydi³⁸⁷. Carlyle'ın *The French Revolution* adlı kitabını eleştirel bir yaklaşımla okurken sayfa kenarına düştüğü şu notlardan, onun devrimci ve dönüştürmecî kişiliği hakkında bir fikir edinebilmekteyiz: “*Tarihi olaylar ve gelişmeler karşısında tarafsız kalınamaz. Eğer öncü olmak istiyorsan tarafsız değil, bilakis mutaassıp ve ısrarlı olmalısın!*”³⁸⁸.

İşte bütün bu alt yapı Reyhānī'ye, hem engel tanımaz bir özgüven duygusu sağlamış, hem de derin bir gaflet uykusunda yatan Arap dünyasını uyandırma çabasında kendisine güçlü bir motivasyon kaynağı teşkil etmiştir³⁸⁹. Esasen ‘devrim’i, hayatın içinde hep var olan ve durmadan işleyen bir prensip olarak tanımlayan Reyhānī'ye göre³⁹⁰, Arap dünyasının bir takım köklü ıslah veya reform projelerine ihtiyacı olduğu düşüncesi, daha 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren onun zihninde bir ideal olarak zaten vardı³⁹¹. İlk hikâyeleri arasında yer alan *Jahan (Cihān)*'da dahi, baş kahraman Cihān'a biçilen rol, yenilikçi ve devrimci bir karakter özelliğini yansıtmaktadır. Kezâ, içinde yaşadığı toplumu yeni ve modern bir formata dönüştürme çabası içinde olan Cihān'ın kaleme aldığı kitabın *el-Ummetu'l-cedīde (Yeni Millet)* adını taşıması da³⁹², Reyhānī'nin bu konudaki hedeflerini ortaya koymaktadır.

1906 senesinde, bir arkadaşına yazdığı mektupta yer alan satırlarda, onun, güçlü bir özgüven duygusu ile kendisini ‘reformist’ olarak tanımlamaktan büyük bir haz aldığını görmekteyiz³⁹³:

Ben bu halkın doktoru, hatta cerrahiyim; yanımda acı ama şifalı bir ilaç var. Ağrı kesiciler artık işe yaramaz. Toplumun bünyesindeki tümör artık iyice karardı ve operasyonla alınması kaçınılmaz oldu.

Kendisindeki bu öz güvene ilâve olarak, Tevfik Yüsun ‘Avvād da, fizyonomisini incelediği yazısında, Reyhānī'nin elini beli üzerine koyduğu duruşun tipik ‘devrimci’

³⁸⁶ ABD'li filozof ve yazar. Toplumsal sınıflar arasındaki dengesizliği konu edinen çalışmalarıyla tanınmıştır.

³⁸⁷ Bāsım, s. 106.

³⁸⁸ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 28-29; Reyhānī, bu konudaki düşüncelerini *Nubze fi's-sevratı'l-Feransiyye* adlı eserinde detaylı bir şekilde izah etmiştir.

³⁸⁹ er-Rāvī, s. 80.

³⁹⁰ Söz konusu tanımın orijinal şekli şöyledir:

لَا مَهْرَبَ لِلْأُمَّةِ مِنْ هَذِهِ الرُّوحِ، رُوحِ الثَّوْرَةِ النَّاشِطَةِ فِي كُلِّ مَكَانٍ وَ فِي كُلِّ زَمَانٍ وَ هِيَ عَامِلَةٌ دَائِمًا إِذَا خَفِيَ وَ إِذَا ظَاهَرَ،
إِذَا هَادَتْ وَ إِذَا هَامَجَتْ، إِذَا بَاتَتْ وَ إِذَا هَادَمَتْ

er-Reyhānī, *el-Kavmiyyāt*, Dāru'l-cil, Beyrut, tsz., s.84-85; *Murtekezātu'l-fikri's-siyāsī 'inde Emīn er-Reyhānī (Kitābu kaḍāyā 'Arabīyye fi'l-edeb ve't-te'lif ve't-terceme* adlı kitap bünyesindeki bir makaleden), 1. Baskı, el-Muessesetu'l-'Arabīyye li'd-dirāsāt ve'n-neşr, Beyrut, 1993, s. 66.

³⁹¹ 'Avn, s. 67.

³⁹² er-Rāvī, *Hārice'l-ḥarīm (EL-ḲİŞŞA VE'R-RİVĀYE)*, Dāru'l-cil, Beyrut, s. 219.

³⁹³ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 97.

pozisyonu' olduğuna dikkat çekmektedir³⁹⁴. Ancak bizim kanaatimize göre, onun bu duruş biçimi, anlatıldığı şekliyle devrimci bir kişiliğin fizik ölçülere yansımından değil, sağ kolundaki nevrin rahatsızlığının yol açtığı fiziksel bir arızadan kaynaklanmaktadır.

Reyhānī'nin devrimci kişiliğinin ana çizgileri, telif faaliyetine başladığı ve yaşı için oldukça erken sayılabilecek bir tarihte, 1898 senesinde belirmeye başlamıştır. Bu ilk dönemdeki (1898-1904) devrimci kişiliğini besleyen kökler, Amerika'ya ilk gidişinden hemen sonra etüde başladığı sayısız önemli temel referansı içine alan zengin bir repertuarın yanı sıra³⁹⁵, fiili müşahedelerden elde ettiği tecrübeler sayesinde de desteklenmekteydi. Şimdi Reyhānī'nin, bu ilk dönemdeki devrimci kişiliğinin daha çok hangi temel konular ekseninde döndüğü hususu tartışılacaktır. Söz konusu döneme bakıldığında, Reyhānī'nin sosyal, dini ve edebî olmak üzere eleştirilerini üç ana konuda yoğunlaştırdığını müşâhede etmekteyiz:

1) Sosyal Konulardaki Başkaldırısı

Amerika'da, iki farklı dünyanın (Doğu ve Batı) insanlarını aynı anda gözlemleme fırsatı bulan Reyhānī, çok genç yaşlardan itibaren sosyal meselelerle ilgilenmeye başlamıştır. Çeşitli meslekler hakkındaki değerlendirmesi, Reyhānī'nin, içinde yaşadığı toplumun önemli bazı sorunlarıyla ne kadar yakından alakalı olduğunu gösteren en çarpıcı işaretlerdir. O, çeşitli yazılarında, Amerikan toplumunun küçümseyip horladığı seyyar satıcı ve işportacı (صاحب الكششة) sınıfına duyduğu sempatisini dile getirir, bu insanları basit görenleri eleştirir³⁹⁶. Ama aynı zamanda bu sektörde çalışanların baş vurduğu hile ve numaraları da tenkit etmekten geri durmaz.

Bunun yanında Reyhānī, Osmanlı Devleti'nin önemli bir istihbarat kaynağı olan '*mektupçuluk*' mesleğini, yanı sıra, basın işlerindeki sansür işleriyle ilgilenen '*matbûât murâkipleği*'ni, hatta Batıda yaklaşık olarak aynı fonksiyonu gören '*Kilise teftiş heyeti*'ni dahi eleştirir³⁹⁷. Ancak işâret etmek gerekir ki, Reyhānī'nin, imparatorluk bünyesinde geniş bir sansür ve teftiş uygulaması yürüten Osmanlı Devleti hakkındaki bu düşüncesi, kısa bir süre sonra değişmiştir. Çünkü Reyhānī, Suriye kolonisindeki gazetelerin ve yazarların birbirleri hakkındaki karalama kampanyalarına ve didişmelerine şahit olmuş, bunun neticesinde, özgürlük

³⁹⁴ *Dirāse min menşūrāti ittiḥādī 'l-kuttābi 'l-ʿArab* (1999), *Emin er-Reyhani*, www.awu-dam.org (14.09.2002).

³⁹⁵ Bu eserlerin en önemlileri, bu tezin, '*Reyhānī'nin Fikir Dünyasını Besleyen Kaynaklar*' başlıklı bölümünde kısmen verilmeye çalışılmıştır.

³⁹⁶ er-Reyhānī, *ed-Devvār*, (*ŞEZERÂT*), s. 41.

³⁹⁷ er-Reyhānī, *el-Mektubcî ve 'l-murākib (I-II)*, (*ŞEZERÂT*), s. 44-52; Özetle Reyhānī, sırtını despotik bir idareye dayayan '*mektupçu*'nun siyâsî manada yaptığı baskıyı, '*murākib*'in, sırtını Edebiyata dayamak suretiyle yaptığını; son tahlilde her iki tutumun da yanlış olduğunu ifade etmektedir.

talebiyle Amerika'ya göç eden hemşehrilerini, hürriyeti kötüye kullandıkları için tenkit etmek durumunda kalmıştır³⁹⁸.

Şimdi anlıyorum ki Osmanlı Devleti basına sansür uygulamakta çok haklı imiş. Keşke Sultan Abdülhamit buraya, New York'a da bir mektupçu gönderse!

Reyhānī, Amerika'daki yerel basını da, medyayı bir düello aracı olarak kullanmak istemesi ve bu alanı bir savaş arenasına çevirmesinden dolayı sert biçimde eleştirir. Medya patronlarını, nüfuz ve servet sahibi kişi ya da makamlara dalkavukluk etmekle, dolayısıyla, kamuoyunun ikiye bölündüğü konularda objektif olamamakla suçlar. Bazı haberlerin yayınlanması veya yayınlanmaması için ödenen yüksek meblağlı rüşvetleri, şahsi menfaatlerin kamu menfaatine öncelenmesi gerekçesiyle sert dille eleştirir. Yine söz konusu medyayı, halkın dini, mezhebi ve etnik farklılıklarını ön plana çıkarmak suretiyle sosyal kamplaşmalara zemin hazırlaması dolayısıyla da tenkit konusu yapar.

Özellikle bu son konuyla ilgili olarak, *et-tesāhulu'd-dīnī* başlıklı konferansının, yakın ve uzak çevresinde derin yankılar uyandırdığına ve geniş bir kamuoyu üzerinde müspet etkiler yarattığına işâret etmek gerekir. Daha sonra müstakil bir kitapçık halinde defalarca basılan bu metin, genç Reyhānī'nin, din konusundaki genel kabul ve yaklaşımlara olan muhalefetini, daha doğrusu devrimci-değişimci kişiliğini gösteren önemli bir belge niteliğindedir. Bu konu, 'Reyhānī'nin Çeşitli Konulara Dair Önemli Düşünceleri' bölümünde ve 'Dini Hoşgörü ve Dinlerarası Diyalog' başlığı altında ayrıca detaylı olarak işlenmiştir.

Yine Reyhānī'nin o yıllarda şiddetle karşısında olduğu toplumsal kabullerden biri de, insanları, kazanılmış şahsiyet yerine verilmiş şahsiyet sahibi kılan, boş, sahte lakap ve unvanlardır. Şeref kavramının, ata ve dededen tevarüs yoluyla değil, aksine insanın öz çabasıyla elde edilen bir meziyet olduğunu savunan Reyhānī, teoloji alanında 'Dr.' unvanı alabilmek için para ödeyen bazı Amerikalı papazları sert biçimde eleştirir. Reyhānī'ye göre tevârüs yoluyla elde edilen lakap veya unvan, miras yoluyla gelen mal gibidir; zahmet çekilmeden hasıl olduğu için kolay zâil olur³⁹⁹.

2) Dini Konulardaki Başkaldırısı

Reyhānī, Amerika'daki ilk gençlik yıllarında, henüz 27 yaşındayken kaleme aldığı *el-Muhālefetu's-sulāsiyye* adlı fabl türü eseri ile, dini konularla ilgili devrimci yaklaşımını ön plana çıkarmış görünmektedir. O yıllarda eserlerini en çok okuduğu isimler arasında Darwin, Hugo, Rousseau ve Voltaire gibi devrimci ve değişimci yönü ağır basan şahsiyetlerin bulunması, dini konulardaki görüşlerinin referansları hakkında bize -yüzeysel de olsa- bir fikir

³⁹⁸ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 30.

³⁹⁹ er-Reyhānī, *Dāu'l-elķāb (I)*, (*ŞEZERĀT*), s. 78; Benzer değerlendirmeler için ayrıca bkz: *el-Hazz ve'l-iktisāb*, (*ŞEZERĀT*), s. 17.

verebilmektedir⁴⁰⁰. Söz konusu kitabında yer alan kanaatleri, kısmen ‘*Emîn er-Reyhānî’nin Arapça kaleme aldığı eserleri*’ bölümünde, detaylı olarak da ‘*Din Konusundaki Görüşleri*’ başlığı altında incelendiğinden, burada ayrıca zikredilmeyecektir.

3) Siyâsî Konulardaki Başkaldırısı

Reyhānî’ye göre, teslimiyetçilik ve yanlış tevekkül anlayışı, Doğu toplumlarını ve Arap milletini kayıt altına alan, onları, medeniyet yarışında diğer milletlerin gerisinde bırakan en temel sosyal hastalıkların başında gelmektedir. *Bi kadā ve kader (Takdîr-i İlâhî)* adlı kısa hikâyesindeki ana tema bu olduğu gibi, başka bazı yazılarında da söz konusu çarpık toplumsal kabule ve algılayışa yönelik eleştirilerini sürdürmüştür. *er-Reyhānîyyât*’taki en uzun makalelerden biri olan *el-Ahlak* başlıklı yazısında, Doğu ve Arap toplumlarına yönelttiği temel eleştiri noktası ilginç bir benzetme ile ortaya konmuştur:

Allah kuşa kanat vermiştir, uçsun diye. Yoksa yeis bataklıklarında debelensin, kaza ve kader kayalıklarına çarparak onları kırsın diye değil. Doğu insanının akıl ve ruh kanatları hala var ve sağlam, ama bağlanmış durumda. Bu kanatlar, kanaat, teslimiyet, yanlış kaza ve kader anlayışı, despot rejimler, mutlak dini otorite, gelenek ve görenek gibi prangalarla bağlanmıştır. Söz konusu bağlar, özellikle de kadını bağlamıştır. Doğu kadını bu bağlardan kurtarın, Doğunun bütün kelepçeleri çözülecektir⁴⁰¹.

Aynı yazısında Reyhānî, sözü özellikle Müslüman camiaya da getirmekte ve bir zamanlar Müslümanların başarılarının en büyük amili olan kaza ve kader telakkisinin, günümüzde bu camianın geri kalmışlığının önemli faktörleri arasında yer aldığına dikkat çekmektedir.

Reyhānî, yanlışlıkların düzeltilmesine toplumdan ve toplumu oluşturan bireyden başlamak gerektiğine inanıyordu. Ancak toplum ağacının bütün dal ve yapraklarını bir kanser hücre gibi saran cehâlet ve hurâfe mikroplarıyla baş etmenin bir ütopyayı gerçekleştirmekten daha kolay olmadığını da farkındaydı⁴⁰². Bu nedenle o, her zaman için, toplumun uyarılmasında ve yönlendirilmesinde -uygulamada değilse de en azından söylemde- devrimci sayılabilecek nitelikte sert bir üslup kullanmak gerektiğini savunmuştur. Bu cümleden olarak, önce *el-Muhâlefetu’s-şulâsiyye* adlı sembolik hikâyesinde, arkasından *el-Mukārî ve’l-kāhîn* adlı kısa hikâyesinde kilise otoritesine ve din adamlarının nüfuzuna şiddetle karşı çıkmış, bu zümrenin toplum üzerindeki baskısını ve gayr-i meşru kazanç biçimini sorgulamıştır⁴⁰³.

⁴⁰⁰ Bkz. Cemîl Cebr’in, *el-Muhâlefetu’s-şulâsiyye* için yazdığı sunuş yazısı, s. 9-10.

⁴⁰¹ er-Reyhānî, *el-Ahlak (REYHÂNİYYÂT)*, s. 207.

⁴⁰² er-Râvî, s. 81.

⁴⁰³ a.g.e., s. 82; Abdulmesîh el-Ĥaddād’ın ifâdesine göre, Cübran’la yollarının ayrılmasına sebep olan şey de, Reyhānî’nin bu konudaki radikal tutumu olmuştur.

Genel olarak Reyhānī, yazılarında, yıkan değil, onaran bir devrimci kişiliği ve fikirleriyle çıkmaktadır karşımıza. O, radikal adımlar atarken, yeni muhtemel sorunlar yaratmamayı hedeflemiş, kendisini bu yönüyle tanımlarken de oldukça ihtiyatlı bir dil kullanmıştır⁴⁰⁴:

Ben; Arap'ım, Doğuluyum, devrimciyim. Dilim itibariyle Arap, ruhum itibariyle Doğulu ve zihniyetim itibariyle de devrimciyim. Türklere antipati duymayan bir Arap, Batıyı tahkir etmeyen bir Şarklı ve yasalar kadar Kâbe gibi dinsel motifleri de önemseyen bir devrimciyim.

Bununla birlikte, nadiren de olsa, bir takım ıslahatçı görüşlerini, sertlikten yana tavır alan radikal söylemlerle ifâde ettiği de olmuştur. “Devrim” kavramını, inkılap hareketinin eli ya da uygulayıcı aracı olarak gören Reyhānī'ye göre⁴⁰⁵, toplumların yenileşme ve ıslahat projeleri, tıpkı doğum vakaları gibi kaçınılmaz olarak sancılı ve kanlı süreçlerdir⁴⁰⁶:

Tabii, kanlı bir devrim, hepimizi hayat sahiline atar. Çocuk doğarken ağlar, anne feryat eder. Her doğumda mutlaka kan ve inleme vardır. İşte, toplumdaki devrimler de birer doğum gibidir (...) Ana ve millet, her ikisi de doğum esnasında o büyük ızdırabı yaşar.

Geçmişe olan bağlılıklarının sıkı olması dolayısıyla, Reyhānī, Doğu toplumlarında bazı konularda radikal adımlar atmanın Amerika ortamına kıyasla çok daha zor olduğunun bilincinde idi. Bu nedenle yine de o, Renan'ın Batıda yaptıklarının bir benzerinin Doğuda da mutlaka gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu⁴⁰⁷. Ancak, şartları henüz olgunlaşmamış, ruhu itibariyle toplumun tarihsel genlerine tezat teşkil eden ya da sağlıksız kültürel aşılama anlamını taşıyan motamot bir inkılap hareketi, kaçınılmaz olarak başarısızlığa mahkumdur⁴⁰⁸:

Devrimsel hareketin araçları, milletlerin gelenek ve göreneklerine, kalkınmışlık düzeylerine göre değişir: Mesela bugün Amerika'da bu inkılap hareketi balta ve kazmayla, Fransa'da kalem ve mürekkeple, İngiltere'de ölçü ve hesapla, Almanya'da mikroskopla ve Rusya'da dinamitle yürütülmektedir. Halbuki bizler, kalem ve mürekkebi denedik ancak mukallit olmaktan öteye gidemedik; ölçü ve hesabı denedik, lüzumsuz yere vakit kaybetmekten kendimizi alamadık. Mısır ve İstanbul'da kurşuna, Hindistan'da dinamite sığındık, bunlarda da mücrim durumuna düştük. Barışçıl devrimi denedik hata ettik; kılıcı, topu denedik hem saptık hem de saptırdık. Hasıl-ı kelim, devrim silahı bizde, gerekli şartları henüz yeterince olgunlaşmış bir vasita değil.

Reyhānī, toplumun ıslahına dönük projelerini *Işlāhu'l-umme (Toplumun Islahı)* adlı makalesinde özetlemiştir. Buna göre, önce toplumun temel taşı olan bireyin gerçek bir eğitim

⁴⁰⁴ es-Şevratu'l-ḥakīkiyye (REYHĀNĪYYĀT), s. 129; Bāsim, s. 104; 'Avn, s. 73.

⁴⁰⁵ Albert er-Reyhānī, *Murtekezātu'l-fikri's-siyāsi 'inde Emin er-Reyhānī (Kitābu kaḍāyā 'Arabiyye fi'l-edeb ve't-te'lif ve't-terceme* adlı kitap bünyesindeki makaleden), s. 66.

⁴⁰⁶ er-Reyhānī, *Şadīkī el-e'azz (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 227.

⁴⁰⁷ er-Reyhānī, *Ḳalbu Lubnān*, s. 385; Ebī Fāḍıl, II, s. 432.

⁴⁰⁸ er-Reyhānī, *el-Ḳavmiyyāt*, s. 84-85.

sürecinden geçmesi gerekmektedir. Bu süreçte bireye şu on temel nitelik, bir ahlak olarak mutlaka kazandırılmalıdır⁴⁰⁹:

Özgüven, hayatın değeri, hüsn-ü zan, irade hürriyeti, edebî cesâret, köhnemiş inanç ve geleneklerin tasfiyesi, açık sözlülük, söz ve davranışlar arasında uyum, adalet sevgisi ve merhamet, siyasette ve edebiyatta hizipçilikten uzak durma.

Reyhânî'nin 1905 senesinde kaleme aldığı bir makalede yer alan şu cümleler ise, toplumu dönüştürmek istediği formata önce kendi kişiliğindeki ıslah girişimiyle başladığını gösteren çarpıcı bir belge niteliği taşımaktadır⁴¹⁰:

Şan ve şöhretten, servet ve zenginlikten, huzur ve keyiften başka bir ideal peşindeyim. İlk idealim, işlerimde sade, sözlerimde doğru, görüşlerimde isabetli, davranışlarımda doğal; kısacası akli ve kalbi temiz, yapmacıktan ve gösterişten, korkaklıktan ve türkeklikten, riyâdan ve yalandan uzak bir insan olabilmek ve hayat yolunda karşıma çıkan güçlüklerle sabır ve metânetle karşı koyabilmek.

Sosyal değişim ve dönüşüm hareketleriyle ilgili olarak Reyhânî'nin savunduğu temel ilkelerden biri de, ıslahatın merkezden muhite, yani bireyden topluma doğru bir seyir takip etmesidir⁴¹¹:

فِي إِصْلَاحِ الْفَرْدِ إِصْلَاحِ الْأُمَّةِ، وَ فِي تَهْدِيبِ الشَّعْبِ إِصْلَاحِ الرِّوَسَاءِ وَ الْحُكَّامِ

Birey ıslah olunca toplum da ıslah olur, halk ahlâkî bakımdan terbiye olunca –kanun koyucu hükümündeki- idâreci zümreler de ıslah olur.

Ona göre inkılaplar, her şeyden önce halk tarafından benimsenmek koşuluyla başarılı olabilir. Bu noktada Reyhânî, “*Sade hürriyeti ilan ile bir şey çıkmaz/Fikr-i hürriyeti hazmettiniz halka biraz*” diyen Mehmed Akif Ersoy’un ıslahatları ve değişimleri yorumlayış biçimine⁴¹² paralel bir duruş sergilemektedir. Reyhânî’ye göre, bunu temin etmenin en garantili yolu ise, halkı, niçin yeni düzenlemelere gereksinim duyulduğu noktasında ikna etmekten geçer. Bu açıdan bakıldığında, Reyhânî'nin, 1900’lü yıllardaki Şark bünyesinin, sosyal ve siyâsal alandaki köklü değişikliklere henüz tam anlamıyla hazır olmadığı görüşünü savunduğu görülmektedir⁴¹³.

Sosyal değişimlerde bireyin irade ve iknasını esas alan bu yaklaşımın yanı sıra, toplumsal geleneklerin modifikasyonu konusunda da Reyhânî, yerleşik geleneklerin kökten ve

⁴⁰⁹ cAvn, s. 75; er-Rāvî, s. 84.

⁴¹⁰ er-Rāvî, s. 85.

⁴¹¹ Bâsim, s. 106; er-Reyhânî, *er-Reyhânîyyât*, s. 16.

⁴¹² Aynı temayı işlediği benzer mısralar için bkz. Ersoy, Mehmed Akif, Safahat, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Şule Yayınları, İstanbul, 1999, s. 320-404

⁴¹³ er-Reyhânî, *Hel yumkin işlâhu’ş-Şark (ŞEZERÂT)*, s. 217.

toptan değiştirilmesine itiraz etmekte, bunun yerine, ilgili konularda tadil ve ıslaha gidilmesini önermektedir⁴¹⁴.

Hāriş Tāhā Vādī'ye göre Reyhānī, Muhammed ʿAbduh'un İslam dünyasında gerçekleştirmek istediği din alanındaki reform hareketinin Hıristiyan Araplar içerisindeki temsilciliğine soyunmak istemiştir. Tıpkı ʿAbduh gibi o da, insanları dinin özüne dönmeye, din müessesesini servet kapısı yapmaktan çıkarmaya, dinin orijininde yeri olmayan görüşleri bertaraf etmeye çağırmıştır⁴¹⁵.

Reyhānī, toplumsal dönüşüm ve değişim sürecine katkı sağlayan iki faktör, ıslahat ve siyâset faktörleri arasında derin ve esaslı farklılıklar bulunduğuna işâret etmekte, aralarında çeşitli açılardan yaptığı mukayese sonrasında tercihini birinciden yana koymaktadır. Buna göre, her şeyden önce reformist veya ıslahatçı, toplumda yapacağı düzenlemeleri, halkın günübürlük hesaplarından kaynaklanan reaksiyonlarını dikkate almadan yapar. Halbuki politikacı, hemen her iş için filan dostun, filan ahababın, filan liderin görüşlerini almak, temayüllerini hesaba katmak durumundadır. İkinci olarak, reformist, işte doğruluğu, fikrî ve vicdanî konularda tam bir özgürlüğü prensip edinirken, politikacı, kendisinden makamca daha yüksek olana hizmet için tüm bu asli değerleri bir kenara iter. Üçüncü olarak ise, reformistte köylünün saflığı, çiftçinin dürüstlüğü ve sabrı varken; politikacının kaypak kişiliğinde tilkinin kurnazlığı, bukalemunun döneklıği vardır⁴¹⁶.

L. Bir Aktivist Olarak Reyhānī

Milli meselelere yaklaşım konusunda Cubrān'la Reyhānī arasında ciddi bir üslup farkı olduğu bilinmektedir. Cubrān, I. Dünya Savaşı yıllarında Suriye ve Amerika'daki Arap toplumunu yazı ve şiirleriyle duygusal bakımdan etkilemeye ve bu suretle milletine hizmet etmeye çalışırken, Reyhānī tamamen farklı bir yöntem izleyerek Suriye meselesinin siyâsî ve uluslararası düzeyde çözüme kavuşturulması, bunun için dünya çapında geniş ölçekli bir kamuoyu oluşturulması yönünde girişimlerde bulunmuştur⁴¹⁷. Onun bu girişimci tutumu, Filistin meselesi bağlamında Amerika başbakanı Theodore Roosevelt ve Papa 15. Benedictus'la yaptığı görüşmelerden de anlaşılmaktadır.

⁴¹⁴ er-Reyhānī, *ʿIzatu ra'si's-sene (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 82.

⁴¹⁵ er-Rāvi, s. 83.

⁴¹⁶ er-Reyhānī, *Makkenī, er-Raculu's-siyâsī (ŞEZERĀT)*, s. 202.

⁴¹⁷ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 90.

Kolundaki neyrit rahatsızlığı sebebiyle Amerikan ordusuna katılmadığı için son derece üzülen Reyhānī'nin, Amerika'daki Suriyeli göçmenleri savaşa teşvik ederken kullandığı hamasi üslup da dikkat çekicidir⁴¹⁸:

Ruhumda olan bitenleri bilseydiniz, üzüntümün boyutunu anlayabilirdiniz. (...) Üzüntüm, tahakkuku imkansız bir arzunun eseri. Ancak o arzu, sizler cephedeyseniz size refakat edecek, kahramanların, hak ve hürriyet şehitlerinin yanında düşmanla çarpışacak. (...) O kader ki, bütün sinirsel rahatsızlıkları bana karşı harekete geçirdi. Sağlıklı olmayı hiçbir zaman, bu gün olduğu kadar çok temenni etmemiştim. Sıhhatli ve kuvvetli insanları da hiçbir zaman, bu gün olduğu kadar çok kıskanmamıştım.

Bir çok Arap kralı, prensi ve devlet adamının güven ve prestijini kazanan Reyhānī'nin aktivist tarafı, iki idareci şahıs arasındaki ihtilafların giderilmesi çabalarında da kendisini gösterir. Bu yöndeki çabalarının en çarpıcı olanı, 1924 senesinde Hicaz emîri Kral Hüseyin ile Necid hakimi 'Abdul'azîz es-Su'ud arasındaki ihtilafın bertaraf edilmesinde ortaya koyduğu performanstır. 22 Ocak 1924 tarihinde Cidde'den Sultan 'Abdulazîz'e gönderdiği mektupta yer alan şu satırlarsa, onun Kral Hüseyin ve Sultan 'Abdulazîz nezdindeki siyâsî nüfuzunu göstermesi bakımından oldukça kayda değerdir⁴¹⁹:

Askerler, ben Suriye'den geldiğimden bu yana savaş için kılıçlarını çekmiş bulunuyorlar. Bu arada ben de, herhangi bir çarpışma olmaması için bütün siyâsî nüfuzumu kullanmaya çalışıyorum. (...) Buradaki halk sözümü dinledi, ve eğer çarpışırlarsa, Kral ve Sultan arasında tesis etmeye çalıştığım uzlaşma ortamının tamamen yok olabileceği endişemi benimle paylaşmaya başladılar.

M. Bir Özgürlükçü Olarak Reyhānī

Reyhānī, hayatı, baştan sona bir özgürlük mücadelesi olarak görür. Ona göre toplumsal hayatın her evresi, bireyin özgürlüğünü kısıtlayan küçük veya büyük engellerle doludur:

Küçüklüğümde ders hocasının kölesi olduğumu hatırlıyorum. Sonra kendimi bu kölelikten kurtardım, bu sefer de Amerika'daki babamın ticarethanesinde köle oldum. Yine kavga ettim, karşı geldim ve ebeveynimin tasallutundan da kurtuldum. Ancak şimdi özgür müyüm sanki?! Şimdi gazetelerde yazıyorum, ancak düşündüğüm şeyleri yazabilmem mümkün mü? Ben gazete patronunun ve cahil halkın esiri değil miyim?

Özgürlükçülük, bir ideal olarak Reyhānī'nin bir çok alandaki düşüncelerini etkilemiştir. Siyâsî anlamdaki özgürlükçülüğü, Arap unsurunun Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması; dini anlamdaki özgürlükçülüğü, din ve mezhep esaslarına dayalı parçalanmışlığa neden olan dinsel taassubun bertaraf edilmesi; edebî anlamdaki özgürlükçülüğü ise, kural ve kaidelere bağlı klasik şiir tarzından serbest nazma intikal yönündeki düşüncelerini doğurmuştur⁴²⁰. Reyhānī, bütün bu farklı alanlardaki özgürlükçü düşüncelerini, *el-Muhālefetu's-sulāsiyye*'den başlamak üzere, *el-*

⁴¹⁸ a.y.

⁴¹⁹ a.g.e., s. 111.

⁴²⁰ Dİb, s. 160-163.

Mukārī ve 'l-kāhin' de, *Zenbeḳatū'l-Gūr* da, *Ḥārīce 'l-ḥarīm* de, *Entum eş-şu'arā'* da ve diğer pek çok eserinde temel bir konu olarak ele almıştır. Muhtemelen bu sebepten ötürü, Arapça'ya '*eş-şiru'l-menşūr (free verse)*' olarak çevrilen şiir türü, kural ve kaideleri devre dışı bırakan serbest biçimiyle, yapısındaki '*serbest: free*' oluşu dolayısıyla Reyhānī'nin ilgisini çekmiş olmalıdır⁴²¹.

Osmanlı dönemindeki istibdat siyaseti ile Fransa'nın manda siyasetini mukayese ettiği *Beyne'l-ahdeyn* adlı konferans metni, milliyetçilik damarından beslendiğini gösteren özgürlük anlayışının, seci, aliterasyon ve tıbak gibi söz sanatlarıyla etkili kılındığı bir meydan okumadır aynı zamanda. Ancak bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'na siyâsî bakımdan sert biçimde yüklenen Reyhānī'nin, din noktasında, Osmanlı Devleti'ni son derece hoşgörülü bulduğuna, hatta bu yönüyle Amerika ile Osmanlı Devleti arasında benzerlikler kurduğuna da işaret etmek gerekir⁴²².

1935 senesinde yapılan bir ankete verdiği cevap, onun, hangi alanlarda ve ne maksatla özgürlük talep ettiğini net bir biçimde yansıtmaktadır⁴²³:

Hayattaki hedefim: Yazılarım, konferanslarım ve eylemlerim aracılığıyla, insanoglunu, cehâlet, yoksulluk ve korku prangalarından kurtarmak; onun ıstıraplarını hafifletmek; dinî inançlara ya da siyâsal ve sosyal öğretilere nüfuz etmiş batıl itikatları bertaraf etmektir. (...) Bunu gerçekleştirmeme yardımcı olacak şeylerse; her türlü tarafgirlikten, taassuptan ve şahsi çıkarlardan soyutlanmış özgür bir düşünce, özgür bir araştırma ve özgür bir ifade imkanıdır.

Dini ve sosyal alanlarda köklü değişmelerin mümkün olabilmesi, öncelikle bireyin ve bireylerden oluşan toplumun gerçek manada özgürleşmesine bağlıdır. Ancak bu özgürleşme sürecine bizatihi toplumun kendisi aktif biçimde katılmalı ve mesele sadece bir takım ıslahatçıların ya da siyâsî kadroların inisiyatifine havale edilmemelidir. Reyhānī'ye göre toplumlar, dış müdahalelere ihtiyaç duymaksızın, öncelikle kendi iç dinamikleri aracılığıyla özgürlüğü talep etmeli ve onu sağlamalıdır. Böylesi bir yaklaşım, maddî yönüne ilâve olarak daha önemli bir özgürlüğü, ruhî ve mânevî özgürlüğü de garanti eder⁴²⁴. Reyhānī, harici bir desteğin güdümündeki özgürlük ve değişim hareketleri yerine, yerel taleplerin seslendirdiği ve desteklediği reform süreçlerinin daha sağlıklı olacağını şu veciz cümlede ifade etmektedir⁴²⁵:

يَلْزَمُنَا صَلاَحٌ، لَا إِصْلاَحٌ

Bize gerekli olan, ıslah olmaktır, ıslah etmek değil!

⁴²¹ Maḥfūz, s. 252.

⁴²² Reyhānī'nin bu konudaki görüşleri için, tezimizin '*Dini Hoşgörü ve Dinler Arası Diyalog*' başlıklı bölümüne bakılabilir. Yine bkz: er-Reyhānī, *et-Tesāhulu'd-dīnī*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 37.

⁴²³ er-Reyhānī, *Hedefi ve vesileti*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 402.

⁴²⁴ er-Reyhānī, *Rūḥu hāza'z-zemān* (REYHĀNĪYYĀT), s. 118.

⁴²⁵ er-Reyhānī, *Rūḥu hāza'z-zemān* (REYHĀNĪYYĀT), s. 119.

Hemen her alanda özgürlüğü savunmakla birlikte, Reyhānī, sınırsız özgürlüğünse karşısında yer almıştır. O, 20. yüzyıl başlarından itibaren batı toplumlarında gözlemlenen ve hem nitelik hem de nicelik itibariyle giderek tehlikeli boyutlara ulaşan suç oranlarının gerisinde de, yine ‘sınırsız özgürlük’ faktörünün bulunduğunu savunmuştur⁴²⁶.

Modern medeniyetin eleştirisi üzerine kaleme aldığı bazı makalelerinde ise, son iki asırda ‘hürriyet’ ve ‘eşitlik’ uğruna verilen mücadelelerin, bu ideallerle yapılan devrimlerin tam anlamı ile sonuç vermediğine işaret ederek şu ilginç tespitte bulunmuştur: “*Amerika, 130 sene önce, taç giyen bir kraldan kurtulmuştur; ancak şimdi de, taç giymeyen kralların avucuna düşmüştür*”⁴²⁷.

N. Bir Hümanist Olarak Reyhānī

İnsânî eğilim, meher edebiyatının ve ediplerinin genel karakteristiklerinden biri olmasının yanında⁴²⁸, bilhassa Arapların Osmanlı Devleti’yle olan siyâsî bütünlüklerinin sona ermesinin ardından, Reyhānī’nin yazılarında ve yaşantısında, bütün insanların kardeşliğine vurgu yapan, bütün inançların orijin bakımından tek hakikate dayandığı tezini ileri süren, savaş karşıtı tutumunu her platformda ortaya koyan⁴²⁹, yeryüzündeki kaynakların adil paylaşımı ilkesini öneren⁴³⁰ ve savunan oldukça belirgin bir hümanist çizgi gözlemlenmektedir.

Vefatından 9 yıl önce kaleme aldığı ve bütün insanlığa vasiyet ettiğini bildirdiği 20 maddelik manifestonun 9. ve 10. maddeleri, aynı zamanda dünya barışına bir çağrıdır⁴³¹.

Onun, özellikle I. Dünya Savaşı esnasında, açlık ve hastalıkla pençeleşen Lübnanlı vatandaşlarının yardımına koşmak gayesi ile başlattığı oruç ve yardım kampanyaları son derece önemlidir. Makalelerinde ve şahsi mektuplarında yer alan bu konuyla ilgili yazıları, onun evrensel insani değerlere atfettiği teorik ve pratik değeri açıkça ortaya koymaktadır⁴³².

O. Bir Çevreci Olarak Reyhānī

Tabiat sevgisi ve ona duyulan bağlılık, metropol yaşantısını tecrübe eden Reyhānī’yi, zaman zaman çevresel konularla da ilgilenmeye sevk etmiştir. Elbette bu ilgi, birinci derecede kendi ülkesi Lübnan ve civarına yönelik olmuştur. Lübnan coğrafyasıyla bütünleşen, hatta özdeşleşen yaşlı sedir ağaçları, Reyhānī için sadece bir ilham kaynağı olmakla kalmamış, bir

⁴²⁶ er-Reyhānī, *et-Temeddunu l-hadīs*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 106.

⁴²⁷ a.g.e., s. 105.

⁴²⁸ Doğru, s. 67.

⁴²⁹ Onun bu yöndeki düşünceleri; “*Ale l-arḍ es-selām*”, “*Cuyüşu l-müstakbel*”, “*Ġulu l-harb*” ve “*Difā’an ani n-nūr*” gibi değişik makalelerden takip edilebilir.

⁴³⁰ er-Reyhānī, *el-İhsānu ş-şāmi*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 329.

⁴³¹ er-Reyhānī, *Vaşiyyeî*, (MEVĀKİF), s. 313; ‘Avn, s. 110-111.

⁴³² er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 420.

kısmı Kanuni Sultan Süleyman zamanına, bir kısmı en az bin sene öncesine uzanan geçmişiyile, ekolojik önemi ve tarihi boyutuyla da onun hep ilgi odağı olmuştur.

1934 senesinde, iki yakın arkadaşı Yusuf el-Huveyyik ve şâir Şarl el-Ḳurm (1893-1963)⁴³³ ile beraber tarihî sedir ormanını ziyareti esnasında yaptığı gözlemler, bir tabiatsever olarak kendisini derinden yaralamış, kaleme aldığı *Fî sebîli'l-erz (Sedirin Hatırına)* başlıklı makalesinde bu doğal abidelerin korunması için yetkili makamları göreve çağırmıştır⁴³⁴. Dramatik bir üslup taşıyan bu edebî yazıyı, sedir ağaçlarına duyduğu sevgi sebebiyle ve onların korunup daha uzun seneler yaşatılmasına katkıda bulunmak amacıyla kaleme aldığını belirten Reyhânî, yer yer, vaktiyle Osmanlı yönetiminin çevre konusunda sergilediği takdire şayan, hassas tutuma da atıflarda bulunmaktadır⁴³⁵. Siyâsî anlamda bir Osmanlı karşıtı olduğunu gayet iyi bildiğimiz Reyhânî'nin, çevre korumacılığı hususunda ona gösterdiği saygı ve duyduğu yakınlık gerçekten ilgi çekicidir.

Reyhânî'nin çevre korumacılığı bağlamında yaptığı bir diğer hizmet de, 1936 senesinde, *Cem'iyetu aşdikâ-i ş-şecera (Ağaç Dostları Derneği)* adlı kuruluşu, yaptığı geziler sonrasında bilgilendirmesi, bu vesileyle, soyu tükenmekte olan pırnal, meşe ve sedir ağaçlarının tek tek yer ve adreslerini göstererek, korunmaları yönünde ilgili makamları harekete geçirmesidir⁴³⁶.

⁴³³ Yazılarını Fransızca kaleme alan Beyrutlu edip ve şâir. 1920'de *Fînîkayye* dergisini çıkardı. Yazılarıyla, Lübnan toplum ve fikir hayatının değişim sürecine büyük katkı sağlamıştır.

⁴³⁴ cAvn, s. 97; er-Reyhânî, *Fî sebîli'l-erz, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 374-375.

⁴³⁵ er-Reyhânî, *Fî sebîli'l-erz, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 373.

⁴³⁶ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 351-354.

II. BÖLÜM

EMİN er-REYHÂNİ'NİN
ESERLERİ

VE

DÜŞÜNCELERİ

I. EMİN ER-REYHÂNİ'NİN ESERLERİ

Genel Değerlendirme

Telifâtının bir kısmı, Reyhânî henüz hayatta iken çeşitli isimlerle kitap haline getirilmişti. Ancak söz konusu kitaplara ilave olarak, kendisi hayatta iken yayımlanma imkanı bulamamış bazı kitapları, notları, müsvedde çalışmaları ve mektupları, titiz bir derleme ve tasnif işleminin ardından bir külliyyat dahilinde 'Bütün Eserleri Serisi' adıyla yayımlanmaya başlamıştır⁴³⁷. Arapça olarak kaleme alınmış ve yaklaşık 8000 sayfa tutan telifâtın bütününe tahkikinde, mukaddime ve fihrist bölümlerinin hazırlanmasında, makâlelerin konularına göre tasnif edilmesinde, oluşan yeni ciltlerin adlandırılmasında bütün emek ve tasarruf, Reyhânî'nin küçük kardeşi yazar ve eleştirmen Albert er-Reyhânî'ye aittir.

Reyhânî, gerek İngilizce gerek Arapça kaleme aldığı ilk yazılarında ve eserlerinde ağırlıklı olarak edebî konulara, şahsi kemâlâtla ilgili hususlara ve sosyal içerikli konulara yer vermiştir. En azından ilk dönemler için, Reyhânî'nin, siyâsî konulara temayül göstermediği ifâde edilebilir⁴³⁸. Buna karşılık, 1910-1920 yılları arası dönemdeki okumalarının üç temel nokta üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir: 1) Felsefî, reddetmeci; 2) Siyâsî, özgürlükçü; 3) Çağdaş, edebî, şiirsel.

İlk dönem hikâyelerinden olan *el-Muhâlefetu's-sulâsiyye fi'l-memleketi'l-hayavâniyye* ve *el-Mukârî ve'l-kâhin*'den, nispeten daha geç bir tarihte kaleme aldığı *Hârice'l-harîm*'e kadar, Reyhânî'nin hikâye, roman ve tiyatro türünde ortaya koyduğu bütün eserleri, dönemin bu sahada ortaya konan edebî ürünlerinin tipik özelliklerini yansıtır. Şöyle ki; gerek şekil ve gerekse içerik bakımından söz konusu edebî ürünler, hikâye-makâle karışımı melez bir biçim özelliği taşımakta olup, bütün bu eserlerde hikâye, yazarın siyâsî veya dînî kanaatlerini -yer yer vaaz üslubuyla- aktaran bir araç olarak kullanılmaktadır. O nedenle, bu dönemin tüm edebî ürünleri gibi Reyhânî'nin hikâyeleri de önem ve değerini, bizâtihi çok kıymetli ve olgun edebî eserler olmasından değil, buna mukâbil, modern Arap hikâyeciliğine ve romancılığına geçişte katkısı olan ilk denemeler oluşundan alırlar⁴³⁹.

Kaleme aldığı edebî türlerin çeşitliliğinden de anlaşılacağı üzere, Reyhânî, belirli bir edebî tür üzerinde ısrarcı olmak istememiş, doğal olarak, belirli bir türde daha nitelikli örnekler ortaya koyamamıştır. Ancak, ileriki yıllarda kaleme aldığı tarih ve seyahatnâme türündeki çalışmalarında, gerek anlatım, gerek dil ve gerekse üslup bakımından kayda değer bir gelişme gösterdiği de dikkatlerden kaçmamaktadır.

⁴³⁷ 1980'de başlayan bu çalışmalar hâlâ sürmekte olup, en son 2002 senesinde *The White Way and the Desert* adlı kitap neşredilmiştir.

⁴³⁸ Kratchkovski'nin *er-Reyhânîyyât*'a yazdığı önsözden, bakınız: *er-Reyhânîyyât*, s. 15.

⁴³⁹ Kerüb, s. 38.

Bu tezde, Reyhānī'ye ait eserler tanıtılırken, eserlerin sayıca çokluğu ve tür olarak çeşitliliği dikkate alınarak özel bir yöntem takip edilmiştir. Buna göre; yazarın Arapça veya İngilizce eserlerinden özellikle anlatı (roman, hikâye, tiyatro) türünde olanlar, -çalışmamızın edebî bir nitelik taşıması dolayısıyla- nispeten daha detaylı incelenmiş olup, önemli görülen bazı eserlerinin özeti de birlikte sunulmuştur.

İkinci olarak, doğrudan edebî eser kaleme alma endişesiyle yazılmamış olsalar da, yazarın biyografisini, fikir dünyasını ve kültürel etkinliklerini aydınlatmada önemli rolü bulunan seyahat kitapları üzerinde de yeterli ölçüde yoğunlaşmıştır.

Üçüncü olarak, yazarın hem İngilizce hem de Arapça kaleme aldığı bazı eserler, ilk olarak hangi dilde kaleme alınmışlarsa o dildeki eserleri arasında tanıtılmış, tercüme edildiği dilde ise sadece eser adları zikredilip kısa bir bilgi verildikten sonra, ayrıntılı bilgi için, diğer (orijinal) dildeki eser adlarına göndermelerde bulunulmuştur.

Son olarak, eserler kendi kategorilerinde sıralanırken telif tarihleri değil, yayınlanma tarihleri dikkate alınmıştır. Eserlerinden yarısına yakınının, yazarın vefatından yıllar sonra edebî vârisleri tarafından yayıma hazırlandığı düşünülürse bu hususun oldukça önemli olduğu görülür. Sözelimi, 1896-1900 yılları arasında kaleme alınan makalelerden oluşan *Şezerāt min 'ahdi's-şibā*, yazarın ilk dönem yazıları olmasına rağmen, 1976'dan sonra yayınlanma fırsatı bulduğundan, sözü edilen kategorilendirmede son sıralarda yer almıştır.

A. EMİN ER-REYHĀNĪ'NİN ARAPÇA KALEME ALDIĞI ESERLERİ

1. Edebî Eserleri

a. Anlatı (roman, hikâye, tiyatro) türünde kaleme aldıkları

(1) el-Muḥālefetu's-şulāşiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye (Hayvan Krallığında Üçlü Dayanışma)

Baş kahramanları⁴⁴⁰ hayvanlar aleminden seçilen *el-Muḥālefetu's-şulāşiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye*; eski-yeni çatışması, modernite, din ve düşünce özgürlüğü gibi farklı temaları eleştirel bir yaklaşımla ele alan bir fabl denemesi olup, ilk olarak 1903 senesinde New York'ta yayımlanmıştır. Esâsen bu sembolik hikâye, basımından daha önce, 1901-1903 yılları arasında *Cerīdetu'l-hudā* gazetesi tarafından tefrika halinde de okuyucu ile buluşmuştur. Muammer Sarıkaya tarafından 2002 senesinde Türkçe'ye aktarılan eser, aynı zamanda Reyhānī'nin tercüme yoluyla dilimize kazandırılan ilk eseri olma özelliği de taşımaktadır. Kabaca eser, ilaveler yoluyla çarpıtılan ve yozlaştırılan dinî değerlerin baskın olduğu geleneğin,

⁴⁴⁰ Hikâyede; at, eşek, katır, sığa, tilki, aslan ve öküz olmak üzere yedi temel karakter yer almaktadır. Karakterlerden Aslan, Hz. İsa'yı; tilki, dini kanaatlerini aktarmak isteyen Reyhānī'yi; diğer hayvanlar ise, çeşitli ilâve ve yorumlarla çarpıtıldığına inandığı Hıristiyanlık dininin mümessili konumundaki din adamları sınıfını temsil etmektedir.

1900'lü yıllarda, yenilikçi modern medeniyet karşısındaki çarpınığını, ayrıca, dinin sosyal ve siyasal bir güç olarak tükenişini konu almaktadır.

(a) Hikâyenin özeti

Hikâye, hayvanlar aleminde seçkin ve saygın bir konumu bulunan atın, hayvanların giderek zayıflamakta olan hakimiyeti konusunda yaptığı bir özeleştiriyile başlamaktadır. Atın düşüncesine göre⁴⁴¹:

Medeniyetle ve bilimsel icatlarla birlikte, hayvanların toplum yaşamındaki hakimiyeti, otoritesi ve işe yararlılıkları gün be gün azalmakta, tartışma konusu yapılmaktadır. Eğer bu süreç devam ederse, yakın bir gelecekte hayvanlar iskartaya çıkacak, onların yerini teknolojik vasıtalar alacaktır. Birilerinin bu gidişe 'Dur!' demesi gerekmektedir. (...) Elektrik, buhar gibi vasıtalar geleceğimizi tehdit ediyor, daha şimdiden birçok tramvay şirketi, şirkette çalışan atları işten çıkardı bile. 5000 at işsiz ve güçsüz. (...) Bir zamanlar inat edebilen biz atların şimdi gıkkı bile çıkmıyor, sanki bilim adamları helak olmamız için gece gündüz mesâi yapıyor. (...) Atlar, katırlar, eşekler, aynı kökene sahip oldukları halde neden birleşemiyorlar. Bunu temin etmek için bir toplantı yapmak lazım!

Akla girmenin en garanti yolunun mideden geçtiğini iyi bilen at, hayvanları mükellef bir ziyafet sayesinde, aynı mekanda bir araya getirmeyi başarır. Önce aslana dualar edilir, dua sonrasında istavroz çıkartılır, akabinde de hemen eğlence faslına geçilir.

Bu esnada hayvanlar arasından bir tilki, toplanma gerekçelerinin farklı olduğunu hatırlatır, içkili eğlentiye protesto ederek kendi misyonunu açıklar: "*Benim misyonum, darmadağın olmuş hayvanlar câmiasını yeniden birleştirmek, içlerine nüfuz etmiş cehâlet mikrobunu ortadan kaldırmaktır*"⁴⁴².

Tilkinin verdiği uzunca nasihatten sonra hayvanlar yeniden esas mevzu üzerinde yoğunlaşmaya ve özeleştiriyeye başlamaya başlarlar⁴⁴³:

Biz hayvanlar şimdiye kadar hep kendi cinslerimize zarar verdik; maymunları, develeri, inekleri cezalandırdık. Düşmanlarımız; elektrik, hava basınçlı tekerlek ve buhar enerjisi üretmek suretiyle bizi tedrici olarak zayıf düşürmeye çalışıyor. Arabaların gücü tanımlanırken bile bizim adımız kullanılıyor (beygir gücü) ama onları çekenler bizler değiliz artık, elektrik. (...) Eskiden gördüğümüz hürmeti görmüyoruz, bizim yerimize motosikleti tercih ediyor insanlar. Şehirlerde olduğu gibi artık köylerde de rızık kapısı yüzümüze kapanıyor, çiftçi modernize oluyor. (...) İnsanlar artık bizi istemiyor, evlerinden ve ahırlarından kovuyorlar. (...) Şimdi yek vücut olma, güçlerimizi birleştirme zamanıdır. (...) Atalarımız şimdiye kadar bize kin ve ihtilaf tohumlarını miras bıraktı. Bizse torunlarımıza kardeşlik ve sevgiden başka bir şey bırakmamalıyız.

Sonunda, atlar, katırlar ve eşekler arasında uzun zamandır devam eden husumete sünger çekilmesi ve beşerî medeniyetin ürettiği her türlü teknolojinin -kullanılmamak suretiyle-

⁴⁴¹ er-Reyhâni, *el-Muḥâlefetu's-sulâsiyye fi'l-memleketi'l-hayavâniyye (EL-KİŞŞA ve'r-RİVÂYE adlı kitap bünyesinde)* Dâru'l-cil, Beyrut, s. 57-58.

⁴⁴² a.y.

⁴⁴³ a.g.e., s. 42.

protesto edilmesi hususunda fikir birliğine varılır. Hayvanların kendi aralarındaki parola ‘*ittihat ve ittifak*’ olarak belirlenir. Ancak söze yine tilki karışır ve bir takım ikâzlarda bulunur⁴⁴⁴:

Hayvanlar olarak birleşmeniz güzel olmakla birlikte, bazı konulardaki saplantılarınızdan vazgeçmeli, kafalarınızdaki şablonları parçalamalısınız. (...) Her şeyden önce tabiatı kendinize hasım bilmemelisiniz. İnsanoğlu, tabiat kanunlarını -mesela elektriği- kendi yararına kullanıyor diye onu kendinize baş düşman etmek niye?

Tilkinin açıklamaları, özellikle eşek topluluğunun provokasyonları neticesinde orada bulunan diğer hayvanlar tarafından yuhalanıp protesto edilir ve üçlü ittifak, bir ‘*zındık*’ olarak değerlendirildikleri tilkiyi mahkemede yargılamaya karar verirler.

Tilki mahkeme esnasında, birtakım kelime oyunları yaparak yine hayvanları sünnetullahı uymaya çağırır. Onlara, ‘*sifru’t-tekvîn*’den (İncil’in Tekvin Kitabı’ndan) ‘*Kitabı*’ bırakıp ‘*tekvîn*’e, yani yaratılışa ve tabiat kanunlarına sarılmalarını öğütler⁴⁴⁵.

Ancak mahkemede yapılan sorgulama sonrasında üçlü dayanışma, tartışma konularından her biriyle ilgili olarak tilkiyi suçlu duruma düşürecek keyfi yorumlarda bulunur. Nihâyet mahkeme, sahip olduğu yanlış itikâdî görüşleri sebebiyle tilkinin, ateşte yakılmak suretiyle idamına karar verir.

Tilki, umuma açık bir meydanda bütün hayvanların huzurunda ibret-i alem olması için yakılarak kül haline getirilir. At, eşek ve katırdan oluşan üçlü dayanışma ise, bir zındığın kökünü kazıma fırsatı verdiği için Allah’a şükretmeye başlarlar. Ancak tam bu sırada birden gökyüzü kararır, yağmur boşanır, her tarafa yıldırımlar düşmeye, şimşekler çakmaya başlar. Bulutların arasından bir aslan, bir araba içinde görünür ve üçlü dayanışmayı, “*sizlerden kurban değil, merhamet istemiştım. (...) Ama sizler, hem adımı lekelediniz, hem öğretilerimi tahrif ettiniz. (...) Bundan dolayı Ahiret günü sizleri kötü bir azap bekliyor, vay halinize!*” diye azarlayarak tehdit eder, çok geçmeden de bulutlar arasında geldiği noktada kaybolur.

Bu gaybî ve semâvî hitaptan sonra üçlü dayanışma, yaptıklarından pişman ve üzgün bir halde ahırlarına dönerler. Kısa bir süre sonra da, üçlü ittifak (at, eşek ve katır), yolda yürüdükleri bir sırada, buhar, elektrik ve bilimsel icat vagonlarını çeken bir medeniyet treninin altında kalıp sürüklenerek can verir. Parçalanan cesetleri havada uçuşur ve çağdaş medeniyet yolunun dört bir tarafına saçılır.

(b) Değerlendirme

Reyhânî’nin tilki karakterine biçtiği rol ile, sadece kendi dînî, felsefî ve içtimâî görüşlerini aktarmayı değil, aynı zamanda modern bilimlerden haberdar olan tahsilli zümrenin

⁴⁴⁴ a.g.e., s. 44-47.

⁴⁴⁵ a.g.e., s. 65.

kanaatlerine tercüman olmayı da hedeflediği anlaşılmaktadır. Geleneksel inanç ve uygulamaların satır aralarında sık sık sorgulandığı ve reddedildiği *el-Muhālefeṭu's-şulāsiyye*, hem göçmen Arap kolonilerinde hem de diğer Arap kamuoyunda infiallara sebep olmuş, roman bazı yerlerde toplatılarak yakılmış, bazı yerlerde ise yazarı 'sakıncalı adam' ilan edilmiştir⁴⁴⁶. Cemil Cebr'in de haklı olarak ifade ettiği üzere, eserin telifi, dinsel taassubun büyük ölçüde kırılmaya yüz tuttuğu günümüz dünyasından ziyâde, koyu bir dinsel taassup sürecine sahne olan 19. yüzyıl sonuyla yirminci yüzyıl başları için daha anlamlı ve zamanında bir girişim olmuştur⁴⁴⁷.

Anlaşıldığı kadarıyla *el-Muhālefeṭu's-şulāsiyye*, Arap edebiyatında *Kelile ve Dimne*'den bu yana denenmemiş olan, daha doğrusu o günden bugüne ihmal edilen fabl türünün modern çağdaki ilk örneklerinden birini teşkil etmektedir⁴⁴⁸. Aynı yıllarda Mısır'da, fabl türü eserler kaleme almaya başlayan bir başka isim de Farah Antun (1874-1922)⁴⁴⁹'dur. Her iki yazar, toplum eleştirisine ağırlık verse de, özellikle Reyhānī'nin, Antun'a kıyasla çok sert -bazılarına göre ise provokatif- bir üslup kullandığı görülmektedir. Zaten bu durum, *el-Muhālefeṭu's-şulāsiyye*'nin toplanıp yakılarak imha edilmesi hadisesinden de kolayca anlaşılmaktadır.

Hikâye, sağlam bir olaylar örgüsünden yoksun olduğu gibi, ele alınmak istenen konu da bütünlük içerisinde verilememiştir. Hikâyenin ana teması, başlangıçta hayvanların, beşerî medeniyete olan muhalefeti ve tepkileri şeklinde ortaya konurken, olayların seyri esnasında; Tanrının insan suretine bürünmesinin ve yaratıcı ile yaratılan arasındaki maddi diyalogun aklen imkansızlığı⁴⁵⁰, teslis inancı⁴⁵¹, rü'yet bahsi⁴⁵², Darwinizm, reenkarnasyon⁴⁵³, panteizm⁴⁵⁴, Hz. İsa'nın mucizeleri⁴⁵⁵, resim ve heykellerin kutsanması meselesi⁴⁵⁶ gibi metafizik ve teolojik birçok mevzu hikâyenin akışına yön vermiştir⁴⁵⁷.

Reyhānī zaman zaman, fabl ile realite arasındaki sembolik ilişkiye, son derece yüzeysel analogilerle göndermede bulunur ve bununla toplumsal, dinsel ya da ahlâkî dersler vermeyi hedefler. Şu örneklerde olduğu gibi: (a) "Ev sizin eviniz, ahır sizin ahırınızdır". (b) "İttihat

⁴⁴⁶ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 31.

⁴⁴⁷ Bakınız: Cemil Cebr'in, *el-Muhālefeṭu's-şulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye* için yazdığı sunuş yazısı, s. 9-10.

⁴⁴⁸ Maḥfūz, s. 250.

⁴⁴⁹ Lübnanlı düşünür, gazeteci, tiyatro ve roman yazarı. Amerika'ya göç ettikten sonra *el-Cāmi'a* adında bir gazete ve bir dergi çıkardı. Felsefî yönü de bulunan Ferah'ın, bu konudaki en popüler eseri *İbn Ruşd ve felsefetuh*'tur.

⁴⁵⁰ er-Reyhānī, *el-Muhālefeṭu's-şulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye*, s. 60.

⁴⁵¹ a.g.e., s. 68-69.

⁴⁵² a.g.e., s. 70.

⁴⁵³ a.g.e., s. 66.

⁴⁵⁴ a.g.e., s. 81.

⁴⁵⁵ a.g.e., s. 83-85.

⁴⁵⁶ a.g.e., s. 78.

⁴⁵⁷ a.g.e., s. 60-66.

unsurlarımız pek çok: Güneşimiz bir, çayırımız bir, damarlarda akan kan aynı"⁴⁵⁸. (c) "Aslan da bir hayvandır, ama bizden daha üstün bir hayvan, Peygamber de bir insandır, ama bizden daha üstün bir insan"⁴⁵⁹. (d) "Hayvanların cumhuruna yasakladığınız şeyleri siz kodamanlar da yapmayın!"⁴⁶⁰.

(2) el-Mukārī ve'l-kāhin (Katır Çobanı ve Râhip)

Katır çobanları -mukāriler-, bir tarım ekonomisine sahip olan 19. yüzyıl Lübnan toplumunun en ilgi çekici sosyal sınıflarından biridir. Zamanının çoğunu tarlalarda katır veya eşek arkasında çift sürerek veya dere tepe hayvan dolaştırarak geçiren bu işçi sınıfı, tarım ve hayvancılık için hayafî bir görevi yerine getiriyor olsa da, Lübnan insanı, toplumun bu tabakaya ait kesimini daima horlamış, onlara, hak ettikleri değeri vermemiştir.

İşte Reyhānī, 1903 senesinde kaleme aldığı ve 1904'te yayımladığı *el-Mukārī ve'l-kāhin* adlı kısa hikâyesinde, Lübnan toplumunun ikinci plana ittiği bu sosyal tabakaya mensup bir şahıs aracılığıyla, Hıristiyanlık dininin temel kurumu olan kiliseye ve kilisenin nüfuzunu istismara kalkan rahipler zümresine yönelik bir toplum eleştirisi yapmaktadır⁴⁶¹. Söz konusu eleştiri, içerik bakımından kısmen *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye*'yi andırıyorsa da, *el-Mukārī ve'l-kāhin*'de bu üslup daha yumuşak olup, doğal olarak etkileri de daha derindir⁴⁶².

Reyhānī, hikâyeye geçmeden önce, önemsedığı bu sosyal sınıfla ilgili, girizgâh mahiyetinde bir takım bilgiler vermektedir. Buna göre⁴⁶³:

Lübnanlı katır çobanları, onları komik ve sempatik kılan, ve hemen hemen kendileri dışında pek az kimsede rastlanan üç temel özelliğe sahiptirler: dine sövme, espritüellik ve fitrî zeka. Aslında bu özellik ve meziyetler ona, biraz da yaşadığı hayat koşullarının bir hediyesidir. Şöyle ki; katır çobanı sıkça küfreder, çünkü bütün işi eşek ve katırlarla uğraşmaktır; nüktedandır, çünkü bulunduğu yerde muhatap olduğu rahiplerle ancak bu yolla diyalog kurabilmektedir; zekidir, çünkü vaktinin pek çoğunu açık alanda, dağ ve tepelerde, tabiatın sükûneti ve ilham bahşeden estetiği karşısında tefekkür ederek geçirmektedir. (...) Katır çobanları çoğu zaman kendileri gibi olanlarla konuşurlar, ancak bunun makul bir sebebi vardır: Açık arazide yürürken, tesadüfen karşılaştıkları meslektaşlarından başka çevrelerinde konuşabilecekleri kimse yoktur. (...) Yine katır çobanları, sürekli olarak bir yerden başka bir yere seyahat ettiklerinden, çeşitli tabakadan insanlarla tanışır, yeni köyler tanır, bilgi ve görgü kazanırlar. O nedenledir ki, Lübnan dağlarının bu seyyah tabiatlı insanları, her zaman için sizi komik hikâyeleriyle güldürebilecek zengin bir fıkra kültürüne de sahiptirler.

⁴⁵⁸ a.g.e., s. 42.

⁴⁵⁹ a.g.e., s. 75.

⁴⁶⁰ a.g.e., s. 33.

⁴⁶¹ Kerüb, s. 37.

⁴⁶² Maḥfūz, s. 251.

⁴⁶³ er-Reyhānī, *el-Mukārī ve'l-kāhin*, (*EL-KİŞSA VE'R-RİVĀYE adlı kitap bünyesinde*), Dāru'l-Cil, Beyrut s. 105-106.

(a) *Hikâyenin Özeti*

Hikâye kahramanı Ebû ʤannûs'un babası, bir manastıra ortaktır ve sürekli manastırdaki rahiplerin kötü muamelelerinden, tamahkârlıklarından, hile ve dolaplarından yakınmaktadır. Zamanla bu durum onda, din adamlarına karşı bir nefret hissini uyanmasına neden olmuş, o da küçük yaşlardan itibaren mütemadiyen oğlu Ebû ʤannûs'un zihnine, kilise kurumuna karşı kin ve nefret tohumları ekmıştır.

Babasının yoğun telkinleri altında yetişen ve bir manastırda katır çobanı olarak çalışan Ebû ʤannûs, Suriye ve Lübnan dağlarını karış karış dolaştıktan sonra bir fırsatını bulup -sıradan bir katır çobanından çok farklı olarak- denizaşırı ülkelere, özellikle de Amerika'ya gidip gelmeye başlar. New York'taki ikameti esnasında bir parça İngilizce de öğrenir, içinde yaşadığı yeni kültürü kolayca hazmetmeye, fitrî zekasını gerektiği gibi kullanmaya başlar.

Ebû ʤannûs Amerika'dan döndükten sonra bir gün "*Allah'ım, beni, insanlardan uzak bir mekanda bir rahiple karşı karşıya getir de, hayatım boyunca içimde biriktirdiğim hıncı, kini, nefreti o rahibin suratına özgürce boşaltıp rahatlayayım*" diye dua eder. Çok geçmeden duası kabul olur; Ebû ʤannûs, bir yolculuk esnasında, köyden şehre inmekte olan bir at arabasının yolcu bölümünde, köy manastırında görev yapan Hürî Yusuf adındaki bir rahiple baş başa kalır.

Doğduğundan beri sefaletin kucağında büyüyen Ebû ʤannûs, yaşadığı bazı tecrübelerden yola çıkarak, din adamlarına karşı cephe alışının nedenlerini ağır bir üslupla, hatta bazen muhatabının sesini bastırarak tonda anlatır. Yöredeki din adamlarının, bazı toprak ağalarıyla işbirliği yaparak Lübnan'ın zengin kaynaklarını nasıl tekelleri altına aldıklarından; halk, Lübnan dağının bereketinden istifâde edemezken din adamlarının bu sayede servetlerine nasıl servet kattıklarından; köylünün, din adamı, köy ağası ve şehir kodamanı üçgeninde nasıl kısıpca alınıp sömürüldüğünden söz eder.

Buna karşılık Hürî Yusuf'un, Hz. İsa'nın '*varlık sahiplerine haset etme, yakınlarının mallarına göz koyma, unutma ki kanaat, bitmez tükenmez bir hazinedir*' sözünü hatırlatması ise, Ebû ʤannûs'u çileden çıkarır. İncil'in ve dini duyguların, insanları sömürmek üzere istismar edildiğini, bu öğütlerin, toplum adı verilen denizdeki balıkları avlamak için birer yem olarak kullanıldığını söyler. Ona göre, yalancılık, riyâkârlık ve istibdat temelleri üzerinde yükselen bir zulüm düzeni kuran rahipler, inançları ve amelleri arasındaki çelişkiler dünyasında yaşamaktadır⁴⁶⁴:

Kanaati tavsiye edersiniz ama keseniz ve kasanız ağzına kadar parayla doludur. İnsanları kötülükten alıkoymak için vaaz ve nasihat edersiniz ancak amellerinizin büyük bir kısmının temelinde şahsi menfaat vardır. Başkalarına oruç tutmalarını, riyâzet

⁴⁶⁴ a.g.e., s. 116.

yapmalarını tavsiye edersiniz ama baş rahip keklilik etinden, kuş sütünden başka bir nimete iltifat etmez. Sevgiden dem vurursunuz ama makam, unvan, para gibi basit menfaatler için birbirinin kuyusunu kazmaktan da geri kalmazsınız.

Bir süre sonra Ebū Ṭannūs, eleştirilerinin yönünü doğrudan rahibin şahsına çevirir⁴⁶⁵:

Her gün emrinden çıktığım, defalarca kendisine isyan ettiğin Allah hakkı için bana söyle, gerçekten sen sâlih ve mattaki bir insan mısın? Vicdanın hakikaten rahat ve huzurlu mu? Bir gün için olsun bir fakirin karnını doyurup, bir çıplağı giydiren, bir susuza su verip, bir hastayı teselli edip, bir evsizi barındırdın mı? (...) sizin gibi bir rahip olmaksızın, bir katır çobanı olmayı on kat tercih ederim.

Sıradan bir katır çobanının ağzından böylesine sözlerin sadır olduğuna şahit olmak, rahip Ḥūrī Yūsuf'u hem dehşete düşürür, hem de işittiği sözlerde büyük bir hakikat payının olmasından dolayı suçluluk hissetmeye başlar. Ancak peş peşe itham ve ayıplamalara muhatap olan rahibin kaba gururu, mahcubiyet duygusuna engel olduğu için daha fazla dayanamaz ve öfkeyle yol arkadaşını pataklamaya başlar. Ne var ki Ebū Ṭannūs, rahibin bu saldırgan davranışını da serinkanlılıkla karşılar⁴⁶⁶:

Vur, hadi bir daha vur, işte sol yanağım, nasıl olsa kutsal bir kişiliğe sahip olmadığımı, aksine bizler gibi alelade bir insan olduğumu az önce sana kanıtladım. (...) Neden beni dövmüyor, lanetlemiyor ya da yüzüme tükürtüp tekmelemiyorsun? Seni küçük düşürdüm, ama bunu sevgimden ötürü yaptım, öyleyse seni seviyorum, sen benim kardeşimsin. Gökteki Tanrı, bütün insanlığın babasıdır, bizler de onun yeryüzündeki evlatlarıyız, neden öyleyse birbirimizi kucaklamıyoruz?

Tartışma sonrasında, yol ortasında arabadan inen rahip bir süre yürüdüktan sonra büyükçe bir zeytin ağacının altına gelir. Ay iyice yükselmiş, esrarlı ışığıyla zeytin ağacını yarı aydınlatarak tabiatın ortasında ışık huzmelerinden ve zeytin yapraklarının silüetinden mürekkep esrareniz bir mekan yaratmıştır. Rahip, ayın, ışık parıltılarından ve yaprak gölgelerinden dokuduğu tefekkür seccadesi üzerinde yere kapanır, secdeler ederek dualar okumaya başlar.

Ebū Ṭannūs, arabacı ile yaptığı sohbet sırasında rahibin, başpiskoposun emir ve ricalarını yerine getiren hatırı sayılır bir kişi olduğunu; birisi Roma'da İlahiyat eğitimi alan, diğeri hovardalık etmekten başka bir gayesi olmayan iki çocuğu olduğunu öğrenir. Cebinden bir kalem kağıt çıkarır, birkaç şey karaladıktan sonra kağıdı katlayarak arabacıya uzatır ve emaneti Ḥūrī Yūsuf'a iletmesini ısrarla vurgular.

Ḥūrī Yūsuf, gecenin geri kalan kısmını zeytin ağacının altında secdede dua ve niyaz ederek, seher vaktini ise bir kayanın üzerinde vicdanını sorgulayıp iç dünyasıyla hesaplaşarak geçirir.

⁴⁶⁵ a.g.e., s. 117.

⁴⁶⁶ a.g.e., s. 118.

Güneşin sihirli ışığı, Hürî Yûsuf'un bedenini ve gönlünü ilahi bir ilham şeklinde ısıtmaya, aydınlatmaya başlar. Şuurla ellerini göğe kaldırır ve “*Şeref ve izzet yalnızca Allah'ındır, kuvvet de, iktidar da Onundur*” diye duaya koyulur. Vecd içinde yapılan duadan sonra rahip evine gitmek üzere yola çıkar. Yolda, bir önceki akşam bindiği arabaya tesadüf eder. Arabacı, rahibi görünce elindeki kağıt parçasını uzatarak Ebü Tannûs'un emanetini teslim eder. Rahibin hayret ve dehşeti, Ebü Tannûs'un kendisine gönderdiği iki satırlık mektubu her okuyuşunda katlanarak artar. Mektupta şunlar yazmaktadır: “*Kardeşim, Allah'a dua ederken beni de duana dahil et, çünkü ben seni dualarıma hep dahil ediyorum*” Kardeşin, Ebü Tannûs.

Bütün yaptıklarından vicdan azabı duyan rahip, rafta duran Kitâb-ı Mukaddes'i eline alır, tefe'ül ederek herhangi bir sayfayı açar. Kitâb-ı Mukaddes'in, kendisini derinden yaralayan ilahî hitabıyla karşı karşılaşır: “*İbadet ettiğin zaman mürâiler gibi olma, ki onlar kalabalık içinde ayakta ve sokak başlarında ibadet ederek insanlara kendilerini göstermek isterler. O halde, sen ibadet edeceğin zaman hücrene kapan, kapını kilitle ve gizliliklerde olan Rabbin için duada bulun! (Matta, 6:5,6,7)*”.

Rahip, kendi kendine birtakım telkinlerde bulunmaya başlar⁴⁶⁷:

Helâkını hazırlayan kirlî amellerle dolu o meşum geçmişi bir kenara at, kafandan sil. Gökyüzünde kendine yeni bir ev inşa et, makamından ferâgatte bulun ve bayağı arzularından vazgeç! İçindeki benlik ejderhasını boğ! Hayatında bir gün de olsa komşunun, arkadaşının, yakınlarının halini düşün! Yüce 'muallim'in sesine kulak ver!

Hürî Yûsuf bu düşüncelerden sonra, evvela pişmanlıkla dövünmeye, arkasından içli bir şekilde yalvarıp yakarmaya başlar. Daha sonra, her bakımdan kendisini örnek alan oğluna bir mektup yazarak yaşadığı ruhî inkılaptan söz eder, okumakta olduğu İlahiyatı da bırakmasını salık verir. Çok geçmeden de, bir zamanlar hasım olduğu Ebü Tannûs'u aramak ve kendisiyle dost olmak üzere yola koyulur.

Bir hafta kadar sonra köylülerden biri, Hürî Yûsuf'u Ebü Tannûs'la birlikte bir sürünün arkasında çobanlık yaparken gördüğünü nakleder. Ancak bu beraberlik sadece iki hafta sürer. Zira rahibin '*irtidadi*' Lübnan'ın dağ köylerinde, özellikle de dini makamlar nezdinde büyük tepki yaratır, bunun üzerine o da, mahkemede sorgulandıktan hemen sonra sırta kadem basarak adını sanını unutturur. Bu olaydan aylar sonra Hürî Yûsuf'un, yarı deli insanların, cinnetlerine şifa aramak üzere geldikleri bir dağ köyünün manastırında hizmet ettiği şeklinde rivâyetler dolaşır, ancak gerçekte '*mürted*' damgası yiyen Hürî Yûsuf'un izine rastlayan olmaz.

⁴⁶⁷

a.g.e., s. 132.

(b) Değerlendirme

Din adamlarına husûmetiyle dikkat çeken Ebû ʦannûs karakteri, yaşadığı bazı hadiseler ve tecrübeler sebebiyle Kiliseye cephe alan Reyhānī'nin kendi düşüncelerinden bariz izler taşımaktadır. Özellikle, baş karakterin Amerika'da bir süre yaşamış olması kurgusu, kendi mehcet tecrübesini aktarmak isteyen Reyhānī'ye büyük kolaylık sağlamıştır. Reyhānī'nin, 27 yaşında kaleme aldığı bu hikâyesi, büyük ölçüde, o tarihlerde mütalaa etmekte olduğu din eksenli referansların -ki bunların bir kısmına daha önce işâ ret edilmişti- etkisindedir ve o nedenle, diğer hikâyelerinde olduğu gibi burada da hamâsî bir üslup tercih edilmiştir⁴⁶⁸.

Bu hikâyede Reyhānī, din adamı tipinin, Doğu ve Batı toplumlarındaki - neredeyse birbirine tamamen zıt kabul edilebilecek- farklı görünümüne de işâret etmek istemiştir⁴⁶⁹:

Ebû ʦannûs, erdemli ve muttaki bir rahiple menfaatperest ve bencil bir rahibi birbirinden ayırt edebilecek durumda değildi. Zira, hayatında bir tek olsun saygın bir 'peder' görmemişti. Roma'daki misyonerlik veya Paris'teki Saint Sulpice okulundan mezun olmuş, tırnak ve saç bakımı yerinde, altın tokalı rügan ayakkabılar giyen modern görünümlü din adamlarıyla hiç karşılaşmamıştı.

Reyhānī'ye göre Ebû ʦannûs, kiliseye karşı önyargılı ve mutaassıp bir kişilik sergilemede kısmen mazurdur. Çünkü, şayet o da yüce erdemlere sahip birkaç fâzıl Hıristiyan din adamı tanımış olsaydı bu tavrından kesinlikle vazgeçer ve zehir zembek küfürler savurmazdı⁴⁷⁰. Bu düşünceleriyle Reyhānī, toplum inşasında önemli bir yeri olan 'ideal model / örnek'in lüzumuna vurgu yapmak istemektedir.

*El-Mukārī ve 'l-kāhin'*de Reyhānī, taassup illetinin 'zaman' faktörüyle beslendiğini, derhal tedavi edilmezse müzmin ve ölümcül bir kansere dönüşebileceği uyarısını etkili bir benzetme ile ortaya koymaktadır⁴⁷¹:

Bir kimsede oluşan fikir, beyne saplanmış iğne gibidir, beyin bu haliyle ne kadar çok çalışırsa, iğne beyne o kadar fazla yerleşir. Bu iğnenin birinci senede sökülüp çıkarılması bir saç telinin koparılıp alınması gibi, ikinci sene derinin yüzülmesi gibidir. Üçüncü sene bu iğnenin çıkarılması kemiğin kırılmasına benzer, dördüncü senede ise ancak beynin de sökülüp alınmasıyla mümkün olur. Ebû ʦannûs'un beynine ve zihnine saplanmış olan 'kiliseden nefret' iğnesi neredeyse görünmeyecek kadar derine nüfuz etmişti. Zira, onda yer eden bu düşüncelerin üzerinden dört yıl değil, onlarca yıl geçmişti.

Tabiatın, Lübnan gecelerinde büründüğü sihirli ve gizemli atmosfer, özellikle hikâyenin son kısımlarında başarılı bir üslupla tasvir edilmiştir. Maddî unsurların, olaylara ustaca bağlandığı kısımlarsa, hikâyeye sürükleyicilik ve heyecan kazandırmıştır⁴⁷²:

⁴⁶⁸ Kerüb, s.38

⁴⁶⁹ er-Reyhānī, *el-Mukārī ve 'l-kāhin*, s. 109.

⁴⁷⁰ a.g.e., s. 111.

⁴⁷¹ a.g.e., *el-Mukārī ve 'l-kāhin*, s. 114.

Ay, dağların arkasından başını çıkardı, saçtığı ışıklar ağaçların kesif dalları arasından sızmaya çalışıyor, kayaların gölgeleri uzuyor ve adeta yarış ediyorlar. Mehtap da bütün parlaklığıyla, sadece, birbirlerine düşman kesilen Ebü Tannüs ve rahip Yusuf'un önündeki toprak zemini değil, gönül vadilerinde birbirine akmakta olan yolları da aydınlatıyor.

Belirli ölçüde mistik eğilimlere sahip olduğunu bildiğimiz Reyhānī, rahibin tefekkürde bulunduğu sabah saatlerini ise şu sözlerle anlatmaktadır⁴⁷³:

Fecir saatinde varlık dünyasının kuvveleri yenilediği gibi insan zihninin meyvesi olan düşünceler de gelişip kuvvet bulur. Ruhi inkılapların en çok meydana geldiği, hayret vadisinde coşan gönül ateşinin en harlı yandığı saat fecir saatidir. Bu saat, alim, filozof ve şâir için esrarlı hakikatlere gebe dir. Alim bu gizemli hakikati istatistikte ve rakamlarda; filozof beşerî his ve duygularda, şairse rüyalarda ve lirik tasavvurlarda arar.

(3) Zenbekatu'l-Ġür (Lily of Ghore: Gôr Zambağı)

Hadiselerinin büyük bir kısmı Filistin'de geçen *Zenbekatu'l-Ġür*, 20. yüzyıl başlarındaki Arap toplum yaşantısını, özellikle erkek hegemonyası noktasında ele alan ve din adamları zaviyesinden kritik eden ahlâkî ve toplumsal içerikli bir roman denemesidir. 1914 senesinde kaleme alınan ve ilk baskısı 1915'te yapılan eser, modern Arap romancılığının -1914'te kaleme alınan Zeyneb'ten sonra- ilk örneklerinden kabul edilmesi sebebiyle tezimizde oldukça detaylı bir şekilde incelenecektir. Esâsen yazar, bu romanı aracılığıyla, -daha önce kaleme aldığı birkaç küçük hikâyede de görüldüğü üzere- görevini suiistimal ettiğini düşündüğü ruhban zümresini hedef almakta ve bu insanların işledikleri hataların, kadınlar ve çocuklar açısından yol açtığı sosyal drama dikkat çekmek istemektedir. Her ne kadar, hikâye kahramanlarından Meryem'le 'Ârif arasında en azından başlangıçta bir gönül ilişkisi varsa da, bu, anlatılan hikâyeyi bir '*aşk romanı*' yapacak ölçüde güçlü bir kurgu değildir.

(a) Hikâyenin Özeti

Öksüz Sâra, babasının yeni evliliğinden sonra üvey annesi ile geçinemeyerek evden kaçar. O sıralarda beş aydır hamile olan Sâra, utancını gizlemek için Hayfa'ya gitmeye karar verir, ancak dere tepe giderken yolda çocuğunu düşürür. Yeniden köye dönme hususunda bir süre tereddüt ettikten sonra, kendi köyünden İlyâs Ballân adındaki bir şahsın Nâşira'daki bir manastırda çalıştığını haber alarak onun yanında çalışmaya karar verir.

Bu arada İlyâs, kısa sürede Sâra'ya aşık olur, evlendikten sonra manastırdan ayrılacağını söyleyerek onu evliliğe ikna eder. İlyâs ve Sâra, bir süre civar köylerden birinde, bir handa yaşarlar. Ancak birlikteliklerinin dokuzuncu ayında İlyâs, Sâra'yı hamile bırakarak yeniden manastıra döner. Çünkü baş rahibin, kendisini Lübnan'daki bir manastırın başına atayacağı haberini almıştır. Aldatıldığını fark eden Sâra, İlyâs Ballân'dan intikam almadıkça

⁴⁷² a.g.e., *el-Mukârî ve 'l-kâhin*, s. 119.

⁴⁷³ a.g.e., *el-Mukârî ve 'l-kâhin*, s. 127.

çocuğunu emzirmeyeceğine dair yemin eder ve dünyaya getirdiği kızını, bildik yöntemle, yetim çocuklara tahsis edilmiş bir manastırın kapısına bırakır, bir de not ilişirir: “Kızım! Babandan intikam alır almaz döneceğim!”.

Sāra, Beyrut’un altını üstüne getirir ancak İlyās Ballān’ın izine tozuna rastlayamaz. Çünkü, işlediği suçun ifşa olmasından korkan İlyās, ismini değiştirmiş, dağ köylerinden birinde çocukları okutmaya başlamıştır. İki sene sonra yeniden içindeki sese kulak verip rahipliğe soyunmuş, el-Ḥūrî Būlis adını alarak kısa sürede bölgenin saygın din adamlarından biri haline gelmiştir. el-Ḥūrî Būlis, daha sonra Kahire’ye gidecek ve yıllar sonra kızıyla orada bir tesadüf eseri karşılaşacaktır.

İlyās Ballān’ı bulmaktan ümidini kesen Sāra, on yıl boyunca değişik şehir ve kasabalarda hizmetçilik yapar, daha sonra kızını görmek için yetimhane manastırına gelir ancak bu arzusuna nail olamaz. İş ararken, bir manastırda rahiplik yapan Cebrāil Mübarek ile tanışır. Bu kişi, Sāra’yı, manastırın sürülerini gütmek üzere hizmetli olarak alır ve yıllar öncesinden kendisine yaptığı bir haksızlığı telafi etmek istercesine onu hep himaye eder. Çünkü aslında bu şahıs, Sāra’nın yıllar önce düşürdüğü çocuğunun gayr-i meşru babasıdır.

Zaman içinde Sāra, manastır yetimhanelerinden birinde hizmet eden Meryem adındaki bir genç kızla tanışır ve onun kendi çalıştığı manastıra alınması için Cebrāil’e ricada bulunur. Ona, 14 yıl önce bir çocuk dünyaya getirdiğini, onu bir manastırın kapısına bıraktığını, içindeki kuvvetli bir hisse göre de Meryem’in bu çocuk olabileceğini söyler ve Meryem’in soyunun araştırılması için kendisine yardımda bulunmasını talep eder. Bu istek Cebrāil’i epey düşündürür. Zira O, hala Meryem’in, kendisinden olduğunu sanmaktadır. Halbuki Cebrāil’den olan çocuk 5 aylıkken düşmüştü. Bu çocuksa İlyās Ballān’dan peydahlanmıştı. Ancak Cebrāil’in bundan haberi yoktur.

Günün birinde Sāra, manastırın sürülerini otlattığı sırada zehirli bir yılan tarafından ısırılır ve derhal Cebrāil’e, ölmeye önce Meryem’le görüşmek istediğini söyler. Bunun üzerine Meryem, komşu manastırdan çağrılır. Bu esnada Cebrāil Sāra’ya önemli bir sırrı -vaktiyle onu hamile bırakan kişinin kendisi olduğu sırrını- açar ve bağışlanma diler. Sāra, elinde bulunan bir ikonun Cebrāil’e uzatır ve onu Meryem’e vermesi ve hayatı boyunca da ona kendisine sahip çıkması şartıyla affedeceğini söyler. O da bu konuda taahhütte bulunur. O sırada Meryem odaya gelir ve annesi olduğunu bilmediği Sāra’nın son nefeslerini verdiği anda yanında bulunur. Vicdanının sesine kulak veren Cebrāil’se derin derin düşünmektedir: ‘Demek, anlık bir hatanın cezası, bazen böyle bir ömür çile çekilerek ödeniyor’.

Sāra’nın ölümünden sonraki kısmın baş karakteri Meryem’dir. O, önce, manastırın yöneten baş rahibinin nahoş davranışları yüzünden oradan ayrılır ve Cebrāil tarafından kardeşi

Yusuf'un evine hizmetçi olarak gönderilir. Ne var ki yeni ev ortamı da, nefsanî arzularına düşkünlüğü ile bilinen Yusuf Bey ve Meryem'i daha en baştan kıskanma eğilimleri gösteren ev sahibesi İffet Hanım yüzünden hiç de cazip değildir. Ancak bu arada, Meryem ile evin oğlu 'Ārif arasında başlayan duygusal bir ilişki, ortamın havasını, kısmen de olsa Meryem'in lehine değiştirir. Meryem, Beyrut'ta lüks bir ev ve mutlu bir yuva hayal etmektedir. Oğullarının bir hizmetçiye gönül verdiğini fark eden baba Yusuf ve anne Hind, oğulları yerine hizmetçileri Meryem'e yüklenirler. Bunun üzerine 'Ārif ve Meryem evden ayrılıp Hayfa'ya taşınmaya karar verirler. Ancak bu kararın tatbikinden bir gece evvel cereyan eden hadiseler herkesin planlarını alt üst edecektir. Zira 'Ārif, evlerinde bir hafta kalmak üzere gelen yakın arkadaşı Eyyüb'ü, Meryem'in odasına sızmaya çalışırken götür ve bıçaklar. İki aşığın birlikte kaçma planları ise, Hind'in Meryem'i katil sanarak onu odaya kilitlemesiyle suya düşer.

Bu cinayet hadisesinden sonra Cebrâil artık manastıra kabul edilmez, Meryem davaya kadar dört ay hapiste yatar. Cebrâil'in girişimleriyle mahkeme, bazı tali delillere de dayanarak Meryem'e beraat kararı verir. Ancak bu sefer de şüpheler Cebrâil etrafında toplanmaya başlar. Cebrâil barınmak için gözden ırak bir başka mekan bulmak gerektiğine karar verir. Yaşadığı olayların tesiri altında oldukça yıpranan Meryem'se, bulunduğu ortamın havasından uzaklaşmak, meçhullere karışmak ister. Tam bu sırada, meşhur Taberiyye hamamlarını ziyarete gelen Madam Lamar adındaki bir Fransız hanımefendisiyle tanışır. Meryem'i oldukça beğenen bu kadın, ona, önce Mısır'a oradan da Fransa'ya gitme teklifinde bulunur. Meryem teklifi kabul eder ve Cebrâil'i yalnız ve üzgün bir halde bırakarak Madam Lamar'a eşlik eder.

Bir hayırsever olarak bilinen Madam Lamar, Meryem'i, hem zor durumda kalmış Şarklı bir insana yardımcı olmak, hem de oğlunun Arapça öğrenimine yardımcı olması için Fransa'ya götürür. Ancak oğlu Fransuva'nın Meryem'e aşık olması üzerine, en doğru olanın Meryem'i Fransa'dan uzaklaştırmak ve ona Mısır'da bir gelecek aramak olduğuna karar verir. Eline bir tavsiye mektubu vererek kendisini Kahire'ye gönderir. Fransa'da zaten sıkılmaya başlamış olan Meryem, Kahire'deki bir otele yerleşir.

Fransa tecrübesi onda, tipik sosyete davranışı ve ahlakı yaratmıştır. Meryem, bir yandan, Kahire'deki tiyatrolardan birinde dans dersleri almak için girişimlerde bulunurken, diğer yandan el-Hâc Muhyiddin ve ortağı Atıf Bey tarafından işletilmekte olan bir gazinoda, daha cazip bir ad olan Diana ismiyle çalışmaya başlar. Meryem'in dans performansı, izleyenlerce çok beğenilir, hayranlarının sayısı her geçen gün artar, gazinoya giriş fiyatları ikiye katlanır, gazino sahipleri de "altın yumurtlayan tavuk"tan son derece memnundurlar. Gazino patronlarının kolay yem olarak değerlendirdikleri Meryem, Fransa'daki ve Kahire'deki gazino kültürü ve bu gibi ortamlardaki patronların davranışları arasında mukayeseler yapar.

Patronlarının menfaatperest yüz ifâdelerini gördükçe, bir himaye arama ihtiyacıyla tekrar Cebrâil'in hayaline sığınır, pişmanlık duyar, hüzünlenir, gözyaşı döker.

Aksilikler Meryem'in peşini bırakmamaktadır: yeni iş yerindeki hayranlarından şâir Mişbâh Efendi, Meryem'e önce ilgi gösterir, sonra ilan-ı aşk eder, ancak kendisinden yüz bulamayınca tacizde bulunmaya başlar. Meryem'in geçmiş yaşantısıyla ilgili yarım yamalak bilgiler toplayan patronu el-Hâc Muhyiddîn de sevgisine karşılık bulamadığından, Meryem için bir başka plan düşünmektedir: Önce Diana'yı herkesin gözünde parlak bir şöhret haline getirmek, sonra da elde ettiği bilgiler yardımıyla şöhret balonunu patlatarak Diana'yı toplum nezdinde küçük düşürmek. Gerçekten de Diana başlangıçta şöhretine şöhret katar. Yaşamını bir köşkte sürdürür. Hatta Mısır hıdivinin huzurunda ve Hıdiv sülalesinin balosunda gösterişli danslar yaparak kendisine parlak bir sosyal mevki edinir.

el-Hâc Muhyiddîn'in, Diana'yı çökertme kampanyası, gazinoya dansçı Fransız kızlar alınmasıyla etkisini gösterir. Arkasından Diana'ya, uzunca bir borç listesi gönderilir ve gazetelerde de, bundan böyle Diana'nın mağaza ve dükkanlardan yapacağı alışverişlerden gazinonun sorumlu olmadığını bildiren ilanlar yer alır. Büyük mağazalara yüklüce para borcu olan gazino sahibi el-Hâc Muhyiddîn, kasıtlı olarak Kahire'den kaçar ve açılan davaların sonucunda borçlar Diana'ya yıkılır. Diana, evinde ne varsa haraç mezat satarak ödemek zorunda kalır. Diana'nın iflası gazetelere konu olur.

Bütün bunlar olurken iki rahip, Cebrâil ve el-Hürî Bülis tesadüfen karşılaşır. Cebrâil, el-Hürî Bülis'e, Diana isimindeki dansözün gerçek adını ve yaşam öyküsünü anlatır. Annesinin adının Sâra olduğunu duyan el-Hürî Bülis, Diana'nın kendi kızı olduğunu anlar. "Meğer, ateşli vaazlarımda sert dille yerden yere vurduğum dansöz, öz kızım mı?" diyerek üzülür, azap duyar. Bundan sonra iki rahip, Diana'yı, yani Meryem'i aramaya karar verir.

Meryem'i uzun zamandır tanıyan Sir. Himmet Paşa, Cebrâil'e ve el-Hürî Bülis'e Meryem'in bulunması hususunda yardımcı olur. Uzun bir ayrılıktan sonra Cebrâil ve Meryem ilk defa karşılaşır ve birbirlerine içlerini dökerler. Meryem, evden kaçmakla başlayan hatalar dizisi sebebiyle Cebrâil'den özür diler ve bulaştığı pislige kendisini de bulaştırmak istemediğini, o nedenle artık yalnız yaşamak istediğini söyler. Ancak Cebrâil Meryem'i, evine götürmede kararlıdır ve onu evine götürür.

Daha sonra eve el-Hürî Bülis gelir, Meryem'in boynundaki ikonun, kendisinin Sâra'ya verdiği ikon olduğunu hatırlar. Geçen onca yıldan sonra gerçek adının İlyâs Ballân olduğunu itiraf eder. Böylece yetim büyüyen ve baba şefkatinden mahrum yaşayan Meryem, yıllar süren bir ayrılıktan sonra babasına kavuşur. Arkasından Cebrâil Meryem'i, kendisini daha çok sevindirecek bir başka mekana, Tulhüm'a götürür. Meryem burada, kendisini sadece bir gün

gördüğü ve sonradan kaybolan oğlu Ferit ile tanışırılır. Cebrâil, Meryem'e, çocuğun kaybolma ve bulunma öyküsünü anlatır.

(b) Değerlendirme

Romanda ele alınmak istenen temel düşünceler; Arap kadınının 20. yüzyıl Arap toplumu içindeki yeri, Arap kadınının toplumun çeşitli kesimleri tarafından, özellikle de din adamları zümresi ve tiyatro, gazino gibi eğlence merkezlerini işleten patron sınıfı tarafından sömürülmesi, bir birey olarak kadının özgürleştirilmesi gibi meselelerdir.

Romanın değişik yerlerinde yazar, Cebrâil'in kişiliğinde, ideal bir din adamının nasıl olması gerektiğiyle ilgili açık veya üstü kapalı bilgiler vermekte⁴⁷⁴ ve bu vesileyle, dedikodular, iftiralar ve ayak kaydırma hadiseleriyle kötü bir şöhret elde eden Nâşıra din adamlarının kabarık günah listesini deşifre etmektedir⁴⁷⁵. Zamâne din adamlarına ara ara göndermelerde de bulunan yazar, sadece inzivâ köşesine çekilmenin yeterli olmadığını, Cebrâil'in ağzından aktardığı "Günümüzde bir balıkçı, bir rahipten daha hayırlıdır. Meslek olarak da denizcilik, manastırda rahiplik yapmaktan daha iyidir"⁴⁷⁶ yorumuyla dile getirmektedir.

Bir kadının, nikahsız olarak dünyaya getirdiği çocuğun (Meryem) başından geçen trajik olayları hikâye eden *Zenbekatu'l-Ğür*'da temas edilen konulara ve olaylara yaklaşım biçimine bakıldığında, Reyhânî'nin büyük ölçüde; Hugo, Dumas (1802-1870)⁴⁷⁷ gibi Avrupalı romantik romancıların etkisi altında kaldığı, onları taklit etmeye çalıştığı, özellikle yoksulluk, sefalet ve mağduriyet temalarını işlemek suretiyle sosyal dram olgusuna vurgu yapmak istediği görülmektedir⁴⁷⁸. Olayların akışını ders ve nasihatleriyle zaman zaman kesintiye uğratan Reyhânî, kendi hayat felsefesine ve inançlarına dair bir çok ipucu da vermektedir.

Daha sonra *The Book of Halid* ile Batı medeniyetini ve değerlerini sorgulayacak olan Reyhânî, *Zenbekatu'l-Ğür* aracılığıyla eleştirilerini Doğuya, daha doğrusu Arap toplumundaki yerleşik kabullere, gelenek ve göreneklere, onurlu bir yaşam talebini menfi değerlendiren çarpık toplumsal algılayışlara yöneltmektedir⁴⁷⁹. Her ne kadar Reyhânî, *Zenbekatu'l-Ğür*'a büyük ümitler bağlamışsa da, *The Book of Halid*'de yakaladığı başarıyı onda yakalayamamıştır.

Roman teknik yönden de bir takım kusurlar içermektedir. Şöyle ki:

⁴⁷⁴ er-Reyhânî, *Zenbekatu'l-Ğür*, Dâru'l-cil, Beyrut, s. 13.

⁴⁷⁵ a.g.e., s. 55.

⁴⁷⁶ a.g.e., s. 56.

⁴⁷⁷ Alexandre Dumas Père. Kendi döneminin en büyük Fransız roman yazarlarından. Dumas; *The Man in the Iron Mask (Demir Maskeli Adem)*, *The Black Tulip (Siyah Lâle)*, ve *Three Musketeers (Üç Silahşörler)* gibi ünlü romanlarıyla Türk edebiyatını da derinden etkilemiştir.

⁴⁷⁸ Kerüb, s. 37.

⁴⁷⁹ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 62.

(ba) Karakter Sayısı: Her şeyden önce romandaki şahıs kadrosu (18 kişi) fazlasıyla şişirilmiştir. Yazar, belirli sayıda ana karakteri, sosyal konumları ve ruhsal durumları itibariyle daha detaylı olarak analiz etmek yerine, romanın hemen her bölümünde karşımıza yeni karakterler çıkarmaktadır, ki bu durum, olaylar örgüsü ile sağlanmaya çalışılan hikâye ve kurgu bütünlüğüne zarar vermektedir. Üstelik, sahneye sonradan çıkan kahramanların, hikâyenin başında yer alan kahramanlarla ve çerçevesi daha önce çizilmiş olay örgüsüyle organik bir bütünlük sağlayamaması dolayısıyla, roman, birbirinden kopuk olaylar dizisi görünümü vermektedir. En çarpıcı örnek, gerek Ferîd, gerekse Ferîd'i kaçıran kimseler hakkında romanda hiç söz edilmemesi ve Ferîd'in romanın en sonunda sahneye çıkmasıdır.

(bb) Ara Cümlelerin Çokluğu: Bir başka teknik kusur, ara cümlelere ve bilgi iktibaslarına fazla yer verilmiş olmasıdır. Yazar bu tür ilaveleri, ya bölüm başlarında, sahneye ilk defa çıkacak olan bir karakteri veya mekanı tanıtırken başvurmakta⁴⁸⁰, ya da kurgunun zayıf olmasından kaynaklanan boşlukları telafi etmek ve okuru yanıltma ihtimali bulunan senaryo tahminlerine karşı uyarmak maksadıyla kullanmaktadır⁴⁸¹. Hatta bazen yazar, “*Belki okuyucuya tuhaf gelebilir, ancak (...)*”⁴⁸² veya “*Okuyucu hatırlayacaktır ki (...)*”⁴⁸³ şeklinde başlayan istitratlarla, olayların akışındaki kopukluğu telafi etmeye dönük çabalar içine girmektedir.

(bc) Didaktik ve Pedantik Tutum: O döneme ait pek çok romanda gördüğümüz ‘okuru enforme etme ihtiyacı’ bu romanda da kendini göstermektedir. Sözgelimi, 70, 71 ve 72. sayfalarında yeni bir bölüme başlarken Taberiyye, Taberiyye'nin doğal güzellikleri, şifalı gölü, hamamları ziyarete gelen insanların çokluğu gibi, hikâyeye doğrudan katkısı bulunmayan uzunca bir bölüm tamamen didaktik ve pedantik amaçlarla romana alınmıştır. Bu pedantik tutumunun yanı sıra, yazar, kahramanlarından bazıları aracılığıyla zaman zaman okura hayat dersleri de vermek istemektedir: el-Ĥūrî Yūsuf, sığındığı virâne de daha önce mesken tutmuş olan tarantulaya, saksığana ve fareye ‘*Hayat nedir?*’ diye sorar. Tarantula ‘*Hayat, kendim için örmekte olduğum ipekten bir kefendir*’; saksığan ‘*dişinin ve erkeğin, üzerinde mücadele ettiği samandan bir yuvadır ki, bu mücadele sonunda yuvadaki yumurtalar kırılır*’, fare de ‘*Hayat, küflü bir peynir parçası, paramparça eden bir kapan ve aç bir kedidir*’ şeklinde yanıt verir. Bunun üzerine yazar, roman kahramanlarından el-Ĥūrî Yūsuf aracılığıyla bir hayat dersi verir: “*İşte her birimiz de hayata bu şekilde, kendi pencereimizden, kendi yuvamızdan ve kendi deliğimizden bakmaktayız*”⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ er-Reyhānī, *Zenbeḳatu'l-Ġūr*, s. 38, 70, 125, 190, 206 v.d.

⁴⁸¹ a.g.e., s. 47, 92, 130.

⁴⁸² a.g.e., s. 194.

⁴⁸³ a.g.e., s. 233.

⁴⁸⁴ a.g.e., s. 78.

(bd) Aşırı ve Lüzumsuz Detaylandırma: Bu arada, tasvire dönük olsun veya olmasın, özgünlükten uzak bir üslupla metne monte edilmeye çalışılan lüzumsuz detaylar ve gereksiz bilgi aktarımları da romanı sıkıcı hale getirmektedir. Sözelimi Meryem'in, hizmetçi olarak çalıştığı evde, misafirlere hazırlamış olduğu yemeklerin kabarık listesi⁴⁸⁵, geleneksel şark sofrasını değil, birinci sınıf lüks bir lokantanın zengin mөнüsünü çağrıştırmaktadır: *Aperatifler:* Yumurtalı patates salatası, Frenk turpu, Şam zeytini, meyan kökü; *Yemekler:* Bezelye çorbası, soslu tarak balığı, etli ve pirinçli yeşil bamya, yılanmış acı şarap, tavşan etinden köfte, mantar ve domatesle süslenmiş keklik kızartması, sarı Kıbrıs şarabı, mantarlı dana rostosu, hindiba ve su teresinden yapılmış çeşni salata, mum şampanyası, kaynana kayısı, Frenk eriği⁴⁸⁶.

Benzer şekilde, roman kahramanlarından Necib Murad'ın, Meryem'le yaptığı Paris gezisi ve opera ziyareti de, olayların seyrine en küçük bir katkı sağlamayan detay bilgilere boğulmuş⁴⁸⁷ ve bu tutumuyla yazar eserin ilgili bölümlerini adeta bir turist rehberi haline getirmiştir. Keza Cebrail'in, Meryem için yaptığı dua da lüzumsuz yere yarım sayfa uzatılmıştır⁴⁸⁸.

(be) Okurun Zekasına İtimatsızlık: Okurun zekasına güvenmeyen yazarın, olayların akışı esnasında yakalanması gereken bazı kritik noktaları kendisinin açıklamaya kalkışması da⁴⁸⁹ yanlış bir tutumdur. Örneğin, bazı karakterlerin davranışlarında temel değişmelerin meydana geleceğine dair ipuçlarının verilmesi, arkasından bu değişmelerin tabii olduğunu izah sadedinde doğadan alınmış örnekler sunulması⁴⁹⁰, açıkça romana dışarıdan müdahale edildiği izlenimi uyandırmaktadır. Bazen de yazar, romanı daha realist kılmak adına, önce belirli bir prensip veya kural ortaya koymakta, arkasından roman kahramanını o çerçeve içine oturtmaya çalışmaktadır⁴⁹¹. Halbuki yazar, söz konusu prensibi, olaylardan ve kahramanlardan müteşekkil bir kompozisyonun tabii akışı içerisine yedirmiş olsaydı şüphesiz daha başarılı olurdu.

(bf) Diyaloglarda Yetersizlik: Önemli diğer bir kusur ise, diyaloglara yeterince yer verilmemiş olmasıdır. Mevcut diyaloglar ise, en sade günlük ihtiyaçları tanımlayan basma kalıp cümlelerden oluşması ve roman karakterlerinin psikolojik durumlarına ilişkin ipuçları ihtiva etmemesi yönüyle oldukça monoton ve zevksiz bir özellik taşımaktadır. Diyaloglar dışında birçok hareket, olay ve manzara da hikâyenin akışına herhangi bir heyecan unsuru katmayacak şekilde sıradan bir üslupla tasvir edilmeye çalışılmıştır, ki bu da, romanda sürükleyicilik arayan okur için olumsuz bir durum teşkil etmektedir.

⁴⁸⁵ a.g.e., s. 43.

⁴⁸⁶ a.g.e., s. 43.

⁴⁸⁷ a.g.e., s. 147-150.

⁴⁸⁸ a.g.e., s. 188.

⁴⁸⁹ a.g.e., s. 19, 92.

⁴⁹⁰ a.g.e., s. 110.

⁴⁹¹ a.g.e., s. 128.

(bg) ‘Kaçış’ Temasının Aşırı Kullanımı: *Zenbeķatu’l-Ġūr*’da en sık baş vurulan temalardan birisi, hiç kuşku yok ki ‘kaçış’ temasıdır. Zaten hikâyenin akışından da uzletin ve insanlardan kaçmanın bir çözüm ve rahatlama yolu olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Romanda yer alan başlıca kaçış senaryoları şunlardır: (a) Romanın en başında Sāra, babasının yeni evliliğinden sonra üvey annesi ile geçinemediği için evden kaçır⁴⁹². (b) Sāra’ya evlilik sözü veren İlyās Bāllān, Sāra’yla beraber olup onu hamile bıraktıktan sonra kayıplara karışır⁴⁹³. (c) Sāra’nın kızı Meryem; baş rahibe ile yaptığı bir kavga sonrasında Cebrāil’e sığınmak amacıyla bulunduğu manastırdan kaçır⁴⁹⁴. (d) Ārif ve Meryem, işlenen cinayetin cezasından korktukları için birlikte evden kaçmaya karar verirler ancak sadece Ārif başarılı olur⁴⁹⁵. (e) Ārif’in babası Yusuf, talihsiz cinayet olayından sonra kamuoyu baskısından korktuğu için Ṭaberıyye’ye kaçır⁴⁹⁶. (f) Meryem’in doğumunu yaptıran ebe, gece saatinde çocuğu yanına alarak kaçır⁴⁹⁷. (g) Yaşadığı olayların tesiri altında bunalan Meryem, meçhullere karışmak arzusuyla kendisini Fransa’ya davet eden Madam Lamar’ın teklifi üzerine, oğlunun katili olduğunu sandığı Cebrāil’den ve aslında Şarktan kaçır⁴⁹⁸. (h) Meryem’le yeterince gönül eğlendirdiğini düşünen Necīb Murād Efendi, Meryem’in gözüne görünmemek için Fransa’da sürekli kaçır⁴⁹⁹. (i) Büyük mağazalara yüklüce para borcu olan gazino sahibi el-Ĥācc Muḥyiddīn, Diana’yı zor durumda bırakmak için Kahire’den kaçır⁵⁰⁰.

Kahramanların ‘kaçma sebepleri’ birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, ‘kaçış teması’nın bu yoğunlukta kullanılması kurguyu yavanlaştırması ve sıkıcı hale getirmesi sebebiyle roman için ciddi bir kusurdur. Yerine göre, yazarın işini belirli ölçüde kolaylaştırabilen bu tema, *Zenbeķatu’l-Ġūr*’daki gibi özensiz ve müsrifçe kullanıldığında, olaylar zincirini kesintiye uğratmakta, romanın akışını ve hikâyenin bütünlüğünü bozabilmektedir.

(bh) Roman Karakterleri ile Kendilerine Bıçılan Roller Arasındaki Çelişkiler:

Roman türünü masal veya efsaneden ayıran temel özellik, roman hadiselerinin ‘gerçeğe daha yakın’ oluşudur. Kurgu, mantık ölçüleri dışına ne kadar fazla çıkarsa o ölçüde romanın sınırları dışına çıkmış olur. O nedenle bir romanın, mümkün merteye akıl ve mantık kuralları çerçevesinde kalması beklenir. Halbuki *Zenbeķatu’l-Ġūr*, bu bakımdan da bir takım eksiklikler içermektedir. Her şeyden önce romanda, kahramanlara, toplumsal statülerine uygun olmayan

⁴⁹² a.g.e., s. 7.

⁴⁹³ a.g.e., s. 9.

⁴⁹⁴ a.g.e., s. 31.

⁴⁹⁵ a.g.e., 66-68.

⁴⁹⁶ a.g.e., s. 77.

⁴⁹⁷ a.g.e., s. 108.

⁴⁹⁸ a.g.e., s. 123-124.

⁴⁹⁹ a.g.e., s. 155.

⁵⁰⁰ a.g.e., s. 343-345.

bazı roller biçilmiştir. Sözelimi, Sāra'nın, kendisini ve yeni doğmuş kızı Meryem'i terkeden İlyās Bāllān'ı aramak üzere diyar diyar dolaşması sadece 1900'lü yıllar için değil, bu gün için dahi oldukça gerçek dışı bir senaryodur. Hele bu işin, yeni doğan ve anne sütüne ihtiyacı olan Meryem'in yetimhaneye bırakıldıktan sonra yapılması, Sāra'nın annelik içgüdülerine de ters olmalıdır.

Meryem'in, -üst paragrafta- çocuğunun katili sanıp kendisinden nefret ettiği kişi olan Cebrāil'den -alt paragrafta- özür dilemesi ve dizlerine kapanıp ağlaması⁵⁰¹ son derece tutarsız bir senaryodur. Aynı şekilde, Mişbāh Efendi'ye buse konduracak ölçüde duygusal yakınlık hissedilen Meryem'in, bir paragraf sonra hiçbir somut gerekçe göstermeden kendisine elveda demesi de⁵⁰² mantık dışıdır. Zira herhangi bir arka plan, olay veya gelişme söz konusu olmadan insanda böylesine bir psikoloji değişikliği tabii değildir.

Bir başka çarpıcı çelişki ise, dansöz Diana'nın kıvrak raksını şiddetle eleştiren rahip Yūsuf el-Ḥūrī'nin, bizzat gazinoya giderek dans izlemesi ve Diana'nın kıvrak figürlerinde takva, ibadet ve hüznün havası sezmesidir⁵⁰³.

Keza, mütevazı bir ailenin sofrasında normal şartlarda bir araya gelmesi mümkün olmayan dört farklı et yemeği (kızartma balık, ızgara balık, haşlama dana eti, kızarmış piliç) bu romandaki mütevazı sofrada kendisine yer bulabilmiştir⁵⁰⁴.

(bh) 'Tesâdüf' Unsurunun Aşırı Kullanımı: *Zenbeḳatu'l-Ġūr*'u kusurlu kılan bir diğer husus da, romanı '*inanılmayacak*' ölçüde gerçek dışı bırakan '*tesadüf*' faktörüdür. Mekan unsurunun sürekli değişiyor olması⁵⁰⁵ tesâdüf faktörünün de kaçınılmaz olarak sıkça kullanılmasını gerektirmiştir. Önce, Sāra, kızı Meryem'le manastırda bir rastlantı eseri olarak buluşur. Ölüm döşeğindeki Sāra'nın, kızı Meryem'i kendisine emanet ettiği şahsın, tesadüfen, daha önce Sāra'yı hamile bırakıp kaçan şahıs (yani Cebrāil) olması da zorlamalı bir senaryodur. İşten kovulan hizmetçi Laṭīfe'nin sığındığı yeni ev sahiplerinin, Meryem'in çocuğunu çalan kimseler oluşu⁵⁰⁶ ise bir diğer zorlamadır. *Zenbeḳatu'l-Ġūr*'da tesadüfler öylesine yoğundur ki, bazen roman kahramanları dahi bu kadarına şaşmakta ve karşılaştıkları tesadüfler karşısında gözlerine inanamamaktadırlar⁵⁰⁷.

⁵⁰¹ a.g.e., s. 121.

⁵⁰² a.g.e., s. 214.

⁵⁰³ a.g.e., s. 234.

⁵⁰⁴ a.g.e., s. 298.

⁵⁰⁵ Olaylar önce Filistin Nāsıra'da başlayıp, daha sonra sırayla şu mekanlarda cereyan etmiştir: Taberiye, Hayfa, Kahire, Paris, Lübnan, Akka, tekrar Nāsıra ve Taberiye.

⁵⁰⁶ er-Reyhānī, *Zenbeḳatu'l-Ġūr*, s. 185.

⁵⁰⁷ a.g.e., s. 248.

Genel olarak hikâye kurgusu ve olaylar örgüsünü çözümlene noktasında başarısız olsa da, yazar, bazı özgün ve ilginç teşbihleri, secili ifâdeleri ile hikâyeyi üslup yönünden dekore etmede başarılı sayılabilir. Örneğin, tespih tanelerinin çıkardığı sesle kalp atışlarının ritmi arasında yakaladığı uyum, maddi unsurlar ile psikolojik haller arasında bağlantı kurma noktasında oldukça ilgi çekici ve başarılı bir tespittir⁵⁰⁸.

Ayrıca şu teşbihlerde de özgünlük ve yaratıcılığın örneklerine rastlamaktayız:

(I) "(Cebrâil'in içinde) dumanı alevinden daha fazla olan ve hüznünü artıran bir ateş parçası (Meryem'e duyduğu sevgi) vardı"⁵⁰⁹. (II) "(Cebrâil, derhal uzaklaşmak istediği manastırı) yanmakta olan bir evden kaçır gibi veya hastane morgundan çıkar gibi terk etti"⁵¹⁰. (III) "(Küçük yaşta evlenen Hind'i erken yaşta olgunlaştıran doğum tecrübesiyle ilgili olarak:) Henüz 25 yaşına geldiğinde, doğum adı verilen Cehennem çemberinden tam dört defa geçmişti"⁵¹¹. (IV) "Mişbâh Efendi, vahiy almış bir peygamber gibi derhal silkinip doğruldu"⁵¹². (V) "Koparıldıktan sonra güneşe maruz kalan çiçek misali rengini ve kokusunu kaybetmişti, ancak yine de içinde -tıpkı çiçeğin tohumunda olduğu gibi- ebedi bir yaşam nüvesi vardı"⁵¹³.

Olayları ve eşyayı farklı yönleriyle görmeyi, görülen ve duyulanın daha etkileyici bir şekilde sunulmasını sağlayan tezat sanatı⁵¹⁴ da, romanın değişik yerlerinde çeşitli varyasyonlarıyla birlikte kullanılmıştır: (I) "Eğer evime girersen, ebediyen kalp dünyamdan çıkarsın"⁵¹⁵; (II) "Dansöz kıvrak hareketlerine başladığında, vaiz efendinin akli faaliyetleri durmaya başlamıştı"⁵¹⁶; (III) "(Aralarındaki soğukluktan ötürü) eli kendisiyle toka yaptıysa da, kalbi elini uzatmadı"⁵¹⁷.

Son olarak ifâde etmek gerekir ki, *The Book of Halid*, çağdaş bir Arap yazar tarafından İngilizce olarak kaleme alınan ilk roman kabul edilirken, *Zenbekatu'l-Ğür*, tercüme ve iktibas yoluyla değil, bizzat telif yoluyla modern Arap edebiyatına kazandırılmış ilk roman olma özelliği taşımaktadır⁵¹⁸. Her ne kadar modern romancılık anlayışı ve roman yazım teknikleri noktasında eksik yönleri bulunsa da, bir roman çalışması olarak *Zenbekatu'l-Ğür*'un Arap anlatı

⁵⁰⁸ a.g.e., s. 190.

⁵⁰⁹ a.g.e., s. 12.

⁵¹⁰ a.g.e., s. 27.

⁵¹¹ a.g.e., s. 38.

⁵¹² a.g.e., s. 243.

⁵¹³ a.g.e., s. 263.

⁵¹⁴ Saraç, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi (Belâgat)*, 1. Baskı, R Yayınları, İstanbul, 2000, s. 143.

⁵¹⁵ er-Reyhânî, *Zenbekatu'l-Ğür*, s. 231.

⁵¹⁶ a.g.e., s. 234.

⁵¹⁷ a.g.e., s. 292.

⁵¹⁸ Bkz. *Zenbekatu'l-Ğür* için yazılmış 'Mukaddime', s. 3; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 63.

sanatına belki de en büyük katkısı, makâme üslubundan ve klasik seci tarzından modern nesir anlayışına geçiş sürecindeki çabalarda aranmalıdır⁵¹⁹.

(4) *Ĥārīce'l-ĥarīm* (Harem Dışında) veya *Jahan* (Cihān)

Eser, İngilizce olarak kaleme alınan *Jahan*'ın, ʿAbdulmesih Ĥaddād tarafından *Ĥārīce'l-ĥarīm* adıyla Arapça'ya yapılmış çevirisidir. Bu eser hakkında geniş bilgi, 'Reyhānī'nin İngilizce Kaleme aldığı Eserleri' başlıklı bölümde ve 'Jahan' başlığı altında verilmiştir.

(5) *Vefāu'z-zemān* (Zamānın Sadākati)

Vefāu'z-zemān, 1934 senesinde, *Şehnāme* yazarı ünlü İran'lı şâir Firdevsī'nin bininci doğum yılı münasebetiyle İran'da düzenlenen kutlama programında sahnelenmiş, sekiz perdelik dokuz karakterli bir tiyatro oyunudur⁵²⁰. 1934 yılı sonlarında Beyrut'ta, *Belāğ* matbaası tarafından yayınlanmıştır.

Gazneli Mahmud'a ithaf ettiği 60.000 beyitlik şiiri karşılığında, sultanın çevresindeki dalkavuklar ve hasetçi insanlar yüzünden uzun bir süre umduğu ödülü alamayan Firdevsī, yoksulluk ve sefalet içinde yıllarca hayatta kalma mücadelesi verir. Sultan Mahmut, yıllar sonra pişmanlık duyup sorumluluğunu yerine getirmeye karar verdiğinde, bu sefer de vezir Aĥmed b. Ĥasen el-Meymendī'nin etkisinde kalarak, Firdevsī'ye 60.000 altın yerine 60.000 gümüş para hediye eder. Bunun üzerine Firdevsī, söz konusu meblağın 20.000'ini Sultan Mahmud'un gözdesi Ayaz'a, 20.000'ini hamamcıya, kalan 20.000'ini de hamamın yanındaki bozacıya dağıtmak suretiyle, hem sultana olan kırgınlığını fiilen ortaya koyar, hem de yazdığı yüz beyitlik hicviyesiyle Sultan Mahmut'tan intikam alır.

Reyhānī, Firdevsī'nin dramıyla alakalı düşüncelerini; siyah bir örtü altında, yarı kambur, beyaz-uzun sakallı, eli bastonlu yaşlı bir bilge olarak kişileştirdiği 'zaman' karakteri aracılığıyla sunmaktadır. 'Zaman', oyunun değişik perdelerinde, Firdevsī'yle olan diyaloglarında, ona hep şu telkini yapmaktadır: "Yapılan iyilik ve güzelliklerin mükafatı bazen çok uzun yıllar sonra verilir. (...) Bilge insan, 'zaman'a hürmet eder, cahil insan ise adavet!"⁵²¹

Son perdede konuşan tek karakter olan 'Zaman', festivalin, adına düzenlendiği büyük İranlı şâir Firdevsī'nin ruhunu şu sözlerle teselli etmektedir: "Firdevsī'ye, daha 1000 sene

⁵¹⁹ Kerüb, s. 37.

⁵²⁰ Reyhānī, *Vefāu'z-zemān*'ı yazmaya, Arapça'ya nesir tarzında tercüme edilen Şahnāme adlı hacimli yapıtı (mütercimler: el-Fetĥ bin ʿAli el-Bundārī, tahkik: Dr. ʿAbdulvehhāb ʿAzzām) okuduktan sonra karar vermiştir. Bkz. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 142.

⁵²¹ er-Reyhānī, *Vefāu'z-zemān*, (*EL-KİŞŞA VE'R-RİVĀYE* adlı kitap bünyesinde), Dāru'l-cil, Beyrut, s. 327.

öncesinden, ödülünün bende olduğunu haber vermiştim. İşte 1000 sene sonra bugün, kendisini anan milyonlarca insan benim bu sözümü tasdik ediyor”⁵²².

Bu kısa oyunda Reyhānī, geçen on asırlık sürenin ardından, *Şehnāme*’nin onlarca dile çevrilmesi, milyonlarca kişi tarafından ilgiyle okunması suretiyle bugün layık olduğu değere kavuştuğu ve gerçek anlamda ödüllendirildiği temasını işlemektedir⁵²³. *Buzūr li’z-zāri’in* adlı eserde yer alan şu iki cümle de, söz konusu düşüncenin, Reyhānī tarafından estetizm kazandırılmış şekilleridir:

مَنْ كَتَبَ لِلْمُسْتَقْبَلِ لَا يُجَازَى فِي الْحَاضِرِ، وَ مَنْ كَتَبَ لِلْحَاضِرِ نَسِيَهُ الْمُسْتَقْبَلُ!

*Her kim istikbali hesap ederek yazarsa, kısa vadede mükâfât görmeyebilir;
buna karşılık, her kim günü kurtarmak için kalem oynatırsa, gelecek onu asla hatırlamaz!*⁵²⁴

مَوْتُ الْجَاهِلِ هُوَ الْمَحَطَّةُ الْأَخِيرَةُ فِي رِحْلَةِ الْحَيَاةِ، وَ مَوْتُ الْعَالِمِ هُوَ الْمَحَطَّةُ الْأُولَى فِي رِحْلَةِ الْفِكْرِ

*Cahilin ölümü, hayat yolculuğundaki son istasyondur;
Buna karşılık bilgenin ölümü, fikir ve düşünce yolunun ilk istasyonudur*⁵²⁵.

(6) Sicillu’t-tevbe (Tövbe Defteri)

1908 yılında, ikinci meşrutiyetin ilanı ve Sultan Abdülhamit’in azli sonrasında ortama hakim olan hürriyet havası, pek çok şâir, aydın ve yazara, düşüncelerini daha rahat ve özgür biçimde sunma imkanı sağlamıştı. İşte, bu genel havaya ve eğilime paralel olarak Reyhānī de, 1908-1917 yılları arasında beş Arapça kısa hikâye kaleme almıştır. Bu hikâyeler daha sonra 1951 senesinde, ‘*İkra*’ hikâye serisi içinde ve *Sicillu’t-tevbe (Tövbe Defteri)* adıyla 118 sayfalık ayrı bir kitap halinde basılmıştır⁵²⁶.

Genel olarak, tanınmış siyâsî şahsiyetlerin baş kahraman yapıldığı bu hikâyelerde Reyhānī, söz konusu kişilerin hem dış çevreyle, hem de kendi iç dünyalarıyla olan çatışmalarını ele almaktadır. Siyâsî, millî ve bazen de ahlakî konulardaki hataların, mutlaka bir suçluluk ve pişmanlık duygusu yaratacağı tezini işleyen bu yarı tarihî kurgular, Reyhānī’nin bir çok siyâsî ve insanî konuya yaklaşımına da ışık tutmaktadır. Şimdi, *Sicillu’t-tevbe*’de yer alan hikâyeler hakkında özet bilgi verilecek, önemli görülmeyenler hakkında herhangi bir değerlendirmeye gidilmeyecektir.

⁵²² a.g.e., s. 333.

⁵²³ a.g.e., s. 333.

⁵²⁴ er-Reyhānī, *Buzūr li’z-zāri’in*, s. 227.

⁵²⁵ a.g.e., s. 227.

⁵²⁶ Kerüb, s. 38; Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 48, 66.

(a) ‘Abdulhamid fi sicni’l-āsitāne (Abdülhamit Payitaht Zindanında)

‘Abdulhamid fi sicni’l-āsitāne, Sultan Abdülhamit’in 33 yıllık saltanatı esnasında sergilediği siyasetin eleştirisi üzerine kurulu üç perdelik bir tiyatro oyunudur. Reyhānī’nin 1909 senesinde kaleme aldığı bu eser, ilk olarak Beyrut’ta *el-Mesrahu’l-cedid* tiyatrosunda oynanmış ve Abdülhamit idaresine zaten tepkili olan Arap kamuoyu tarafından büyük ilgi görmüştür⁵²⁷.

Birinci Perde: Oyunun ilk perdesinde, vaktiyle Abdülhamit politikalarının icraatçısı olarak çalışmış, aralarında Hurşit ve Haydar Paşa gibi tanınmış isimlerin de yer aldığı beş altı mahkumun hapisanedeki sohbetleri aktarılmaktadır. Mahkumlar, kendileri zindanda ömür çürütürken, tüm fermanlarının harfiyen icraatçısı oldukları Sultan Abdülhamit’in neden Selanik’te bir köşkte ikamet ettiğini sorgulamaktadırlar⁵²⁸:

- Bizler niçin Abdülhamit gibi Selanik’teki köşkte yaşamıyoruz?
- Çünkü senin elin yeterince kana bulanmamış. (...) Bilmez misin ki bu millet, yüzlerce insanın kanına giren katillere görkemli köşkler yapar; binlercesinin kanını akıtan despotları da göklere çıkarıp adına anlı şanlı heykeller diker!

Haydar Paşa ise, bir hükümetin iki adalet terazisi olmaması gerektiğini savunur⁵²⁹:

Abdülhamit Atina’da, haremi, uşakları, hadımağalarıyla birlikte kuş tüyü yataklarda yatarken, biz niçin burada hapis cezası yatıyoruz? Devletin, büyük suçlular için ayrı, küçük suçlular için ayrı adalet terazisi olur mu hiç? (...) Eğer suçu daha fazla olanlara daha iyi imkanlar sunulacaksa, ben de yarın hapisten çıkar çıkmaz bir günde en az yüz paşa öldürüp büyük suçlular arasına dahil olurum.

İkinci Perde: Oyunun ikinci perdesinde dekor, Abdülhamit’in Selanik’teki köşküdür. Köşkte, her an bir saldırıya maruz kalma korku ve evhamıyla yaşayan Abdülhamit, karısı Nimet ve torunu Bedrettin tarafından sürekli teselli edilmektedir. Bir ara Haydar Paşa’nın hayali temessül eder ve söylediği sözler Abdülhamit’in kuruntularını daha da azdırır⁵³⁰:

Yıllar boyunca gece gündüz size sadakatle hizmet edenlerdenim. Ancak görüyorum ki, dün Yıldız Sarayı’nda olduğu gibi bugün de Selanik’teki köşkünüzde sefa sürüyorsunuz. (...) Eğer mevcut hükümet hesap sormazsa, günahlarınıza ortak olmuş birisi olarak ben sizden hesap soracağım ve kılıcımı mücrimlerin sultanının kanına bulayacağım.

Abdülhamit korku ve kan ter içinde düşüncelerinden uyanır, “İmdat, beni boğuyorlar, öldürüyorlar” diye haykırmaya başlar, baygınlık nöbetleri geçirir.

⁵²⁷ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu’l-Fureyke*, s. 48-49; Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 177.

⁵²⁸ er-Reyhānī, *Sicillu’t-tevbe (EL-ĞIŞŞA ve ’r-RİVĀYE adlı kitap bünyesinde)*, Dāru’l-cil, Beyrut, s. 248.

⁵²⁹ a.g.e., s. 250.

⁵³⁰ a.g.e., s. 254-255.

Üçüncü Perde: Oyunun üçüncü perdesi, Abdülhamit'in kendi iç hesaplaşması ve bazı itiraflarıyla ilgili sahneleri içerir: “Yıldız’da otuz yıl zindan hayatı yaşadım. Gündüzlerim geceye, gecelerimse Cehenneme döndü”⁵³¹.

Abdülhamit, vehim ve kabuslarından kurtulmak için bir ara kendini boğmaya kalkar, ancak gizli bir ses müdahale eder: “Pis ve günahkar ellerinle, şimdi de Allah’ın yarattığı mukaddes şeyi (bedenini) mi boğmak istiyorsun?! Kendine bile merhametin yok mu?!”⁵³².

Gaipten gelen seslerin taahhüdâtı, sinir bozucu ve ürkütücü tesiri altında Abdülhamit, evhamlarının derin vadilerinde çaresiz haykırır: “Yaklaşın öyleyse, tükürün yüzüme! İntikam size haz mı veriyor?! Götürün beni Boğaziçi’ne öyleyse, boğun, öldürün beni, aaahh!... boğuluyorum (...) ölüyorum (...)”⁵³³.

Reyhānī, Abdülhamit’e duyduğu kin ve öfkeyi, Haydar Paşanın, Abdülhamit’e duyduğu nefret duygusu içerisine gizlemiş, oyun sonunda Abdülhamit’in çaresiz ve zavallı duruma düşmesi sahnesi ile de istibdadın tamamen ortadan kalkması yönündeki arzusunu dile getirmiştir⁵³⁴. Yazar, Abdülhamit Han’ın en büyük suç ve günahının, millete, vatana ve dine ihanet etmek olduğu düşüncesini ise ince bir nükte ile anlatmak istemiştir⁵³⁵:

إِنَّهُ عَبْدُ الْحَمِيدِ خَانَ ؛ خَانَ الْأُمَّةَ ، خَانَ الدِّينِ ، خَانَ الْوَطَنِ

(b) Şerîf Efendî

Hikâye, Galata’da mütevazı bir kitapçı dükkanı işleten Şerîf Efendî’nin, dostu İzzettin Paşanın ziyareti sebebiyle yaşadığı hafiyе baskınını konu almaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin tedbir ve basiretten uzak Balkan politikalarını eleştiren, bu nedenle sürekli kendisini kamufle ihtiyacında olan İzzettin Paşa, Fransa’ya gitmeden bir gün önce yakın dostu sahaf Şerîf Efendiyi ziyaret eder. Kahve ve nargileyle koyulaşan sohbet, ittihatçıların akıl ve hikmetten yoksun pervasız stratejilerinin eleştirisi üzerinde döner dolaşır.

İki vatanperver dost tam da kurtuluş reçetelerinden söz edecekken, dükkan ittihatçıların casusları tarafından basılır. Baskın yapılacağını bir iki dakika öncesinden fark eden Şerîf Efendî, İzzettin Paşayı, mücâmele kaidelerinden ödün vermeden ve paniğe kapılmadan nezaketli bir şekilde uğurlamayı başarır. Dükkanına geri döndüğünde, sanki biraz önce konuşulanlardan hiç haberi yokmuşçasına İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin icraatlarını yücelten

⁵³¹ a.g.e., s. 257.

⁵³² a.g.e., s. 258.

⁵³³ a.g.e., s. 259.

⁵³⁴ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 178.

⁵³⁵ er-Reyhānī, *Sicillu’-t-tevbe*, s. 247

sözler sarf etmeye başlar. Casuslar, İzzettin Paşanın nerede olduğu hususunda Şerîf Efendiye sıkıştırırlarsa da, o, İzzettin Paşayı sadece ismen tanıdığına dair -yalan- yemin ederek kurtulur.

Şerîf Efendi, casuslar ayrıldıktan sonra dükkandaki bazı kıymetli evrakı -müteakip teftişlerde ele geçmesin diye- yakmak zorunda kalır. Yıllardır gözü gibi sakındığı kıymetli evrak, şimdi kendi elleriyle yaktığı ateşin alevleri arasında kül olurken, yüreğinden gelen bir isyan haykırışıyla düşmanlarına beddua eder: “*Ateş şu an seni nasıl yakıyorsa, Cehennem ateşi de milletimin bütün düşmanlarını öylece yakıp kül etsin!*”⁵³⁶.

Reyhânî'nin bu kısa hikâyesi, son dönem Osmanlı yönetimindeki çarpıklığın ve baskı politikasının eleştirisi üzerine yoğunlaşan edebî temayülün ortaya çıkardığı ve yönetim karşıtlığını konu edinen hikâyecilik anlayışına uygundur. Eser, edebî olmaktan çok, siyâsî ve tarihî bir anlam taşımakta, değerini de, o döneme ilişkin bir olaya ışık tutmasından almaktadır.

(c) Nabukadnezar

Milattan önce 700'lü yıllarda cereyan eden bu hikâyede Reyhânî, gerçek bir tarihî kişiliğe sahip olan Buhtunnaş'ın, debdebe ve şaşaa içindeki saltanatına rağmen yaşamakta olduğu korku ve kaygı psikolojisini ele almaktadır.

Babil hükümdarı Buhtunnaş (Nabukadnezar), gökteki semavi cisimlerden emin, ancak yeryüzündeki her şeyden tedirgin bir yaşam sürmektedir. Ne saraylarındaki şatafat, ne asma bahçelerindeki zevk u sefa kendisine huzur vermemektedir. Kara düşüncelerden kurtulup uyuması mümkün olmadığı gibi, iştahını açmak için denenen bin bir yöntem de işe yaramaz. Çünkü o, kabusu dönüşen rüyalarında hep Baladan adındaki bir gençle hesaplaşmaktadır.

Baladan, -sırf Buhtunnaş'ın süfli arzularına engel olabilmek için- sevgilisi Zebîbe'nin hayatına kıymak zorunda kalan çaresiz bir gençtir. Buhtunnaş, zindanda tuttuğu bu gencin hışmından ve bedduasından sakınmak için önce kendisini serbest bırakır, ona makam-mevki verir. Ancak daha sonra vezirlerinin de kışkırtmasıyla genci Teflât adındaki baş vezire zehirletir. Zehir genci öldürmez ama sırasıyla konuşma, görme ve duyma melekelerini yitirmesine sebep olur. Buhtunnaş bu yolla, ölüm korkusu taşımayan ve Asur ilahlarına hakaret eden Balādān'dan intikam almak istemektedir. Gence işkence de yapmak ister, ama hislerini çoktan kaybeden gencin bu durumu Buhtunnaş'ı öfkelenendirir. Zehrin dozu hususunda hata yaptığını fark eden Teflât'sa, Babil'den, dolayısıyla Buhtunnaş'ın işkencesinden kaçır.

Bir süre sonra Baladan ölür. Balādān'ın ölümü Buhtunnaş'ı daha bir öfkelenendirir⁵³⁷:

⁵³⁶ a.g.e., s. 228.

⁵³⁷ a.g.e., s. 238.

Zebibe ölüyor, aşkımdan kurtuluyor; Baladan ölüyor, azabımdan kurtuluyor. Teflât Bâbil'i terk ediyor gazabımdan ve hışmımdan kurtuluyor. Bense öfke içinde yanıp kavrulmaya devam ediyorum.

Bu düşünce ve hayallerin tazyiki altında Buhtunnaşr, bir gün rüyasında Balādān'ı görür. Baladan, kendisine, Cehennemdeki çeşitli sahnelere dair, özellikle de '*Alevli Cehennem Vadisi*' hakkında ürkütücü azap tasvirlerinde bulunur. Korku ve dehşet içerisinde Balādān'ın anlattıklarına kulak veren Buhtunnaşr, bütün kudret ve saltanatının, bir hayal önündeki eriyişine şahit olur. Maziye ait günahları tek tek bir film şeridi gibi gözünün önünden geçerken, yaptıklarından pişmanlık ve utanç duyar. Derhal devlet ricalini toplar ve bir zamanlar kendilerine zulmettiği insanların hepsine iade-i itibarda bulunur: Balādān'ın cesedi saygın bir törenle kraliyet tapınağına defnedilir. Teflât, Bâbil hükümdarlığına getirilir.

Bu arada Buhtunnaşr da, tacı tahtı terk eder, yemekleri azaltıp ibadetleri çoğaltmaya, züht hayatı sürmeye başlar. Bedeni her geçen gün zayıflamaya, gücü ve takati kesilmeye yüz tutar. Günün birinde, tapınaktan döndüğü sırada sarayın önünde bayılarak yere düşer. Derhal kendisini saraya götürürler, doktorlar vakit kaybetmeden tedaviye koyulur. Ancak en büyük doktor (ölüm), hepsinden önce müdahalesini yapmıştır bile. Zira Buhtunnaşr, hayat denen hastalıktan şifa bulmuş, yani ölmüştür. Cansız bedeni ise, Balādān'a ait mezarın yanı başına defnedilir.

(d) İklîlu'l-^cār (Utanç Tâci)

Kaleme aldığı hikâyelerinde genelde içinde yaşadığı Arap toplumunun sosyal problemlerine değinmeye çalışan Reyhānī, *İklîlu'l-^cār*'da, Amerika'ya göç etmiş bir Arap göçmenin -Tevfik Zeydün'un- kumar, içki ve gece hayatı gibi bazı kötü alışkanlıkları terk ederek vatani için vermiş olduğu kahramanlık mücadelesini ve ordudan döndükten sonra mutlu bir yuva kurmak için ortaya koyduğu çabayı anlatmaktadır. Zayıf bir kurguya sahip olan bu hikâyesinde Reyhānī, diğerleriyle kıyaslandığında oldukça başarısız sayılır.

(e) Bi kaçā ve kader (Taktîr-i İlâhi)

Egoizm ve maddi saltanat üzerine kurulu toplum yapılarının çürük oluşunu ve öne çıkan bireysel çıkarların toplumsal dayanışmaya engel teşkil ederek bir toplumu nasıl helake sürüklediğini konu alan, fatalizmi sorgulayan sembolik ve siyâsî içerikli bir hikâyedir. Birbiriyle dayanışmayı bir türlü beceremeyen beş komşu topluluk, önce doğudan, arkasından batıdan gelen bir liderin ve halkının sultasına girer, her defasında da, içine düştükleri kötü durumun yegâne sorumlusu olarak ilahi kaderi görürler. Reyhānī bu hikâyesiyle, genelde Doğu toplumlarının, özelde ise Arap milletinin içine sürüklendiği geri kalmışlığın en önemli sebeplerinden addettiği '*kadercilik anlayışı*'nı eleştirmektedir.

b. Edebî Makâle ve Edebî Tenkit Türünde Kaleme Aldıkları

(1) er-Reyhāniyyāt

Geniş bir konu yelpazesine sahip olan *er-Reyhāniyyāt*, Reyhānî'nin din, siyâset, edebiyat, şiir ve felsefe gibi hayatın çeşitli alanlarına dair görüşlerini kaleme aldığı oldukça kapsamlı bir makâleler ve konferans metinleri koleksiyonudur. 1910'da birinci, 1911'de ikinci ve 1924'te üç ve dördüncü ciltleri çıkan *er-Reyhāniyyāt*, Reyhānî'nin vefatından sonra kardeşi Albert er-Reyhānî tarafından -matbû olmayan diğer makâleler de gözden geçirilerek- farklı bir tasnifle yeniden tertiplenip adlandırılmıştır. Buna göre, sosyal ve felsefî içerikli yazılar iki cilt halinde *er-Reyhāniyyāt*'ta bırakılırken, vatan ve milliyetçilik kavramlarına yer veren yazılar - yine iki cilt halinde- *el-Ḳavmiyyāt*'ta, mensur şiir türüyle alakalı olanlar *Hutāfu'l-evdiye*'de, edebî tenkit üzerine yazılanlar *Edeb ve fenn*'de, bazı seçkin şahsiyetlerin tanıtılıp değerlendirildiği makâleler *Vucūh şarḳiyye ve garbiyye*'de, tüm yazılarında yer alan özlü veciz sözler ise *Buzūr li'z-zāri'in*'de yayımlanmıştır⁵³⁸.

Albert er-Reyhānî, ünlü oryantalist Kratchkovski tarafından kaleme alınan ve 1928 senesinde *et-Taṭarruf ve'l-işlāh* adlı kitaba mukaddime yapılan, Reyhānî'ye dair özet bir değerlendirmeyi *Reyhāniyyāt*'ın baş kısmına almış⁵³⁹, böylece okurların, Reyhānî'yi, *Reyhāniyyāt*'taki fikirlerinden tanımadan evvel büyük bir oryantalistin gözüyle tanımalarına imkan vermiştir⁵⁴⁰.

er-Reyhāniyyāt'ta yer alan makâlelerin büyük bir kısmı, gerek konuları, gerekse de bu konuların ele alınış şekli itibariyle yazarın hümanist kişiliğine ve sosyal reformist karakterine dair önemli ipuçları ihtiva etmektedir. Aralarında sıkı bir konu birliği bulunmayan bu makâlelerde yazar, sosyal ve kültürel bir altyapı inşa etmede baz aldığı Fransız Devrimi gerçeği ve uygar Amerika örneğine sık sık atıflarda bulunur⁵⁴¹. Tabiat ve sıla özlemi, köhnemiş geleneklerin eleştirisi, Batı Medeniyeti'nin modern değerleri ve bunlardaki eksik öğeler makâlelerde dikkati çeken en bariz temalardır.

Bu arada, işâret etmek gerekir ki Reyhānî, Fransa'nın Lübnan ve Suriye üzerinde manda devlet olması konusundaki görüşlerinde hata ettiğini yıllar sonra anlamış, ancak "*bu noktada benim durumum, sevdiği insanı kaybettiği halde ona ait fotoğrafları saklamaya devam eden*

⁵³⁸ er-Reyhānî, *er-Reyhāniyyāt*, s. 9; Cebr, *Emin er-Reyhānî -sīratuh ve edebuh-*, s. 173; Kerüb, s.

⁵³⁹ Esâsen bu değerlendirme, Kratchkovski'nin Reyhānî'den yaptığı tercümelemleri yayımladığı '*Reyhānî'den Seçmeler*' adlı Rusça çevirinin baş tarafına koyduğu bir giriş yazısıdır. Kerüb, s. 21.

⁵⁴⁰ Kerüb, s. 20.

⁵⁴¹ Cebr, *Emin er-Reyhānî -sīratuh ve edebuh-*, s. 174.

kişiyne benzer” demek suretiyle, ilgili makâlelerin er-Reyhâniyyât’ta bırakılmasını uygun görmüştür⁵⁴².

Reyhânî’nin *er-Reyhâniyyât*’ta başarmak istediği hususlardan biri de, insanları, hayatlarının bütün evrelerinde kendilerine özgüven duymaya çağırması ve medeni sahada ilerlemelerine engel teşkil eden her türlü siyasal, sosyal, kültürel ve dinsel bağlardan kurtulmaya sürekli vurguda bulunmasıdır⁵⁴³. Bu cümleden olarak o, Arap sosyal yaşamını bir mikrop gibi kemiren taassup, tembellik ve yanlış tevekkül anlayışına şiddetle karşı çıkmış, Arap toplumunun düşünce hürriyetine, değişik inanç ve kanaatlerin tartışma konusu yapılabildiği özgür bir zemine kavuşması için olağanüstü bir çaba harcamıştır⁵⁴⁴. Mey Ziyâde ise *er-Reyhâniyyât*’ı, modern Arap düşüncesinin şiir ve nesir sahalarında hangi istikamette yol alması gerektiğini kendisine öğreten beş altı kıymetli kitaptan biri olarak görmüştür⁵⁴⁵.

(2) Entum eş-şu‘arâ! (You Poets!: Siz Şairler!)

Reyhânî, edebî çevrelerde büyük gürültüler koparan bu kitabını esâsen İngilizce olarak *You Poets!* adıyla kaleme almış, ancak eser daha sonra yazarı tarafından Arapça’ya da çevrilmiştir. Eserin konusu ve muhtevası hakkında geniş bilgi, ‘*Emin er-Reyhânî’nin İngilizce Kaleme Aldığı Eserleri*’ başlıklı bölümde verilmiştir.

(3) Edeb ve Fenn (Edebiyat ve Sanat)

İlk olarak, Reyhânî’nin vefatından takriben 15 yıl sonra (1955) Beyrut’ta yayınlanan bu eser, yazarın, 1905-1940 yılları arasında, New York, Fureyke ve Filistin’de kaleme aldığı edebiyat ve yazı hayatına ilişkin değerlendirmelerinin yanı sıra, çeşitli edebî eserlerin tenkidini de içine alan bir makâleler derlemesi niteliğindedir. Reyhânî’nin kitap, telif, yazarlık ve yayıncılık gibi çeşitli konulara dair ilginç yaklaşımlarını da ihtiva eden *Edeb ve fenn*, bilhassa, çağdaş Arap edebiyatının nasıl bir ‘*yapıcı eleştiri sistemi*’ne sahip olması gerektiği noktasında güzel bir örnek teşkil etmektedir. Genel olarak Reyhânî bu eserinde, okurlarına ne tür kitaplar okumaları gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmakta⁵⁴⁶, ‘*kalbinden damlayan kanla şiir yazarlar*’ olarak tanımladığı⁵⁴⁷ aşırı romantik şairlere yüklenmekte, edebiyatta ‘*eski*’ ve ‘*yeni*’ kavramlarını çarpıtan şâir ve yazarlara eleştiriler yöneltmekte⁵⁴⁸, dil ve tercüme konularına ilişkin kendine özgü fikirler ileri sürmektedir⁵⁴⁹.

⁵⁴² er-Rāvī, s. 38.

⁵⁴³ a.g.e., s. 27.

⁵⁴⁴ a.g.e., s. 28.

⁵⁴⁵ Dirāse min menşūrāti ittiḥādī’l-kuttābi’l-‘Arab (1999), *Emin er-Reyhânî*, www.awu-dam.org (14.09.2002).

⁵⁴⁶ er-Reyhânî, *Fī’l-kutub (EDEB VE FENN)*, s. 56.

⁵⁴⁷ er-Reyhânî, *en-Nesemāt (EDEB VE FENN)*, s. 36.

⁵⁴⁸ er-Reyhânî, *et-Teceddud (EDEB VE FENN)*, s. 62-64.

⁵⁴⁹ er-Reyhânî, *Ġaṭārifetu’l-beyān (EDEB VE FENN)*, s. 96-99; *el-İştirākīyyetu’l-‘amelīyye (EDEB VE FENN)*, s. 138-139.

(4) Vucūh Şarkıyye ve Ğarbiyye (Doğudan ve Batıdan Portreler)

İlk defa 1955 senesinde, Albert er-Reyhānī tarafından müstakil bir kitap halinde basılan eser, Reyhānī'nin, 1904-1939 yılları arasında New York ve Fureyke'de kaleme aldığı, siyāsî, ahlākî, mistik ve edebî yönleri bulunan bazı önemli şahsiyetleri konu alan makâlelerden oluşmaktadır. Makâlelerin bir kısmı, Shakespeare, Tolstoy, Jean Jack Rousseau, Thomas Carlyle, Voltaire, William Garrison, Firdevsî ve Ğazzālî gibi dünyaca ünlü tarihî şahsiyetleri ve onları büyük yapan meziyetleri konu alırken; diğer bazıları Selīm Serkīs, 'İsā el-Ĥūrî, Şiblî eş-Şumeyyil, Şibl Demmūs, Cubrān Ĥalîl Cubrān, Ya'qūb Şarrūf gibi Reyhānī'nin yakın meslek ve meşrep arkadaşlarının vefatları münâsebetiyle kaleme alınmıştır. Özellikle bu sonuncular hakkında kaleme aldığı yazılar, sadece birer taziyeden ibaret olmayıp, söz konusu şahsiyetlerin Arap fikir ve edebiyat hayatına yaptığı katkılardan da -özet biçimde de olsa- söz etmektedir.

(5) Kışşatī ma'ā Mey (Mey'le Hikâyem)

Kışşatī ma'ā Mey, iki şahsiyetin -Reyhānī ve Mey'in- 1912'deki ilk karşılaşmalarından, Mey'in, sıkıntılarından kurtulduğu tarih olan 1938 senesine kadar geçen süre zarfındaki yazışmalarını içeren önemli bir derlemedir. Satır aralarında, Mey Ziyāde'nin psikolojik rahatsızlığı bahane edilerek gerçekleştirilmek istenen bazı spekülasyon ve komplo girişimlerine ışık tutar. Eser, Mey Ziyāde'nin mal varlığına tamah eden kesimin, sözde hukukî yollarla yürüttükleri girişimin içyüzünü ortaya koyması; iyi gün dostlarının bir kenara çekildiği zor zamanda, sorunun çözümü için Reyhānī'nin sergilediği takdire şayan çabaları belgelemesi, özellikle de müteakip dönemde Mey hakkında yapılacak akademik çalışmalara kaynaklık etmesi yönüyle güvenilir bir vesîka niteliği taşımaktadır. Eser ilk olarak 1980 senesinde, *el-Muessesetu'l-ʿArabiyye li'd-dirāsāt ve'n-neşr* tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

c. Şiir türünde kaleme aldığı eser

Hutāfu'l-evdiye (Vādilerin Haykırışı)

1907-1935 yılları arasında, New York, Fureyke ve Hicaz çöllerinde kaleme alınan ve yazarının vefatından ancak 15 yıl sonra Beyrut'ta yayınlanabilen (1955) bu eser, Reyhānī'nin, bir kısmı *er-Reyhānīyyāt*'ta yayınlanan, bir kısmı ise daha önce okur karşısına hiç çıkmamış mensūr şiir türündeki Arapça yazılarını içeren yaklaşık 140 sayfalık bir şiir dīvânıdır. Reyhānī'nin kardeşi Albert er-Reyhānī tarafından, şâir ve ediplerin ısrarlı talepleri üzerine hazırlanan bu koleksiyonun tertip ve gözden geçirilme işlemleri Veditî Dîb tarafından yapılmıştır. Kitaba bir önsöz yazan kardeşi Albert'a göre bu derlemenin hedefi, Arap edebiyatındaki serbest ve manzum şiir türleri arasındaki farkı ve bunları sahiplenilenler arasında

cereyan eden mücadeleyi aktarmak değil, sadece, Reyhānī'nin, bu türün yerleşmesine ve gelişmesine yaptığı öncülük payına dikkat çekmektir⁵⁵⁰.

Reyhānī, kitabın başında, modern çağdaki serbest şiir eğiliminin öncüsü kabul edilen Walt Whitman'dan söz ederek, okura, bu yeni nazım türünü tanıtmaktadır. Eser, Reyhānī'nin, hayatı boyunca çeşitli vesilelerle kaleme aldığı toplam 38 şiirden oluşmaktadır. Şiirlerinden *Rīhu Semūm* ve *Ramād ve Necm* fânilik şuuru ve ölümsüzlük temasını; *ez-Zenbeķatu'z-zāviye*, *Ġarībān*, *‘Inde ‘ahdi'r-rabi'*, *Īlā Cubrān*, *Īlā Ebi'l-‘alā*, *en-Nesru'l-‘Arabiy* kaybettiği veya sevdiği insanlara karşı hissettiklerini; *Ma‘bedī fi'l-vādī*, *Īle't-ṭabī'a*, *en-Necvā*, *‘Avd ile'l-vādī* gibi daha çok tabiat konulu parçalarsa mistik duyularını ve Lübnan tabiatına özgü betimlemeleri konu almaktadır.

Eser, modern Arap şiirindeki yenileşme arayışlarının erken ve somut örneklerinden birini temsil etmekte olup, bu konu ve eserin muhtevāsına dâir geniş değerlendirmeler, tezimizin *‘Reyhānī'nin Mensur Şiire Yaptığı Katkı’* başlıklı bölümünde ele alınmıştır.

d. Mesel Türündeki Eseri

Buzūr li'z-zāri‘in (Çiftçiler İçin Tohumlar)

Klasik Arap edebiyatındaki türler içinde önemli bir yeri olan *‘emsal’*, modern Arap edebiyatında ise ancak mehcer dönemi edipleriyle yeniden gündeme gelmeye ve değer kazanmaya başlamıştır. 20. yüzyılda bu türe en önce dikkat çeken isimlerin başında Emīn er-Reyhānī gelmektedir. Reyhānī, emsal türündeki özlü sözlerini ilk olarak 1909 senesinde Beyrut'taki *el-Berk* gazetesinde yayınlamış, daha sonra 1901-1909 yılları arasında telif ettiği malzeme, müteakip dönemde kaleme aldığı çeşitli makâle ve kitaplarda yer alan veciz sözleriyle de bir araya getirilerek, 1961 senesinde *Buzūr li'z-zāri‘in* adıyla müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır. *‘Ahlāk’*, *‘edeb ve ‘ilm’*, *‘taḥarrur’*, *‘fi't-tefā‘ul’*, *‘fi's-sevra’*, *‘el-Ḥakk ve'l-ḥaķīka’*, *‘ḥayret ve şekk’*, *‘ḥavāṭır ve ḥikem’*, *‘vaṭaniyye ve siyāsiyye’* gibi çeşitli kategorilere taksim edilen bu küçük hacimli eserin, bir yerde modern Arap edebiyatındaki atasözü-vecize derlemeciliğinin ilk örneğini teşkil ettiğini söyleyebiliriz⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ er-Reyhānī, *Hutāfu'l-evdiye* 'ye yazılan önsözden, s. 73.

⁵⁵¹ *el-Emsāl ve 'ş-şuzūr*, www.angelfire.com/nd/prose/amthal.htm (11.09.2002)

2. Diğer Arapça Eserleri

a. Seyahat Yazıları

(1) *Mulūku'l-ʿArab* (Arap Kralları)

Mulūku'l-ʿArab, 1923'te Hicaz seyahatini tamamladıktan sonra Fureyke'ye dönen Reyhānī'nin, bir yıl süren hummalı bir telif faaliyetinin ardından, siyasal, sosyal, edebî, iktisadî ve eğitimsel konularla ilgili seyahat gözlemlerini iki hacimli cilt halinde anlattığı yarı seyahatnâme tarzındaki önemli bir eseridir. Bazı bölümleri, önce bir grup öğrenci ve profesörler nezdinde okunup mütalaa edildikten sonra Arapça olarak telif edilen *Mulūku'l-ʿArab*⁵⁵², daha sonra yine yazarı Reyhānī tarafından İngilizce'ye çevrilmiş, yapılan ilavelerle çok daha kapsamlı hale gelen eserin birinci bölümü *Around the Coast of Arabia*; ikinci bölümü ise *Arabian Peak and Desert* adıyla müstakil kitaplar halinde neşredilmiştir. Albert er-Reyhānī, *Mulūku'l-ʿArab*'la tercümesi arasındaki hem temel konu farklılıklarını hem de kapsam farkını, bu kitapların fihrist bölümlerinden yola çıkarak hazırladığı bir cetvelde ortaya koymuştur⁵⁵³.

Eser, Arap ülkelerini bütünüyle dolaşmadıkları için, kendi hakimiyet alanları dışındaki komşularını tanımayan yedi Arap kralının geniş bir biyografisini içermektedir. Reyhānī, eserin birinci cildini; Hicaz Bölgesi hakimi Kral Hüseyin, Yemen Bölgesi hakimi İmam Yahyā, ʿAsīr Bölgesi hakimi Seyyid el-İdrīsī ile Laḥc Bölgesi sultanlarına tahsis etmiş; ikinci ciltte ise Necid toprakları hakimi Suʿūd sülâlesi (ʿAbdulʿazīz), Kuveyt ve Bahreyn şeyhleri ve Irak toprakları hakimi Kral Fayşal'la ilgili gözlemlerine yer vermiştir.

Arap okurlar arasında, kısa sürede üne kavuşan *Mulūku'l-ʿArab*'ın bazı bölümleri farklı birkaç dile çevrilmiş, Arap basını da bu hacimli eser hakkındaki yorum, tenkit ve değerlendirmelerine gazete ve dergilerin baş sayfalarında geniş yer vermişlerdir⁵⁵⁴. Bir çok araştırmacı ve eleştirmen de *Mulūku'l-ʿArab*'ı, Reyhānī'nin ortaya koyduğu eserler içerisinde en önemlisi kabul etmekte ve onu, modern çağın ilgi çekici seyahatnameleri arasında zikretmektedir⁵⁵⁵.

Reyhānī, *Mulūku'l-ʿArab*'ın kaleme alınış nedenlerinden birisini, çocukluk yıllarına ait bir hatırasını anlatarak açıklamaktadır:

Amerika'ya göç ettiğimde henüz on iki yaşlarındaydım. Çok az Arapça ve Fransızca biliyordum. Zihnimde Araplara dair tek çağrışım, Lübnanlı annelerin çocuklarını korkutmak için söyledikleri 'Sus! Yoksa bedevi gelir!' sözlerinden ibaretti. İşte bu kitap,

⁵⁵² er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 456.

⁵⁵³ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 382-386 (ek-3)

⁵⁵⁴ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 118.

⁵⁵⁵ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 137.

bedevinin, kendisinden korkulması gereken bir 'öcü' olmadığı gerçeğinin anlaşılmasına hizmet edebilir⁵⁵⁶.

En olgun eserlerinden biri olan *Mulūku'l-ʿArab*'da Reyhānī, hem bir şâir, bir yazar, bir gözlemci ve bir hatip olarak, hem de Arap sosyal yaşamını değiştirmeye aday bir reformist ve hümanist olarak, çok yönlü bir kimlik ve kişilikle karşımıza çıkmaktadır⁵⁵⁷. İlk bakışta, sadece Arap ülkelerinin çeşitli bölgelerindeki lider şahsiyetleri eksen aldığı izlenimi oluşursa da, eserin genel muhtevasından Reyhānī'nin asıl hedefinin Arap toplumunu bütün yönleriyle tanımak, bu toplumun farklı liderlerini birbiriyle uzlaştırıp kaynaştırmak⁵⁵⁸, son tahlilde ise bu kendi içine kapalı toplumu dış dünyaya tanıtmak olduğu anlaşılır. O nedenle *Mulūku'l-ʿArab*'ı okurken, kılık kıyafetiyle, devesi ve çadırıyla bedevi yaşamın egzotik ve hayret uyandırıcı noktalarına, çöl kültürünün kendine özgü yerel tedavi usullerine⁵⁵⁹, sert çöl ikliminde hayat bulan fauna ve flora, Arap toplumunu medeniyet kervanına yetiştirmek için liderlerin -yetersiz de olsa- sahip oldukları projelere⁵⁶⁰, haşin bir tabiatın kucağında büyüyen bedevinin sınır tanımayan ikramperverliğine⁵⁶¹, buna karşılık ölüm tehditleri savuran harami ordusunun haydutça davranışlarına kadar⁵⁶², Arap coğrafyasına dair bilgimiz dahilinde olmayan pek çok şeye –Sam yelinin ölümcül sıcakını yemeden, kum fırtınalarına gömülmeden- tanık olmamız mümkündür. Bir kral ve sultanla olduğu kadar bir bedevi ile de, bir politikacı ve askerle olduğu kadar tecrübeli bir murra ile de başarılı diyaloglar kurmayı başaran Reyhānī, *Mulūku'l-ʿArab*'ın en cazip bölümlerini, yaptığı röportajlardan sağladığı işte bu malzemeyle inşa etmiştir. Kullanılan akıcı ve nüktedan üslup ise, hacim sorununu ortadan kaldıran hususi bir meziyet olarak bu kapsamlı çalışmaya okurun hoşgörüsüyle bakmasını sağlayabilir.

Mulūku'l-ʿArab, Reyhānī'nin siyâsî ve milli hedeflerine ışık tutan son derece önemli bir gezi kitabı olmasının yanı sıra, dönemi, bölgeyi ve bölgeye hakim yerel liderleri incelemek isteyen araştırmacılar için kıymetli bir kaynak ve tarihî belge niteliği de taşımaktadır⁵⁶³.

(2) *Ḳalbu'l-ʿIrāk* (Irak'ın Kalbi)

1935 senesinde *Maḡbaʿatu Şādîr* tarafından yayımlanan *Ḳalbu'l-ʿIrāk*, daha önce kaleme alınan *Fayṣal el-evvel*'in tetimmesi mahiyetindedir. Reyhānī bu kitabında, Irak'a yaptığı

⁵⁵⁶ er-Reyhānī, *Mulūku'l-ʿArab*, s. 4, 20; Dirase min menşurat itihadi'l-küttabi'l-arab (1999), *Emin er-Reyhānī*, www.awu-dam.org (14.09.2002)

⁵⁵⁷ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 164.

⁵⁵⁸ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 474.

⁵⁵⁹ er-Reyhānī, *Mulūku'l-ʿArab*, s. 31-35.

⁵⁶⁰ *a.g.e.*, s. 36-37.

⁵⁶¹ *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁶² *a.g.e.*, s. 561-562.

⁵⁶³ el-Ḥarbī, Delāl bint Maḡled, *Emin er-Reyhānī -ʿAbkariyyetu'l-edīb ve rūhu'l-muerrih-*, www.suhuf.net.sa/1998jaz/sep (11.09.2002); el-Ḥarbī, Delāl bint Maḡled, *Emin er-Reyhānī, eṣ-Şaḡṣiyyetu'l-Ġāibetu'l-Ḥāḍıra*, www.suhuf.net.sa/2000jazhd/may (11.09.2002).

seyahatler sırasındaki izlenimlerinin özellikle Irak'ın coğrafi, ekonomik ve kültürel yapısı ile, Hülagü'den itibaren 1930-35'li yıllara kadar ki tarihî ve siyâsî geçmişini konu almıştır.

Reyhānī, Irak'ı, ilki 1922 senesinde olmak üzere toplam beş kere ziyaret etmiştir. İlk ziyareti esnasında meşhur Iraklı siyaset ve edebiyat otoriteleriyle görüşmeler yapan Reyhānī⁵⁶⁴, müteakip ziyaretleri esnasında İngiliz hakimiyetinden sonraki dönemde ülkede meydana gelen köklü değişimleri gözlemlene fırsatı bulmuş, caddelerde, yapılaşmalarda dikkat çeken medeni gelişmeleri not etmiştir.

Çeşitli harita ve resimlerle desteklenen *Qalbu'l-'Irāk* üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ana hatlarıyla Bağdat ele alınmıştır. İkinci bölüm, Irak'taki eski eserlere ve bu eserleri arkeolojik çalışma adı altında ülke dışına çıkarmaya çalışan bir grup bilim adamına karşı yürütülen kampanyaya tahsis edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Irak'ın, kültürel, edebî ve sosyal durumu ortaya konmaya çalışılmış, Irak şiiri, şairleri ve özellikle de yazarın şâir er-Ruşâfî ile olan alakasına yer verilmiştir. Eserin bilhassa bu bölümü, 1920-1930 yılları arasında Irak'ta gerçekleştirilen kalkınma hamlelerini değişik perspektiflerden sunan bir tarih, edebiyat ve siyaset kitabı özelliği taşımaktadır. Gözlemlerin başarılı bir üslupla yazıya dökülmesi, okuru bir seyahat kitabı okumaya teşvik etmesi bakımından da esere nitelik kazandırmıştır.

Reyhānī'nin *Qalbu'l-'Irāk*'ta yer alan düşünceleri, devrimci ve yenilikçi niteliklere sahip olması nedeniyle dönemin Iraklı edip ve mütefekirleri üzerinde derin etkiler yaratmıştır.

(3) *Qalbu Lubnān* (Lübnan'ın Kalbi)

Qalbu Lubnān, Reyhānī'nin, beş yaşlarındayken babasıyla Ğarzüz'a yaptığı ilk ziyaretinden başlayıp, 1940'a kadar geçen süre zarfında Lübnan içinde ve dağlık bölgelerinde yaptığı en önemli dokuz seyahati ve bu gezileri sırasındaki gözlemlerini konu alan bir tür seyahatnamedir. Esâsen, on dört seyahatten oluşması gereken eser, Reyhānī'nin beklenmedik vefatı nedeniyle dokuz seyahatle sınırlı kalmıştır. Reyhānī, vefat edeceğini hissetmesi üzerine henüz yarım olan eserini yakın arkadaşı Şarl Kırım'a ithaf etmeyi uygun görmüştür. Eser, Reyhānī'nin vefatından sonra, 1947 senesinde Beyrut'taki *Maṭba'atu Şādir* tarafından yayınlanmıştır.

Değişik yazılarından, Lübnan'a karşı sınırsız bir sevgi ve bağlılık hissi taşıdığını anladığımız Reyhānī⁵⁶⁵, söz konusu eseriyle Lübnan'a olan tutkunluğunu adeta belgelemek istemiştir. 25 Nisan 1939 tarihinde kardeşi Yusuf'a gönderdiği bir mektupta yazılı olan şu

⁵⁶⁴ İlk ziyareti sonrasında, Reyhānī'nin, çeşitli konularla ilgili olarak pek çok gazeteci, siyâsî ve ediple kalem polemikine girdiği bilinmektedir.

⁵⁶⁵ Reyhānī, sadece değişik gazete ve dergilerde yayınlanan '*Vādi'l-Fureyke*', '*Fî'l-'Uzle*', '*Fî sebîli'l-erz*', '*İbrîşiyetu'l-Fureyke*' ve '*Aşvātu's-sekîne*' gibi makâleleriyle değil, kendisine büyük bir şöhret kazandıran *The Book of Halid* ile de anavatanı Lübnan'a olan bağlılığını ispatlamıştır.

satırlarsa, anavatanı Lübnan'a duyduğu sevginin boyutlarını bir kitapla *-Kalbu Lubnān'la-* kanıtlamak istediğini ortaya koymaktadır:

Şu anda kendimi, başladığım iki kitaba vermiş durumdayım. Bunlardan birincisi Lübnan'a dair Arapça bir kitap, diğeri İngilizce bir roman⁵⁶⁶. İlk kitabı, vatanıma ve ecdadıma olan gönül borcumu ödemek üzere kaleme alacağım. (...) Belki de bu eser, Arapça kitaplarım içerisinde en güzellerinden birisi olacak. Bu kitaba bütün bir yüreğimi koyacağım, o nedenle adı da '*Kalbu Lubnān*' olacak⁵⁶⁷.

Eserinin başında, yalnızca şahsi veya ailevi bilgiler aktarmak niyetinde olmadığını belirten Reyhānī, asıl maksadının, Lübnan'ın dününe ve bugününe ait gerçeklerine ışık tutmak, tabii ve tarihî zenginliklerini dikkatlere sunmak olduğunun altını çizmektedir. Bu bağlamda *Kalbu Lubnān*, hem Ğarzūz, Urz, Kesrivān, Metn ve Cubeyl Bölgesi köylerindeki coğrafyayı, doğal güzellikleri resmeden nefis betimlemeler içermekte, hem de bazı arkeolojik bölgelerde bulunan Fenike dönemine ait medeniyet kalıntılarına dair kıymetli tarihî bilgiler sunmaktadır⁵⁶⁸.

Canlı betimlemeleri ve diyalogları sayesinde, okuru Lübnan'ın dağ köylerinde, vadilerinde, dere kenarlarında adeta gezdiren Reyhānī, kullandığı sürükleyici ve nüktedan üslup sayesinde Cāhız'ı anımsatmakta⁵⁶⁹, yeri geldikçe zikrettiği şiir parçaları ile de metne lirik bir hava vermektedir. Bu bakımdan, söz konusu eserde Reyhānī'nin, aynı anda hem şâir, hem sanatkar, hem de üslupta hicivci bir duruşu tercih ettiği ifade edilebilir⁵⁷⁰. Eseri hem Arapça'sından hem de İngilizce'sinden okuduğunu söyleyen Mihail Nu'ayme ise, onun *Kalbu Lubnān*'da ve diğer seyahat kitaplarında bir şâir ve edipten çok bir seyyah portresi çizdiğine dikkati çekmektedir⁵⁷¹.

(4) el-Mağribu'l-Akşā ve Nūru'l-Endelūs (Uzak Fas ve Endülüs'ün Işığı)

Reyhānī, 1939 senesindeki Fas ve İspanya seyahatlerinin ardından telife koyulduğu seyahat notlarını bir kitap halinde görememiş; eser, *el-Mağribu'l-Akşā* adıyla ancak 1952'de, Kahire'deki *Dāru'l-ma'ārif* yayınevi tarafından basılabilmıştır. Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 19. ve 20. yüzyıldaki Fas tarihini konu almaktadır. İkinci bölüm, Fas'ın siyâsî, sosyal ve ekonomik durumunu, yanı sıra, İspanya'daki İngiliz manda yönetiminin sona erdirilmesi için yapılması gerekenleri ele almaktadır. 1969 yılında Beyrut'ta, *Dāru'r-Reyhānī li't-ṭibā'a ve 'n-neşr* tarafından *Nūru'l-Endelūs* adıyla müstakil bir kitap halinde basılan üçüncü bölüm ise, başlı başına Endülüs medeniyetini konu almaktadır. Endülüs'teki Arap ve İslam sanatları, bunun yanında Doğu ve Batı medeniyetlerinin birleşmesini temsil etmek üzere

⁵⁶⁶ Muhtemelen bununla, daha önce kaleme aldığı *Dr. Della Valle* adlı neşredilmemiş romanının gözden geçirilmesini kastediyor.

⁵⁶⁷ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 145.

⁵⁶⁸ cAvn, s. 124; Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s.146.

⁵⁶⁹ cAvn, s. 140; Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 167.

⁵⁷⁰ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 169.

⁵⁷¹ a.g.e., s. 169.

Arap ve İspanyol halklarının buluşup kaynaşması gibi konular kitapta işlenen en canlı bölümlerdir⁵⁷².

b. Tarihî, Sosyal, Siyasal ve Felsefî İçerikli Kitap ve Makaleleri

(1) Nubze fiş'sevrati'l-Feransiyye (Fransız Devrimine Bir Bakış)

İlk olarak 1902 tarihinde, New York'taki *Maṭba'atu cerīdeti'l-hudā* tarafından basılan eserin mukaddime kısmında, kitabın İngilizce ve Fransızca bilmeyen Suriyelileri, Fransız Devrimini hazırlayan sebepler, devrimin sonuçları, etkileri gibi konularda bilgilendirmek için kaleme alındığı ifade edilmektedir. Reyhānī'nin ilk gençlik dönemi okumaları arasında yer alan referanslara göz atıldığında, bir çoğunun, Fransız Devrimi'nin hazırlayıcısı niteliğindeki şahsiyetler ve onların kaleme aldıkları eserler hakkında olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Tahmin edilebileceği gibi, söz konusu eserler, onun özellikle '*devrimci/reformist*' karakterinin biçimlenmesinde önemli ölçüde etkili olmuş ve kendisini Fransız Devrimini daha iyi anlama çabalarına sevk etmiştir. İşte, *Nubze fiş'sevrati'l-Feransiyye*, Doğuya özgü bir Fransız Devrimine de ihtiyaç olduğunu düşünen Reyhānī'nin bu alandaki izlenimlerinin, Arap okuruna aktarıldığı kültürel bir araç olmaktadır. Reyhānī, bu kitabının son kısmına, Thomas Carlyle'ın *The French Revolution* adlı eserini eleştirdiği 16 sayfalık bir zeyl de koymuştur.

(2) Tārīhu Necd el-ḥadīs (Modern Necid Tārīhi)

İlk baskısı 1927'de yapılan *Tārīhu Necd el-ḥadīs*, konuları birbirinden farklı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, tarihî geçmişi ve coğrafi özellikleri itibariyle Necid bölgesini, ikinci bölüm Muḥammed bin 'Abdulvehhāb'ın şahsiyeti ve Vehhābilik hareketinin gelişme seyrini⁵⁷³, üçüncü bölüm Suud ailesinin ortaya çıkışı ve Muḥammed bin Reşīd'in Necid bölgesini ele geçirinceye kadar ki iktidar dönemlerini ele almaktadır. Sonuç kısmında ise Hicaz ve Necid emîri Kral 'Abdul'azīz'in hayat hikâyesi anlatılmaktadır.

Reyhānī, kitabın Kral 'Abdul'azīz'le ilgili olan bölümünü, kendisiyle yaptığı şahsi sohbetler neticesinde elde ettiği bilgilerden yola çıkarak kaleme almış, diğer bölümlerin yazımında ise -Necid hakkında kendilerinden son derece istifade ettiği çok önemli yerel ulema ve tarihçilerin yanı sıra- şu birincil kaynaklardan yararlanmıştı: '*Acāibu'l-āşār fi't-terācim ve'l-aḥbār* (el-Cebertī), *Ravḍatu'l-efkār* (Huseyin bin Ğannām el-Ḥanbelī), '*Ulūmu'l-mecd fi tārīhi Necd* (Üsmān bin 'Abdillāh bin Bişr), *Muşīru'l-vecd fi ma'rifeti ensābi mulūki Necd* (Rāşid bin 'Ali el-Ḥanbelī), *Tārīhu Necd* (Maḥmūd Şukrī el-Ālūsī), *Travels in Arabia* (John

⁵⁷² Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 145.

⁵⁷³ Reyhānī, İbn Teymiyye'ye ait mektupları ve Muḥammed bin 'Abdulvehhāb'la ilgili olarak kaleme alınmış çok sayıdaki kitabı mütalaa ettiğini de ifade etmektedir.

Lewis Burkhardt⁵⁷⁴), *The Heart of Arabia* (John Philby), *Wanderings in Arabia* (Charles M. Doughty), *The Penetration of Arabia* (D. G. Hogart).

Ayrıca, Hindistan heyetinin Necid Bölgesi hakkında yayımladığı iki kitap *-el-Kitābu'l-aḥdar en-Necdi* ve *el-Kitābu'l-aḥmar el-Ḥicāzī-*, Irak'taki Büyük Britanya Hükümeti tarafından gönderilen delegenin 1920-1922 yılları arasında hazırladığı rapor ve yine 1908-1912 yılları arasında 'Asir'de mutasarrıf göreviyle bulunan mareşal Şefik Kemali Paşa tarafından tutulan notlar da bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli birer tali kaynak teşkil etmiştir.

Reyhānī, söz konusu eserini kaleme alış nedenini şöyle açıklamaktadır:

Ravḍatu'l-eskār ve *'Ulūmu'l-mecd fi tārīhi Necd* adlı eserleri mütalaa ederken her iki yazarın da klasik bir üslup kullanmasına üzuldüm. Zira bu çağın insanı ağıdalı ve dekoratif bir üslupla yazılmış tarih kitabından pek hoşlanmaz. Keşke çağdaş bir yazar çıkarsa da, Hz. Muhammed'in risaletinden sonra Arap toplumunda muazzam bir etki uyandıran bu dini-siyâsi hareketin (vehhâbiliğin) ortaya çıkışıyla ilgili gerçekleri, cahil veya aydın herkesin anlayabileceği bir üslupla yeniden kaleme alsın⁵⁷⁵.

Reyhānī, eserin baş kısmına Necid emiri Kral 'Abdul'aziz'e hitaben yazdığı ve önemli mesajlar içeren bir mektup koymuştur. Ona göre *'ikinci Hz. Ömer'* unvanını hak eden Kral 'Abdulaziz, dağınık Arap kabilelerini bir araya toplama girişimiyle Hz. Ömer'den bu yana, Mu'aviye'nin, Me'mun'un ve hatta Şalâhuddin el-Eyyubi'nin yapamadığı bir hizmeti gerçekleştirmiştir⁵⁷⁶. Bu hizmet, 1300 yıldan beri kayda değer bir sosyal tekamül gösteremeyen bedevi Arapların, Kral 'Abdulaziz'le birlikte uygarlaşma yolunda bir hamle, bir sıçrama yapmış olmasıdır. Bu bağlamda, *"Din alanındaki birinci hicretle şirkten tevhide terakki eden bedeviler, okuryazarlık sahasında gerçekleştirdikleri ikinci bir hicretle cehaletin karanlığından ilmin aydınlığına kavuşmuşlardır"*⁵⁷⁷.

Reyhānī'nin ifâdesine göre, kendisi başlangıçta böyle bir eser kaleme almak niyetinde değildi. Ancak, 'Aqir'deki müzakereler esnasında, gerek 'Abdul'aziz'in geçmişe ve tecrübelerine dair anlattıkları, gerekse de bu malumatın gayet fasih bir üslupla dile getirilmiş olması kendisine cesaret vermiş ve bu rivayetleri, bizzat kraldan aldığı izin üzerine arkadaşları İbn Beşir ve Hâşim er-Rifâ'i'yle birlikte not ederek tedvin etmeye karar vermiştir⁵⁷⁸.

Reyhānī, adları yukarıda zikredilen müsteşriklerin kitaplarında yer alan mekan isimlerinin çoğu zaman yanıltıcı olduğundan bahisle, bunun, *Tārīhu Necd el-ḥadis* adlı eserin

⁵⁷⁴ İsviçre asıllı Burkhardt'ın Kavalalı Mehmet Ali Paşayla yakın bir teması ve sıcak bir dostluk ilişkisi bulunmaktaydı. Burkhardt'ın engin bilgisine güvenen Ali Paşa, Hıristiyan olmasına rağmen, ona, Mekke ve Medine'yi ziyaret etme izni vermiştir. er-Reyhānī, *Tārīhu Necd el-ḥadis*, Dāru'l-cil, Beyrut, s. 13.

⁵⁷⁵ er-Reyhānī, *Tārīhu Necd el-ḥadis*, s.10.

⁵⁷⁶ er-Reyhānī, *Tārīhu Necd el-ḥadis*, s. 8; Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 177.

⁵⁷⁷ er-Reyhānī, *Tārīhu Necd el-ḥadis*, s. 9.

⁵⁷⁸ a.g.e., s. 10.

yazılmasında zaman zaman güçlük yarattığına da dikkat çekmiş, bu sorunu aşmak için Fureyke'ye döndükten sonra Kral 'Abdul'azîz'den bir takım ek kitap ve malumat talep ederek çalışmalarını daha güvenilir bir kaynak haline getirmeye çalışmıştır.

(3) en-Nekebât (Belâlar)

1928 senesinde 'İlmiyye matbaası tarafından basılan *en-Nekebât*, esas olarak, Muhammed Kürd 'Ali'nin *Huṭaṭu's-Şām* adlı kitabında yer alan fikirlerine bir reddiye olmak üzere kaleme alınmıştır. Tarihsel geçmişe dönük bir özeleştirici niteliği taşıyan *en-Nekebât*'ta Reyhânî, Kürd Ali'nin zevksiz tarih anlatımına karşılık, son derece destansı ve dramatik bir üslup kullanmıştır⁵⁷⁹.

Eser, Hâm, Sâm ve Yâfes döneminden başlamak üzere, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı dönemine kadar geçen süre zarfında Suriye ve Lübnan civarında maruz kalınan siyâsî, askeri, iktisadi ve kültürel krizleri, işgal dönemlerini ve müstebit yönetimleri kronolojik sıraya riayet ederek ele almakta, yanı sıra, tüm bu faktörlerin tarih içerisinde bölge insanının geri kalmışlığı üzerindeki rolü ve etkisi üzerinde durmaktadır. Temel olarak, '*Artık Araplar, maziye ait zaferlerle övünmekten vaz geçmelidirler*' tezini işleyen bu eser, Arap basınında büyük gürültü koparmış, Reyhânî'ye çok sayıda taraftar ve aleyhtar kazandırmıştır⁵⁸⁰.

(4) et-Taṭarruf ve 'l-işlâḥ (Tutuculuk ve Reform)

1925-1927 tarihleri arasında kaleme alınan, 1928 senesinde 'İlmiyye matbaası tarafından basılan *et-Taṭarruf ve 'l-işlâḥ*, Reyhânî'nin, bir toplumun yeniden inşası süreciyle ilgili olarak zihninde tasarladığı devrimci düşünceleri ihtiva etmektedir. Eser bir yandan, henüz bağımsızlığını elde etmemiş bir toplumun özgürleşme sürecinde takip etmesi gereken siyasetin ana çizgilerini saptarken, öte yandan topluma kök salmış olan cehalet, baskı, korku, yoksulluk ve esaret psikolojisi gibi handikapların nasıl aşılacağıyla ilgili teklifler sunmaktadır. İşçi-işveren arasındaki problemleri sosyalist bir bakış açısıyla çözüm getirme çabasında olduğu gözlemlenen Reyhânî, yine bu eserinde, bölgesel, dinsel ve mezhepsel bütünleşme ya da kamplaşmalar yerine, bütün Arapları tek bayrak altında buluşturmaya hedefleyen Arap ulusçuluğu kavramını öne çıkarmaktadır⁵⁸¹. Şarkın topyekün kurtuluşunu sağlayacak olan en önemli köşe taşı ise, eğitim olarak belirlenmektedir.

(5) Fayşal el-evvel (Birinci Faysal)

1932 senesinde Irak'a yaptığı ziyaretinin ardından kaleme aldığı ve 1934 senesinde *Maṭba'atu Şâdir* tarafından Beyrut'ta yayımlanan bu eserinde Reyhânî, Hicaz'da babası Kral Hüseyin'in himayesinde yetişen Kral Fayşal'ın biyografisini ele almakta; onun, Versay Barış

⁵⁷⁹ Mahfûz, s. 249.

⁵⁸⁰ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu 'l-Fureyke*, s. 138-9.

⁵⁸¹ a.g.e., s. 139.

Anlaşması'na katılan Arap delegasyonuna yaptığı başkanlığı, daha sonra Suriye'de ve Irak'ta yönetimi ele geçirme mücadelesini, müteakip dönemde de karşı karşıya kaldığı sosyal, siyasal ve ekonomik sorunları detaylarıyla anlatmaktadır⁵⁸². Özellikle İngiliz manda yönetiminin ülkenin medeni çehresinde meydana getirdiği olumlu değişiklikler ve gelişmeler hakkındaki değerlendirmesi önemlidir. Bütün bu yönleriyle eser, yarı tarihî yarı biyografik bir çalışma özelliği kazanmaktadır.

(6) el-*Ḳavmiyyāt* (Milli Meseleler Üzerine Yazılar)

İki bölümden oluşan ve 1908-1939 yılları arasında Fureyke, New York ve Fransa'da parça parça kaleme alınan *el-Ḳavmiyyāt*, Reyhānī'nin, Arap nahda hareketi ve güncel politik konulara ilişkin görüşlerini ele aldığı, gerek makâle gerekse konferans metni türündeki yazılarını içeren derleme türündeki bir eserdir. Kardeşi Albert tarafından hazırlanan *el-Ḳavmiyyāt*'taki makâlelerin bir kısmı daha önce *er-Reyhānīyāt*'ta yer almışsa da, büyük bir çoğunluğu ilim câmiasına ilk defa bu eserle birlikte, 1956 senesinde kazandırılmıştır. Büyük bir kısmı Fureyke'de telif edilen kitabın birinci bölümü, Reyhānī'nin Arap ülkelerine seyahati öncesindeki, ikinci bölümse bu seyahati sonrasındaki yazı ve konferanslarını içermektedir. Albert, Fureyke dışında kaleme alınan veya konferans olarak sunulan metinlere, bu metinlerin yazıldığı mekanı başta belirtmek suretiyle işâret etmiş, bu sayede okura, bir taraftan Arap ülkelerinin siyâsî durumu hakkında Reyhānī'nin sahip olduğu görüşleri kronolojik olarak takip etme imkanı verirken; diğer taraftan, bir düşünür, yazar, konuşmacı ve aktivist olarak onun, çağdaş Arap bilincinin oluşması ve olgunlaşması sürecine katkısının ne düzeyde olduğunu anlama fırsatı sunmuştur.

(7) *Şezerāt min 'ahdi's-şibā* (Çocukluk ve İlk Gençlik Dönemi Yazıları)

Esâsen, kardeşi Albert er-Reyhānī tarafından temel birkaç alan tespit edilerek kronolojik sıraya göre tasnif edilen ve *Şezerāt min 'ahdi's-şibā* adıyla kitaplaştırılan bu makâleler, okura, yazı hayatına henüz atılan Reyhānī'nin çeşitli konulardaki düşüncelerini - gelişme seyrini de dikkate alarak- izleme fırsatı vermektedir. Yapılan tahkikle son derece kıymetli ve pratik bir çalışma haline gelen *Şezerāt*, özellikle bu yönüyle Albert er-Reyhānī'ye çok şey borçludur.

Birçoğu mehcere basınında olmak üzere, *Hudā*⁵⁸³ gazetesinin '*Keşkülü'l-havâtir*' köşesinde '*İbn Yakzān es-Sūrī*' müstear adıyla okur karşısına çıkan, buna karşılık bazısı daha

⁵⁸² er-Reyhānī, *Fayşal el-evvel*, s. 129-92.

⁵⁸³ Reyhānī, *Şezerāt*'taki yazılarını, önceleri Philadelphia'dayken daha sonra New York'a taşınan ve ilkokul öğretmeni -aynı zamanda eniştesi- Na'üm Mukerzel'in sahibi olduğu *el-Hudā* gazetesinde; New York'ta *el-Eyyām*, *el-İslāh* gazetelerinde ve *Dāire* dergisinde; ayrıca Brezilya ve San Paul'de çıkan *el-Munāzur* gazetesinde yayımlamıştır. *Şezerāt min 'ahdi's-şibā*, s. 5; Kerüb, s. 25; Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 26.

önce hiçbir yerde yayınlanmayan bu makâlelerin hepsi de 1898-1904 yılları arasındaki altı yıllık zaman diliminde kaleme alınmıştır⁵⁸⁴. Bu tarih, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişin yaşandığı, Doğu ve Batı medeniyetlerinin birbiriyle daha yakından karşılaştığı tarihî bir dönüm noktası olmasının yanı sıra, mehcere edebiyatı hareketinin başlangıç yıllarına tekabül etmesi bakımından da hayli önemlidir⁵⁸⁵.

Genç Reyhânî'nin erken dönem felsefî, dini, siyâsî ve edebî düşüncelerini bize aktaran makâleler koleksiyonu olarak *Şezerât*, önemini, yazarın telif hayatındaki ilk ürünler olmasından alır. Bir yerde Reyhânî'nin başyapıtı kabul edilen *er-Reyhânîyyât*'ın nüvesini teşkil eden *Şezerât*, yazarının genç oluşu nedeni ile kısmen radikal sayılabilecek hamasi bir üslupla kaleme alınmıştır. Onun, *Şezerât*'ta coşku ve heyecanla çağlayan düşünceleri ileriki yıllarda *er-Reyhânîyyât*'ta durulmuş, yer yer sertleşen söylem tarzı, yerini daha dengeli ve yumuşak bir üsluba bırakmıştır.

Şezerât, yazarın özel edebî başarısının yanında, Arap edebiyatının ortaya koyduğu gelişme çizgisindeki hayati bazı noktalara işâret etmesi bakımından da oldukça önemli bir eserdir. Her şeyden önce; özgürleşme, ilerleme, uyanma ve miras alınan geleneği yeniden gözden geçirme çağrısını yapan nahda hareketinin edebiyat sahasındaki güzel ve başarılı bir örneğidir. İkinci olarak yine *Şezerât*; yenilikçilik -özellikle şiirde-, devrimcilik, Arap toplumundaki geleneksel ve kültürel kodların tenkidi gibi konularda, müteakip dönem mehcere kalemleri için, fikri ve edebî açıdan deyim yerindeyse bir 'meşk' işlevi görmüştür. Bu yönüyle eserin, 'yeni'ye olan açılımı temsil eden ilk denemelerden biri olduğunu söylenebilir⁵⁸⁶. Son olarak eser, Doğu ve Batı medeniyetleri arasında bocalayan, ikisi arasında ister istemez mukayeseler yaparak senteze yönelen genç bir Arap göçmenin şahsında, edebî olduğu kadar düşünsel ve sosyolojik tecrübeler ve bakış açıları da sunmaktadır⁵⁸⁷. '*Meşâhidu Emrikâ*', '*Sü-u tevzi'i ş-şerevât*', '*Nahnu ve cem'iyyâtunâ*' ve '*Hel yumkin işlahu'ş-Şark*' gibi daha onlarca makâle, aynı zamanda hem dışa hem içe dönük gözlem ve değerlendirmelerin yapıldığı, Amerikan gerçeklerinin bir Şarklıda uyandırdığı hayranlık-hayal kırıklığı, ümitsizlik-azim gibi ilk izlenimleri yansıtan (aktaran) son derece önemli makâlelerdir.

(8) Vasiyyetî (Vasiyetim)

Dokuz sayfalık bu küçük eser⁵⁸⁸, Reyhânî'nin 1931 senesinde kaleme aldığı, bir mukaddime ve yirmi maddeden oluşan, dini, siyâsî ve sosyal içerikli edebî bir vasiyetnamedir.

⁵⁸⁴ Kerüb, s. 23.

⁵⁸⁵ er-Reyhânî, *Şezerât min 'ahdi'ş-şibâ*, s. 6.

⁵⁸⁶ Kerüb, s. 33.

⁵⁸⁷ Kerüb, s. 24-25; *Şezerât min 'ahdi'ş-şibâ*, s. 6.

⁵⁸⁸ Reyhânî'nin, bu esere niçin vasiyetname adını verdiği ve hangi saikten ötürü yazmaya niyetlendiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eserin, kaleme alındığı tarih olan 1931'den, ortaya çıkış tarihi olan 1940'a

Reyhānī'nin vefatından ancak 30 gün sonra ele geçebilen ve daha sonra müstakil bir risale halinde de yayınlanan vesika, Reyhānī'nin edebî, siyâsî ve sosyal hayata dair tecrübe ve tespitlerini realist ve özgürlükçü bir perspektiften aktarmaktadır. Şaşırtıcı biçimde, mali hiçbir konuya temas etmeyen bu vasiyetname aracılığıyla Reyhānī, sadece kendi aile efradına değil, Arap milletine ve bütün bir insanlık alemine seslenmek istediğini ifade etmektedir. Eserin en baş kısmında yer alan şu cümle ise, onun vatanına olan bağlılığını ortaya koymaktadır:

لَشَلَى فِي مَاتَمِي، وَإِذَا مِتُّ فِي الْعُرْبَةِ لِنَنْقَلُ جُثِّي إِلَى لُبْنَانَ وَ تُدْفَنُ فِي مَسْقَطِ رَأْسِي الْفُرْبَكَةِ

“Vefat günümde okunmak üzere... Şayet gurbet topraklarında ölürsem, bedenim Lübnan'a getirilsin ve doğum yerim Fureyke'ye defnedilsin”

Vasiyetnamede yer alan her bir madde ayrıca tartışılabilir olmakla birlikte, eser, kısmen Reyhānī'nin yaşadığı dönemin edebiyat anlayışını karakterize etmesi, büyük ölçüde de sosyal ve siyasal alanlara dair özgün bakış açıları vermesi yönüyle onun en önemli yapıtları arasında gelmektedir. Eser, şekil bakımından bir vasiyetname metnini andırırsa da, içerik ve özellikle de üslup yönüyle edebî bir ürün niteliği taşımaktadır.

(9) Masīru Fīleşīn (The Fate of Palestine: Filistin'in Kaderi)

Albert er-Reyhānī'nin, Reyhānī'nin Filistin meselesine ilişkin görüşlerini aktarmak üzere, ona ait konferans metinlerini ve makâlelerini bir araya getirdiği siyâsî içerikli bir derlemedir. Eser hakkında geniş bilgi, 'Emin er-Reyhānī'nin İngilizce Kaleme Aldığı Eserleri' adlı bölümde ve *The Fate of Palestine* başlığı altında verilmiştir.

c. Mektupları

er-Resāil (Mektuplar)

Doğu ve Batı Dünyası arasında aktif bir seyahat trafiği yaşayan, farklı edebî, siyâsî ve sosyal çevrelerde temaslarda bulunan, ikili ilişkilerde kesintisiz diyalogu önemseyen bir kişi olarak Reyhānī, devlet başkanı, kral, aşiret reisi, cemiyet lideri, siyasetçi, edip, sanatkar ve benzeri çok sayıda büyük şahsiyetle tanışma fırsatı bulmuş, bunların büyük bir kısmıyla da hayatının sonuna kadar yazışmalarını sürdürmüştür. İlginçtir ki, Miḥayl 'Avn, özellikle er-Reyhānī'nin New York dönüşünün ardından, mütevazı Fureyke Köyü'nün, adeta bir merkez postanesi görünümü kazandığını ve bu küçük merkezin, mektup trafiği dolayısıyla dünyanın dört bir tarafıyla temas halinde olduğuna dikkat çeker⁵⁸⁹.

kadar saklı kaldığı düşünülürse, büyük bir ihtimalle 1930'lu yıllarda Reyhānī'nin, -pek çok şahsiyet gibicelelinin yaklaşmış olduğu düşüncesine kapıldığı sonucuna ulaşabiliriz.
⁵⁸⁹ 'Avn, s. 29.

Cemil Cebr'in ifâdesine göre, -üslubundaki içtenlik ve doğallık sebebiyle- Reyhânî'nin baş eseri kabul edilmesi gereken *er-Resâil*⁵⁹⁰, kardeşi Albert tarafından, ağabeyi vefat ettikten sonra büyük bir özveriyle ve uzun bir zaman zarfında hazırlanmıştır⁵⁹¹. Albert er-Reyhânî, ağabeyinin yazıştığı hemen her şahsa veya bu şahısların yakınlarına birer mektup göndermiş, kendilerinde Reyhânî'ye ait mektup adına ne varsa aslını veya bir örneğini talep etmiş, bu sayede eline geçen üç bin kadar mektuptan -kendi takdirine göre- yaptığı titiz bir ayıklama neticesinde ilk baskıda 400, ikinci baskıda ise 500 adet mektubu kitaba dercetmiştir. Reyhânî'nin yazıştığı şahıslarla ilgili olarak Albert tarafından hazırlanan tanıtıcı mahiyetteki alfabetik şahıs indeksi ise, *er-Resâil*'de yer alan mektupları bilimsel çalışmalarında kullanacak adaylar için eseri daha da pratik hale getirmiştir. Özellikle ikinci baskıdaki düzenlemelerle birlikte *er-Resâil*'in, siyâsî içeriğinin yanı sıra edebî ve tarihî bir belge niteliği de kazandığını, konuyla ilgilenenler için zengin bir kaynak haline geldiğini ifade edebiliriz.

Reyhânî'nin hoş ve akıcı bir üslupla kaleme aldığı şahsi, edebî ve siyâsî içerikli mektuplar, sadece Arap toplumunun kendine özgü fenomenlerine değil, satır aralarında, farklı toplum ve medeniyetlerin sosyal ve siyasal durumlarına ilişkin önemli ayrıntılara ışık tutması bakımından da önemlidir⁵⁹². Ayrıca mektuplar, 'dostluk' ve 'vefa' kavramlarına Reyhânî tarafından atfedilen değer de güçlü bir işaret olarak kabul edilebilir.

⁵⁹⁰ Cebr, *Emin er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 183.

⁵⁹¹ Albert er-Reyhânî, eserin yayınlanma anına kadar ki hazırlanış öyküsünü *er-Resâil*'in girişinde yer alan birinci ve ikinci baskıların önsözünde ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

⁵⁹² ^cAvn, s. 29; Cebr, *Emin er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s.183-184.

B. EMİN ER-REYHÂNİ'NİN İNGİLİZCE KALEME ALDIĞI ESERLERİ

Özelde, şahsî tecrübelerini, genelde ise Arap toplumunun çeşitli alanlardaki sorunlarını gündeme taşımayı hedefleyen Reyhânî, bu sorunları özgürce ifade edebileceği bir Batı kamuoyu yaratma ihtiyacı hissetmiş⁵⁹³, bu amaçla erken bir dönemden itibaren yazı ve şiirlerini Arapça'nın yanında İngilizce olarak da kaleme almıştır. Arapça yanında İngilizce olarak da telif yapması ve bunun neticesinde karşılaştığı dil ikilemi, tezin üçüncü bölümünde '*İki dillilik (bilingualizm) Sorunu ve Karşılaştığı Güçlükler*' başlığı altında detaylı olarak işlenecektir. Burada ise sadece İngilizce eserlerinin tanıtımıyla yetinilecektir.

1. Edebî Eserleri

a. Anlatı (roman, hikâye, tiyatro) türünde kaleme aldıkları

(1) Wajdah (Vecde)

Reyhânî, dört bölüm ve 88 daktilo sayfasından oluşan bu tiyatro eserini, 1908-1909 yıllarında, *Nehcu'l Belāğa* adlı eseri dolayısıyla edebî yönünü taktir ettiği Hz. Ali'nin hayat hikâyesine dair hacimli bir kitap okumasının ardından kaleme almayı düşünmüştür. 1908'de Mr. Ficher adındaki bir dostuna gönderdiği mektuptan öğrendiğimize göre, Reyhânî'nin Hz. Ali'ye olan hayranlığı, Carlyle'in *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* adlı eserindeki Hz. Ali'yle ilgili bölümü okuduktan sonra daha da artmış ve Kerbelâ'da yaşanan trajediyi tarihî, romantik bir anlatımla kaleme almak suretiyle bu İslam kahramanını ölümsüzleştirmeyi arzulamıştır. Ancak yine mektuplarından anladığımız kadarıyla Reyhânî, bu tiyatro eserini ne Londra'da ne de New York'ta oynatmaya muvaffak olabilmıştır. Kardeşi Albert'in yorumuna göre *Wajdah*, konusu itibarıyla İngiliz okuruna yabancı olması dolayısıyla yönetmenlerce pek beğenilmemiştir⁵⁹⁴.

Baş kahraman Vecde, bazı tipik özellikleriyle Grek mitolojisindeki kahramanları anımsatırsa da, hikâye; çevre, kültür ve ikincil karakterler bakımından tamamen Arap merkezlidir⁵⁹⁵. İşaret etmek gerekir ki, bu sanatsal çalışma, Reyhânî'nin daha sonra sık sık gündeme getireceği '*kahraman*' veya '*üstün insan*' mefhumuna doğru attığı ilk adımdır⁵⁹⁶.

(2) The Book of Halid (Kitābu Ḥalid: Halid'in Kitabı)

Ocak 1911 senesinde New York'ta İngilizce olarak yayınlanan ve ilk olarak 1986'da, Es'ad Razzûk tarafından Arapça'ya kazandırılan *The Book of Halid*, çeşitli zihni, ruhî ve

⁵⁹³ Nash, s. 12.

⁵⁹⁴ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 47, 56; Yine kardeşi Albert'in ifâdesine göre, *Vecde*'nin kabul görmeyişi Reyhânî'yi oldukça gücendirmiş, bu konudaki sitemini dostlarından birine yazdığı mektupta dile getirmiştir: "Bu tiyatro oyununun kıymetli bir edebî değere sahip olduğu tartışma götürmez. (...) Gelecek hafta, bu oyunun bazı bölümlerini bir grup arkadaşın önünde okuyacağım". *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 67.

⁵⁹⁵ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 47.

⁵⁹⁶ a.g.e., s. 48.

duygusal tecrübelerden geçen New York'taki Doğulu bir göçmenin deneyimlerini hikâye etmektedir. Kişisel tecrübelerinden yola çıkarak Batı medeniyetine ilişkin gözlem ve eleştirilerini dile getiren baş kahraman Hâlid, aynı zamanda dünyanın iki medenî ve kültürel kutbu (Doğu ve Batı) arasındaki ayrılığı ortadan kaldırmaya namzet ve bunu kendisine dava edinmiş üstün nitelikli bir insan olarak karakterize edilmiştir⁵⁹⁷.

(a) *Hikâyenin özeti*

The Book of Halid, Reyhânî'nin hayat serüveninde, kişiliğinde ve düşüncelerinde meydana gelen değişimlere paralel olarak üç ana bölüme taksim edilmiştir:

Birinci Bölüm : Fi's-sük: ile'l-insân

İkinci Bölüm : Fi'l-ma'bed: ile't-ṭabî'a

Üçüncü Bölüm : Ft kulli mekân: ile'llah

İlk bölümde Reyhânî, Ba'albekli Hâlid adındaki bir göçmenin Amerika'ya göç kararını, yaşanan çileli göç tecrübesini, Amerika'da, belirli bir hayat standardına ulaşmaya kadarki süreçte yaşanan dil ve adaptasyon güçlüğü gibi konuları ele almaktadır. Amerika'daki sınırsız çalışma temposunu ve 'başarı' veya 'kazanç' adındaki 'dev'e kurban edilen değerleri müşâhede eden Hâlid, zamanla, iş ve ticaret ortamındaki haksızlıklar ve etik değerlerin ikinci plana itilmesi gibi sosyal problemler üzerinde de düşünmeye başlar. Yine bu bölümde ana karakter Hâlid, Reyhânî'nin hayat tecrübesine benzer şekilde Arapça öğrenimine ağırlık vermekte, temin ettiği Doğu ve Batı orijinli kitaplar aracılığıyla kültürel bakımdan aydınlanmaya çalışmaktadır⁵⁹⁸. Aynı zamanda bu son girişim, onu ikinci bölüme, yani tabiata dönmeye ve tefekküre de hazırlamaktadır.

İkinci bölümde, Doğu insanının his ve Ferâsetini, Avrupa insanının sanat ruhunu ve zevkini, Amerikan insanınınsa icatçı aklını ve çalışma azmini sentezlemeyi düşünen Hâlid'in⁵⁹⁹, fikrî tekamül için kendisini tabiata yönlendirdiği görülmektedir. "Bu mekanda, tabiat denilen *Kuran'ı okuyorum*"⁶⁰⁰ diyen Hâlid'in, doğum yeri Ba'albek'e dönüşü, çeşitli aralıklarla tecrübe ettiği uzlet yaşantısı ve çöle açılma arzusu, olayların gelişimi bakımından Reyhânî'nin Fureyke'ye dönüşünü ve Hicaz yarımadasındaki seyahatlerini çağrıştırmaktadır.

Üçüncü bölüm ise, artık manevi donanımlara ve evrensel değerlere sahip olan Hâlid'in, insanlık câmiasını aydınlatmak üzere ortaya koyacağı çabaları, 'hurs'ı temsil eden Batı ile

⁵⁹⁷ a.g.e., *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 61.

⁵⁹⁸ er-Reyhânî, *Kitābu Hâlid*, s. 92.

⁵⁹⁹ a.g.e., s. 131.

⁶⁰⁰ a.g.e., s. 205.

'kanaat'i temsil eden Doğu⁶⁰¹ arasında ortaya konacak bir sentezle, melez değerler sistemi oluşturma ve bir denge arayışı içinde olma yönündeki faaliyetleri konu alır. Artık bu bölümde, bir Arap birliği, hatta bir Arap İmparatorluğu kurma ideali⁶⁰², Vehhâbilik akımının, İslam'ın saf ve en doğru yorumu olduğu tezi⁶⁰³ türünden fikirler, Reyhânî'nin düşünce çizgisine paralel olarak giderek somutlaşmaktadır.

Roman, Hâlid'in, herhangi bir gerekçe göstermeden ve geride herhangi bir iz bırakmadan sırta kadem basmasıyla son bulmaktadır⁶⁰⁴. Aslında Reyhânî'nin değişik kitaplarında başka başka adlarla karşımıza çıkan baş aktör Hâlid, her ne kadar romanın sonunda kayboluyor ve belki de ölüyorsa da, esâsen bu yok oluş veya ölüş bedenen olmaktadır. Buna karşılık Hâlid'in düşüncesi ve felsefesi, -adına uygun olarak- Reyhânî'nin müteakip eserlerinde yaşatılmaya devam etmiştir⁶⁰⁵.

(b) Değerlendirme

Reyhânî ve onun eserleri üzerinde çalışan araştırmacıların sıklıkla sorduğu soru şu olmuştur: Acaba Hâlid, iki farklı kültür ve medeniyeti tecrübe eden Reyhânî'nin, maddî ve manevî alandaki deneyimlerini roman formunda sunduğu otobiyografik bir çalışma mıdır? Roman dikkatle okunduğunda ve Reyhânî'nin göç sonrası Amerika tecrübeleri yakından incelendiğinde, Hâlid ile Reyhânî'nin genel çerçeve itibarıyla birbiriyle örtüştüğü izlenimini uyandıran bir çok ipucuna rastlanmaktadır. Biri kurgusal, diğeri gerçek her iki karakterin de, Doğu ve Batı kimlikleri arasında ruhsal bir bocalayış sürecini yaşadığı dikkatlerden kaçmamakta, böylece kimlik bunalımı, her iki karakterin en temel vasfı olmaktadır.

Bilindiği gibi mehcer ediplerinden çoğu, göç sonrasında yaşadıkları hayatın olumlu ve olumsuz yanlarını bir hikâye veya roman formunda anlatmayı denemişlerdir. Cubrân'ın *en-Nebî*'si, Nu'ayme'nin *Mirdād*'ı ve Reyhânî'nin *The Book of Halid*'i böyle bir eğilim sonrasında gün yüzüne çıkan yarı otobiyografik çalışmalardır. Ancak Reyhânî, *The Book of Halid*'le, bir Doğulunun veya Doğu dünyasının sorunlarını tartışmaktan çok öte, medeniyetler arası kucaklaşmayı, deyim yerindeyse Doğu ve Batı kültür ve medeniyetlerinin evliliğini gündeme getirmeyi hedeflemiştir⁶⁰⁶.

Bunun yanında, *The Book of Halid*'in kaleme alınışında Thomas Carlyle'in; *The French Revolution* ve *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* adlı eserleriyle,

⁶⁰¹ a.g.e., s. 250.

⁶⁰² a.g.e., s. 303, 344.

⁶⁰³ a.g.e., s. 312.

⁶⁰⁴ Çöle, ormana ya da meçhul bir aleme duyulan özlem ve bu mekanlara açılarak sırta kadem basma teması, mehcer edebiyatında en sık kullanılan temalardandır. Dİb, s. 116.

⁶⁰⁵ Maḥfūz, s. 257.

⁶⁰⁶ Albert er-Reyhânî, *Devāfi'u'l-kitābe bi'l-İngilīziyye ve netāicuhā -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -râid nahḍavî min Lubnân-), s. 279.*

Nietzsche'nin *Also Sprach Zarathustra (Böyle Buyurdu Zerdüşt)* adlı eserinin bazı etkilerinden de söz edilebilir. Zira Reyhānī, -her ne kadar *The French Revolution*'da Carlyle'ı tenkit etse de bu iki mütefekkeri büyük bir ilgi ile takip etmiştir. Özellikle Nietzsche'den -içerik itibariyle değilse bile-⁶⁰⁷ şekil ve üslup itibariyle etkilendiği bilinmektedir⁶⁰⁸.

Naji Oueijan tarafından yakın zamanlarda yapılan bir çalışma ise, Reyhānī'nin, Hālid'i kaleme alırken en fazla Byron'un *Childe Harold Pilgrimage (Childe Harold'ın Kutsal Yolculuğu)* adlı eserinden ilham almış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Oueijan'a göre, her iki eserin kahramanları olan Hālid ve Childe Harold'ın seyahatleri, sadece dış dünyada gerçekleştirilen fiziksel bir serüvenden ibaret olmayıp, esâsen, 'Ben'in özgürleştirilmesi ve yeniden formasyonu için sergilenen içsel, mânevî ve entelektüel bir girişimdir. Childe Harold'ın, 'Ben' kabuğunu kırma ve 'dünya vatandaşı olma' yönündeki arzusu, *The Book of Halid*'in de en bâriz hedefleri arasında görünmektedir⁶⁰⁹.

Bununla birlikte, kahramanlardan Childe Harold; önce Batı'dan Doğu'ya, daha sonra tekrar Batı'ya seyahat etmeyi kararlaştırırken; Hālid, aksi bir istikamette, önce Doğu'dan Batı'ya, daha sonra yeniden Doğu'ya yönelmeyi tercih etmiştir. Her ikisinde de, buldukları ve bağlı oldukları çevreden, insan ürünü yapay çatışmalardan uzak kalma eğilimi, tabiatın en huzurlu ortam ve en samimi dost olduğu düşünceleri birbirine paralellikler arz etmektedir⁶¹⁰.

Roman baş kahramanı Hālid'in yaşamını, kendi yaşamı ile adeta özdeşleştiren Reyhānī, 1907 senesinde Florence adındaki bir İngiliz hanıma gönderdiği mektubunda, *The Book of Halid*'in yazımı ve kendisinin ona atfettiği değer hakkında bize önemli bilgiler vermektedir⁶¹¹:

Üç bölümlük bir kitap. (...) Roman, Batı medeniyetiyle karşılaşan bir Doğu insanının, içinden geçtiği kültürel labirentleri, keşfettiği yüce aklı meseleleri, ne tamamen memnuniyet psikolojisiyle ne de mutlak bir karşıt bakış açısıyla ele alıyor. İddialı ve özgün, bu nedenle de bir çok kimsenin üzerinde düşünüp etüt etmesi gereken bir eser. (...) Bu edebî eserle ilgili büyük umutlarım var. Genel çerçevesini tamamladığım bu kitabın telifine başladığım ilk günden beri içimdeki hamâsetin giderek büyüdüğünü hissediyorum.

The Book of Halid, gerek Arap-Amerikan gettolarında, gerekse Arap dünyasındaki fikrî ve edebî çevrelerde büyük yankı uyandırmıştır. Amerikan gazetelerinden New York, Boston, Washington Capital, Chicago, San Francisco ve Petersburg gibi en şöhretli olanlarıyla, Beyrut,

⁶⁰⁷ Zira Reyhānī'nin ve Nietzsche'nin eserlerindeki 'üstün insan' kavramı, pek çok yönden birbirinden farklılık arz etmektedir. Aralarındaki en önemli ayırımsa şudur: Niçe, 'vahşi sarışın' adını verdiği baş kahramanının, adeta süperman niteliklerine sahip bir üstün insan olmasını arzulamaktadır; halbuki Reyhānī'nin Hālid'inde insani boyut nispeten daha derin ve daha gerçekçidir. Bakınız: Maḥfūz, s. 256.

⁶⁰⁸ a.g.e., s. 251-252.

⁶⁰⁹ Oueijan, Naji; *The Formation of a Universal Self: Rihani and Byron*, www.ameenrihani.org/pdf/Rihani, s. 1, (23.07.2003)

⁶¹⁰ a.g.e., s. 2

⁶¹¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 45.

Kahire, Şam ve Halep gibi kültürel merkezlerde faaliyet gösteren Arap basını, yorumları ve eleştirileriyle sütunlarını *The Book of Halid*'e açmışlardır⁶¹².

Amerikan okuyucusu ilk defa bu eserle, Batı medeniyetinin bir Doğulu perspektifinden nasıl görüldüğüne bu kadar yakından tanık olmuştur. Bir başka ifâdeyle Batı, ilk defa Reyhânî'nin bu eseri sayesinde Doğunun aynasında kendisini görme imkanı bulmuştur. Reyhânî'nin, daha sonra bir gönül ilişkisine de girdiği yakın arkadaşı Charlotte, 13 Ocak 1911'de, arkadaşı Mary Haskell'e gönderdiği bir mektupta, söz konusu eserle ilgili olarak şunları yazmaktadır⁶¹³:

Reyhânî'nin, uyanışma vesile olan kitabı -Hâlid- hakkında konuşmak istiyorum. Açıkça itiraf etmem gerekirse, Cubrân, hiç bana Suriye'den bu kadar etkileyici bir şekilde söz etmemişti. Diğer yazarlar da aynı. (...) Onun, o eleştirel ve ironik üslubundan ne kadar etkilendim bilemezsin. (...) Reyhânî'nin şahsiyetinden, adeta bu şahsiyet, varlık aleminin çoğu sırrını gizliyormuşçasına etkilendim. (...) Bu yüzden sanırım Cubrân, Emin'i, benim takdir ettiğim kadar takdir edemez.

(3) The Lily of Ghore (Zenbeķatu'l-Ġūr: Gôr Zambađı)

Eser, Reyhânî tarafından 27 bölüm ve 356 sayfa halinde kaleme alınan *Zenbeķatu'l-Ġūr* adlı Arapça romanın, yine yazarı tarafından İngilizce'ye çevrilmiş şekli olup, aynı zamanda çağdaş Arap romancılığının ilk örneklerinden birini teşkil etmektedir. Romanın ilk üç bölümü *Mecelle* dergisinde Arapça olarak tefrika edilmiş, daha sonra eser, *Mecelletu'l-Funûn* tarafından 1915'te kitap olarak da yayınlanmıştır. *The Lily of Ghore* hakkında geniş bilgi, '*Emin er-Reyhânî'nin Arapça Kaleme Aldığı Eserleri*' adlı bölümde ve *Zenbeķatu'l-Ġūr* başlığı altında verilmiştir.

(4) The Green Flag and The Other Stories (Yeşil Bayrak ve Diğer Hikâyeler)

Roman, tiyatro, şiir ve makâle gibi edebî türlerin ardından Reyhânî, 1914-1916 yılları arasında, bir kısmı Lübnan ve çevresini, bir kısmı genel anlamda Doğu Arap dünyasını, bir kısmı da en genel manada insanî meseleleri konu alan bir dizi İngilizce kısa hikâyeye kaleme almıştır. *The Green Flag and the Other Stories* adı altında bir araya getirilen 8 kısa hikâyenin isimleri şunlardır: *The Servant of Allah (Tanrının Hizmetkârı)*, *Gawya*, *Kerime*, *Şerîf Efendi*, *The Green Flag*, *Monseigneur*, *The Prince and the Fakir (Prens ve Fakir)*, *Bulu Land (Bulu Ülkesi)*. Henüz yayınlanmamış olan bu koleksiyondaki hikâyelerin kısa bir özeti Albert er-Reyhânî tarafından yapılmıştır⁶¹⁴.

⁶¹² cAvn, s. 49; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 61; Albert, bu İngilizce ve Arapça makâle ve yorumları, tarihleriyle birlikte *Eyne Tecid Emin er-Reyhânî* adlı kitabında sırasıyla zikretmiştir. Bkz. İngilizce bölüm, s.77-82.

⁶¹³ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 61-62.

⁶¹⁴ a.g.e., *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 65.

(5) Jahan/Out of the Harem (Cihān/Haremin Dışında)

1917 senesinde *Out of the Harem* adıyla New York'ta yayımlanan ve ‘Abdulmesîh Haddād tarafından *Hārîce'l-ḥarîm* adıyla İngilizce'den Arapça'ya çevrilen eser, Alman devletinin Osmanlı dış siyâseti üzerinde etkili olduğu Birinci Dünya Savaşı yılları Türkiye'sindeki çalkantılı siyâsî atmosferi konu alan sosyal, siyâsal, kısmen de ahlakî içerikli bir roman denemesidir. Romanın baş kahramanı Cihān açısından bakıldığında ise, hikâye, ‘*hürriyet*’ kavramının yüceltilmesi ve onun için ödenmesi gereken bedelin yüksekliği temasını işlemektedir⁶¹⁵.

(a) Hikâyenin özeti

Kendisini bir ‘*devrim kızı*’ olarak tanımlayan Cihan, savaşı gerekçe göstererek Türkler üzerinde baskı politikası uygulamaya çalışan bir Alman generaline aşık olmuş genç bir Türk kızıdır. Akıllı ile kalbi arasında amansız bir savaş verir, sonunda akıl galip gelir: Cihan, bir çocuğa gebe kaldıktan sonra Alman generalden Türk halkı adına intikam almaya karar vererek ayrılır. Önce kendi ülkesindeki kadın haklarının savunuculuğuna soyunur, tehdit altındaki vatani korumak üzere siyâsî faaliyetlerde aktif rol üstlenir. *Tanın*'de ‘*Cihād*’ başlığı altında çeşitli yazılar yayınlayıp, bu arada Nietzsche'nin, *Böyle Buyurdu Zerdüşt* adlı eserini de Türkçe'ye çevirir.

Asıl hayali, Prusya'dan Bağdat'a büyük bir Alman imparatorluğu kurmak olan ve Türkleri Almanlara yaklaştırma yönünde yoğun çaba harcarken Cihān'a aşık olduğunu fark eden General Von Wansten ise, Cihān'ın kendisinden soğuması üzerine, önce aşktaki rakibi Şukrî Bey'i Cihān'dan uzak tutmak maksadıyla onu ateş hattına gönderir. Ardından, aşkına karşılık vermeyen Cihān'ın sırayla kardeşi, amca oğlu ve babasının öldürülmelerini hazırlayan bir komplo organize ederek intikam yoluyla tatmin arayışı içine girer.

Bu arada Cihan, hastanelerdeki savaş yaralılarına gönüllü rehabilite hizmeti verdiği sırada, bir gazinin ağzından, kardeşi Mecîd'in, Von'un planladığı bir komploya nasıl kurban gittiğini öğrenir. Özellikle babasının öldürülmesinden sonra, Von'un uzun süre kendisini hiç aramamış olması kuşkularını daha da artırır. Yüzleşmek üzere Von'un yanına gider. Von, Cihān'ı adım adım izlediğini ispatlayacak bazı özel bilgilere sahip olduğunu şaşırtıcı biçimde ortaya koyar ve şantaj gibi bir teklif yapar: “*Beni eşin olarak kabul etmek zorundasın!*”.

Kritik bir durumda kalan Cihan, Von'u tedirgin etmeden derhal kafasında bir plan yaparak teklifi kabul ettiğini bildirir. Köşkte, babasına ait silah koleksiyonunun bulunduğu bir odada general Von ile beraber olduktan sonra, eline geçirdiği baba yadigârı bir kama ile onu delik deşik eder.

⁶¹⁵ Maḥfûz, s. 251.

Türk-Alman işbirliğinin bozulmaması için olay kamuoyundan saklanmaya çalışılır. Yapılan gizli bir oturumda mahkeme Cihân'ın idamına karar verirse de, gerçekte serbest bırakılması kararlaştırılır. Ertesi sabah gazeteler Cihân'ın idam edildiği haberini yazarken, Cihan, uğruna mücadele ettiği hürriyetine kavuşmuş olarak İstanbul'dan Konya'ya hareket eder, düşlediği ideal neslin ilk tohumu olan bir bebeğe hamile olarak. Cihan, dünyaya getirdiği çocuğa Mustafa adını verir. Kaleme aldığı *Yeni Millet* adındaki kitabı aracılığıyla da hayalini kurduğu toplumun temelleri atar.

(b) Değerlendirme

Out of the Harem, Reyhânî'nin diğer pek çok hikâye ve roman örneğinde olduğu gibi, güncel politik ihtiyaçlardan doğmuş, siyasi kanaatlerin roman formunda okura empoze edilmek istendiği, siyasi yönü edebî yönünü maskeleyen amatör bir roman çalışmasıdır. Roman üslup yönünden kolay anlaşılır olmakla birlikte, yer yer mantık hatalarına düşülmüş, psikolojik analizlerde yetersiz kalınmış ve sık sık konu bütünlüğü zaafa uğratılmıştır⁶¹⁶. Baş kahraman Cihân tiplmesiyle alakalı geniş bir değerlendirme ise, tezimizin '*İdeal İnsan-İdeal Şehir Düşüncesi*' başlıklı bölümünde yapılmıştır.

(6) Dr. Della Vallé (Doktor Della Vallé)

The Book of Halid'le, Batıda yaşayan Doğulu bir karakteri, *Jahan (Cihân)*'la Doğuda yaşayan batı kültürüyle yetişmiş bir karakteri tasvir eden Reyhânî, üçüncü İngilizce romanı *Dr. Della Vallè* ile tamamen Batı toplumuna ve medeniyetine özgü bir karakterin tecrübe ettiği duygusal bir hikâyeyi işlemektedir. Diğer bütün edebî ve fikri eserlerinde Doğuya özgü siyasi, milli ve insani temalara hemen her vesileyle değinen Reyhânî'nin, bu romanında bütünüyle Batı insanının yaşadığı bireysel sorunlara eğilmeye çalıştığı görülmektedir.

İlk bölümü kaybolan ve henüz el yazma özelliğindeki roman, daktilo sayfasıyla toplam 312 sayfadan oluşmaktadır. Eser, Batı medeniyeti ile uzun süre iç içe yaşamış Doğulu bir gözlemci olarak Reyhânî'nin, Batı insanına bakışını yansıtması bakımından önemli sayılabilir⁶¹⁷.

Özetle hikâye, Della Valle adındaki İtalyan bir doktorun, Gladis Heel adında Amerikalı genç bir kıza olan aşkını konu almaktadır. Ancak romanın sonlarına doğru Della Vallè, işvebaz Heel'i değil, kendi hayal dünyasında kurguladığı ve Heel'in şahsında tahayyül ettiği sanal bir insana aşık olduğunu fark eder, yavaş yavaş onu unuttur⁶¹⁸.

⁶¹⁶ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 189.

⁶¹⁷ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 70.

⁶¹⁸ a.y.

b. Şiir, Edebiyat ve Sanatla İlgili Tenkit Yazıları

(1) You, Poets! (Entum, eş-şu'arā!/Siz Şairler!)

1933 senesinde *Maṭba'atu keşşāf* (Beyrut) tarafından önce İngilizce yayımlanan, daha sonra *Entum, eş-şu'arā!* adıyla, yazarı tarafından Arapça'ya da çevrilen eser, sosyal hadiseler ve millî felaketler karşısında sadece gözyaşı dökmekle yetinip acziyet örneği sergileyen Arap şairlerine yönelik bir eleştiri niteliği taşır. Esasen, *Beyrut Kız Mektebi*, *‘Āliye Vatan Üniversitesi* ve *Beyrut Amerikan Koleji* gibi değişik kültürel ortamlarda yaptığı konuşmaların derlemesinden oluşan bu çalışma⁶¹⁹, aynı zamanda Amerikan fikir ve kültür ortamının, Reyhānī'nin kişiliği üzerindeki etkisini yansıtmaya bakımından da oldukça önemli bir eserdir. Eserin muhtevasında, *Ḳulūb tezūb* (*Eriyen Kalpler*), *Dāu'l-bukā* (*Ağlama Hastalığı*), *Şi'ru'l-inkisār* (*Zaafiyet şiiri*), *eş-Şi'r* ve *te'sīruh fi'n-nufūs* (*Şiir ve Ruhlar Üzerindeki Etkisi*), *Dumū'u's-şā'ir* (*Şairin Gözyaşları*) gibi başlıklar altında ele alınan konular, müellifimizin çoğu eserinde gözlemlenen aykırı ve devrimci düşünce yapısının birer yansımasıdır.

Bir batı ülkesinde yetişmenin yarattığı 'koşulları değiştirme' hırs ve azmi, Reyhānī'yi, 'her güvercin ötüşünde ve yaprak dökülüşünde melankoli bataklığına biraz daha saplanan'⁶²⁰ Arap şairlerini sert bir dille uyardırmaya sevk etmiştir. Çünkü ona göre⁶²¹:

Araplar, romantizm belasından artık kurtulmak zorundadır. Zira demir ve elektrik çağında yaşayanlar anlamaktadır ki, kalplerini gözyaşlarıyla iyice yumuşatan toplumlar musibetlere karşı mukavemette kedi ve tavşan yavrularından daha çaresiz ve daha korkak olmaktadır.

Elbette Arap kamuoyu Reyhānī'nin bu çıkışına yanıt vermekte fazla gecikmemiştir. Çeşitli gazete ve dergilerin sayfalarında hararetle bir üslupla yapılan kalem kavgalarından başka, bir grup şâir tarafından *Ecel, Naḥnu's-şu'arā!* (*Evet, Biz Şairler!*) adında daha derli toplu bir reddiye de kaleme alınmıştır. *Meşriḳ* dergisi ise, her iki kitabın bir değerlendirmesini yaptığı -ve reddiye sahiplerinin tarafında yer aldığı- özel bir sayı çıkarmıştır. Bu konuda Reyhānī'ye

⁶¹⁹ el-Aḥṭalu's-şā'ir lakaplı Bişāra 'Abdullah el-Ḥūrī'nin 1933 yılı başlarında kaleme aldığı *el-Hevā ve 'ş-şebāb* adlı kasidesi kısa sürede bestelenmiş ve çeşitli radyo kanalları aracılığıyla tüm Arap dünyasında dinlenmeye başlamıştı. İşte Reyhānī, adları yukarıda geçen üç müessesede yaptığı konuşmalarda genel olarak, drama ve gözyaşına vurgu yapan, dolayısıyla millet iradesini zaafa uğratan bu edebiyatı hedef almış, neticede edebiyat kamuoyunu, konunun taraftarları ve aleyhtarları şeklinde ikiye bölmüştür. Bu tarihten itibaren, 'edebiyatın, milletin uyanışındaki rolü' meselesi müteakip birkaç yılda Arap edebiyatının önemli mevzularından biri haline gelmiş, özellikle Lübnan'daki Arap basını hareketli ve hararetle bir dönem yaşamıştır. Bkz. Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 141.

⁶²⁰ er-Reyhānī, *Ḳulūb tezūb* (*ENTUM EŞ-ŞU'ARĀ*), s. 9.

⁶²¹ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 181; Muhtemelen Reyhānī'nin gözyaşı edebiyatına cephe almasının gerisinde, Filistin meselesi ve Lübnan'daki Fransız mandası gibi iki üzücü toplumsal dramın yaşanıyor olmasının, buna karşılık Arap kamuoyunun sadece ahu vah eden bir tavır sergilemesinin önemli payı vardır. Hatta bu nedenle Reyhānī, bir kelime oyunu yaparak, 'matem' anlamına gelen "تَدَبُّ" sözcüğü ile 'manda' anlamındaki "إِنْتِدَابٌ" sözcüklerinin aynı kökten türediğine işaretle, Fransız mandasının, Arap toplumunun bu matem psikolojisinden cesâret aldığını iddia etmiştir. Bkz. *Nedb ve 'ntidāb* (*ENTUM EŞ-ŞU'ARĀ*), *Dāru'l-cil*, s. 58.

yöneltilen temel iki eleştiri noktası, romantik şiir yazmada başarısız olduğunu iddia ettikleri Reyhānī'nin, bu sahanın otoritelerini kıskandığı veya bu şairlerden birine şahsî adâvet beslediği yönündedir⁶²².

Söz konusu eserin muhtevası hakkında daha detaylı bilgi, tezimizin, 'Emin er-Reyhānī'nin Edebî Kişiliği' başlıklı bölümde ve 'Gözyaşı Edebiyatı Karşıtlığı' başlığı altında verilmiştir.

(2) The Lore of the Arabian Nights (Arap Gecelerinin Halk Öyküleri)

Muhtemelen Reyhānī, *The Lore of the Arabian Nights* adlı eserini, Richard Francis Burton (1821-1890)⁶²³'ün *Elfleyle ve leyle (Binbir Gece)*'den tercüme ettiği on ciltlik *The Book of the Thousand Nights and a Night (Binbir Gece Hikâyeleri Kitabı)* ve yedi ciltlik *Supplemental Nights (Bin bir Gece'nin Eki)* adlı iki hacimli çalışmasını okuduktan sonra kaleme almayı düşünmüştür. Yazarımız, 30 Ocak 1915 tarihinde kardeşi Yusuf'a gönderdiği bir mektupta, kendisini tamamen bu kitabın telifine verdiğini ve kendi kendine her gün en az beş yüz kelimelik bir bölüm yazma kararı aldığını belirtmektedir⁶²⁴.

Eserde, vehim, ilahlar, cin, kadın, büyü, meseller, realizm, Şarka özgü kökler, batı dillerine yapılan tercüme ve bunların sanatsal değeri gibi bölümler yer almaktadır. Reyhānī bu eserde iki temel nokta üzerinde durmaktadır: hayal dünyası ile reel dünya arasındaki ilişki ve İran, Hint ve Arap kökenlere sahip *Bin bir Gece* kültürünün tercüme yoluyla Batıya intikali⁶²⁵. Kitabın son kısmında ise, Edward Lane, John Payne ve Richard Burton'ın tercümelerinin bir mukayesesi, bu tercümelere ait örnek parçalar yardımıyla ortaya konmuştur.

(3) Arabian Contribution to Civilization (Arap Unsurunun Medeniyete Katkısı)

Arap kültür ve medeniyetinin, genel anlamda bütün insanlık alemine yaptığı kültürel ve medeni katkıları konu alan ve henüz yazma özelliğindeki bu eserin, ARO (Ameen Rihani Organisation) kuruluşunun, "Reyhānī'nin tüm el yazma eserlerinin basım projesi" kapsamında yayınlanması çalışmaları sürmektedir.

(4) The Poetry of Arabia (Arap Şiiri Üzerine)

Reyhānī'nin, Arap şiir sanatıyla ilgili değerlendirmelerini konu alan İngilizce yazılarından oluşan el yazma eseridir. Arap şiirinin, Batı şiirini de yakından inceleyen bir Şarklının gözüyle kritik edildiği bu eser, dönemin şiir anlayışını farklı bir perspektiften sunması

⁶²² Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 182.

⁶²³ Olağanüstü enerjisiyle 29 dil öğrenme başarısı kaydetmiş ünlü İngiliz kâşif, oryantalist ve casus. Hindistan'ı, bütün bir Ortadoğu'yu, Mekke ve Medine'yi dolaştı. İki defa Afrika'ya seyahat etti. Nil nehrinin kaynağını keşfetti. Şarkın baş klasığı olan *1001 Gece Masalları*'nı İngilizce'ye çevirdi.

⁶²⁴ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 64.

⁶²⁵ a.g.e., *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 64.

noktasında önem taşımaktadır. Keza bu eser de, ARO (Ameen Rihani Organisation) kuruluşunun, “*Reyhānī'nin tüm yazma eserlerinin basım projesi*” kapsamında yayınlanması düşünülen eserler arasında yer almaktadır.

(5) Critics in Art (Resim Üzerine Eleştirel Yazılar)

Empresyonizm, pointilizm, kübizm, fauvizm, fütürizm gibi sanatsal akımları, I. Dünya Savaşı esnasında faaliyetlerini sürdüren ressamı, Amerika’da tabiat manzaraları üzerine yoğunlaşan sanatkarları ve onların ürünlerini, Batı resim sanatında etkili olan Şarka özgü tema ve unsurları konu alan 76 sayfalık yazma bir eserdir. Bir çoğu, *The International Studio* ve *The Print Connoisseur* gibi Amerikan dergilerinde yayınlanan makaleler 1918-1922 yılları arasında kaleme alınmış olup, esere bu adı, derlemeyi yapan Albert er-Reyhānī vermiştir.

(6) Critics in Dancing (Dans Üzerine Eleştirel Yazılar)

Reyhānī'nin, özellikle Avrupa’da bulunduğu yıllarda, Cubrān’la olan gezileri esnasında dansa ve sanatsal gösterilere büyük alaka gösterdiği bilinmektedir. Hatta o tarihlerde (1914-1915) kaleme aldığı *Zenbekatu'l-Ġūr* adlı sosyal içerikli romanın bir bölümünde dans, sanatsal dans ve şehvānî dans arasındaki fark, dansözlerin açık saçıklığı, enstrümanlar eşliğinde icra edilen bazı dans figürleri gibi konulara⁶²⁶ temas edildiğini görmekteyiz. İşte, Reyhānī'nin söz konusu döneme ilişkin gözlemlerinden ve konuyla ilgili incelediği bazı kitaplardan hareketle, dans sanatı üzerine yaptığı yorumları ihtiva eden bu eseri, zamanın önde gelen sanat dergilerine gönderilmiş bazı eleştirel makalelerden oluşmaktadır.

c. Şiirleri ve Şiir Tercümelere

(1) The Quatrains of Abu'l-Ala (Ebu'l-‘Alā'nın Dörtlükleri)

Reyhānī'nin, el-Ma‘arrī'ye ait dörtlüklerden seçmeler yaparak İngilizce'ye tercüme ettiği 144 sayfalık *The Quatrains of Abu'l-‘Ala*, ilk olarak 1903'te, *Doubleday Page* basımevi tarafından New York'ta yayımlanmıştır. Reyhānī, hem Batıda hem de Arap dünyasındaki edebî çevrelerde muazzam yankı uyandıran bu çevirisini gözden geçirip gerekli düzeltme ve ilâvelere yaptıktan sonra 1918 senesinde *The Luzūmiyyāt* adıyla New York'ta yeniden yayımlanmıştır. Söz konusu eserin, uluslar arası düzeyde yarattığı etki hakkında doyurucu bilgi, bu çalışmanın ‘*Emin er-Reyhānī'nin Hayatı*’ başlıklı bölümünde verilmiştir.

Reyhānī'nin, el-Ma‘arrī'nin rubâilerini tercüme etmekle hedeflediği şey, kötülüğe nefreti, özgürlüğe, akla ve adalete imânı olan Şarklı bir yüzü tüm dünyaya tanıtmak, bu suretle, 20. yüzyıldan 10 asır önce bile Doğunun bağrında yüce erdemlere sahip insanların olduğunu

⁶²⁶ er-Reyhānī, *Zenbekatu'l-Ġūr*, s. 171, 191, 206-211.

Batıya göstermek, sonuç olarak da, Şarkın ihmal edilen değerlerine bir nebze olsun ışık tutabilmektir.

(2) Myrtle and Myrrh (Mersin Ağacı ve Sarı Sakız)

İlk olarak Boston'daki *Gorham Press* tarafından basılan *Myrtle and Myrrh*, Reyhānī'nin 1905'te Lübnan'da bulunduğu yıllarda kaleme aldığı ve İngiliz serbest şiir akımını taklit ettiği şiir kitabıdır. Bu kitabında yer alan şiirlerinden, *Allah wa Ana (Allah ve Ben)*, *Near the Cascades (Çağlayanların Yanı başında)*, *Repentance (Pişmanlık)*, *The Fruits of Death (Ölümün Meyveleri)*, *The Tomb and the Rose (Mezar ve Gül)* gibi şiirlerde içe dönük tefekkür, ölüm ve sonrası, sevgi ve ıstırap gibi temaları; *A Serenade (Bir Serenat)*, *In the Meadow (Çayırlarda)*, *A Resurrection (Diriliş)*, *A Spring Dirge (Bir Bahar Mersiyesi)*, *Upon the Peak of Saneen (Sinin Dağının Zirvesinde)* gibi şiirlerinde ise, tabiat tefekkürü, doğal güzellikler ve Lübnan'a özgü tabiat temalarını işlemeye çalışmıştır.

(3) The Luzūmiyyāt of Abu'l-ʿAlā (Ebu'l-Alâ el-Maʿarrī'nin Luzūmiyyāt'ı)

Reyhānī, Şarkın Voltaire'i (*Voltaire of the East*) ve İslam dünyasının Leclutius'u (İ.Ö.96-İ.Ö.55)⁶²⁷ (*Leclutius of Islam*) olarak değerlendirdiği Ebu'l-Alâ el-Maʿarrī'nin⁶²⁸; *Luzūmu mā lā yelzem (Gereksizliği Gerekliliği)* ve *Sakfu'z-zend (Çakmaktaşı Kıvılcımı)* adlı eserlerinden seçtiği bazı beyitleri daha önce (1903) *The Quatrains of Abu'l-ʿAla* adıyla İngilizce'ye çevirmiş ve New York'ta yayımlatmıştı. *The Luzūmiyyāt*, onun bu seçkisinin gözden geçirilmiş ve düzenlemesi yeniden yapılmış şekli olup 1918 yılında James T. White and Co. Yayınevi tarafından basılmıştır. Reyhānī, Kral Faysal'a ithaf ettiği bu eserin baş kısmında, el-Maʿarrī'yi yücelten bir de şiir ilave etmiştir⁶²⁹.

(4) A Chant of Mystics (Unşüdetu'l-mutaşavvifin/Mistiklerin İlâhisi)

Reyhānī, 1911-1920 yılları arasında New York'ta, bir taraftan mistik konulara dair İngilizce makâleler kaleme alırken, öte yandan yine mistisizm eksenli şiirler nazmetmekte ve bunları; *The Atlantic Monthly*, *The Bookman*, *Asia*, *Harper's Magazine*, *The Phoenix*, *Poet-Lore* gibi bazı periyodiklerde yayınlamaktaydı. İşte, bütün bu şiirleri ve daha önce el-Maʿarrī'den tercüme ettiği bazı parçaları, *A Chant of Mystics* adını verdiği bir kitapta toplamış ve 1921 senesinde, New York'taki *James T. White Co.* adlı yayın kuruluşuna bastırtmıştır. Müteakip

⁶²⁷ Titus Lucretius Carus. Latin asıllı şâir ve filozof. Çalışmalarını Epiküros'un öğretisi etrafında yoğunlaştırdı. Söylentiye göre, bir aşk iksiiriyle sarhoş olan şâir, epikürosçu felsefenin işlendiği önemli bir yapıt olan *De Rerum Natura (Evrenin Yapısı)*'ni ayık anlarında yazmıştır. Duyuların keskinliği, varsayımlara canlılık veren hayal gücü ve destansı havasıyla bu eser, coşkunun bir tabiat duygusundan, ateşli bir inaçtan ilham alan bu esere edebî bir değer ve bir şiir gücü kazandırmıştır.

⁶²⁸ er-Reyhānī, *Luzūmiyyāt*'a yazdığı önsözden, s. 7.

⁶²⁹ a.g.e., s. 3.

yıllarda bu kitap, Reyhānī'ye ait diğer bazı şiirler de ilave edilerek *A Chant of Mystics and Other Poems (Mistiklerin İlahisi ve Diğer Şiirler)* adıyla yayınlanmıştır.

Bu şiirlerin kaleme alındığı tarihlerde Reyhānī, Batı edebiyat ve şiir çevrelerinde zaten tanınmakta, ele aldığı temalar da egzotik oluşu sebebiyle kısa sürede popülerite kazanmaktaydı. Ancak o, bu şiir mecmuasıyla kendisine daha evrensel bir istikamet belirlemiş, Doğu-Batı sentezi ve Lübnan'a özgü tabiat güzelliklerinin yanı sıra, çoğu şiirinde, vahdet-i vücud, insanın evrendeki yeri ve manası, ölüm ve ötesi gibi mistik ve metafizik sorulara yanıt aramıştır.

2. Diğer İngilizce Eserleri

a. Seyahat yazıları

(1) *Ibn Saoud of Arabia or The Maker of Modern Arabia (Arabistanlı İbn Su'ud ya da Modern Arabistan'ın Kurucusu)*

Londra'da Constable and Co. Ltd. ve Boston'da Houghton Mifflin Company tarafından *Ibn Soud of Arabia, His People and His Land* adıyla Nisan 1928'de; ayrıca, Toronto'da Macmillan Company, Kalküta ve Bombay'da ise Oxford University Press tarafından *The Maker of Modern Arabia* adıyla bastırılan iki eser, kapsam itibariyle bir yerde *Tarīhu Necd el-hadīs*'in İngilizce versiyonu kabul edilebilir. Her üç eser de, Vehhâbilik mezhebi, Suud hanedanlığı ve Arap liderlerin Hicaz toprakları üzerindeki hakimiyet mücadelesi konularına yer vermektedir⁶³⁰. Eser daha sonra, yine Reyhānī tarafından *Sāni'ul-Bilādi'l-ʿArabiyye (Arap Ülkesinin Kurucusu)* adıyla Arapça'ya da çevrilmiştir. 1926-1927 yılları arasında telif edilen bu eserin ilk baskısı 1928'de Londra, Boston, Toronto, Kalküta, Bombay ve Madras gibi önemli merkezlerde yapılmış ve o tarihlerin en çok satan eserleri arasında yer almıştır⁶³¹.

(2) *Around the Coasts of Arabia (Arabistan Sahillerinde ya da Mulūku'l-ʿArab -I-)*

Arapça telif edilen *Mulūku'l-ʿArab*'ın birinci bölümünün, Reyhānī tarafından İngilizce'ye çevrilen kısmıdır. İlk olarak 1930'da yayımlanan bu eser de, bir önceki eser gibi, Londra, Boston, Toronto, Kalküta, Bombay ve Madras gibi önemli merkezlerde basılmış ve yine dönemin en çok satan eserleri arasında yer almıştır. Bu çalışmayla ilgili yeterli bilgi, Reyhānī'nin Arapça eserleri bölümünde '*Mulūku'l-ʿArab*' başlığı altında verilmiştir.

(3) *Arabian Peak and Desert (Arap Zirvesi ve Çöl ya da Mulūku'l-ʿArab -II-)*

Arapça telif edilen *Mulūku'l-ʿArab*'ın ikinci bölümünün, Reyhānī tarafından İngilizce'ye çevrilen kısmıdır. Basımı, 1931'de Londra, Boston, Toronto, Calcuta, Bombay ve Madras gibi önemli merkezlerde yapılan bu eser de, geçen iki eser gibi, o yılların en çok satan

⁶³⁰ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 138.

⁶³¹ Aida Hasan, *Gibran and Rihani: Two of Lebanon's Best Thinkers*, www.suite101.com/articles.cfm/arab_culture_and_identity (05.09.2002)

eserleri arasında yer almıştır. Söz konusu eser hakkında yeterli bilgi için yine ‘*Mulūku’l-‘Arab*’ başlığına müracaat edilebilir.

(3) Irak, During the Days of King Faisal (Birinci Faysal Döneminde Irak)

500 sayfalık bu eserinde Reyhānī, dünü ve bugünüyle Bağdat’ı, Dicle nehrini, nehirdeki yolculuğu, ülkeyi kaplayan muazzam çölleri ve Kral Faysal’ın Irak’ın bağımsızlığı için İngilizlere karşı verdiği mücadeleyi anlatmaktadır. Gerçi bu konuların bir kısmı daha önce *Ḳalbu’l-‘Irāk* ve *Faysal el-Evvel*’de işlenmişse de, İngilizce kaleme alınan bu eserde ilave olarak Şii toprakları ve Şiiler için mukaddes sayılan Kerbelâ, Necef ve Kûfe gibi mekanlar da anlatılmıştır⁶³². Eser henüz yazma halindedir.

(4) Kurdistān (Kürdistan)

1932 senesinde Irak’a yaptığı ziyaretinin ardından kaleme aldığı on beş bölümden ve 200 sayfadan oluşan bu İngilizce el yazma eser, özellikle Kerkük ve Musul bölgesi, bölgenin petrol açısından önemi, sosyal ve ekonomik bakımdan bölgenin temel sorunları gibi konuları ele alan dokümanlardan oluşmaktadır. Ayrıca eser, Kürtlerin geçmişini ana hatlarıyla özetleyen tarihî bir boyuta da sahiptir. Kürtlerin yaşadığı coğrafi bölgelerin tabiat özellikleri, Kürt kabilelerin tarihî geçmişi, en büyük sultanlardan Şalāhuddīn el-Eyyübī, yakın dönemde (1919’da) Şeyh Maḥmūd Zāde’nin İngilizlere başkaldırısı gibi konular eserde ele alınan en önemli başlıklardır⁶³³.

(5) In the Land of the Mayas (Maya Topraklarında)

1914 yılı baharında Meksika’nın Yucatan eyaletini ziyaret eden Reyhānī, Doğu ve Batı arasında yapageldiği mukayeselere burada bir yenisini daha ekler. Maya kabilelerinin ilk vatani ve eski Meksika medeniyetinin beşiği sayılan coğrafyayı tarihî ve kültürel bakımdan inceledikten sonra, gördüğü arkeolojik yapı ve bulguları Mısır’daki piramitlerle ve diğer tarihî yapı ve eserlerle (resim, heykel, ikon vb.) karşılaştırır. Neticede, Doğu ve Batı medeniyetlerinin; yapılaşma, kalkınmışlık, kültür, ekonomik ve sosyal yaşam noktasındaki ortak ve benzer yönlerini ele aldığı dört bölümden oluşan 88 daktilo sayfalık *In the Land of the Mayas* adlı eserini kaleme alır. Eser daha sonra yine kendisi tarafından *Fī bilādi’l-Māyā (Maya Topraklarında)* adıyla Arapça’ya da tercüme edilmiştir. Özellikle son bölüm, Maya kültür ve medeniyetinin, çağdaş Meksika toplumu, özellikle Yucatan halkı üzerindeki toplumsal ve ahlakî etkilerini somut biçimde yansıması bakımından önem arz etmektedir⁶³⁴.

⁶³² Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu’l-Fureyke*, s. 122.

⁶³³ a.y.

⁶³⁴ a.g.e., s. 89.

b. Siyâsî Tarih Yazıları ve Siyâsal İçerikli Makâleleri

(1) The Descent of Bolchevism (Bolşevizmin Kökleri)

Komünizm hareketi, 20. yüzyılın ilk onlu yıllarında bütün dünyada, özellikle Bolşevik ihtilalinden hemen sonra iyiden iyiye etkili olmaya başlamıştı. İşte Reyhânî, o dönemdeki darwinci-sosyalist eğilimlerinin de etkisiyle, bu devrimci hareketin, kökleri bakımından Şark dünyasında her zaman mevcut olduğunu ispat sadedinde bazı makaleler kaleme almayı denemiştir. Bu makalelerde işlediği teze göre, sosyalist ve komünist düşüncenin temelleri, 18. yüzyıl sonu Alman aydınlanmasından çok önceleri, Karmatî ve Haşîfî cemaat örneklerinde görüldüğü üzere- Şarktaki bazı devrimci halk hareketlerinde gözlemlenmektedir⁶³⁵. Reyhânî'nin bu eseri, 1920 senesinde, Boston'daki Straford yayın kuruluşunca basılmıştır.

(2) The Fate of Palestine (Masîru Filistîn: Filistin'in Kaderi)

Eser, Reyhânî'nin, 1927-1939 yılları arasında Amerika, İngiltere ve Kanada'da Filistin sorunuyla ilgili olarak yaptığı konuşmaları, kaleme aldığı makâleleri ve Dünya kamuoyunun yakından tanıdığı ünlü devlet ve siyaset adamlarının konuyla ilgili beyanatlarını içeren bir derlemedir. İlk defa, yazarın vefatından yaklaşık 27 yıl sonra 1967'de İngilizce olarak yayımlanan eser, Filistin meselesinin güncelliğini koruması ve halen Ortadoğu'nun temel sorunlarından biri olmaya devam etmesi sebebiyle, Tansî Zekkâ tarafından 1998'de *Masîru Filistîn* adıyla Arapça'ya da çevrilmiştir.

(3) Turkey and Islam in the War (Birinci Dünya Savaşında Türkiye ve İslam)

1915-1917 yılları arasında kaleme alınan ve hala yazma eserleri arasında bulunan 320 sayfalık bu çalışma, Reyhânî'nin I. Dünya savaşı yıllarında Osmanlı Devletine karşı olan tutumunu somut biçimde ortaya koymaktadır. Eser iki ana tezi ve iddiayı eksen almaktadır: a) Pratik düzlemde, Osmanlı siyâsetinin adâlet, şûrâ ve eşitlik ilkelerini öngören temel İslâmî prensiplerle çatışıyor olması. b) Yine Osmanlı tarafından Arap, Ermeni ve Yunan azınlıkları, karşı milliyetçi hareketlere sevk edecek ölçüde baskıcı bir millileştirme politikasının güdülmesi.

Bu çalışmada Reyhânî'nin, İngiltere, Fransa ve Amerika gibi ülkelerden, Almanya'nın izlediği Osmanlı siyasetine olan desteğin, hem içerden hem dışarıdan mutlaka kısıtlanması gerektiğini talep ettiği görülmektedir. Bu yönüyle Reyhânî'nin, o tarihlerde kaleme aldığı diğer bazı eserlerinde görüldüğü üzere, bu eserinde de, Osmanlı Devleti'ne karşı provokatif bir tutum içinde olduğunu söylemek mümkündür⁶³⁶.

⁶³⁵ a.g.e., s. 71.

⁶³⁶ a.g.e., s. 66-67.

(4) Letters to Uncle Sam (Sam Amca'ya Mektuplar)

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Suriye ve Lübnan topraklarının Osmanlı egemenliğinden kurtulması için Amerika'nın özel bir çaba harcaması gerektiğini çeşitli vesilelerle ve ısrarla vurgulayan Reyhânî, Amerikan halkına, dolayısıyla bu halkın manevi şahsiyeti Sam Amca'ya yönelttiği hamâsî hitaplarını da *Letters to Uncle Sam* adlı bir kitapçıkta yayımlama imkanı bulmuştur. Bu mektuplarda Reyhânî, Suriye ve Lübnan halklarının, 'Türk kimliği' ile tanınmasına karşı olduğunu ifâde etmekte, 'mustazaf' durumunda kabul ettiği bu halklara Amerika'nın yardım etmesi gerektiğine dikkat çekmekte, bu yönüyle, dönemin yaygın Osmanlı karşıtı (anti-Ottoman) Arap bakış açılarına tercümanlık etmektedir⁶³⁷.

(5) The Pan Arab Movement (Panarabist Hareket)

Eser, Reyhânî'nin en büyük siyâsî ideallerinden 'Arap birliği' düşüncesi ekseninde kaleme alınmış siyâsî içerikli makalelerini ihtiva etmekte olup, henüz Reyhânî'nin yazma eserleri listesinde değildir.

c. Sosyal İçerikli Makâleleri

(1) The Path of Vision (Câddetu'r-ru'yâ/Hayal Yolu)

Reyhânî, 1920-1921 senelerinde New York gazetelerinde yayınladığı Doğu, Batı ve mistisizm konularını ele aldığı bir dizi İngilizce makâleyi *Path of Vision* adını verdiği kitabında bir araya getirmiştir. İlk defa 1921'de, Amerika'daki yayın kuruluşlarından *James T. White Co.* tarafından yayımlanan eser, -giderek daha güncel hale gelen doğu-Batı mukayeselerine yer vermesi sebebiyle- 2000 senesinde Arapça'ya da tercüme edilmiş ve *Câddetu'r-ru'yâ* adıyla yayımlanmıştır.

Doğu ve batı toplumlarının olumlu ve olumsuz yanlarını eleştirel -aynı zamanda mistik ve rasyonel- bir bakış açısıyla mukayese eden *Path of Vision*, o dönem Batı medeniyetinin özellikle bir Şarklı gözüyle nasıl değerlendirildiğini, batılı insanın anlayacağı dil olan İngilizce'yle anlatan, sosyal bilimciler ve medeniyet tarihçileri açısından oldukça önemli bir kaynak eser niteliğindedir. Makâleler; bilgi, soyut düşünce, maddecilik ve ruhçuluk, madde ve ruh arasındaki denge, tabiat ve tekamül nazariyesi açısından medeniyetlerin gelişim ve çöküş serüvenleri gibi kapsamlı bir konu yelpazesinde ele alınmıştır.

Yer yer nükteli bir üslup kullandığı bu eserinde Reyhânî, bir yandan "Akli ve ruhi gereksinimleri göz ardı eden kişi, Rusya'da koltuk ve makam sahibi bir insan da olsa, köledir, kölenin oğludur ve kölenin babasıdır" sözleriyle manevi değerleri toptan reddeden Rusya'yı eleştirmekte, öte yandan; "Amerika'ya boş bir cüzdanla gittim, ama ne yazık ki oradan

⁶³⁷ a.g.e., s. 66.

*cüzdanimi da yitirmiş olarak döndüm*⁶³⁸ sözleriyle de, her şeye madde ve çıkar perspektifinden yaklaşan Amerikan kapitalizmini sorgulamaktadır.

(2) The White Way and The Desert (Beyaz Yol ve Çöl)

Reyhānī'nin, bir kısmı Amerikan basınında çıkmış veya çeşitli mahfillerde konferans metni olarak sunulmuş ya da bu güne kadar hiç yayınlanmamış edebî ve siyâsî içerikli makalelerinden oluşan bir derlemedir. 1899 ilâ 1939 yılları arasındaki dönemde kaleme alınmış olan makaleler, kardeşi Albert er-Reyhānī tarafından derlenmiş olup, koleksiyona *The White Way and The Desert* adını da yine o vermiştir. Kitabın adlandırılmasında, Batıyı simgeleyen 'Beyaz Yol' ile Doğuyu simgeleyen 'Çöl' arasındaki mukayeselerin yapıldığı birkaç makale ilham kaynağı olmuştur. Eserde yer alan makaleler; Doğu-Batı sentezi, çöl ve medeni yaşam, agnostik düşünceler, her yönüyle kadın hak ve özgürlükleri, eğitim konuları, tiyatro, şiir ve şairler gibi konu başlıkları altında tasnif edilmiştir. 23 makale ihtiva eden eser, ilk olarak Washington'da, *The Ameen Rihani Organisation* tarafından 2002 senesinde yayımlanmıştır.

d. Mektupları

The Letters of Ameen Rihani (Emîn er-Reyhānī'nin Mektupları)

Yaklaşık üç cilt hacmindeki İngilizce mektuplar, Reyhānī'nin gerek şahsî ve ailevî hayatına -dolayısıyla biyografisine- ışık tutması yönünden; gerekse de, mektupların muhtevastaki edebî, ictimâî ve siyâsî düşünce ve kanaatler bakımından oldukça değerli bir malzemedir. Henüz İngilizce el yazma eserleri arasında yer alan bu mektuplardan bazı seçme parçalar, kardeşi Albert er-Reyhānī tarafından, *The White Way and the Desert* adlı eserin muhtevastında yayımlanmıştır.

⁶³⁸ Reyhānī, *Cāddetu 'r-ru'yā*, s. 71.

II. EMİN ER-REYHÂNÎ'NİN DÜŞÜNCELERİ

A. Reyhânî'nin Düşüncelerini Besleyen Kültür Kaynakları

Bütün meher edipleri gibi, Reyhânî'yi ve onun eserlerinde yer alan düşünceleri sağlıklı biçimde değerlendirmek, öncelikle meher edebiyatının şekillendiği edebî ve sosyal çevreyi yakından tanımayı gerektirmektedir. Bu yapılmadığı takdirde, ortaya konan düşüncelerin yüzeysel ve hatalı olacağı aşikardır. Nitekim, Luvîs Şeyhû'nun (1859-1928)⁶³⁸, meher edipleri ve özellikle Reyhânî hakkındaki eleştirileri böyle bir ihmalin sonucu olmalıdır.

Hemen işâret edelim ki, meher tecrübesinin yanı sıra, farklı edebiyat ve kültür ortamlarında bulunma imkanı da, Reyhânî'yi, Şarkta kalmayı tercih eden pek çok arkadaşından daha avantajlı konuma getirmiş, hatta zaman zaman bu durum -muhtemelen kıskançlıktan kaynaklanan- bazı sert polemiklerin yaşanmasına da sebep olmuştur. Örneğin Mîşâl Allâr, Luvîs Şeyhû'nun, *er-Reyhâniyyât*'ın ilk cildini okuduktan sonra, “*Bu kitap, şimdiki kadar Doğu'da basılmış en kötü kitaptır*” sözlerini sarf etmesinin gerisinde böyle bir nedenin olabileceğine işâret etmektedir⁶³⁹.

Başarılı bir otodidakt olarak karşımıza çıkan Reyhânî'nin fikir dünyası, gerek temas kurduğu kültürel ve siyâsi çevrelerin farklı oluşundan kaynaklanan, gerekse bu çevrelerle geliştirdiği sağlıklı diyaloglardan beslenen renkli ve zengin bir repertuara sahiptir. Kişisel özellikleri itibariyle okuyup-yazmaya, seyahat etmeye, öğrendiklerini başkalarıyla paylaşmaya, karşılaştığı sorunlarla yüzleşmeye eğilimli olan Reyhânî'nin fikir dünyasını besleyen temel kaynaklar üç grupta ele alınabilir:

1. Okuduğu Kitaplar

Daha çok erken yaşlarda, gerek anadili Arapça'dan, gerekse İngilizce'den okumuş olduğu eserlerin listesi kemiyet ve keyfiyet yönüyle incelendiğinde, sahip olduğu kültürel birikimin boyutu ve derinliği hakkında kabaca bir fikir elde edilebilir. Güncesinde yer alan okuma planına göre Reyhânî⁶⁴⁰, 1901-1903 yılları arasında, İngilizce'den; Darwin'in *Origin of Species (Türlerin Kökeni)* ve *Descent of Man (İnsanın Atası)*, Thomas Henry Huxley'in *Man's Place in Nature (İnsanın Doğadaki Yeri)* ve *Science and Christian Tradition (Bilim ve Hristiyan Geleneği)*, Herbert Spencer'in *The Data of Ethics (Ahlak Biliminin Doneleri)*,

⁶³⁸ Mardin'de doğmuş, Lübnan'da büyümüş, Fransa'daki tahsil hayatından sonra Beyrut'ta telif ve yayın faaliyetleriyle ilgilenmiş velut edip, araştırmacı ve gazeteci. 1898'de kurduğu ve kendisine ait yüzlerce makalesini yayımladığı *el-Meşriğ* adlı dergi, genelde İslam, özelde ise Hristiyan Arap tarihine ışık tutan muazzam bir bilimsel repertuar ve kaynak niteliği taşımaktadır. Aynı şekilde, *el-Câmi'atu'l-Yesû'îyye*'de kurduğu *el-Mektebetu's-Şarkîyye*'de sayısız el yazma eseri bir araya getirmiş, bu sayede, Doğudan ve Batıdan gelen araştırmacılara, şarkiyat çalışmaları noktasında muazzam kolaylıklar sağlamıştır.

⁶³⁹ Allâr, Mîşâl, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emin er-Reyhânî -ba'de rub'î karn*) s. 49-51; yine bkz. aynı eser, s. 65.

⁶⁴⁰ Cebr, *Emin er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 42.

Charles Grant Allen'in (1848-1898)⁶⁴¹ *Life of Darwin (Darwin'in Yaşamı)* ve Henry George'un (1839-1897)⁶⁴² *Progress and Poverty (İlerleme ve Yoksulluk)*; Fransızca'dan ise Lev Tolstoy'un (1828-1910)⁶⁴³ *Rayons de l'Aube (Şafak Işıkları)*, Voltaire'in (1694-1778) *Louis XIV (14. Louis)* ve Victor Marie Hugo'nun (1802-1885) *Morceaux Choisis (Seçme Parçalar)* ve *Extraits (Seçmeler)* adlı eserlerini okuma kararı almış ve gerçekten de bu eserleri belirlediği takvim doğrultusunda okumayı başarmıştır.

Müteakip yıllarda ise, Edgar Fawcett'in (1847-1904) *Agnosticism and Other Essays (Agnostisizm ve Diğer Araştırmalar)*, Ludwig Büchner'in (1824-1899)⁶⁴⁴ *Force and Matter (Enerji ve Madde)* ve *Man; Past, Present and Future (İnsanın Dünü, Bugünü ve Yarını)*, Johann Gottlieb Fichte'nin (1762-1814)⁶⁴⁵ *Science of Knowledge (Bilgi Bilimi)*, Plutarch'ın (50-125)⁶⁴⁶ *Lives of Illustrious Men (Ünlü Adamların Yaşamları)*, Carlyle'ın *Heroes and Heroworship (Kahramanlar ve Kahramanlık)* adlı eserlerini de etüt etmiş, Sophocles (m.ö. 495-405)⁶⁴⁷, Shakespare, Thoreou, Emerson ve Byron gibi meşhur edip ve filozofların fikir ve felsefeleriyle tanışmış; ayrıca Honoré Gabriel Mirabeau (1749-1791)⁶⁴⁸, Maximilien de Robespierre (1758-1794)⁶⁴⁹ gibi şahsiyetlerin biyografilerini de ibretle mütalaa etmiştir⁶⁵⁰.

Tahmin edilebileceği gibi, bir çoğu Fransız Devrimi'nin hazırlayıcısı niteliğindeki bu şahsiyetler ve onların kaleme aldıkları eserler, Reyhānī'nin özellikle 'devrimci/reformist' karakterinin biçimlenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur⁶⁵¹. *Nubze fiş-sevrati'l-Feransiyye* ve *The Descent of Bolchevism* gibi müstakil kitaplarının yanı sıra, sosyal ve siyâsal içerikli makalelerin derlemesinden oluşan *er-Reyhāniyyāt, Şezerāt min 'ahdi's-şibā, el-Kavmiyyāt* ve *et-Taṭarruf ve'l-işlāh* gibi eserler de, özü itibarıyla yukarıda zikredilen kaynaklardan beslenmiş, onun düşünce dünyasının en temel ilham kaynaklarını oluşturmuştur.

⁶⁴¹ İngiliz bilim adamı ve romancısı. Darwin teorilerinin yayılmasında etkili oldu. *The Woman Who Did* (Göze Alan Kadın) adlı eseri ise, cinsellik noktasındaki aşırı görüşleri dolayısıyla skandal yarattı.

⁶⁴² Yoksulluğu insanoğlunun en büyük sorunu olarak gören ABD'li siyâset adamı ve iktisatçı. Toprak sahipliğinden kaynaklanan tüm gelirlere vergi konarak, diğer tüm vergilerin kaldırılmasını önermiştir.

⁶⁴³ *Voyna i Mir (Harp ve Sulh)* adlı romanı dünyanın en iyi yapıtlarından olan Rus romancı ve düşündür.

⁶⁴⁴ 19. yüzyıl bilimsel materyalizminin en hararetli savunucularından olan Alman fizikçi ve filozof.

⁶⁴⁵ Kant ve Hegel arası dönemin önde gelen Alman filozoflarından.

⁶⁴⁶ Yunanlı biyograf ve tarihçi. Roma'da felsefe dersleri okuttu. Yazıları, biyografi ve tarih yazımının gelişmesinde etkili olmuştur.

⁶⁴⁷ Oyunlarında dekor kullanan ilk tiyatro yazarı. Eski Yunan oyunları, Sofokles'in trajedileriyle teknik yetkinliğe ulaşmıştır.

⁶⁴⁸ Fransız devriminin hazırlayıcılarından ünlü siyâset adamı, lider ve aktivist. Anayasal monarşiye geçiş sürecine önemli katkıları olmuştur.

⁶⁴⁹ Fanatik Cumhuriyetçilerden ünlü Fransız hukukçu, politikacı ve lider. Fransa'da pek çok kişiyi giyotine gönderen Robespierre, kendisi de giyotine mahkum edilmiş, ancak infaz esnasında yüzü -uygulamanın aksine- göğe doğru çevrilmiştir.

⁶⁵⁰ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 30; Albert er-Reyhānī, *Where to find Ameen Rihani*, s. 21; *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 14-22; Emin er-Reyhānī'ye ait olan ve kendisinin bizzat okuduğu kitaplar Beyrut'ta, Emin er-Reyhānī müzesinde sergilenmektedir.

⁶⁵¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 14.

Daha sonra dini konularda derinleşmek üzere; dini inançlarla ilgili olarak Frederich Max Muller'i (1823-1900)⁶⁵², teozofiyle alakalı olarak Angarsol'u, Hıristiyanlık tarihi konusunda Edward Gibbon'u (1737-1794)⁶⁵³; yanı sıra Blaise Pascal'ın mistik ve felsefi düşüncelerini, Huygens'in İslam Dini ve Hz. Muhammed hakkındaki yazılarını ve nihâyet kutsal kitaplardan *Kuran-ı Kerim*'i, *Ahd-i Atik*'i ve *Ahd-i Cedid*'i etüt etmiştir⁶⁵⁴.

Bu arada, Arap edebiyatının şaheser niteliğindeki çok sayıda klasik eseri de, yine Reyhânî'nin ilk gençlik dönemine ait okumaları ve incelemeleri arasında bulmaktayız. *Luzümiyyât*, *Seḳḳu'z-zend*, *Nehcu'l-belāğa*, *ed-Durer ve'l-ğurer*, *Maḳāmātu'l-Hemezānî*, *Resāilu'l-Ḥarezmi*, *Nefḫu't-ḫayb*, *Şahnāme* ve *el-Eḡānî* bunlar arasında gelmektedir. Daha önce de işâret edildiği üzere, söz konusu eser sahipleri içinde, gerek yaşantısı gerek düşünceleri itibariyle Reyhânî'yi en çok etkileyen isim el-Ma'arrî olmuştur⁶⁵⁵.

Reyhânî, Arap dünyasını tanımaya çalışırken de, sadece Arap liderleriyle görüşüp çeşitli mahfillerde konferanslar vermekle kalmamış; Doğuda ve Batıda, Araplar ve Ortadoğu üzerine seçkin şahsiyetlerce kaleme alınmış eserleri incelemek suretiyle bu coğrafyaya ait müktesebâtını zenginleştirmeye çalışmıştır. Harold F. Jacob'un *Kings of Arabia (Arap Kralları)*, Paul W. Harrison'un *The Arab at Home (Anavatanlarında Araplar)*, William Palgrave'in (1826-1888)⁶⁵⁶ *Central and Eastern Arabia (Merkezi ve Doğu Arabistan)*, Charles M. Doughty'nin *Wanderings in Arabia (Arabistan Gezileri)*, John Ludwig Burckhardt'ın (1883-1918)⁶⁵⁷ *Travels in Arabia (Arabistan Seyahatleri)*, Richard Francis Burton'un (1821-1890)⁶⁵⁸ *A Pilgrimage to al-Medina and Mecca (Medine ve Mekke'ye Kutsal Yolculuk)*, Alois Musil'in (1868-1944)⁶⁵⁹ *Arabia Deserta (Issız Arabistan)*, Eldon Rutter (1902-1977)'ın *The Holy Cities of Arabia (Arabistan'ın Kutsal Kentleri)*, Gandhi'nin *The Wheel of Fortune (Servet Çarkı)* ve Gustave Le Bon'un (1841-1931)⁶⁶⁰ Arapça'ya *Sirr-u tatavvuri'l-umem (Halkların Evriminin Psikolojik Kanunları)* adıyla tercüme edilen *Les Lois Psychologiques de L'Evolution des Peuples* gibi daha pek çok temel eser bunlar arasında gelmektedir.

⁶⁵² Çalışmalarını *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi* alanında yoğunlaştırmış Alman asıllı oryantalist.

⁶⁵³ İngiliz tarihçi ve bilim adamı. 16 yaşına kadar Katoliklik öğrenimi görmüş, Lausanne'ya gönderildikten sonraki dönemde Kalvinist bir papaz sâyesinde Protestan olmuştur. Kilise ve Hıristiyanlık tarihi konusundaki araştırmalarından sonra ise, Hıristiyanlık dinine karşı septik ve heretik bir duruş sergilemiştir.

⁶⁵⁴ Albert er-Reyhânî, *Devāfi'u'l-kitābe bi'l-İngilīziyye ve netāicuhā*, s. 267.

⁶⁵⁵ el-Ḥatīb, s. 30.

⁶⁵⁶ İngiliz müsteşrik. Suriyeli bir doktor kıyafetine bürünerek Doğuyu ve Arabistan yarımadasını dolaştı. Ortadoğu ve Arabistan coğrafyası üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınmıştır.

⁶⁵⁷ Londra-Afrika derneğinin gezginlerinden İsviçreli kâşif. Arap tüccarı kılığında ve Şeyh İbrahim adı altında sırasıyla Suriye, Mısır ve Nübye'yi dolaştı, Mekke ve Medine'ye giren ilk Avrupalı oldu.

⁶⁵⁸ Hint topraklarından sonra, Mekke'yi, Medine'yi ve Doğu Afrika'yı dolaşan İngiliz gezgin. 1858'de Nil nehrinin kaynaklarını araştırmak üzere seyahate çıktığında Tanganyika gölünü keşfetti.

⁶⁵⁹ Çekoslovakyalı şarkiyatçı. Papaz olarak gittiği Hicaz'da ve Suriye çölünde arkeolojik keşifler gerçekleştirdi. Yanı sıra, Şam'daki *Arap Bilim Akademisi*'nde üye olarak bulundu.

⁶⁶⁰ İslam medeniyeti ve Arap tarihi üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanınan Fransız hekim, sosyolog ve tarihçi. 1884'te kaleme aldığı *La Civilisation des Arabes (Arapların Medeniyeti)* adlı eseri ünlüdür.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, çoğu müsteşriklere ait bu son eserler, Reyhānī'nin Arap toplumuna ve İslam dünyasına bakışında kısmen etkili olmuş, ama bundan daha önemlisi, onda, bu coğrafyayı ve medeniyeti yakından tanıma, onu tek ve büyük bir millî bünyeye dönüştürme hususunda müthiş bir heyecan ve karşı konulmaz bir tutku meydana getirmiştir⁶⁶¹. Hatta denebilir ki, onun ileriki yıllarda telif edeceği seyahat içerikli yazıları, gençlik döneminde gerçekleştirdiği bu okumalarının bir sonucudur.

2. Hayat Okulu

Kuşkusuz, Reyhānī'nin kültür rezervlerini dolduran en bereketli membalardan biri de, kişisel, sosyal deneyimlerinden özümsemiği ve insanlarla kurduğu sağlıklı diyalogların kendisine sunduğu zengin ve bereketli yaşam tecrübesidir. Hayatının belirli dönemlerinde yarı münzevi bir yaşam tarzını benimsediği olmuşsa da, genel olarak her tabakadan insanla temas kurabilecek nitelikte canlı ve dinamik bir sosyal hayatı tercih etmiştir. Kendileriyle dostluk kurduğu insanlar; krallardan ediplere, siyâset ve devlet adamlarından çöl bedevilerine ve katır çobanlarına kadar renkli ve zengin bir sosyal çevreyi teşkil ediyordu. Farklı ülkeler görmek, değişik toplumlar tanımak, ilginç gelenek ve göreneklere şahit olmak da Reyhānī'nin ufkunu açmış, bu durum, emsallerinden oldukça farklı düşünce perspektifleri geliştirmesine imkan tanımıştır.

3. Edebî ve Sosyal Etkinlikleri

Katıldığı sayısız sempozyum, kongre ve toplantı türü faaliyetler; değişik konularda hazırlayıp sunduğu konferans ve konuşmalar da Reyhānī'nin kültürel bakımdan gelişmesini sağlamıştır. Bu sayede, hayattaki sorunların karşısında cesaretle durabilecek güçlü bir iradeye sahip olmuş, hayatı yorumlarken pozitif bakış açıları geliştirmeyi öğrenmiştir⁶⁶².

İşte bu üç ana kültür kaynağıdır ki, bir edip olarak Reyhānī'yi, diğer mehcer ediplerinden daha farklı ve üstün bir konuma taşımış, bilhassa toplumsal konulara yaklaşımındaki özgünlük itibarıyla de, kendisini oldukça başarılı bir sosyal analizci yapmıştır.

⁶⁶¹ Nash, s. 17.

⁶⁶² el-Hafîb, s. 31.

B. Reyhānī'nin Düşüncelerini Etkileyen Önemli Şahsiyetler

1. Doğulu Şahsiyetler

a. Ebu'l 'Alā el-Ma'arrī

Kendisini, 'el-Ma'arrī'nin Fureykeli dostu'⁶⁶³, Ma'arrī'yi de 'kardeşi'⁶⁶⁴ olarak tanımlayan Reyhānī'nin, el-Ma'arrī'ye kuvvetli bir sempatiyle bağlı olduğu bilinmektedir. Iraklı şairlerden Zehāvī ve Ruşāfī'ye olan ilgisinin nedenini de, bu iki şâirin el-Ma'arrī'ye yakın olmasıyla izah eden Reyhānī, *Mulūku'l-'Arab*'ta şunları söylemektedir⁶⁶⁵:

Cenab-ı Hak bana, İngiliz filozof Carlyle vasıtasıyla Hz. Muhammed'i tanıma imkanı verdikten sonra, şimdi de Ebu'l 'Alā el-Ma'arrī'yi tanıma fırsatı sağladı. *Luzūmiyyāt*'ı önce beğeni, sonra da büyük bir iftihar hissiyle okudum. Böylesine özgür, cesur ve bilge bir şâir bahşettiği için Arap milletiyle gurur duydum.

Aynı zamanda el-Ma'arrī ismi, 1920'li yıllarda Arap dünyasına yapacağı seyahat öncesinde Reyhānī ve bazı Arap liderler arasında ilk temasın kurulmasını sağlayan önemli bir aracı faktör olmuştur. Zira, 26 Mart 1921'de eşi Bertha'ya gönderdiği bir mektuptan, Londra'daki *Sunday Times* gazetesince yayımlanan *The Luzūmiyyāt* tercümesini okuyan Kral Faysal'ın, bazı İngiliz dostlarına hediye edilmek üzere Reyhānī'den *Luzūmiyyāt*'ın birkaç kopyasını istediğini öğrenmekteyiz⁶⁶⁶. Yine 1920'de kaleme aldığı bir mektuptan, el-Ma'arrī'nin batı kamuoyuna tanıtılması için, *The Luzūmiyyāt*'ın 200 nüshasını önde gelen İngiliz ediplerine gönderdiğine şahit oluyoruz.

el-Ma'arrī'nin, Reyhānī üzerindeki etkisine gelince, o, özellikle köhnemiş geleneklerin, temelsiz inanç ve hurâfelerin eleştirisinde Reyhānī'yi daha ilk gençlik yıllarından itibaren etkileyen en önemli şahsiyet olmuştur. el-Ma'arrī'de gördüğümüz, dinlerin doğruluğu hakkındaki şüpheli ve dinler hakkındaki özgür, sentezci yaklaşımlar⁶⁶⁷ benzer biçimde Reyhānī'nin fikirlerinde de yansımaları bulmaktadır. Amerika'da, okuduğu edebî, içtimâî ve felsefî eserlerin de yardımıyla tenkitçi ve özgürlükçü bir bakış açısı yakalayan Reyhānī, Lübnan'a döndüğünde, asırlar öncesinden böyle bir donanıma sahip olduğunu düşündüğü Ebu'l-'Alā el-Ma'arrī'ye büyük önem atfetmiş, bazı şiirlerini vakit kaybetmeden İngilizce'ye tercüme etmeye başlamıştır. Bu sayede el-Ma'arrī, Ömer el-Ḥayyām'dan sonra Batı edebiyat çevrelerinin yakından tanıma imkanı bulduğu ikinci önemli edebî şahsiyet olmuştur⁶⁶⁸.

Edebî etki ise, daha çok konu çeşitliliğine yer vermesinde ve konunun ele alınışındaki realist yaklaşımlarda kendisini göstermektedir. Reyhānī, sadık bir taklitçisi olmaya çabaladığı

⁶⁶³ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 293.

⁶⁶⁴ er-Reyhānī, *The Luzūmiyyāt of Abu'l-'Alā el-Ma'arrī*, 2. baskı, New York James T. White & Co., 1920, s. 4.

⁶⁶⁵ er-Reyhānī, *Mulūku'l-'Arab*, s. 6.

⁶⁶⁶ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 97.

⁶⁶⁷ Ateş, Ahmet, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, "Ebu'l-'Alā el-Ma'arrī" maddesi, c. 4, s. 68.

⁶⁶⁸ Gaşşüb, Yūsuf, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emin er-Reyhānī -ba'de rub'ci karn-*), s. 31.

el-Ma^carrî'yi, aynı anda hem şâir hem de filozof yönü bulunmasından ötürü 'filozofların şâiri' ve 'şâirlerin filozofu' olarak tanımlamış⁶⁶⁹, onun hayatında ve şiirlerinde gözlemlediği doğruluk, hasbîlik, cesaret ve dalkavukluktan uzak durma gibi hasletleri gerek öz yaşamına gerekse de edebî ürünlerine büyük bir titizlikle aktarmaya çalışmıştır. Reyhânî, 20. yüzyılın karamsar ve dövünmeci Arap şairlerine, örnek alabilecekleri bir model olarak da, yine 11. yüzyılın bilge şâiri el-Ma^carrî'yi takdim etmektedir⁶⁷⁰.

b. Gazali

Hayatını anlatırken işâret ettiğimiz gibi Reyhânî, 1929 senesinde, Arap yarımadası seyahatinin hemen ardından Fureyke'de, hayatının geri kalan kısmını uğruna adayacağı ve uzun zamandır düşlediği 'ideal toplum'u yetiştirecek bir akademi projesi üzerinde çalışmaya başlamıştı. Bir grup yetenekli ve zeki öğrenciyi çeşitli alanlarda donanımlı hale getirdikten sonra onları yeni bir toplumun ihya ve inşasında istihdam etmeyi düşünen Reyhânî, bu faaliyetiyle, ilim halkaları teşkil etmek suretiyle bir ihya hareketi gerçekleştiren Gazali'yi taklit ettiğini ifâde etmektedir⁶⁷¹. Ancak belirtmek gerekir ki, Reyhânî'nin bu projesinde Gazali, Yunan Akademiyası'ndan başlayıp Gazali'yi de içine alan ve günümüze kadar gelen rasyonel felsefe kültürü içindeki rezervlerden sadece biridir.

c. Hz. Ali

Reyhânî, erken dönem hikâye ve yazılarında zihninde tasarladığı ideal toplum projesinin alt yapısını teşkil edecek olan ve liderlik yönü öne çıkan bazı kadın veya erkek karakterlere vurguda bulunmuştur. İşte, İslam tarihinin önde gelen şahsiyetlerinden Hz. Ali de, özellikle cesâreti ve kahramanlığı ile Reyhânî'yi etkilemiş birkaç Şarklı simadan biridir. Gerek yirmili yaşlarda okuduğu *Nehcu'l-belâga*'nın edebî açıdan Reyhânî'de bıraktığı derin etki, gerekse Carlyle'in *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* adlı eserinde Hz. Ali'yle ilgili kısmı okuduktan sonra duyduğu hayranlık hissi, onu, baş kahramanı Hz. Ali olan bir roman kaleme almaya dahi sevk etmiştir.

Bu üç şahsiyetin yanı sıra, Firdevsî, İbn ^cArabî, Feriduddîn Aттâr, İbn Fârîd gibi klasik dönem mistik şahsiyetlerin; ayrıca yakın döneme ait şahsiyetler veya çağdaşları arasında yer alan Muhammed bin ^cAbdulvehhâb, Cemâluddîn el-Afgânî ve Mohandas Karamçand Gandhi gibi Doğu menşeli isimlerin de Reyhânî üzerindeki etkisi büyüktür.

⁶⁶⁹ er-Reyhânî, *eş-Şâir ve'l-feylesüf* (ENTUM, EŞ-ŞU^cARĀ), s. 36; Gerçekten de, *el-Luzûmiyyât*, çoğu araştırmacı tarafından, bir şiir kitabı olmaktan ziyâde bir felsefe kitabı olarak mütalaa edilmiş, el-Ma^carrî de, söz konusu eserinde, hem cesur bir mütefekkir, hem de yüksek bir ahlak hocası olarak tarif edilmiştir. Ateş, Ahmet, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, 'Ebu'l-^cAlâ el-Ma^carrî' maddesi, c. 4, s. 71.

⁶⁷⁰ Munîr, Muhammed, *er-Reyhânî ve şevratuh ^cale'l-edebî'l-bâkî*, el-Edîb dergisi (1954 yılı, Ekim sayısı), s. 66.

⁶⁷¹ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 118.

2. Batılı Şahsiyetler

Doğulu şahsiyetlerin aksine, Reyhānī'nin düşünceleri üzerinde tesir bırakan Batılı şahsiyetlerin hemen hepsi ya kendi çağdaşı olan isimlerdir, ya da Avrupa aydınlanmacılığına damgasını vurmuş ve son iki yüz yıl içerisinde yaşamış fikir adamlarıdır. 'Reyhānī'nin Düşüncelerini Besleyen Kültür Kaynakları' başlıklı bölümde zikredilen eserlerin sahiplerine ve temsil ettikleri fikir ve eğilimlere yeri geldikçe değinildiğinden, burada sayıları oldukça fazla olan bu şahsiyetlerin detayına inilmeyerek, bunun yerine, Reyhānī üzerindeki etkilerine kısaca işâret edilecektir.

Bilindiği gibi, Tolstoy'un Arap edebiyatı üzerindeki etkisi, eserlerinin 1909'dan itibaren Rusça'dan Arapça'ya tercüme edilmesiyle birlikte kendisini gösterir. Doğal olarak bu etki, evvela, Tolstoy'un batı dillerine çevrilen eserleriyle nispeten daha önce tanışma fırsatı bulan göçmen Araplarda kendisini hissettirmiştir. Bu sayede, Tolstoy'la birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü bir realizm dalgası; Emin er-Reyhānī, Cubrān Ḥalīl, Miḥayl Nu'ayme, İlyā Ebū Mādī, 'Abdulmesīḥ Ḥaddād, Nesīb 'Arīḍa, Nudra Ḥaddād gibi mehcer ediplerinin eserlerine damgasını vurmuştur⁶⁷². Tolstoy'un ilginç yaşam öyküsü, etkisini, Aḥmed Şevkī, Ḥāfız İbrāhīm, Cemīl Şıdkī ez-Zehāvī ve özellikle Mustafā. Luṭfī el-Menfalūṭī kadar, belki ondan daha fazla Emīn er-Reyhānī'in eserlerinde kendisini belli eder.

Reyhānī, 'Tolstoy' başlıklı yazısında, Rus yazarının modern medeniyet karşısındaki duruşunu, daha doğrusu bizzat Tolstoy'un, saraydaki lüks yaşantı biçiminden hareket ederek, maddî konforla, ahlâkî ve insani ilkeler arasında yakaladığı çelişkileri dile getiren bir öz eleştiriye bize anlatmaktadır. Esâsen Tolstoy'un bu yaklaşımı, Doğu-Batı mukayeseleri bağlamında Reyhānī'nin sık sık başvuracağı bir ilham kaynağı olmuştur. Bu noktada Reyhānī, aslında iki farklı ideolojik eğilimin simge karakterleri olan iki önemli şahsiyet arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. Rus prensi Tolstoy ile ünlü Amerikalı milyoner Morgan arasında yapılan bu mukayeseye göre, hem Rus hükümeti hem de Amerikan hükümeti bu iki vatandaşından korkmaktadır. Ancak bu korkunun sebepleri, kaynağı itibariyle birbirinden farklıdır. Rusya Tolstoy'dan, edebiyat çevrelerindeki otoritesi ve maneviyat cephesi güçlü olduğu için, Amerika'ysa Morgan'dan ticaret ve para sektöründeki dengeleri altüst edebileceği endişesiyle korkmaktadır⁶⁷³.

Reyhānī'yi etkileyen bir başka batılı yazar Nietzsche'dir. Onun 'üstün insan' arayışı çabası, -birebir tam örtüşmese de- eserlerinden *Wajdah, Jahan* ve *The Book of Halid*'in baş

⁶⁷² Profesör Vitali Ozrof'un ifâdesine göre, Rus okuru da Reyhānī'nin eserlerine yakın ilgi duymuştur. Ozrof, bu ilgiyi, Reyhānī'nin geniş kültürüne, edebî zenginliğine, üsluptaki kıvraklığına ve satır aralarına ustaca yedirilmiş ironiye bağlamaktadır. Bkz. Ozrof, Vitali, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emin er-Reyhānī -ba'ḍe rub'ī ḵarn-*), s. 35-36.

⁶⁷³ er-Reyhānī, *Tūlstūy (VUCŪH ŞARḲİYYE VE ĞARBİYYE)*, Dāru'l-cīl, Beyrut, s. 195.

kahramanlarına biçilen rollerde etkisini açıkça hissettirmektedir⁶⁷⁴. Ayrıca, Nietzsche'nin romantizm karşıtı duruşu ve şiir sanatındaki duygusallığa olan tepkisi de Reyhānī tarafından benimsenmiş benzemektedir. Bu durum, *Entum, eş-şu'arā'*'da, göz yaşı döken şairlere yönelttiği sert eleştirilerinde çok açıktır⁶⁷⁵:

İçimizdeki üzüntü göz yaşlarımızdan başka şeyleri, mesela kanımızı, öfkemizi, intikam hislerimizi veya isyan duygularımızı harekete geçiremez mi?! Bizi çalışmaya, mücadeleye, en azından medeni bir şekilde baş kaldırmaya sevk edemez mi?!

Eserleriyle, hayatının çok erken bir döneminde tanıştığı dünyaca ünlü yazarlardan Rousseau'nun etkisi ise, özellikle tabiat sevgisi ve özgürlükler noktasında olmuştur. Tabiat ve ondaki unsurlar, tabiat-şehir mukayeseleri, medeniyetten tabiata sığınma gibi temalar, tabiatın kucagında büyümüş Şarklı bir göçmen olmasının yanı sıra, Reyhānī üzerindeki Rousseau etkisinden de kaynaklanmaktadır.

1789 Fransız devriminin düşünsel yapısını ve Fransız aydınlanmasının felsefi temellerini oluşturmada etkili bir isim olan Voltaire ise, hurâfelere ve batıl geleneklere sert ve alaycı üslupla başkaldırma noktasında kendisine üstatlık etmiştir⁶⁷⁶. Reyhānī'nin çeşitli kitaplarında ve makalelerinde gördüğümüz gelenek ve göreneklerin eleştirisi üzerine örülü düşünceler, konu kadar, üslup itibarıyla de Voltaire etkisini yansıtmaktadır.

Reyhānī'nin hak, adâlet, servetin adil bölüşümü gibi sosyal konulara ağırlık veren ve Amerikan kapitalizmini sorgulayan yazılarında ve toplumcu düşüncelerinin gerisinde ise Hugo etkisinden söz etmek mümkündür. *Zenbe'katu'l-gür*, değerleri kokuşmuş bir toplum bünyesinde iffetiyle ayakta kalma mücadelesi veren, ancak çeşitli beşeri insiyaklar sebebiyle türlü zorluklarla pençeleşmek durumunda kalan bir kadının ve ailenin dramıdır. Bu açıdan *Sefiller* ile *Zenbe'katu'l-gür* arasında, sosyal drama vurgu noktasında paralellikler kurulabilir.

Belki de, Reyhānī üzerindeki mistik etkileri en güçlü ve derin batılı şahsiyetler, Thoreau (1817-1862)⁶⁷⁷, Carlyle ve Emerson'dur. Bu üç isim, Reyhānī'nin kendi köklerine dönmesinde, ondaki Doğu kültür ve dünyasını yakından tanıma arzusunun uyanmasında, özellikle de İslam dini ve Hz. Muhammed hakkındaki müspet kanaatlerinin oluşmasında öncülük etmişlerdir. Ondaki, Doğu ve Batı dünyalarının özü itibarıyla birbirine karşıt olmadığı, her iki kutbun birbirini tamamlayan parçalar olduğu, Batının da Doğudan alacak çok şeyi bulunduğu yönündeki temel düşünceler, özü itibarıyla bu şahsiyetlere aittir. Walter Dunnavent ise, Reyhānī

⁶⁷⁴ Albert er-Reyhānī, *Murtekezātu'l-fikri's-siyāsī 'inde Emīn er-Reyhānī (Kitābu kaḍāyā 'Arabīyye fi'l-edeb ve 't-te 'līf ve 't-terceme* adlı kitap bünyesindeki bir makaleden), s. 71.

⁶⁷⁵ er-Reyhānī, *Nedb ve 'n-tidāb, (ENTUM, EŞ-ŞU'ARĀ)*, s. 60; Ebu Elvī, Memdūh, *Tūlstūy ve Dustūyevskī fi'l-Edebī'l-'Arabī*, (14.09.2002)

⁶⁷⁶ er-Rāvī, s. 27.

⁶⁷⁷ Henry David Thoreau. ABD'li mistik filozof ve yazar. Concord yakınlarında, bir çadırda içine kapalı bir yaşam sürdürdü. Yalnız felsefe ve edebiyat üzerinde çalışmakla yetindi.

ile ünlü transendentalist Thoreau'nun sosyal konulardaki aktivist yönleri üzerinde benzerlikler bulunmaktadır. Ona göre, Thoreau'nun sosyal aktivizmi, ifâdesini, toplumsal sınıflar arasındaki dengesizliğin ortadan kalkması (abolitionism) düşüncesinde bulurken; Reyhânî'nin sosyal aktivizmi ise, ifâdesini, Arap camiasının tek bir millet olma ülküsünde (pan-arabism) bulmaktadır⁶⁷⁸.

Yakın zamanlarda ortaya konan bir çalışma ise, Byron'un, Reyhânî'nin yaşamı ve düşünceleri üzerinde derin etkiler bıraktığı hakikatini gün ışığına çıkarmıştır. *Childe Harold Pilgrimage*'in, *The Book of Halid*'in içeriği ve konusu üzerindeki etkilerinden daha önce söz edilmişti. Ancak, Naji Oueijan, bir takım verilerden hareketle, Byron -etkileyen- ile Reyhânî -etkilenen- arasında başkaca bazı güçlü bağlar da keşfetmiştir. Her şeyden önce, Oueijan'a göre, Reyhânî'nin masası üzerinde sürekli duran Byron heykeli, onun, Byron'a olan hayranlığının bir ifâdesi, onunla iftihar edişinin bir sembolüdür. Bir mektupta yer alan şu satırlarsa, Reyhânî'yi Byron'a bağlayan bağın ne ölçüde kuvvetli olduğuna dair ipucu niteliğindedir⁶⁷⁹:

Dostların ve akrabaların mezarları, şâirlerinkinden daha mı kutsaldır acaba? Bana göre, Byron'un mozolesi, mukaddes bir mekândır. O, bana, pohpohlayanlar ile engizisyoncu tipleri bir kenara itme sanatını öğretti. Bu yüzden ben, bu gibi kimselerin mektuplarını solumdaki kutuya gömüyor ve onları ölüme terk ediyorum. Değerli insanların mektuplarını ise, Byron'un mermerden heykelciği altına koyuyorum, onlar da orada yeniden hayat buluyorlar. Galiba bir mermerin yapabileceği en harika şey, böyle bir şeydir. Gerçekten de ben, Byron sâyesinde saygın bir adam ve ölüleri dirilten Tanrının bir şakirdi oldum.

Bunun yanında Reyhânî'nin, Byron'un yaşadığı bölge Newstead Abbey'e gidişi, mozolesinin bulunduğu Hucknall Kilisesi'ni ziyâreti, ayrıca bu şahsiyetin özel yaşamına, oldukça hacimli eserlerine ve mektuplarına dair geniş bir bilgiye sahip oluşu da dikkat çekicidir. 'Dünya vatandaşlığı' kavramından söz etmeleri, içinde yaşadıkları toplumun dayattığı bir takım geleneklerin sınırlarını zorlayarak sosyal çevrelerini ve buna paralel olarak da yerleşik toplumsal kabulleri değiştirmeye kalkışmaları, maddî değerleri ve sosyal statüleri terk ederek -âdeta bir derviş gibi- tabiata yönelmeleri, her iki yazarın bulunduğu ortak paydalardır. Tabiata vurgu noktasında da, Hâlid'in "orman, ilk kilise; gökyüzü, ilk kubbe; Güneş de ilk sunaktı" sözleri, Byron'un şu mısralarıyla mukayese edilebilir⁶⁸⁰:

Not vainly did the early Persian make
His altar the high places, and the peak
Of earth-o'ergazing mountains, and thus take
A fit and unwall'd temple, there to seek.
The Spirit, in whose honour shrines are weak

Eskiden Persler, boşuna yapmadı
Yüksek mekanları sunağın, ve zirve noktasını
Yeryüzünün; ve sonra edindiler
Münasip, duvarsız bir mabet, bulmak için orada
Kutsal Ruh, ki onuru karşısında zayıftır mabet

⁶⁷⁸ Brown, Laura J., *Ameen Rihani -poet and essayist-*, www.ameenrihani.org/archives/wfarticle.html (15.09.2004).

⁶⁷⁹ Oueijan, Naji; *The Formation of a Universal Self: Rihani and Byron*, s. 2, www.ameenrihani.org/pdf/Rihani (23.07.2003).

⁶⁸⁰ aynı yer, s. 7

Uprear'd of human hands. Come and compare
Columns and idol-dwellings, Goth or Greek
With Nature's realms of worship, earth and air
Nor fix on fond abodes to circumscribe thy pray'r.

Ve insanın inşa ettiği her şey. Şimdi gel ve kıyasla,
Gotik veya Yunan sütunlarını, görkemli binalarını,
Tabiattaki; ibâdet, toprak ve hava âlemiyle
Hayır, asla sınırlayamaz ibâdeti, o müşfik binalar bile.

C. Reyhânî'nin Çeşitli Konulara Dair Önemli Düşünceleri

1. Doğu-Batı İkilemi ve Arap-Amerikan Diyalogunun Tesisi

Arap kültür ve medeniyetini yakından tanımakla birlikte, Batı kültür ve medeniyetine de açılma fırsatı bulan Reyhânî, en azından o dönem için bir çok edibe ve düşünürü nasip olmayan bu iki yönlü tecrübesi sâyesinde, Batı ile Doğu arasında mukayese yapma imkanına kavuşmuş, hayatının büyük bir kısmını da, bu iki medeniyetin birbirini daha yakından tanınmasına zemin hazırlayacak sosyal ve kültürel etkinliklere adanmıştır⁶⁸¹. Elbette onun bu amaca hizmet etmesine en büyük katkı sağlayan faktör, iyi düzeyde bildiği İngilizce ve Arapça idi. Bu bağlamda Reyhânî'nin, iki ayrı dünyanın pozitif değerlerini bir potada buluşturmayı hedefleyen *The Book of Halid* adlı eserini, genelde Doğu-Batı, özelde ise Arap-Amerikan diyalogunun milâdını temsil etmek üzere kaleme aldığı ifade edilebilir⁶⁸².

Hem Arapça'yı hem de İngilizce'yi iyi düzeyde bilmesi, Arap ve Amerikan toplumları içinde uzun yıllar yaşamış olması, Reyhânî'ye, sadece Doğu ve Batı kültürüne ait temel eserlere vukufiyet imkanı sağlamamış, aynı zamanda Doğunun Batı karşısında ne gibi değerleriyle bir alternatif olduğu noktasındaki görüşlerinde de ona sağlam bir zemin teşkil etmiştir⁶⁸³. Bu bilinçle Reyhânî, Doğuyu, özellikle mistik değerleri itibariyle bir model olarak Batının önüne koymayı plânlarken, Batıyı da, teknolojik ve maddî meziyetleri itibariyle Doğu insanının gündemine ve dünyasına almayı arzulamıştır⁶⁸⁴.

Gerek Doğudaki, gerekse Batıdaki sosyal yaşama dair yakın gözlemleri, Reyhânî'ye, henüz çok erken bir dönemde bu iki toplumu çeşitli açılardan mukayese etme imkanı sağlamıştı. O nedenle, kaleme aldığı yazılarının hemen bir çoğunda doğrudan veya dolaylı olarak bu düalliteyi irdeleyen yorum ve değerlendirmelere şahit olmaktayız⁶⁸⁵. Hatta, birçok mektubunda, alelâde şeylerden söz ederken dahi, konuyu bir biçimde bu mukayeseye getirmekte, Doğu ve Batı insanı arasındaki farklara işâret etmektedir. 1910 senesinde kaleme aldığı bir mektupta yer alan şu satırlarda olduğu gibi⁶⁸⁶:

⁶⁸¹ Alanna Nelson, *Arab American Writer Leaves Legacy*,

⁶⁸² Saldana, Staphanie; *Trying to Bridge Two Great Civilizations-Ameen Rihani's Legacy of Reconciliation is Still Alive Today*, www.amalid.com/the_beauty_of_arab_culture/amin_Rihani_Trying_to_bridge_two_great_civilizations (23.07.2003).

⁶⁸³ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 71.

⁶⁸⁴ Hâfî, Kâzım, *A'lâm ve ruvvâd fi'l-edebî'l-'Arabi*, Dâru'l-kitâb el-Lubnânî, Beyrut, 1987, s. 199, 215.

⁶⁸⁵ er-Reyhânî, *Ene's-Şark (HUTÂFU'L-EVDİYE)*, s. 152-153,156; *Albert er-Reyhânî, Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 158.

⁶⁸⁶ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 591.

Londra, birçok bakımlardan bana göre değil. (...) Neredeyse bir aydır güneş yüzü görmedim. Benim gibi, güneşin bağında ve kucagında büyümüş insanların, ne semâsında, ne de insanların kalbinde güneş ve sıcaklık bulunmayan bir ülkede yaşaması ne mümkün!

Henüz erken sayılabilecek Amerika yıllarında Reyhânî'nin en çok dikkatini çeken şey, Arap coğrafyasındakiyle kıyaslandığında, Batının neredeyse sınırsız denebilecek ölçüde özgür bir ortama sahip olmasıdır. Hayranlığını gizleyemediği bu özgürlük ortamının kendi ülkesinde ve toplumunda da bulunmasını temennî eden Reyhânî, Amerika'nın tam ortasında yükselen meşhur Özgürlük Anıtı'na mehtaplı bir gecede -âbidenin elindeki hürriyet meşalesinin Doğuda da yanmasını hayal ederek- şu cümlelerle seslenmektedir⁶⁸⁷:

Yüzün ne zaman Şarka da dönecek, ey Hürriyet Âbidesi? Ne zaman nurun, ayın parlak ışığıyla birleşerek bütün bir yeryüzüne dağılacak ve mazlum milletlerin içine düştükleri karanlıkları da aydınlatacak? Acaba tarih, piramitler diyarında da sana benzer bir özgürlük anıtı dikildiğini gösterecek mi bize? Marmara'da da bir benzerini görebilecek miyiz? Çanakkale Boğazı'nda, Hint Okyanusu'nda, Çin Körfezi'nde de kardeşlerinin doğması mümkün mü? Senin ışığın ayın nuruyla beraber ne zaman yer yüzünü kaplayacak ve prangalara vurulup köleleştirilmiş milletlerin karanlıklarını aydınlatacak?

Avrupa'ya, Mısır'a, Aden'e ve Hint'e, İngiliz dokumalarını, Virginia pamuğunu, Pensilvanya demirini, Teksas buğdayını Vermond kerestesini ulaştıran buharlı gemiler! Özgürlük heykelinin ayaklarını durmadan yıkayan dalgalardan birkaç serpintiyi, Akdeniz'e, Kızıldeniz'e, Hint Okyanusu'na, Sarı Deniz'e de götürün. Bu mukaddes sudan küçük bir şişe de olsa Mısır'a, Suriye'ye, Filistin'e, Ermenistan'a, Anadolu'ya götürüp her tarafa serpiştirin. Özgürlüğe susamış her adaya, her ülkeye, kilise kubbelerindeki haçların altında ya da cami minarelerinin gölgesinde yaşayan her millete ulaştırın. Yeni dünyadan çıkış yolunuzu aydınlatmakta olan bu tanrıçanın selamını iletin kendilerine. Şarka, Garbın mutluluğundan bir hisse, Garba da Şarkın huzurundan bir hisse götürün. Amerikan bilimini Hinde götürüp, derin Hint felsefesinden de New York'a taşıyın. (...) Ey Brooklyn köprüsünden uçan buharlar! Tedmur ve Ba'albek kalesinin harabelerini diriltin. Elektrik yoluyla Mısır'daki piramitlere bu üstün bilimlerin selamını söyleyin. Ey gemiler! Selametle gidin, selametle dönün.

Reyhânî, çeşitli vesilelerle, "*batı insanından ürkip kaçan değil, aksine sahip olduğu özgüvenle onun karşısına çıkabilen, başı dik, enerji dolu, çalışkan ve uyanık bir Arap ulusu*" hayal ettiğini ifade etmektedir. Ona göre, bu nitelikte bir ulus yaratmanın yegâne yolu Japon ulusunu örnek almaktan geçer⁶⁸⁸:

Avrupalılardan iyi ve güzel olan şeyleri alıp kendi iyiliklerimiz ve güzelliklerimiz arasına katmalı, daha iyisini ortaya koymak için de canla başla çalışmalıyız.

Bu bağlamda Reyhânî, Doğu ile Batının temasına bir başlangıç olmak üzere, iki ülkenin daha yakın ikili ilişkiler içine girmesi, daha açık bir ifadeyle, Arap-Amerikan diplomasinin temellerinin atılması düşüncesini geliştirmiştir. Çünkü Reyhânî, zihnindeki ve hayâlindeki ideal

⁶⁸⁷ er-Reyhânî, *Min 'alâ cısır Bruklîn, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 88-89.

⁶⁸⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 163; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 89.

Arap toplumu projesinin realize edilebilmesi için, önce Suudi Arabistan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yakın siyâsi, ekonomik ve kültürel ilişkiler içinde olması gerektiğine inanmıştır. Bu amaçla, 1930'lu yıllarda, hem Suud Kralı 'Abdul'azîz, hem de dönemin ABD bakanlarından Henry Lewis Stimson (1867-1950)⁶⁸⁹ ve ABD başkanı Roosevelt'le görüşmelerde bulunmuş, müteakip on yıl zarfında onun bu şahsi girişimleri, iki tarafın olumlu yaklaşımları neticesinde Arap-Amerikan diplomasininin temelleri anlamına gelebilecek devlet bazındaki güçlü siyâsi ve ekonomik ilişkilere dönmüştür⁶⁹⁰.

Reyhânî, aktif siyâsi yaşamı ve engin hayat tecrübesi sâyesinde elde ettiği kişisel birikim ve kazanımlarını Amerikan toplumuna aktarmak suretiyle Arap-Amerikan ilişkileri sürecine ivme kazandırmayı ümit etmiş, bu maksatla hayatının son yıllarını, ABD'nin çeşitli eyaletlerine yaptığı konferans turları ile geçirmiştir. Kültürel ve siyâsi içerikli konferanslarının başlıklarına genel olarak bakıldığında⁶⁹¹, bu konferanslarla iki temel hedefin gerçekleştirilmek istendiği görülmektedir: öncelikli hedef, Amerikan toplumuna Arap dünyasının kültürel ve medenî boyutlarda tanıtılması; ikinci hedefse; Arap coğrafyasının siyâsi ve ekonomik yapısı/durumu hakkında bilgiler sunulması.

İşâret etmek gerekir ki, 11 Eylül sonrasında, Amerika ve Ortadoğu ilişkilerinde gözlemlenen ve giderek tırmanma eğilimi gösteren siyâsi tansiyon, dinler ve medeniyetler arası diyalog kavramlarının önemine bir asır öncesinden dikkat çeken Reyhânî'yi ve onun düşüncelerini, bugün Amerikan bilim ve siyâset çevrelerinin gündemine yeniden taşımıştır.

2. Madde-Mânâ ve Madde-Ruh İlişkisi

Madde-mânâ ya da madde-ruh ikilemi, Reyhânî'nin genel düşünce biçimine uygun olarak pek çok yazı ve konuşmasında bahis konusu yapılmıştır. Esâsen, dünyayı hem coğrafi hem de kültürel anlamda çift kutuplu (Doğu ve Batı) değerlendiren Reyhânî, buna paralel olarak insanoğlunda da benzer bir ikilemin, madde ve mânâ düalitesinin varlığını kabul etmektedir. Bir başka ifâdeyle, kültürel anlamdaki Doğu ve Batı düalitesi, mikro planda, insandaki madde ve ruh düalitesine tekabül etmekte ve aralarında kesintisiz, müthiş bir mücadele sürmektedir⁶⁹²:

Bir savaş var ki, (...) bu savaşta tanklar ve toplar kullanılıp, bir kişi için milyonlarca insanın kanı dökülmüyor. Bu savaş, ruhtaki kumandanın, cesetteki kumandana açtığı ruhiyat-maddiyat savaşıdır. Birinci kumandan, askerlerini fikirlerle, makul ve mükemmel nazariyelerle teşhiz ederken, ikinci kumandan ordularını maddî, hissi ve hayvani duygu

⁶⁸⁹ Amerikalı siyâset adamı. 1929-1933 yılları arasında Hoover'ın bakanı oldu.

⁶⁹⁰ Deeb, Mary; Deeb, Jane, *Library Celebrates Gift of Rihani's Papers and Saudi Centennial*, www.loc.gov/loc/lcib/9905/saudi.html (05.09.2002); Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 120-21.

⁶⁹¹ Şu on konu, beşi siyâsi beşi kültürel içerikli konferanslarına ait başlıklardır: *Arabian Contribution to Civilization*, *The Lore and Lure of the Arabian Nights*, *The Poetry of Arabia*, *Where East and West meet*, *Education in Modern Arabia*; *Mandates and Treaties in Arabia*, *The Arab Kings*, *The Pan-Arab Movement*, *The Arab and the Jews in Palestine*, *Geography and Economic Resources in Arabia*.

⁶⁹² er-Reyhânî, *el-Ĥarbu'l-leî tehummunî*, (*REYHÂNİYYÂT*), s. 62.

ve hazlarla donatmaktadır. Aslında bu savaş, her birimizin içinde her gün, her an sürmekte olan gizli bir savaştır. Bu savaştan ancak rûhî tarafımızı maddî tarafımıza karşı desteklemek suretiyle galip çıkabiliriz.

El-hikmetu'l-musellese adlı makalesinde yer alan madde, akıl ve ruh üçlemesi de, esas olarak madde ve mânâ düalitesine indirgenebilir. Reyhânî, onlarca makalesinde yer yer ipuçlarını verdiği ideal insan prototipinin, üç boyutu aynı ölçüde geliştirilmiş insan modeli olduğunun altını çizmektedir⁶⁹³:

Maddiyatı küçümsemem, akliyatı fırlatıp atmam, ruhiyatı da inkar etmem. Ama bu konularda ben, tevâzün ve adalete aşığım. (...) Girişimci bir tüccar, icatçı bir bilim adamı ve takva ehli bir zâhidî bir arada görsem, 'keşke bu üç şahıstan bir tek şahıs yaratabilsen' diye düşünürüm.

Reyhânî'nin, *The Book of Halid*'le gündeme taşımak istediği tez de, akıl ve ruh dünyası, denge içinde olan özgür bir toplum inşasının mümkün olduğunu ortaya koymaktır⁶⁹⁴. Bu nedenle Reyhânî, maddî yönünün yeterince gelişmemiş olduğunu düşündüğü Doğu dünyası ile Batı dünyasını, her iki tarafın da lehine sonuçlanacak bir takasa davet etmektedir⁶⁹⁵:

Ben, Şark... Elimde felsefe var. Kim bana, bu felsefe karşılığında elindeki uçakları ve tankları satmayı düşünür?

3. Tabiat ve Tabiatla İlgili Görüşleri

a. Tabiat Tefekkürü ve Tabiatla İlgili Temalar

Meşhur Rus oryantalist Kratchkovski, yakın dostu Reyhânî'nin, tabiatı, ibâdete yakın bir aşk ve şevkle sevdiğini kaydetmekte, hatta daha iddialı bir söylemle, tabiata karşı ondaki derin ve güçlü hislerin bir benzerine başka hiçbir Arap yazarda tesadüf edilemeyeceğini ileri sürmektedir⁶⁹⁶. Bize göre, Kratchkovski'nin bu kanaati isabetlidir ve bir takım delillerle ispatlanması mümkündür.

⁶⁹³ er-Reyhânî, *el-Hikmetu'l-musellese*, (REYHÂNİYYÂT), s. 275.

⁶⁹⁴ el-Hâcc, s. 150.

⁶⁹⁵ Tabâne, Ahmed Bedevî, *Sevânih ve ârâ fi'l-edebî'l-^cArabî*, 1. Baskı, Mektebetu Lubnân, Kahire, 1997, s. 317.

⁶⁹⁶ 'Göç Edebiyatı' adlı kapsamlı araştırmasında Hüseyin Yazıcı, meher edebiyatının ana temalarından 'Doğa Sevgisi' temasını işlediği bölümde (s.481-485); Cubrân, Miḥail Nu'ayme, İlyâ Ebû Mâḍî, Nesîb 'Arîḍa, Nedre Ḥaddâd, Reşîd Selîm el-Ḥürî ve Reşîd Eyyûb gibi çok sayıda meher edibini zikretmiş, ancak Emîn er-Reyhânî'den bu başlık altında hiç söz etmemiştir. Halbuki Reyhânî, adları yukarıda sıralanan isimlerden çok daha fazla bir süre Lübnan'da kalmış, köyüyle kasabasıyla, dağlarıyla dereleriyle, ormanlarıyla bu coğrafyayı karış gezmış ve izlenimlerini *Ḳalbu Lubnân*'da ölümsüzleştirmek istemiştir. Üstelik Reyhânî, yine adları geçen meher edipleri gibi, tabiat temasını sadece şiirlerinde işlemekle yetinmemiş; ayrıca makalelerinde, konferanslarında ve bilhassa gezi yazılarında bu temaya büyük yer ayırmıştır. Aslında, Lübnan ve Arap coğrafyasındaki tabiat, belki de onun edebiyatında bir tema olmaktan daha öte bir şeydi, bir tutkuydu. Öyle bir tutku ki, sırf bu nedenle Amerika'daki eşi Bertha Case'den yıllarca ayrı kalmış, belki de boşanma hadisesi, onun, bu coğrafyaya duyduğu ifrat seviyedeki özlemin ve aşkın bir bedeli olmuştu. Ancak son tahlilde, Bertha'nın, vefatı sonrasında bedeninin yakılarak küllerinin Fureyke'ye, eşinin mozolesinin yanı başına konmasını vasiyet etmesi, anlaşılan onun, Emîn er-Reyhânî'deki hudutsuz Lübnan sevgisini haklı bulduğunu göstermektedir. Bkz. Yazıcı, Hüseyin, *Göç Edebiyatı -Doğuyu Batıya*

Her şeyden önce, bu değerlendirmede klasik şiirlerdeki tabiatla ilgili betimlemeleri konu harici tutmak gerekir. Zira, eski Arap edebiyatında yer alan tabiatla ilgili betimlemeler, maddî detaylara inen, ince, fotoğraflık betimlemelerdir. Yoksa, Reyhānī'ninkilerde olduğu gibi, kendisine karşı taşıdığı hislerle, tabiatın künhünü idrak etme çabası içinde olan bir şâir arayışından yoksundur⁶⁹⁷.

İkinci olarak Reyhānī, Suriye ve Lübnan'dan Amerika'ya göç eden bir çok mehcer yazar ve şâir örneğinde görüldüğü üzere, Doğuya özgü tabiat unsurlarına, sadece nostaljik hislerin sebep olduğu bir tatmin ihtiyacıyla yönelmemiş, aksine, şiir ve makalelerindeki tabiat kavramını hem edebiyat anlayışının, hem de hayat felsefesinin en derin sırlarından biri olarak daima yaşatmaya çalışmıştır. Bu açıdan '*tabiat tefekkürü*'nün, Reyhānī için hemen her etkinlikten ve problemenden daha öncelikli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. Zaten ona göre, "*gerçek saadeti yakalayan kişi, düşüncesini, tabiata ayna yapmayı başarabilen kişidir*"⁶⁹⁸.

Reyhānī, tabiat tefekkürü ve onun yararları üzerinde o kadar ısrarlıdır ki, modern medeniyetin tefekküre vakit ayırmadan gece-gündüz işleyen çalışma temposuna âdeta isyan etmektedir. Hatta ona göre, haftalık çalışma programı da, bir gün çalışma, altı gün istirahat şeklinde değiştirilmelidir. Ama o, altı günlük bu istirahati da izah eder⁶⁹⁹:

Burada kastettiğim 'istirahat', filin bir korulukta, ağacın gölgesinde uyurken ki istirahati değildir. Aksine, bir filozofun vecd halinde tabiatı, tabiat ötesini, Allah'ı tefekkür ederken ki istirahatıdır.

Bir '*tabiat aşığı*' olarak tanımlayabileceğimiz Reyhānī'ye göre, dağları, sedir ağaçları ve Fureyke Vadisi'yle bütün bir tabiat, sadece ilk çocukluk hatıralarının tazelandığı birer doğa parçası değil, aynı zamanda bu coğrafya, maddî medeniyetin yorgun ve bitkin düşürdüğü insan ruhunun huzur ve sekînet aramak üzere sığındığı ilâhî bir mabettir de⁷⁰⁰. Bu bakış açısı, onu, Batı medeniyetindeki ilk olumsuz izlenimlerinin ardından ve daha sonraki yıllarda da, çok özlediği ve önemseydiği uzlet yaşantısına zaman zaman döndürmüştür. Ona göre en güzel uzletgâh, beşerî müdahalenin en az olduğu bir tabiat köşesi, kendisi içinse Fureyke ve civârıdır⁷⁰¹.

Taşyanlar: Ortadoğu Hıristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri-, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 481-482.

⁶⁹⁷ Kratchkovski'nin, *er-Reyhāniyyāt*'a yazdığı önsözden, bkz. *er-Reyhāniyyāt*, s. 21.

⁶⁹⁸ *er-Reyhānī, Mā hiye 's-se'āde? (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 249.

⁶⁹⁹ *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁰⁰ *er-Reyhānī, Ma'bedī fi 'l-vādī (HUTĀFU'L-EVDİYE)*, s. 113-115.

⁷⁰¹ Kratchkovski'nin, *er-Reyhāniyyāt*'a yazdığı önsözden, s. 15; Cuhâ, s. 79.

Kratchkovski'nin ifâdesine bakılırsa, Reyhânî'nin nazarında şiir ile tabiat arasında hemen hemen fark yok gibidir⁷⁰². Vadisi, kayalıkları, deresi ve çam ormanlarıyla Fureyke, Reyhânî için en ideal bir ilham kaynağıdır ve bu husus mizâhi bir üslupla ifâde edilir⁷⁰³:

Bu vadiye, istirahat için değil, ilham aramak üzere giderim. Tıpkı yöre çiftçisinin bereket ve odun aramak için gittiği gibi. Ne var ki benim orağım, baltam ve akşam eve dönerken yüklendiğim şey çiftçininkinden çok farklıdır. Ancak galiba, orman kütüğünün, hayal aleminde devşirilen odundan -en azından şu soğuk kış günlerinde- daha kıymetli olduğu anlaşılıyor. Şu halde gerçek filozof çiftçidir!

Bununla birlikte işâret etmek gerekir ki, Amerika'daki metropol yaşantısından, maddî medeniyetin gürültü ve karmaşasından usanarak Fureyke vadisinin ve Lübnan tabiatının sükunetine sığınan Reyhânî, paradoksal biçimde, bir süre sonra uzlet yaşantısından da bıkmakta ve kendisinden kaçtığı metropolün o keşmekeş yaşantısına özlem duyduğunu ifâde eden mektuplar kaleme alabilmektedir⁷⁰⁴:

Selamımız da, özlemimiz de sana, ey maddî medeniyet ve ondaki sıkıntılar, ey sosyal hayat ve ondaki ezâ ve cefâ. Boş vakte de, yalnız yaşamaya da fazlasıyla doydum. Hiç bir şey teselli etmiyor burada beni artık, hatta uzletin o ilhamı bile. (...) İlginç ama, kendimi, medeniyetin kavga ve gürültüsüne aynı anda hem yakın hem de uzak hissediyorum.

b. Tabiat ve Şehir Mukayesesi

Tabiat ve şehir mukayesesi, bütün mehcer şairlerinin şiirlerinde yansımaları bulan, doğaya olan sevgi ve bağlılığın, Lübnan dağlarındaki hayata duyulan özlemin en samimi duygularla terennüm edildiği bir konudur. Hemen bütün mehcer şâirlerine göre orman, kanun ve kurallarıyla, kurum ve kuruluşlarıyla metropolün zıt anlamlısıdır ve ormana dönüş, bir anlamda gerçek hayata ve sâdeliğe dönüşür⁷⁰⁵. O yüzden, *El-Mevâkib* adlı duygusal ve romantik şiir kitabında Cubrân ormanı kutsar ve “*Ormanda yaşayanlar mutlu, şehirde yaşayanlar mutsuzdur*” düşüncesini işler⁷⁰⁶. Reyhânî ise, bu tabiat ve şehir düalitesine, özlem hissini beslediği duygusal bir ihtiyacın ötesinde, felsefî anlamda madde ve mânâ planındaki bir ayırım olarak yaklaşır. O nedenle, şehrin caddelerinde ve ormanın patikalarında yürümek arasındaki fark, sadece temiz hava, bol oksijen ve sessiz bir çevreden daha fazlasıdır⁷⁰⁷:

Şehrin caddelerinde yürümek, insana insanı hatırlatır; vadilerde ve ormanda yürümekse Allah'ı. İlki, insanı işe ve çalışmaya davet ederken, ikincisi tefekküre sevk eder. İlkinin sonunda kişiye yorgunluk ve bitkinlik halleri arız olur; ikincisinin ardında ise dinçlik ve azim bahşeden bir lezzet bulunur. Paris ve New York caddelerindeki kalabalığa, gürültüye, dağdağa ve keşmekeşe karşın, ormanda, ağaçların, çalıların ve çam âbidelerinin diriltici ve huzur veren râyihası vardır.

⁷⁰² Kratchkovski'nin, *er-Reyhâniyyât*'a yazdığı önsözden, s. 21.

⁷⁰³ er-Reyhânî, *Vâdi'l-Fureyke (REYHÂNİYYÂT)*, s. 51.

⁷⁰⁴ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 103; Ayrıca bkz. s. 105,

⁷⁰⁵ Doğru, s. 65-66.

⁷⁰⁶ Yazıcı, s. 481-482.

⁷⁰⁷ er-Reyhânî, *Vâdi'l-Fureyke (REYHÂNİYYÂT)*, s. 57.

Reyhānī, 1904 senesinde, gökdelen misâli yapıların çark ve tekerlek gürültüleri arasında boğulduğu medeniyet şehri Newyork'tan sükûnet ve huzûrun taht kurduğu doğum yeri Füreike'ye geldiğinde, yaşadıklarından yola çıkarak tabiat ile metropolü mukayese eden “*Vâdi'l-Füreike (Füreike Vadisi)*” adlı çarpıcı bir makâle kaleme almıştır⁷⁰⁸. Dünyanın en hareketli merkezlerinden New York'ta ve en dingin mahallerinden Lübnan dağlarında uzun yıllar yaşayan ve bu farklı mekanları –dolayısıyla tabiat ve medeniyeti- bir biriyle mukayese etme imkanı bulan Reyhānī'ye göre, tabiat ve şehir kavramları madde ve mânâ kavramlarının yeni adı olmakta ve âdeta onlarla özdeşleşmektedir⁷⁰⁹:

Tabiatla iç içe olduğum zamanlarda aklıma sadece rûhî lezzetler gelir. Ne zaman şehre dönsem, bu sefer beni maddî lezzetlerin beklediğini görürüm. Dolayısıyla, tabiattayken maddî tarafımı, şehirdeyken ise rûhî tarafımı unuturum.

Maddenin, mânâ üzerinde hakimiyet kurmasını kabul etmeyen Reyhānī'nin, çevreci bir yaklaşımla, şehrin ve medeniyetin tabiatı kuşatmasına, âdeta ona baskın yapıp şâirin ve filozofun ilham kaynaklarını kurutmasına da şiddetle karşı çıkmaktadır. *Fî sebîli'l-erz* başlıklı makalesi, bir yandan onun, tabii ve tarihî olan sedir ormanlarının korunması yönündeki düşüncelerini ortaya koyarken; diğer yandan tabiatın, elektrik, telefon ve radyo gibi cihazlardan uzak tutularak şehirdeki maddî stresin doğal yaşam alanlarına taşınmaması yönündeki arzusunun dile getirmektedir⁷¹⁰.

c. Sekoya ve Sedir

Tabiat ve ondaki unsurlar Reyhānī için öylesine hayatî bir öneme sahiptir ki, o, siyâsi, ahlâkî ve kültürel içerikli bir çok makalesinde bile, Lübnan ekolojisine ait çok sayıda ögeye sık sık atıflar yapmış, bu alanda âdeta, kendine özgü yepyeni bir terminoloji oluşturmuştur. Örneğin, bitki dünyasının iki şöhretli ağacı sekoya ve sedir, Reyhānī'nin ‘*el-Eşcâru'n-nâṭıka*’ başlıklı yazısında simgesel yönleriyle ele alınmıştır. Doğuyu simgeleyen sedir ile Batıyı simgeleyen sekoya, biyolojik gerçekliklerinin ötesinde, iki farklı dünyanın, madde ve ruh dünyalarının da simgesi olmuştur⁷¹¹:

Sekoyalar, dünyanın en ilginç bitkilerinden olmasına rağmen kocaman bir kütleden ibarettir. İçlerinde herhangi bir sır veya mânâ taşımadıkları gibi, tarihe uzanan bir hikâyeleri de yoktur. Kör, sağır, cesim varlıklardır, o kadar. Ne, gölgesinde bir peygamber yaşamış, ne bir şâir onun hakkında şiir yazmıştır. Yalnızca ilkel kabileleri ve ormandaki vahşi mahluklara gölgelik yapmıştır.

⁷⁰⁸ Söz konusu makâle, Mısırlı yazar Mey Ziyâde'nin, Lübnan'ın Füreike köyünü ziyâret etmesini sağlayacak ölçüde güçlü mistik ve insânî duyular içermektedir.

⁷⁰⁹ a.g.e., s. 54.

⁷¹⁰ er-Reyhānī, *Fî sebîli'l-erz (REYHÂNİYYÂT)*, s. 373.

⁷¹¹ er-Reyhānī, *el -Eşcâru'n-nâṭıka (REYHÂNİYYÂT)*, s. 220.

Bir konunun izahında, tabiata ait terminolojinin teşbih ve mecaz gibi sanatlar yoluyla kullanımı, Reyhānī'nin edebiyatında da etkisini hissettiren çok önemli bir özelliktir. Hemen hemen teşbihlerinin büyük bir kısmında orijin tabiattır. Örneğin, etkili bir yazı yazmanın temel şartlarından olan sözcük seçimi konusundaki titizlik, bir dizi tabiat unsuru ve bu unsurların fiziksel ve fonetik yönleri sıralanarak vurgulanmak istenmiştir⁷¹²:

Bilirim ki, sözcüklerin kerameti yine bizzat kendilerindedir. Onlar sadece tını ve ölçüye değil, musikî, şekil ve renge de sahiptirler. (...) Gerçekten de yaratıcılık bakımından sözcüklerin sorkun ağacı gibi esnek, pırnal gibi sert, su gibi akışkan, reyhan gibi kokulu, gök gürlmesi gibi ürpertici, bülbül gibi şakıyan, meltem gibi fısıldayan, renkler gibi ilham aşıl原因 özellikleri vardır. İşte yazar için, özgün bir edebî eser kompoze etmenin asıl sırrı ve hazinesi, bütün bu meziyetlerdir.

Hayatın çeşitli alanlarında, aynı imkan ve koşullara sahip iki insanın gelişim sürecinde gözlemlenen farklılık da, eşit miktarda hava, su, ışık ve gübre alan iki ağacın gelişimindeki farklılıkla mukayese edilmektedir. Reyhānī, bu mukayeseyi, Fureyke'de, karşısında duran iki çam ağacına bakarak yapmıştır⁷¹³:

İşte pek çok insan da, gelişmesinde ve durgunluğunda bu iki ağaca benzer. Siyâsette, ticârette ve edebiyatta, hızlı veya yavaş, ama sürekli gelişen şahsiyetler vardır: bütün zorluklara ve olumsuzluklara rağmen gelişirler. Buna karşılık, sırrı henüz keşfedilmemiş bir gelişme kanunu sebebiyle büyütemeyen ve olduğu yerde sayan şahsiyetler de vardır. (...) Ne üzütücüdür ki, bu özellikteki şahsiyetlerin gelişimine, ne ilgi alaka, ne teşvik ne de medhu senâ fayda verir.

4. Milliyetçilik Anlayışı ve Lübnan Sevgisi

Hem Doğuyu hem de Batıyı yakından tanıma imkanı bulmuş bir göçmen Arap olarak Reyhānī, milliyetçilik kavramını, çoğu çağdaşlarından farklı biçimde tanımlar. Bu kavramı, dar bir memleketçilik anlayışıyla sınırlandırmak istemeyen Reyhānī⁷¹⁴, ırka dayalı milliyet ile insânî milliyet arasında dengeli bir köprü kurma çabasında olduğunu çeşitli vesilelerle ortaya koyar⁷¹⁵:

Bir insan olarak, düşüncelerimde ve eylemlerimde hata edebilirim. Ancak Araplığım; ruhen Arap, Suriyeli ve Lübnanlı oluşum noktasında asla hata etmem. Şayet ismet sıfatı varsa, diyebilirim ki, ben gerçekten bu konuda masumum. Ancak bu ruh beni Arap kardeşlerime bağlayıp yakınlaştırırken, diğer kavimlerden de asla uzaklaştırmaz.

Bu noktada, “dünya vatandaşlığı” kavramını çok erken bir dönemde gündeme getiren Reyhānī, Arap milliyetine bağlılığı ile en geniş manada hümanist olması arasında herhangi bir çelişki bulunmadığını da özellikle dikkat çekmek ister. Bir yazar olarak, kendisinde iç içe

⁷¹² er-Reyhānī, *Rūhu'l-luğa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 421; el-Mağdisī, 464.

⁷¹³ er-Reyhānī, *Şeceratān (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 368.

⁷¹⁴ Bâsim, s. 100.

⁷¹⁵ er-Reyhānī, *el-Hikmetu'l-muşellese (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 275.

geçmiş iki şahsiyetin bulunduğunu ifade eden Reyhānī'nin şu sözlerinde, yerel olanla evrensel olanın sentez edilmeye çalışıldığı görülmektedir⁷¹⁶:

Bir yönümle, kendisini Arap milletinin hizmetine adanmış bir Lübnanlı; öteki yönümle de, insanlığın hizmetindeki gönüllü bir Arabım.

Reyhānī, 1935'te, Alman arkeologlarla mahkemelik olduğu davadaki savunmasında, Araplar ve Arap dünyasıyla ilgili yazdığı bütün yazılarında üç öncelikli hedefin bulunduğunu ifade etmektedir⁷¹⁷:

Bir; Arap kültürel, siyâsal ve ulusal yaşamının tecdidine çalışmak. İki; Avrupalıları ve Amerikalıları, artıları ve eksileriyle, bugün nasılsalar o şekilde tanıtmaya çalışmak. Üç; bir parçası olduğum Arap toplumunun menfaatlerini elimden geldiğince savunmaya çalışmak.

Her göçmen gibi Reyhānī de, anavatanı Lübnan ile ikinci vatani Amerika arasında çeşitli açılardan zaman zaman karşılaştırmalar yapmış, anavatanına olan derin bağlılığını güçlü ve etkileyici bir dille ortaya koymaya çalışmıştır. İlk defa ziyaret ettiği Paris'in, kendisinde yarattığı etkiyi anlatmak üzere tercih ettiği üslupta dahi, Lübnan'a duyduğu sınırsız sevgi ve özlemin izlerine rastlanmaktadır: "*Lübnan-Paris-New York; ilkinde ruhum, ikincisinde kalbim ve şu an üçüncüsünde ise bedenim bulunmaktadır*"⁷¹⁸.

I. Dünya Savaşı yıllarında Cubrān tarafından Mary Elizabeth Haskell'a⁷¹⁹ gönderilen bir mektup, Reyhānī lehine bir itirafı da içermektedir. Buna göre, Suriye ve Lübnan halklarının kıtlık ve sefâlet içinde pençelediği zorlu savaş yıllarında Cubrān, Haskell'a şu satırları yazmaktadır⁷²⁰:

Suriye'yi unutmadım, unutmayacağım da. Nasıl unutturum, ben Suriyeliyim. Ancak bu iş⁷²¹ bana göre değil. Reyhānī ve arkadaşları kendi aralarında pekala anlaşabiliyorlar. Ancak ben onları anlamıyorum, tabi onlar da beni. (...) Benim elimden gelen -yazdıklarımla- onları ağlatmak. Onlar benim kendilerinden istediğim şeyi şu an zaten yapıyorlar!

Vatan ve vatan özlemi temi bütün meher edip ve şairlerinde gözlemlense de, bu tem hiç birisinde, Arap birliği düşüncesini ilk defa savunan⁷²² ve yaşamının önemli bir kısmını bilfiil bu ideale adayan Reyhānī'deki kadar güçlü olmamıştır. Onun, Lübnan'a olan sevgisi sadece bir sempati değil, iman düzeyinde bir bağlılıktır. Lübnan'a, aşk derecesinde kuvvetli bir bağla

⁷¹⁶ a.y.

⁷¹⁷ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 691.

⁷¹⁸ er-Reyhānī, *Min ʿalā cisri Bruklīn (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 90.

⁷¹⁹ Cubrān'ın, kişiliğinin ve edebiyatının gelişmesinde kendisine en çok yardımcı dokunan Amerikalı yakın dostu. Haskell, aralarında bir dönem gönül ilişkisi de olan Cubrān'ı, resim sanatı konusunda eğitim almak üzere Paris'e göndermiş ve maddî bakımdan ona büyük destek olmuştur.

⁷²⁰ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 90.

⁷²¹ Yani; savaşzedelere yardım kampanyaları düzenlemek, Suriye-Lübnan Özgürlük Cemiyeti bünyesinde çalışmak ve benzeri aktivitelere iştirak etmek. Bkz. Hāvi, Hālīl, *Kahlil Gibran -His Backgrounds, Character and Works-*, 1. Baskı, The Arab Institute for Research and Publishing, Beyrut, 1972, s. 106.

⁷²² ʿAbbūd, Mārūn, *Edebu'l-ʿArab*, Dāru's-sekāfe, Beyrut, 1960, s. 464.

kenetlenmiş olması sebebiyledir ki, sanat kavramını da vatan kavramıyla birlikte düşünmüş, “vatanı olmayan (evrensel) bir sanat peşinde olanlar, çok geçmeden hem vatanlarından hem de sanatlarından olurlar”⁷²³ demek suretiyle ‘vatan için sanat’ anlayışını benimsemiştir.

Bu arada Reyhānī, farklı etnik ve dinsel kimlikleri sebebiyle manipülasyonlara çok müsait bir zemin teşkil eden Lübnan toplumunu, ‘vatan şemsiyesi’ altında tutmanın en geçerli ve gerçekçi yol olacağını ifade etmiştir⁷²⁴:

Bu okulda, Müslüman, Hıristiyan, Dürzî, İsraili ve Alevî, temeli insan kardeşliği olan tek bir bilgiyi öğrenirler. Hepsisi de, şu altın söz mucibince eğitim alırlar: Din Allah’ındır, vatansa hepimizin.

Reyhānī, âdeta bütün bir edebiyatına sirâyet eden ve her vesileyle söz konusu ettiği sınırsız Lübnan sevgisini, bu coğrafyaya özgü misaller, teşbihler ve imajlar aracılığıyla sık sık tazeleme ihtiyacı hissetmiştir. O nedenle, herhangi bir edebî, felsefî veya mistik konuya temas ederken, ya da çoğu mektubunda olduğu gibi, dostlarının Lübnan’a gelmelerini arzuladığında veyahut da kendilerine sıra dışı bir selam göndermek istediğinde sözünü ettiği teşbih ve imajlara göndermeler yapmayı ihmal etmez. Sözgelimi, 1930 senesinde, arkadaşı İbrāhīm Hıttî’ye gönderdiği bir mektubun giriş faslında şu cümleler yer almaktadır⁷²⁵:

أَحْيَيْكَ وَ أَحْيِي أَعْضَاءَ الْجَمْعِيَّةِ التَّهْدِيَّةِ تَحِيَّةً طَيِّبَةً، شَذَاؤُهَا مِنْ أُوْدِيَةِ لُبْنَانَ،
وَ صَفَاؤُهَا مِنْ سَمَاءِ سُورِيَّةِ، وَ حَزَارَتُهَا مِنْ قَلْبِ الْبِلَادِ الْعَرَبِيَّةِ (...)

Seni ve Cem’iyye tehzîbiyye üyelerini, kokusu Lübnan vadilerinden, berraklığı Suriye semâlarından ve sıcaklığı Arap diyârının kalbi olan çöllerden gelen hoş bir selamla selamlıyorum.

Yakın dostu ‘İsâ İskender el-Ma’lûf’a gönderdiği mektubun selam faslı da, benzer şekilde kaleme alınmıştır⁷²⁶:

سَلَامٌ أَرْكَى مِنْ زَنْبِقِ الْوَادِي وَ مِنْ أَزَاهِرِ الْحُقُولِ (...)

Fureyke Vâdisi zambağından ve tarla çiçeklerinden daha temiz bir selamla selamlıyorum.

a. Emperyalizme Bakışı

20. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğuna karşı yürütülen siyâsetin en faal aktörlerinden olduğunu bildiğimiz Reyhānī, her vesileyle Arap ülkelerinin bağımsızlığını savunmuş, Osmanlı Devleti aleyhine siyâsi içerikli makale ve kitaplar kaleme almıştır. Bununla birlikte, Paul W.

⁷²³ Dirāse min menşürāti ittiḥādî'l-kuttābi'l-‘Arab (1999), *Emin er-Reyhānī*, www.awu-dam.org (14.09.2002); er-Reyhānī (*ENTUM, EŞ-ŞU‘ARÁ*), s. 64.

⁷²⁴ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 274; Yine bkz: er-Reyhānī, *Ḥicāretu Bārīs (HUTĀFU’L-EVDİYE)*, s. 184.

⁷²⁵ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 272.

⁷²⁶ *a.g.e.*, s. 166, 168.

Harrison'un *The Arab at Home* adlı kitabında, “*Araplar, İngiliz hakimiyetine karşılık Türk hakimiyetini niçin tercih ederler*” şeklindeki sorusunu, sayfa kenarına düştüğü bir notta yanıtlarken, vaktiyle Osmanlı egemenliğine karşı oluşu noktasındaki hatasını da itiraf eder gibidir. Şöyle demektedir Reyhānī söz konusu notunda⁷²⁷:

Evet, bir Arap, İngiliz hakimiyetine karşılık Türk hakimiyetini tercih eder. Çünkü İngilizler, hakimiyetleri altındaki milletleri hor görürken, Türkler onlara -tıpkı kendi milletlerine davrandıkları gibi- adil biçimde muâmele ederler.

Çeşitli vesilelerle, Arap topraklarında eğitim ve öğretim yapmakta olan Rus, Amerikan, Fransız, İtalyan ve benzeri yabancı okulların, millî ruhu öldürdüğünü ifade eden Reyhānī, o nedenle bu gibi kuruluşların, en azından o gün için, Arap toplumuna faydadan çok zarar getirmekte olduğunu da ifade etmiştir. Ona göre, tarihteki bir Roma fatihini etrafı sayılabilecek ölçüde tanıyan Arap gençlerinin, Tāriḫ bin Ziyād'ın adını bile duymamış olmaları eğitim-öğretim faaliyetlerinde millî kültür boyutunun ne denli ihmal edildiğini açıkça göstermektedir⁷²⁸. Reyhānī, söz konusu öğretim kurumlarının faaliyetlerini, “*Arap dilini zayıflatmak ve öldürmek için yürütülen gizli ve açık bir siyâset var*” cümlesiyle değerlendirmektedir⁷²⁹.

b. Fransız Mandasına Bakışı

Daha önce de değinildiği üzere, Reyhānī'nin, siyâsi anlamda en büyük yanılgısı, I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı çarpışan Amerika ve Fransa'nın, Suriye'nin işgalinden sonra bu toprakların idaresini ve bazı temel siyâsi hakları Suriyeli Araplara vereceklerini sanmak olmuştur. “*Kalemim, dilim, gönlüm, malım, kısacası her şeyim memleketimin ipoteğindedir*”⁷³⁰ sözleriyle, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin karşısına fanatik bir antipropagandist olarak çıkan Reyhānī, savaş sonrası beklentilerinin gerçekleşmediğini görmüş, bu tarihten itibaren Suriye'ye yerleşen ve bir mektubunda ‘*iblis*’ olarak tanımladığı⁷³¹ Fransa devletinin manda yönetimine tavrı almıştır.

Bu tarihten itibaren, Arap birliğini sağlayabilmek için siyâsi ve kültürel sahalarda aktif biçimde rol oynayan Reyhānī, Suriye'nin Osmanlı devletinden ayrılmasından sonra bölgeye yerleşmek niyetinde olan Fransız mandasına duyduğu tepkiyi giderek sertleştirmiştir.

O, manda siyâsetinin, Arap toplumlarındaki bazı hassasiyetleri istismar ederek parçalanmaya yol açacağını düşünmekteydi. Lübnan toplumu ‘*Fenikelilik*’, Mısır toplumu ‘*Firavunluk*’, Fas toplumu da ‘*Berberilik*’ mefkuresi sebebiyle -hepsi Arap soyundan gelmesine

⁷²⁷ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 131.

⁷²⁸ er-Reyhānī, *Fī kulūbi'n-nevābiğ (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 440.

⁷²⁹ er-Reyhānī, *Şi'ru'l-inkisār (ENTUM, EŞ-ŞU'ARĀ)*, s. 13; *er-Resāil*, s. 273.

⁷³⁰ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 427.

⁷³¹ a.g.e., *er-Resāil*, s. 434.

karşın- birbirinden tamamen kopabilirlerdi. Bundan dolayı Reyhānī, büyük bir gayretkeşlikle Fenikelilerin nesep itibariyle Arap olduklarını, hatta Arapların gerçek atası olduklarını -çeşitli verilerden, özellikle de liman ve şehir isimlerinden yola çıkarak- ispat etmeye çalışmıştır⁷³².

5. Din Konusundaki Görüşleri

Reyhānī'nin hemen bir çok eserinde, direkt veya dolaylı olarak üzerinde durduğu din olgusu, aynı zamanda mehc̄er edebiyatının en tipik ve dikkat çekici konularından birini teşkil etmektedir. Reyhānī'nin çabalarıyla, Cubrān ve Nu'ayme gibi şahsiyetleri de üzerinde düşünmeye iten bu olgu, bu alanda ortaya konan edebî ürünler sâyesinde, söz konusu edebiyata bir misyon ve çerçeve tayin etme ihtiyacı duyan Arap edebiyatı araştırmacılarına büyük kolaylıklar sağlamıştır. Bu bağlamda, Rabī'ca Bedī' Ebī Fāḍil'ın, kapsamlı çalışması *el-Fikru'd-dīnī fi'l-edebī'l-mehc̄erī* için referans temin etmede, -bilhassa birincil kaynakların varlığı ve çokluğu sebebiyle- fazla bir güçlük çekmediğini ifade edebiliriz.

Esâsen, başta Reyhānī olmak üzere, Kuzey Amerika'ya göç eden pek çok mehc̄er edibini dīnî konularla ilgilenmeye sevk eden ana neden, bizatihi bu alana ilgi duymalarıyla değil; aksine din olgusunun, Suriye ve Lübnan sosyal yaşamıyla ilgili olarak zihinlerinde bıraktığı/yaptığı bir takım olumsuz çağrışımlarla izah edilebilir⁷³³.

Bilindiği gibi, Fransız devriminin ardından tüm dünyaya yayılmaya başlayan milliyetçilik akımı, Müslüman bir toplum içinde yaşayan Hıristiyan unsurları sadece siyâsî bakımdan değil, dinsel bakımdan da bir kıpırdanışa sevk etmişti. Bu bağlamda, özellikle din adamları zümresine karşı çıkışında⁷³⁴, Reyhānī'nin, Voltaire, Rousseau, Hugo ve Denis Diderot (1713-1784)⁷³⁵ gibi Avrupalı sosyal değişimci şahsiyetlerin fikirlerinden önemli ölçüde etkilendiğine işâret etmek gerekir. Ancak bu arada, sözü edilen gelişmeden çok daha ciddi bir takım hareketlilikler, Hıristiyan unsurların kendi dinleri ve mezhep ihtilafları etrafında yoğunlaşmış, kilise otoritesi ve din adamları sınıfının haksız muâmeleleri, yine bizzat o bölgedeki Hıristiyan halk tarafından içten içe sorgulanmaya başlamıştı.

Kendi vatani Lübnan'da ve genel olarak bütün bir Arap dünyasında dinsel ve mezhepsel ihtilafların ciddi bir sorun olduğunu müşâhede eden Reyhānī, Amerika'nın özgür düşünce

⁷³² er-Reyhānī, *Ḳalbu Lubnān*, s. 519.

⁷³³ 19. yüzyıl Lübnan'ının dīnî ve sosyo-kültürel bakımdan ciddi bir analizi için bkz. 'Abbās & Necm, s. 9-35; Ebī Fāḍil, c. II, s. 424; Doğru, s. 26, 61.

⁷³⁴ İfade etmek gerekir ki, Reyhānī'nin bu karşı çıkışı, kurumsal anlamda kiliseye ve dine değil, maksatlı yorum ve telkinleriyle çıkar sağlama peşinde olan belirli bir din adamı zümresine yönelik olmuştur. Onun, gerçek din adamlarını tebrie ettiğini gösteren yazısı *İntişāru'l-ḥakk ve'l-faḍīle* için bakınız: *Şezerāt min 'ahdi's-şıbā*, s. 120-122; ayrıca Reyhānī, *Vaşiyyetī* adlı eserinde de, genel anlamda din adamlarının, -suistimal etmemek koşuluyla- insanların en hayırlı fertleri olduğunu ifade etmektedir. *Vaşiyyetī*, (MEVAKİF), s. 319; el-Ḥācc, s. 168.

⁷³⁵ Fransız düşünür, ansiklopedist ve edebiyatçı. En ünlü eseri olan *Encyclopédie*'yi (1745-1772) yılları arasında 28 yılda tamamlamıştır. Deneyci-özdekçi bir felsefe geliştirmiştir.

ortamında, felsefesini din eksenine yerine millet ve insan eksenine üzerine oturtmanın daha sağlıklı sonuçlar doğuracağına inanmıştır. Hiç şüphesiz, onun bu hümanist düşüncesini besleyen radikal kökler arasında, yukarıda isimleri zikredilen bazı Doğulu ve Batılı şahsiyetlerin yanı sıra, Fransız Devrimi gibi son derece güçlü bir sosyal değişim hareketi de yer almaktaydı⁷³⁶.

Reyhānī, geçmişe olan bağlılıklarının sıkı olması dolayısıyla Doğu toplumlarında bazı konularda radikal adımlar atmanın, Amerika ortamına kıyasla çok daha zor olduğunun bilincinde idi⁷³⁷. Ancak o, Renan'ın Batıda yaptıklarının bir benzerinin Doğuda da mutlaka gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu⁷³⁸.

Mehcer ediplerinden Lübnan'ı en çok ziyâret eden, bu ülkenin dini ve siyâsî hayatı üzerinde en fazla kafa yorup değişik tezler öneren bir Arap göçmen olarak Reyhānī, kaleme aldığı makaleleri ve konferanslarda yaptığı konuşmalarıyla kendisinin bir '*misyon adamı*' olduğunu her zaman vurgulamaya çalışmış,⁷³⁹ tıpkı peygamberler gibi, düşüncelerine inanan ve inanmayan insanların mutlaka var olacağını peşinen kabullenerek "*Mesajını ver, yoluna devam et!*" ilkesince mücadelesine devam etmiştir.

Reyhānī'nin dinî düşüncelerini besleyen kökler, Lübnan tarih ve kültür mirasına kaynaklık eden renkli ve zengin bir '*mâzi tecrübesi*'yle ilişkilendirilebilir. Lübnan'ı, çölle denizin buluştuğu, Doğuyla Batının karşılaştığı, medeniyetle bedeviyetin iç içe yaşadığı bir ülke olarak tanımlayan Reyhānī, bu tabloya paralel olarak kendi şahsiyetini de '*mürekkep bir şahsiyet*' olarak tarif etmekte ve kendisine ilginç bir '*dini kimlik*' belirlemektedir⁷⁴⁰:

Şahsiyetim, biri diğeriyle uyuşan (özde) ve çelişen (şekilde) pek çok şahsiyetin yekûnudur. (...) Bu şahsiyet dini bakımdan, aynı anda paganist, mitolojik, monoteist, Hıristiyan, Müslüman ve mistik bir karakteri haizdir.

Bu tanıma uygun olarak Reyhānī'nin, belirli bir inanç konusunu bazen kabul, bazen red, bazen de şüpheci ve bilinemezci bir tutumla ele aldığı müşâhede edilmektedir⁷⁴¹. Bu

⁷³⁶ Ebî Fâdıl, c. II, s. 432.

⁷³⁷ Dinî konularda küfür kokan yazılar yazmaması noktasında uyarıda bulunan bir medya patronuna verdiği yanıtla (bkz. *er-Reyhāniyyât*, s. 277), *er-Resâil*'de yer alan şu gibi satırlar, Reyhānī'nin cesareti kadar Amerika'daki basın özgürlüğünün boyutları hakkında da bize bir fikir vermektedir: "*Her türlü mukavemeteye karşı görüşlerimi açıklamaktan çekinmem. Eğer halk görüşlerimi benimserse ne ala, benimsemese de bu beni ilgilendirmez*". Ebî Fâdıl, c. II, s. 437 (dipnot).

⁷³⁸ *er-Reyhānī*, *Kalbu Lubnān*, s. 385; Ebî Fâdıl, c. II, s. 432. Renan'ın din hakkındaki düşünceleri, sadece Reyhānī üzerinde değil, mehcer edebiyatı yazarlarından pek çoğu üzerinde de etkili olmuştur. Bunun anlaşılabilir bir nedeni vardır: Zira, Hıristiyan Arap yazarların Ortadoğu'daki din ve kilise tecrübeleri ile, Renan'ın *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları* adlı kitabında anlattığı Avrupa din tecrübesi arasında sadece paralellikler değil, belirli ölçüde ayniyet de söz konusudur. bkz. Ernest Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, Maârif Basımevi, 1. Baskı, İstanbul, 1956

⁷³⁹ Zeytüne, Laîf, *et-Taḥdîş fi'l-fikri'd-dînî ve's-siyasî 'inde Emîn er-Reyhānī -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emin er-Reyhānī -râid nahḍavî min Lubnān-)*, Dâru'l-İlm li'l-melâ'în, 1. Baskı, Beyrut, 1988, s. 98.

⁷⁴⁰ *er-Reyhānī*, *Men Ene? (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 30.

⁷⁴¹ Ebî Fâdıl, c. II, s. 487; *er-Reyhānī*, *er-Resâil*, s. 676.

değerlendirme biçimi, son tahlilde Reyhānî'yi panteist düşünceye sevk etmiş, Tanrıya inanmakla birlikte, öz bakımından aynı inancın değişik formlarını yansıttığına inandığı mevcut dinlerden herhangi birisine tam bir teslimiyetle bağlanmamıştır. Ona göre, her inanç veya din, Tanrının künhünü değil, ondan bazı harfleri bize anlatmaktadır. Bugün için harfleri birleştirerek Tanrı'ya ulaşabilen yok. Muhtemelen bunu başaracak olanlar, geleceğin bilim adamlarıdır⁷⁴².

Peygamberlere ve büyük şairlere vahiy ve ilham yoluyla mesaj gönderildiğini kabul eden Reyhānî⁷⁴³, vahyin de keyfiyet ve kemiyet bakımından farklılıklar gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre, vahyin bazısı, bütün zamanı, mekanı ve nesilleri kuşatacak biçimde evrensel bir nitelik taşırken, diğer bazısı belirli bir döneme, sınırlı bir coğrafyaya ve o anda mevcut birkaç kuşağa hitap edecek biçimde yerel nitelikler arz eder. İşte Reyhānî, Tevrat, İncil ve Kur'an gibi mukaddes kitapları da, hükümleri zaman ve mekan faktörüyle sınırlandırılmış bu ikinci vahiy kategorisine dahil etmektedir⁷⁴⁴.

Muhammed el-Huseyn 'Ali Kāşifi'l-ğitā en-Necefi'nin, *ed-Dīn ve'l-İslām evi'd-Da'vetu'l-İslāmiyye* adlı kitabın kenarlarına düştüğü notlardan, Reyhānî'nin kutsal kitaplar ve peygamberler hakkındaki düşüncelerini okumak mümkün görünmektedir⁷⁴⁵:

Sonra Allah'tan başışlanma dileyerek aklın durmadan tekrarladığı bir soruyu soruyoruz: Kur'an niçin Arapça indirildi? Eğer gâye bütün insanlığın hidâyeti idiyse, Hz. Muhammed döneminde Müslümanlar birkaç milyondan fazla değillerdi. Cenabı Hak böylesine iltimaslardan müstağnidir. Ancak Kuran ayetleri yine Allah katından bazı seçkin ve asil insanlara bahşedilmiş manevi esintilerdir.

Belirtmek gerekir ki, Kur'an ve diğer kutsal kitaplar hakkında yaptığı bu türden yorumlar, Reyhānî'nin genel anlamda dine bakış biçimini yansıtmaktadır. Ancak Reyhānî, kendi görüşlerinin, "*Bunun yorumunu ancak Allah ve derin ilim sahibi insanlar bilebilir*" mealindeki ayetle (Âl-i İmrân: 8) desteklendiğini de ifade etmektedir⁷⁴⁶.

Bu noktada Reyhānî'nin, '*en büyük hakikat*' ve '*inanç*' şeklinde ortaya koyduğu ikili bir kategorizasyona da işâret etmek gerekecektir. Buna göre, bütün dinler, bünyelerinde, bir tek ve değişmeyen bir hakikati barındırır. İnançlarsa, hem kemiyet ifade ederler, hem de birbirleriyle çelişki arz edebilirler. Söz konusu hakikat ilâhî ve ezeldir, inançlarsa zaman faktörü ile kayıtlıdır ve daima zayıflayıp yok olma ihtimalleri vardır. Büyük hakikati hakıyla idrak eden insanlar, bu hakikatin kabuğu mesâbesindeki inançlardan ve zâhirî ibâdetlerden sıyrılarak

⁷⁴² er-Reyhānî, *İle'l-İlah (HUTĀFU'L-EVDİYE)*, s. 129.

⁷⁴³ Yakın dostu Cubrān Hālıl Cubrān'ın vefatı üzerine yazdığı bir mektupta yer alan "*Her şâirin bir peygamber yönü, her peygamberin de bir şâir tarafı vardır*" ifadesi de, onun bu konudaki düşüncesini desteklemektedir. *er-Resâil*, s. 279.

⁷⁴⁴ *a.g.e.*, s. 178.

⁷⁴⁵ Albert er-Reyhānî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 72.

⁷⁴⁶ *a.g.e.*, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 72.

tefekkür ve teemmülle aydınlanırlar. Hurafelerden uzaklaşarak, sahih tefekkür ve salih amel yoluyla Tanrıya yaklaşırlar⁷⁴⁷.

Kendine özgü mistik bir deneyime sahip olan Reyhānī, hakiki tefekkürü filozofların duası ve ibâdeti olarak kabul etmektedir. Aslında, ona göre tefekkür, yalnızca tecrübe edenlerin kavrayabileceği zor ve işkenceli bir süreçtir. Çünkü, “fikirleri kalıba dökmek, mücevherleri kalıba dökmekten çok daha zordur”⁷⁴⁸.

Reyhānī, özellikle ilk dönem yazılarında, insan ile Allah arasına giren aracı kurum (Kilise) ya da şahsiyetleri (din adamları) bütünüyle reddetmese bile, onlara son derece ihtiyatlı yaklaşmakta, hatta bu bağlamda, peygamberleri dahi atlayarak ilk ve son hedefinin Allah’a ulaşmak olduğunu altını çizmektedir⁷⁴⁹:

Annem ‘Meryem’ diyor, ben ‘Allah’ diyorum; Hıristiyan kardeşlerim ‘Mesih’ diyor, ben yine ‘Allah’ diyorum; Doğulu kardeşlerim ‘Buda’da ısrar ediyor, ben de ‘Allah’ta ısrar ediyorum; Arap kardeşlerim ‘Muhammed’ diyor, ben yine ‘Allah’ diyorum; Çinli kardeşlerim ‘Konfüçyüs’ diyor, bense tekrar be tekrar ‘Allah’ diyorum.

Reyhānī’ye göre, sevginin, şefkatin ve güzelliğin membaı, insan ve yaratıcısı arasında vasitasız olarak gerçekleşen rûhî şuur ve bağıdır ki, aynı zamanda bu, Tanrı ile kul arasında var olabilecek en ulvî iletişim yoludur⁷⁵⁰. Eğer bu iletişim, bir takım dinsel kurum ya da şahıslar aracılığıyla sağlanmaya çalışılırsa, tevhid akidesinin özüne zarar verebilir. O nedenle Reyhānī, papazlara ve yüksek rütbeli din adamlarına şu tavsiyede bulunur⁷⁵¹:

Düşünerek ve derinleşerek ibâdet edin, böylece kalp gözleriniz açılır, ardından da acziyetinizi, basitliğinizi keşfedersiniz.

Tanrıyı, yeryüzüne yayılmış, varlığın her zerresine nüfuz etmiş (hulul) bir ruh telakki eden⁷⁵² Reyhānī için, Onu tanımanın yegâne yolu, tefekkürden ve hayırlı ameller işlemekten geçer. Yüce hakikatlere ulaşmak için yapılacak tefekkürün en temiz ve en yüce mekanı ise, doğallığı, sadeliği, estetiği ve tevazuu ile bütün bir tabiattır. Bu anlamda, çöl, tepe, orman, tarla, vâdi, kısacası her bir tabiat köşesi gerçek anlamda birer mabettir⁷⁵³. O nedenle Allah mefhumunu, yerleşik dinsel şablon ve kalıplardan kurtarmayı başaran kimselerin, kendilerini, ibâdete özgü mekanlarla sınırlandırmalarına gerek yoktur. Bu açıdan, *The Book of Halid*’de,

⁷⁴⁷ er-Reyhānī, *el-Haḳīkatu ’l-kubrā*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 359.

⁷⁴⁸ er-Reyhānī, *Envāru ’l-efkār*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 70.

⁷⁴⁹ er-Reyhānī, *Fī rabī’i ’l-ye’s* (REYHĀNĪYYĀT), s. 304; *el-Haḳīkatu ’l-kubrā* (REYHĀNĪYYĀT), s. 359.

⁷⁵⁰ er-Reyhānī, *el-İnsān ve ’d-dīn*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 279.

⁷⁵¹ er-Reyhānī, *eş-Şalāt*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 75.

⁷⁵² Zeytüne, s. 99.

⁷⁵³ er-Reyhānī, *Ma’bedī fi ’l-vâdi* (REYHĀNĪYYĀT), s. 114; Zeytüne, s. 99.

çam ağaçlarından müteşekkil ormanın, Hâlid'in mabedi olarak betimlenmesi; yine Hâlid'in "Gerçek ilâhî tapınak, ruhun ardiyelerinde gizlidir" sözü anlamlıdır⁷⁵⁴.

Reyhânî'ye göre, en sade biçimiyle ibâdet, sınırlı olan insanın, sınırsız olan ilâhî varlığı beğenmesi ve takdir etmesidir. Ancak dini, bir takım şekli davranışlara (ritüellere) indirgeyen insanlar, esâsen 'dindarlık' kavramını dünyevî ve maddî olanı elde etmek için rûhî bir vesile olarak kullanmaktadır. Hatta ibâdet; tespih, tespih duası, resim, muska, nazarlık ve ikon gibi maddî dinsel simgelere indirgenerek tamamen bir ticâret kapısı haline getirilmiştir. Bu ise, 'din' ve 'ibâdet' kavramını, kültürlü ve eğitilmiş bir çok insanın nezdinde çirkin ve nâhoş bir konuma getirmektedir⁷⁵⁵.

a. Dinde Özgürleşme

Küçük yaşlardan itibaren dinî ritüellere mesâfeli duran Reyhânî, din özgürlüğü alanındaki felsefî temellerini, 1902-1903'lü yıllarda okuduğu Ernest Renan'a ait *The Life of Jesus (Hz. İsa'nın Hayatı)* ile Fiyardo'ya ait *Reasons for Unbelief (İnançsızlığın Sebepleri)* adlı iki ana kaynağa oturtmaktaydı. 1904'te okuduğu John William Draper'e (1811-1882)⁷⁵⁶ ait *The Conflict Between Religion and Science (Din ve Bilim Arasındaki Çatışma)* ise bilim ve din arasındaki ilişkiler konusunda kendisine rehberlik edecek nitelikte bir eserdir.

Genç yaşlarda etkisi altına girdiği Darvinci düşüncenin yanı sıra incelediği kitaplar da din konusunda onu tenkitçi bir noktaya doğru çekiyordu. *el-Muhâlefetu's-şulâsiyye fi'l-memleketi'l-hayavâniyye* ile bazı temel dinî meseleleri sorgulayan Reyhânî, *el-Kâhin ve'l-Mukârî* ile de din adamlarının uygulamaya dönük hatalarına karşı kuvvetli bir muhalefet sergilemiştir.

Reyhânî, din alanındaki özgürleşme girişimini sadece kişisel bir ideal olarak algılamamış, aksine, özgür düşünceye daha geniş imkan sağlanması yönündeki sorumluluğu büyük ölçüde edebiyatçılara, genel anlamda da toplumun aydın ve yarı aydın kesimine yüklemek istemiştir. Bu cümleden olarak, insan düşüncesini ve aklını özgürleştirmek yerine onu esir alan bilim ve sanat anlayışlarını *afyon* olarak nitelemiştir⁷⁵⁷:

⁷⁵⁴ Oueijan, Naji; *The Formation of a Universal Self: Rihani and Byron*, s. 2, www.ameenrihani.org/pdf/Rihani, (23.07.2003).

⁷⁵⁵ er-Reyhânî, *es-Salât, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 74-75; Özellikle ilk göçmen nesiller, Hıristiyan halkın büyük ilgi gösterdiği tespih, tespih duası, din adamlarının resimleri, muska, nazarlık, çeşitli ikonlar gibi simgesel dinî materyallerin ticaretinden iyi para kazanmışlardı. Elbette, göçmen Araplardaki bu maddî hırs ve batıdaki dindar Hıristiyanların cahilâne tutumu Reyhânî tarafından gayet iyi biliniyordu.

⁷⁵⁶ İngiltere doğumlu Amerikalı bilimadamı ve kimyâger. En tanınmış eseri *The Conflict Between Religion and Science*'da, fizik biliminin yöntemlerini tarih bilimine uygulamaya çalışmıştır.

⁷⁵⁷ er-Reyhânî, *Kitâbu Hâlid -Rivâye felsefiyye ictimâ'iyye-* (İngilizce aslından çeviren: Es'ad Razzûk), 1. Baskı, el-Muessesetu'l-'Arabiyye li'ddirâsât ve'n-neşr, Beyrut, 1986 s. 55.

Bilim ve sanata gelince, eğer bunların temelinde vicdan, ruhunda ihlas ve nihâf gâyesinde insânî bir çıkar söz konusu değil ise, bu şeyler ‘*funûn*’ değil, ‘*afyon*’ olurlar.

Reyhânî, özellikle ilmî ve edebî çalışmalarda ‘*dînî*’ yönün bariz biçimde ön plana çıkartılması çabalarına muhalefet etmiş, hiçbir zaman dinî kimliğin, edebî kimliği gölgede bırakmasına müsaade edilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir⁷⁵⁸. Zaten, dinî herhangi bir dernek ya da topluluk içinde yer almak istemeyişinin gerisinde de, sahip olduğu bu özgürlükçü bakış açısı yatmaktadır. Reyhânî, iki ciddi sosyal hastalık olarak tanımladığı ‘*siyâset*’ ve ‘*din*’ alanlarında ıslah ve tedâvi yapabilmeyenin asgarî şartını *özgür düşünce* olarak tespit etmiştir⁷⁵⁹.

b. Ahiret Hayatı: Cennet - Cehennem

Yaşadığı zihinsel ve felsefî çelişkilerin doğal bir sonucu olarak, Reyhânî’nin, sınırları çok net çizilmiş bir Ahiret inancına sahip olduğunu, Cennet ve Cehennem mefhumlarına tam bir imanla bağlı olduğunu gösteren tartışmasız kanıtlardan mahrum bulunmaktayız. Daha doğrusu, değişik eserlerinde Ahiret inancıyla ilgili bir birini nakzeden farklı görüşlere rastlamaktayız. Sözelimi, *Mulûku’l-‘Arab*’ta yer alan bir diyalogda Cennet’in varlığına inanmadığını ifâde etmekte ve bunu bir nükte konusu yapmakta⁷⁶⁰; *er-Reyhâniyyât*’ta Cennet ve Cehennemin psikolojik gerçeklikler olduğunu söylemekte⁷⁶¹, *Şezerât min ‘ahdi’ş-şibâ’da*, İlâhî merhamet ile Cehennem mefhumunun birbirine ters olgular olduğunu iddia etmekte⁷⁶²; buna karşılık başka bazı makalelerinde ve değişik kitaplarında Ahirete olan inancını ihsas eden bir takım ifâdeler kullanmaktadır⁷⁶³. Bazı ifâdeleri ise, Cehennem’in varlığını kabul etmediği sonucuna ulaştırmaktadır⁷⁶⁴:

Şimdiden Ahiret hayatı üzerinde kafa yormanın anlamı yok. Biz bu dünyadaki evlerimizi ıslah edelim, Tanrı -eğer uygun görürse- Ahirette bize evler inşa edecektir, bunların bazısında zebâniler, bazısında hûriler de bulunabilir. Ancak bir baba, ne kadar azgınlık ve taşkınlık yaparlarsa yapsınlar çocuklarını ateşe atamaz.

Ancak yine de, büyük bir kısmı *Şezerât*’ta yer alan ilk dönem dinî görüşlerindeki bu tutarsızlık ve kararsızlık durumu, ondaki akıl ve iman olgusunun aktif bir mücadelesi olarak yorumlanabilir⁷⁶⁵.

⁷⁵⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 239.

⁷⁵⁹ a.g.e., *er-Resâil*, s. 577.

⁷⁶⁰ er-Reyhânî, *Mulûku’l-‘Arab*, s. 591.

⁷⁶¹ er-Reyhânî, *el-Hakikatü’l-kubrâ (REYHÂNİYYÂT)*, s. 359.

⁷⁶² Ebî Fâdıl, c. II, s. 480.

⁷⁶³ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 715.

⁷⁶⁴ 20 Nisan 1913’te Şeyh el-Hüseyn Âl-i Kâşifi’l-ğittâ en-Necefi’ye gönderdiği bir mektuptan alıntı, Bkz. Cebr, *Emin er-Reyhânî -siratuh ve edebuh-*, s. 199.

⁷⁶⁵ Ebî Fâdıl, c. II, s. 481.

c. Dua ve Tefekkür Anlayışı

Reyhānī, dua ve tefekkürü, ruhu yaratıcısına yükselten yegâne bağ olarak görür. Ona göre dua, sınırlı olanın, sınırsız olana duyduğu hayranlığın bir ifâdesi olup, maddî imkanların teminini kolaylaştıran bir vasıta, ya da kulun Tanrıya sunduğu bir rüşvet değildir⁷⁶⁶. Reyhānī, içinde mânâ ve tefekkür olmayan ibâdet ya da duayı tenkit sadedinde ilginç bir teşbih de yapmaktadır⁷⁶⁷:

Kuru bir dalın üstünde gece vakti ötmekte olan baykuş, dua sözcüklerini âdeta bir papağan gibi sadece lafzen tekrarlama ile yetinen kimseden daha iyidir.

d. Mucizelere Bakışı

Aynı şekilde mucizeler meselesi de, hakkında farklı dönemlerde farklı kanaatlere sahip olduğu, son tahlilde ise bilinemezci bir yaklaşım sergilediği konudur. İlk eserlerinden *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye* adlı fablında, 'mucize' konusundaki görüşünü, tilki karakterinin ağzından özetlemektedir⁷⁶⁸:

Mucizeler, aklî sağlam delillerden yoksundur. (...) Ben bu hârikulâde işleri ne inkar edebiliyorum, ne de kabul. Muhtemelen bu gibi şeyler, tarihin bize nakletmediği bazı makul yollardan gerçekleşmiş olabilir. Bu arada, bu işlerin, bazı sahtekârlar veya göz boyayıcıları tarafından gerçekleştirilmiş olması ihtimali de her zaman mevcut. Dolayısıyla ben bu konuda sadece 'bilmiyorum' diyebilirim.

e. İlâhî Adâlet Kavramı

Reyhānī'ye ait 1898 tarihli bir el yazma nüsha, kendisinin ilâhî adâlet konusunda bir arayış ve sorgulama içinde olduğuna işâret etmektedir. O yıllarda, İlâhi adâlet kavramı ile, depresyon, veba, kıtlık ve benzeri doğal afetleri bağdaştıramadığı anlaşılan Reyhānī'nin, 1903'te yayınladığı *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye*'de, nispeten bir zihin berraklığına kavuştuğu görülmektedir. Söz konusu hikâyede, Reyhānī'nin kanaatlerine sözcülük eden tilki karakteri şunları söylemektedir⁷⁶⁹:

Kayırmayan, intikam peşinde olmayan ve gazap içinde köpürmeyen bir ilaha inanıyorum. O, her şeye gücü yeten öyle âdil bir ilahdır ki, sınırsız lütfunu, peygamberinin kim olduğuna bakmadan bütün ülkelere verir; Onun güneşi, milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün halkların ve canlıların üzerine doğar.

f. Tanrının, İnsan Bedeninde Tecessümü

Hristiyan inancının temel esaslarından olan *tecessüm* meselesi de, Reyhānī'nin şiddetle muhalefet ettiği konulardan biri olmuştur. Yine *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye*'de yer alan eleştirisi noktalarına bakalım⁷⁷⁰:

⁷⁶⁶ er-Reyhānī, *eş-Şalât (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 76.

⁷⁶⁷ a.g.e., s. 75.

⁷⁶⁸ er-Reyhānī, *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye*, s. 83-88.

⁷⁶⁹ a.g.e., s. 69-70.

⁷⁷⁰ a.g.e., s. 73; Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 162-163.

Bir kere, tecessüm hâdisesi, tabiat kanunlarına terstir. Yaratıcı ile yaratılan arasında şifâhî bir diyalogun varlığı aklen mantıksız görünmektedir. (...) Ayrıca, Tanrının, kötülüğü yeryüzünden silmek üzere insan bedenine hulul ettiğini iddia ediyorsunuz, acaba gerçekten kötülüğe yeryüzünde son verilmiş midir?

Anlaşıldığı kadarıyla Reyhânî, tecessümü, bizzat tecessümün gâyesini makul bulmadığı için reddetmektedir. Çok basit bir mantıkla, Reyhânî'ye göre karşımızda iki seçenek durmaktadır: Ya tecessümü reddetmek, ya da Tanrının, kötülüğü silip ortadan kaldırma noktasında yetersiz olduğunu kabul etmek.

g. Hz. İsa

Tanrının, insan bedeninde tecessüm etmesini kabul etmeyen Reyhânî, doğal olarak, beşer kabul ettiği Hz. İsa'nın ulûhiyetini de reddetmektedir⁷⁷¹. Hz. İsa'yı *insan*, ancak '*üstün bir insan*' olarak tanımlayan Reyhânî'nin aşağıdaki satırlarda yer alan düşünceleri, kendi dönemindeki hakim dinî inanışların yeniden sorgulanmasında etkili olduğu gibi, özellikle Cubrân ve Nu'ayme gibi seçkin meher ediplerinin müteakip dönemdeki kanaatleri için de cesaret verici bir ilham kaynağı teşkil etmiştir⁷⁷²:

Ben, Hz. İsa'dan, yalnızca akıl ve nefis bakımından daha zayıf olduğum için farklıyım. Farklılığımız keyfiyet itibariyle değil, kemiyet itibariyledir. Tanrının gözünde ise, o da, ben de eşitiz. Amellerimiz adâlet terazinde tartılıp muhakeme olunduktan sonra mükâfat da mücâzat da görebiliriz.

Aynı zamanda Hz. İsa, Hıristiyan kültürün bir çocuğu olan Reyhânî'nin, ideal insan çerçevesine oturttuğu ve '*üstün insan*' unvânına layık gördüğü örnek bir şahsiyeti simgelemektedir. Reyhânî, *The Book of Halid*'le teorik olarak işlediği bu tipolojiyi, kendi hayatında da pratize etmek istemiştir⁷⁷³.

h. Din-Akıl Çatışması veya Aklın Dine Öncelenmesi

Akıl-iman ilişkisinin en yoğun biçimde ele alındığı 20. yüzyıl başları, Reyhânî'nin düşünce hayatında ve ortaya koyduğu kalem ürünlerinde yansımaları bulan en temel konulardan biridir. Bilimsel gelişmelerin, genel anlamda dönemin aydın ve entelektüel kesiminde yarattığı kafa karışıklığı, Reyhânî'nin düşünceleri üzerinde de etkili olmuş, bunun doğal bir sonucu olarak da, farklı zamanlarda farklı düşünceleri savunmak durumunda kalmıştır.

Sözgelimi, *Şezerât*'ta yer alan ve ilk gençlik dönemi düşüncelerini yansıtan yazılarından bazıları, aynı kaynaktan (Tanrıdan) çıkan akıl ile vahyin birbiriyle çelişmesinin imkansız

⁷⁷¹ Ebî Fâdîl, c. II, s. 489.

⁷⁷² er-Reyhânî, *el-Muhâlefetu's-şulâsiyye fi'l-memleketi'l-hayavâniyye*, s. 65; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 163.

⁷⁷³ Ebî Fâdîl, c. II, s. 487; Reyhânî'nin, Hz. İsa modeli hakkındaki daha detaylı görüşleri için bakınız: Ebî Fâdîl, c. II, s. 491-494.

olduğunu ifade ederken, müteakip yazılarında bu konuda ciddi tereddütler yaşadığı, hatta bir yazısında, vahyin beşer ürünü olduğunu iddia ettiği görülecektir⁷⁷⁴. Ancak, özellikle, ünlü biyolog Thomas Henry Huxley'in yazılarını okuduktan sonra bu konudaki düşünceleri biraz daha netleşmeye başlamış, "gerçek din ve gerçek bilim, iki ikiz kız kardeştir" sonucuna ulaşmıştır⁷⁷⁵. Bu tarihten itibaren, Reyhānī'nin, bilim ve din arasında pozitif bağ kurmaya çalışan düşünce ve yazılarına rastlamaktayız. Örneğin, İslam ve Müslümanlar için büyük bir şans olarak gördüğü İslam alimi 'Abdulhamīd el-Bekrī'nin eserlerini ve düşüncelerini tanıdıktan sonra, ilim ve din arasında denge arayışı içinde olan bu düşüncelerini, Amerika'nın *Times* gazetesinde bir makale konusu yaparak batı kamuoyuna aktarmıştır⁷⁷⁶.

i. Dine Pragmatik Yaklaşım

Reyhānī'nin, din konusuyla alakalı olarak, zaman zaman işaret ettiği hususlardan birisi de, bu olgunun pragmatik açıdan topluma ve insanlığa neler kazandırdığıyla ilgilidir. O, ispat ve inkar noktasında aklın âciz kaldığı bir takım inanç konularını, insana bazı siyâsal, bilimsel ve maddî yararlar sağlaması durumunda kabul edebileceğini ifade etmektedir⁷⁷⁷. Ancak yine de bu olgunun, her vesileyle ve ısrarla siyâsete, ticârete ve sosyal yaşamın değişik alanlara taşınmasını doğru bulmamakta, bunun toplumsal yapıyı parçalayacağını düşünmektedir⁷⁷⁸.

Söz konusu pragmatik eğilimden hareketle, günümüz din adamının misyonunu, ahlâkî değerlerle ve bazı sosyal konularla sınırlandırmak isteyen Reyhānī, toplumsal aklın ve bilincin derin metafizik meselelerle meşgul edilmesine şiddetle karşı çıkmıştır⁷⁷⁹.

j. Dînî hoşgörü ve Dinler Arası Diyalog: Ortak Değerleri Olan Bir Tek Din Anlayışı

Reyhānī'nin şiddetle karşı çıktığı hususlardan biri de dînî kamplaşmalar, hizipleşmeler⁷⁸⁰ ve bunların yarattığı toplumsal kaos gerçeğidir. Bu sosyal hastalığın sirâyet sebebini, din ve mezhep taassubunu körükleyerek toplumun inançlarını istismar eden bir kısım din adamlarıyla ilişkilendiren Reyhānī, 'dînî hoşgörü' çerçevesinde ortaya koyduğu düşünce-

⁷⁷⁴ a.g.e., c. II, s. 476.

⁷⁷⁵ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 47.

⁷⁷⁶ a.g.e., s. 162.

⁷⁷⁷ Reyhānī bu yöndeki kanaatlerini, *Fichte's Science of Knowledge* adlı yapıtın kenarlarına düştüğü Arapça notlarda dile getirmiştir. Bkz. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 18.

⁷⁷⁸ er-Reyhānī, *et-Tesâhulu'd-dînî*, (REYHĀNĪYYĀT), s. 42; Bu bağlamda Reyhānī, ticârethanelere ve isim sonlarına dinsel veya mezhepsel çağrışımları olan unvanlar koymayı, taassuptan kaynaklanan son derece yanlış davranışlar olarak değerlendirmektedir. Reyhānī, Protestan ve Katolik hayır derneklerinin dahi bu uygulamadan vazgeçerek, sözgelimi *Suriyeliler Derneği* gibi daha evrensel ve hümanist bir başlık altında birleşmelerini tavsiye etmektedir. Bu aynı zamanda onun, din merkezli düşünceden millet ve insan merkezli çizgiye yönelişini simgeleyen önemli göstergelerden biridir. Bakınız: aynı eser, s. 43.

⁷⁷⁹ er-Reyhānī, *el-Kāhin ve şüünü ra'yyetih* (ŞEZERĀT), s. 90-91; Ebî Fâdıl, c. II, s. 435; Hatta Reyhānī'ye göre, makyaj, koku sürünme ve korse gibi konularda dahi din adamları fazla tahşidatta bulunmamalıdır. a.y.

⁷⁸⁰ Reyhānī, tıpkı Hıristiyan Araplar gibi, Müslüman Arapların parçalanmışlığını da, Arap krallarının kabileci ve hizipçi anlayışlarına bağlamaktadır. er-Reyhānī, *Mulûku'l-^cArab*, s. 60-61.

leriyle⁷⁸¹, Arap ve Amerikan kamuoyundan hem taktir hem de tenkit toplamıştır⁷⁸². Gerçekten de, 'dini hoşgörü' ve 'din adamı eleştirisi', Reyhānī'nin kaleme aldığı eserlerde öne çıkan en temel iki konudur. Makalelerinin yanı sıra, *el-Muhālefetu's-sulāsiyye*, *el-Mukārī* ve *'l-kāhin*, *Zenbeḳatu'l-Ġūr* gibi hikāye ve romanların satır aralarına serpiştirilen sosyal içerikli tenkitlerin hemen bir çoğunda dolaylı olarak din adamlarını hedef almaktadır. Ona göre toplum, dinsel taassuptan ne kadar uzaklaşırsa dinin özüne o kadar çok yaklaşmış olur⁷⁸³.

İşâret etmek gerekir ki, Reyhānī, sadece dinsel özgürlük ve dinsel hoşgörü kavramlarının altını çizmekle yetinmemiş, yanı sıra, özellikle Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin mutlaka sağlıklı bir diyalog kurup, bu diyalogu geliştirmeleri hususuna da öncülük yapmak istemiştir⁷⁸⁴. O, el-Ma'arrī'den ilham aldığı bu düşüncelerini, yine ona ait şiirlerden bazılarını İngilizce'ye tercüme etmek suretiyle dile getirmiştir⁷⁸⁵:

Now, mosques and churches -even a Ka'be stone,	<i>Şimdi, camiye, kiliseyi, hatta Kâbe yi</i>
Qorans and Bibles -even a martyr's bone,	<i>Kuran'ı, İncil'i, hatta şehit kanını,</i>
All these and more my heart can tolerate,	<i>Hepsini ve daha fazlasını hoş görebilir yüreğim</i>
For, my religion's love and love alone.	<i>Zira, sevgidir ancak yegâne dinim benim.</i>

Bu noktada, onun sergilediği bu uzlaştırıcı tutumun gerisinde, Lübnan'ın, dini bakımdan, Hıristiyanlar ve Müslümanlar şeklinde iki kutuplu bir yapı arz etmesinin de payı bulunmaktadır. Bu husus, *A Chant of Mystics*'te yer alan *Lebanus* adlı şiirde çok net olarak görünmektedir.

Reyhānī, ister Arap dünyasında olsun ister Batı dünyasında, bir toplumun kalkınmışlık düzeyini gösteren ve medeniyet yolunda aldığı mesâfeyi belirleyen aslî kriterin 'diyalog' olduğuna, dünya dinlerinin birliği ve dünya milletlerinin kardeşliği ülküsüne de, yine ancak bu sayede kavuşulabileceğini çeşitli vesilelerle ve sıklıkla işâret eder⁷⁸⁶:

⁷⁸¹ Reyhānī, *Dinsel Hoşgörü* konusuyla ilgili görüşlerinin hemen büyük bir kısmını, 9 Şubat 1900 tarihinde, Marūnî Gençler Cemiyeti'nde yaptığı *et-Tesāhulu'd-dīnī* başlıklı konuşmasında dile getirmiştir. Bakınız: *er-Reyhāniyyāt*, s. 33-46.

⁷⁸² Reyhānī, Amerikan basınındaki yazılarında, zaman zaman hitabını Suriyeli göçmenlere yönelterek hoşgörü olmaları yönünde çağrılarda bulunmuş, özellikle yerel Arap göçmen gazetelerin hizipçiliklerine karşı uyanık olmaları için uyarılar yapmıştır. Bakınız: *er-Reyhāniyyāt*, s. 41; *el-Ḳavmiyyāt*, s. 7; Ebî Fāḍil, c. II, s. 435.

⁷⁸³ Zeytūne, s. 100-101.

⁷⁸⁴ Trimmingham, J. Spencce, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emin er-Reyhānī -ba'ade rub'ī ḳarn-*), Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'a ve'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 44.

⁷⁸⁵ er-Reyhānī, *The Luzūmiyyāt of Abu'l-ʿAlā el-Ma'arrī*, s. 63; Ayrıca bkz. Suheil Bushruī'nin *A Chant of Mystics*'e yazdığı önsöz, s. 23.

⁷⁸⁶ er-Reyhānī, *Kitābu Ḥālīd*, s. 52; Tarihin önemli kırılma noktalarından biri olan 20. yüzyıl başlarında, 'hoşgörü' kavramının, dernek, kilise, dergi ve gazete gibi araçlarla kurumsallaştırılıp yaygınlaştırılması gerektiğini işâret ve tavsiye eden Reyhānī'nin, bu yöndeki çabalarıyla gerçekten de öncü bir misyona sahip olduğunu ifade edebiliriz. Bakınız: er-Reyhānī, *et-Tesāhulu'd-dīnī* (REYHĀNĪYYĀT), s. 44.

Bizler ancak, Hıristiyan ve Müslüman düşünürler bir araya gelip de, dinî, siyâsî veya içtimâî bir konuyu halk nezdinde, cehâlet ve taassup fırtınaları estirmeden müzâkere edebildiğimiz zaman hür ve ileri bir toplum olacağız.

Anlaşılan o ki, “*her dinin ve mezhebin beka hakkı vardır*”⁷⁸⁷ diyen Reyhânî, Mârûnî Gençlik Cemiyeti’nde yaptığı ‘*Dinî hoşgörü*’ başlıklı konuşmasının sonunda, bu ideal düşünceye vurguda bulunan hem *İncil* hem de *Kuran* ayetlerinden örnekler vermek suretiyle bir yerde tarihî bir başlangıç yapmak istemiştir. Çünkü ona göre dinî hoşgörü, özü itibariyle hem *Kuran*’da hem *İncil*’de kendisine rahatça yer bulabilir⁷⁸⁸. Bu açıdan, kendisi de bir Mârûnî olan Reyhânî’nin, mutaassıp bir Katolik mezhebi olan Mârûnîliğe ve onun bağınaz taraftarlarına çeşitli vesilelerle yönelttiği eleştiriler⁷⁸⁹, dönem itibariyle oldukça radikal çıkışlar olarak değerlendirilebilir. Ancak onun ılımlı yaklaşımına bile, bazı kesimlerce hamâsî bir reaksiyon gösterildiğini anlamaktayız⁷⁹⁰.

Raif Hürî’nin tespitlerine göre, Reyhânî’nin, en riskli ve kritik konularda bile muhalifleriyle rahat ve kendinden emin bir üslup içerisinde tartışabilmesi, muhtemelen onun herhangi bir dine, dinsel veya siyâsal bir eğilime organik biçimde bağlı olmayışıyla izah edilebilirse de, bundan daha önemli bir sebep, kendisinin karakter özellikleri ile alakalıdır. Hürî’ye göre Reyhânî, polemikten ziyâde, diyaloga yatkın bir kişiliğe sahiptir⁷⁹¹.

Hıristiyanlık, İslam ve Budizm dinlerinin, özü itibariyle bir inanca giydirilmiş farklı libaslar olduğunu düşünen Reyhânî⁷⁹², bir takım semâvi işâretler taşıyan *Vedalar*, *Zen Avesta*, *İncil* ve *Kuran* gibi kutsal metinleri de Allah’ı tarif eden değişik harfler olarak kabul etmektedir⁷⁹³. Hz. İsa’nın öğretileri ile Hz. Muhammed’in getirdiği İslam dini arasında olmasını arzu ettiği inanç boyutundaki bir sentezi ise, bu iki peygamberin mesleklerine -deve çobanlığı ve marangozluk mesleğine- yönelik bir atıfla dile getirmektedir:

إِنِّي سَائِقٌ أَطْعَانٍ وَ نَجَّارٌ عَلَى حِدِّ سَوَاءٍ

Ben -aynı zamanda- hem deve çobanı hem de marangozum.

Din müessesesinin insanlar için gerekli ve faydalı, buna karşılık peygamberlerin bir kısmını diğerlerine üstün tutma şeklinde ortaya çıkan dinsel taassubun çok zararlı olduğunu

⁷⁸⁷ er-Reyhânî, *et-Tesâhulu 'd-dînî (REYHÂNİYYÂT)*, s. 38.

⁷⁸⁸ *a.g.e.*, s. 45-46.

⁷⁸⁹ Reyhânî, Mârûnî mezhebinden olmayan Suriyeli Arapları ‘*ecnebi*’ telakki eden bir arkadaşının bu davranışını, bir mektubunda ağır bir dille eleştirmiştir. Bkz. *er-Resâil*, s. 23.

⁷⁹⁰ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 31.

⁷⁹¹ Hürî, s. 146; Ebî Fâdîl, c. II, s. 448.

⁷⁹² er-Reyhânî, *el-İnsân ve 'd-dîn (REYHÂNİYYÂT)*, s. 280; Büyük bir ihtimalle, onun bu kanaatleri, “*Dinlerin bir tek ruhu vardır. Her ne kadar farklı elbiseler içinde görünseler de, gerçekte aynı hakikati ifade ederler*” diyen Thomas Carlyle’den iktibas edilmiştir. Zaten Carlyle’in hemen bir çok konudaki görüşleri, *Halid*’de tekrar edilmiştir. Bakınız; Ebî Fâdîl, c. II, s. 460-461.

⁷⁹³ er-Reyhânî, *Kitâbu Hâlid*, s. 229-230.

ifâde eden Reyhânî'ye göre, bu nevi taassup, Şarkın en büyük âfetidir. Hatta eğer, bu taassubu kırmak küfür ile mümkün olacaksa, Şark için bu küfür de gereklidir⁷⁹⁴. O, insanlara, dinsel taassup yerine, dînî hoşgörüyü noktasında mutaassıp olmayı tavsiye etmektedir⁷⁹⁵.

Bununla birlikte Reyhânî, bir Kuran ayetine atıfla, dinler arası hoşgörünün, temel bir ilke olarak kutsal kitaplarda dahi kendisine yer bulabildiğine işâret etmektedir⁷⁹⁶:

Sürekli tekrarladığım bir ayet var ve bu gerçekten, sevgiyi, hoşgörüyü ve insanlara merhameti salık veren ilâhî bir sözdür: 'Şüphesiz iman edenler; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiiler, bunlardan kim ki, Allah'a ve Ahiret gününe inanır, iyi bir iş yaparsa, elbette onlara, Rableri katında mükafat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir (Bakara/62)'

Bu noktadan hareketle Reyhânî, farklı semavi dinlere inanan cemaatlar arasında herhangi bir fark olmadığını izah sadedinde kendinden bir örnek de vermektedir⁷⁹⁷:

Ben İncil'de Hıristiyan, Kuran'da Müslüman'ım. Bununla birlikte, eğer Müslümanlar ve Hıristiyanlar, beni kendilerinden saymazlarsa, bu iki cemaatin, iki alemin Rabbi de yukarıdadır. Eminim ki O, çocuklarından hiçbirini dışlayacak değildir.

Reyhânî, çeşitli dinlerin ve dinsel mezheplerin zaman içinde tarihten silinerek, yerlerini, bütün insanlığı şemsiyesi altında toplayacak evrensel nitelikli bir dine bırakacağını düşünmektedir⁷⁹⁸. Çünkü ona göre, bütün dinlerin, peygamberlerin ve din adamlarının üstünde ve ötesinde, rahmeti bütün insanları kuşatan bir tek ilah vardır⁷⁹⁹:

İyimserim, zira; egoizmi, kini, hurâfeyi ve korku psikolojisini telkin eden dinsel mezheplerin tümü pek yakında ortadan kalkacak ve yerini bir tek ilâhî, insânî din alacaktır. Sevgiyi ve korkuyu aynı zamanda telkin edecek olan bu dinin sözü az, ama nuru çok olacaktır.

Bu bağlamda onun, farklı dinden insanların evliliği konusunda sergilediği esnek ve pragmatik tutuma, Müslüman ve Hıristiyan unsurlar arasındaki karma evliliğin son derece tabii ve zaruri olduğu yönündeki görüşlerine de dikkat çekmek gerekmektedir. Her şeyden önce, Reyhânî'ye göre bu husus, bir takım sosyal problemler ve radikal dînî algılayışlar karşısında ciddi bir sigorta işlevi görmektedir. İnsan Hakları Arap Komisyonu, Lübnan'daki Müslüman ve Hıristiyan kesimin birbiriyle evlenebilme konusunu tartıştığı ve 1998 Nisan ayı sonunda hazırladığı *ez-Zevâcu'l-medenî fî Lubnân (Lübnan'da Medenî Evlilik)* konu başlıklı raporunda, bu yöndeki ilk çabaların daha 20. yüzyılın başlarında (1910) gündeme geldiğine işâretle, *Berk*

⁷⁹⁴ er-Reyhânî, *el-İnsân ve 'd-dîn (REYHÂNİYYÂT)*, s. 279.

⁷⁹⁵ er-Reyhânî, *el-Hikmetu'l-muşelleşe (REYHÂNİYYÂT)*, s. 274.

⁷⁹⁶ er-Reyhânî, *el-Hikmetu'l-muşelleşe (REYHÂNİYYÂT)*, s. 277.

⁷⁹⁷ a.y.; ayrıca bkz. *er-Resâil*, s. 358.

⁷⁹⁸ er-Reyhânî, *Halkatu'l-ittisâl, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 331.

⁷⁹⁹ er-Reyhânî, *Hablu't-tefâul, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 327; Reyhânî'nin ve bazı mehcet ediplerinin bu görüşlerinde ve genel anlamda Arap göçmen kitlelerinde Bahailik dininin muhtemel etkileri için bakınız: Ebî Fâdıl, c. II, s. 509.

gazetesi editörü el-Ahḫālu'ş-şāḡīr lakaplı Beşāre 'Abdullah el-Ḥūr'nin, konuyla ilgili bir anket düzenlediğinden söz etmekte ve çoğunluğun karma evlilikten yana olduğu fikrini destekleyen anket sonucunun Reyḫānī tarafından şu değerlendirmesine yer vermektedir: "(...) İki kesim (Hıristiyanlar ve Müslümanlar) arasındaki evlilik, toplumca ıslah olmamızın ve gelişmemizin en önemli şartlarından"dır"⁸⁰⁰.

Reyḫānī, halk arasında yüzyıllardır yaşatılan dinî ve sosyal içerikli hurâfelere de şiddetle muhalefet etmektedir. O, Suriyeli Arapların, Amerika'ya göç ettikten sonra bile bazı hurâfeleri ısrarla yaşatmaya çalışmalarına sert biçimde karşı çıkmış, bu yöndeki düşüncelerini, Arap gettolarındaki basın aracılığıyla okurlarıyla paylaşmaya çalışmıştır⁸⁰¹. Hurâfeyi, Java'da yetişen, dal ve köklerindeki zehir sebebiyle gölgesinde ne bitki ne de hayvanın barınmadığı bir ağaca benzetmekte ve özellikle din tüccarlarının, hurâfe ağacının tohumlarını insanların ruhlarına aşlamakta ve onların ah lākî erdemlerini zehirlenmekte olduğunu ifade etmektedir. Reyḫānī, bütün bir Şarkı etkisi altına alan hurâfe ağacına şöyle seslenmektedir⁸⁰²:

Ey zehirli hurâfe ağacı! Şarktaki gölgen ne zaman kılalacak, bilim seni, Şarklının ruhundan ne zaman söküp atacak? Zehirli meyvelerini pazarlayan tüccarlar ne zaman kovulacak?

En geniş anlamda, insanlık câmiasının, daha güçlü bağlarla birbirine kenetlenmesi zaruretine işâret eden Reyḫānī, farklı din ve meslek sahiplerine ayrı ayrı hitap ettiği 'İzatu ra'si's-sene başlıklı makalesinde, bütün bir insanlık ailesine hoşgörü telkininde bulunmaktadır⁸⁰³:

Hıristiyanlar, Yahudilere eziyet etmemelidir. (...) Müslümanlar da, özellikle dinî mevzularda taassuptan sakınmalıdır. (...) Yahudilere gelince, onlar da 'seçkin ümmet' mefkûresini bir kenara bırakıp, beşer ailesinin diğer tüm fertleri gibi bir fert olduklarını anlamalıdır.

Bir devletin, kendi selameti için, bünyesindeki dinlere ve etnik çeşitliliğe toleranslı davranması gerektiğini ifade eden Reyḫānī, ünlü tarihçi Gibbon'dan dikkat çekici bir de nakil yapmaktadır⁸⁰⁴:

Roma devletinde her türlü inanç biçimi yaşamaktaydı. Halk, bu inançların bütününe doğru olduğuna, filozoflar hurâfe olduğuna, idarecilerse yararlı olduğuna inanıyorlardı.

⁸⁰⁰ Violette Dâḡir Arab comission for human rights, -Defending universal values in the Arab World- hem.bredband.net/dccls/repach (11.09.2002).

⁸⁰¹ Taziye esnasında vaaz ve nasihat etmek, acı kahve ikram etmek, Reyḫānī'nin eleştirdiği ve hurâfe olarak değerlendirdiği Araplara özgü geleneklerden sadece ikisidir. Bakınız: *el-Muşîbe fi't-taziye (REYḫĀNĪYYĀT)*, s. 190; *el-Ahlāk (REYḫĀNĪYYĀT)*, s. 209.

⁸⁰² er-Reyḫānī, *el-Ahlāk (REYḫĀNĪYYĀT)*, s. 209.

⁸⁰³ er-Reyḫānī, *'İzatu ra'si's-sene (REYḫĀNĪYYĀT)*, s. 83.

⁸⁰⁴ er-Reyḫānī, *et-Tesāhulu'd-dīnī (REYḫĀNĪYYĀT)*, s. 39.

İlginçtir ki, siyâsi noktada Osmanlı Devletine şiddetli muhalefetten, hatta zaman zaman sözlü saldırılardan çekinmeyen Reyhânî, din noktasında, imparatorluğun son derece hoşgörülü bir iç politika izlediğinin altını çizmekte ve bir itirafta da bulunmaktadır⁸⁰⁵:

Hoşgörü devlette var ama, toplumu oluşturan bireyler hoşgörüstüz. (...) Özellikle biz Suriyeliler, eğer imkan verilse, birbirimize zulmetmekten, kanlı harpler ilan etmekten geri kalmayız. Allah'tan ki Osmanlı devleti, -din adına- böyle bir cürümü işlememize müsaade etmiyor!

Aynı makalenin devamında yer alan şu satırlarsa, son dönemde bile, Osmanlı Devleti'nin sosyal bünyeye neden o denli sağlam olduğunu izah eden benzer bir tespite yer vermektedir⁸⁰⁶:

Osmanlı'da devlet, Hıristiyanlara hoşgörüyle yaklaşıyor. Müslümanların Hıristiyanlara hoşgörüyle muamele ettiğinden kuşku duyan bir tek insanın olduğunu sanmıyorum. Ancak nasıl oluyor da biz Hıristiyanlar, birbirimize karşı bu kadar hoşgörüstüz olabiliyoruz?! Osmanlı'nın bize gösterdiği hoşgörüyle, biz kendi kardeşlerimizden kıskanıyor muyuz?

Reyhânî'ye göre hoşgörü, sadece dinî konularla sınırlı kalmayıp, insan aklının faaliyet gösterdiği bütün alanlara yayılması gereken insânî ve ahlâkî bir olgudur⁸⁰⁷. Bu noktadan hareketle, Amerika Birleşik Devletleri'nin, uluslararası arenada kendisine siyâsi bir rakip olarak gördüğü Rusya'yı çeşitli gerekçelerle durmadan tezyife kalkışması bir hatadır, tüm dünya kamuoyu gibi, Amerika Birleşik Devletleri de, Arap dünyası da, Rusya'daki yeni sosyal ve ekonomik yapılanmaları sabırla takip etmelidirler⁸⁰⁸.

Özetlemek gerekirse, her ne kadar Reyhânî, dinin bilhassa gaybiyyât meselelerinde zaman zaman bilinemezci, zaman zaman da kendi içinde çelişen farklı yöndeki kanaatlere sahip olsa da, son tahlilde Tanrı kavramını yazılarında sürekli olarak işlediği, ona saygı duyduğu ve zihninde aşkın bir yer verdiği anlaşılmaktadır⁸⁰⁹. Gündelik yaşamındaki selamlarında, dualarında, özellikle *en-Necvâ (Yakarış)* adlı mistik şiirindeki duyularında⁸¹⁰ ve *eş-Şumûc* ve *'ş-şumûs* adlı derin tefekkür içeren makalesinde⁸¹¹ aşkın bir varlığa olan samimi inancı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Rahmet ve merhamet sahibi olduğuna inandığı bu Tanrı, Tevhid dininin tanrısı olup, herkes Onun Rablığı üzerinde ittifak halindedir⁸¹². Diyalog kapısını kapatacağı gerekçesiyle Hıristiyanlık, İslam ve Yahudilik gibi dinlerden herhangi birisine bâriz biçimde intisap

⁸⁰⁵ a.g.e., s. 37.

⁸⁰⁶ a.g.e., s. 39.

⁸⁰⁷ a.g.e., s. 36.

⁸⁰⁸ Bâsim, s. 101.

⁸⁰⁹ Ebî Fâdil, c. II, s. 443.

⁸¹⁰ er-Reyhânî, *en-Necvâ (HUTÂFU'L-EVDİYE)*, s. 171-172.

⁸¹¹ er-Reyhânî, *eş-Şumûc* ve *'ş-şumûs (REYHÂNİYYÂT)*, s. 36.

⁸¹² er-Reyhânî, *et-Tesâhulu 'd-dîni (REYHÂNİYYÂT)*, s. 40.

etmemişse de, genel din anlayışı içerisinde özellikle ilk iki dinden, yanı sıra Konfüçyizm, Budizm ve Zerdüştlük gibi inanışlardan güçlü izler ve esintiler bulunduğu anlaşılmaktadır. Din kurumuna yönelik eleştirilerinde ise, Amerika'daki hakim Protestan mezhebinin güçlü etkisi hissedilmektedir⁸¹³.

Mutlak dinsizliği kesin olarak reddettiği, buna karşılık bölünme ve parçalanma kabul etmeyen gerçek İlahî tevhid dininin peşinde olduğunu ifade ettiği makalesinde şöyle dua ediyor⁸¹⁴:

Affet beni Ya Rabb, iman kitabımı kaybettim. İlk imanımın ve ilk küfrümün kayıtlı olduğu o kitabı terk ettim. Acaba, sana ondan daha yakın bir kitap var mı? O kitabı bulabilmem için yolumu aydınlat, beni güneşinin aydınlığına, kalbinin nuruna, esas maksadına yaklaştı.

Özellikle Carlyle'ı okuduktan sonra Hz. Muhammed'e duymaya başladığı derin saygı, Reyhānî'yi, hem kendi milleti olan Arapları, hem de genel manada İslamı ve Müslümanları daha yakından tanımaya yönlendirmiştir⁸¹⁵. Bu açıdan onun, Arap coğrafyasına yaptığı seyahatlerinin bir yönünü siyâsi nedene bağlarken, diğer yönünün Müslüman toplumlarda gözlemlediği 'taklid' ve 'taassup' gibi sosyal hastalıkları teşhis edici sosyal bir gerekçeye dayandırdığı gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Kuşkusuz bu çabaların, onu, hem İslam'a hem de Müslümanlara daha fazla yaklaştırdığı ifade edilebilir. Özellikle Hz. Muhammed'in ahlakı ve yaşam tarzı üzerine yaptığı değerlendirmeler, bir Müslüman'ınkinden farklı değildir⁸¹⁶:

Bayramınızı, samimi bir mümin gibi tebrik ediyorum. Beğenmek, imanın bir yarısıysa samimiyet de diğer yarısıdır. Özellikle, Abdullah'ın oğlu Muhammed'e olan hayranlığım sonsuz. Her Müslüman'ın da, Onun yüce ve asil ahlakından bir şeyler almasını temennî ederim.

Bütün bu anlatılanlardan sonra, Reyhānî'deki dini düşüncenin, Doğu ve Batı medeniyetlerinin izdivacından doğan; eklektik, laik, mistik, panteist, rasyonel, realist ve toplumsal karakterli bir din anlayışı olduğu ifade edilebilir⁸¹⁷. Kendi dindaşları tarafından bile 'dinsiz' veya 'zındık' olduğu yönündeki temelden yoksun bazı tartışmalar bir kenara bırakılacak olursa, son tahlilde onun, en kötümser ifadeyle, din karşıtı (antireligious) değil, din adamı zümresine karşı (anticlerical) olduğunu ifade eden Kemâl el-Ḥācc'a hak vermek mümkün gerekmektedir⁸¹⁸.

⁸¹³ Ḥürî, s. 147; Ebî Fâdı, c. II, s. 485.

⁸¹⁴ Ebî Fâdı, c. II, s. 495.

⁸¹⁵ İlginçtir ki Reyhānî, sağladıkları başarı yönünden, Hz. Muhammed'in icraatlarıyla Fransız Devrimi'nin sonuçları arasında paralellikler kurmuş, neticede, İslam peygamberine bir sosyal devrimci kimliğiyle de hayranlığını dile getirmiştir. Bkz. *el-Ḥavmiyyât*, s. 120.

⁸¹⁶ er-Reyhānî, *er-Resâil*, s. 176.

⁸¹⁷ Ebî Fâdı, c. II, s. 527.

⁸¹⁸ el-Ḥācc, s. 169.

6. İdeal İnsan ve İdeal Şehir Düşüncesi

'*İdeal şehir*' ülküsünün, özellikle I. Dünya savaşı sırasında ve sonrasında Reyhānī'nin zihnini oldukça meşgul ettiği, yaşanan global dramın, inşa edilecek '*ideal toplum*' sayesinde sona ereceğine kuvvetle inandığı görülmektedir. Bu bağlamda, 1920'lerden sonra Arap topraklarına yapacağı yıllar süren seyahat ve etkinlikler, söz konusu idealin gerçekleştirilmesi için atılmış ilk somut adımlar olarak değerlendirilebilir.

Reyhānī'ye göre insan, değer kaybettiği için yeryüzüne inmiş zavallı bir mahluk değil, aksine, içinde yaşadığı toplumdaki tekâmüle paralel olarak sürekli gelişme kaydeden ve bu süreç sonunda benliğini de aşarak üstün varlık derecesine yükselen primitif bir yaratıktır⁸¹⁹.

Reyhānī, çalkantılarla dolu sosyal ve siyâsal konjonktürün de etkisiyle, zihninde tasarladığı '*ideal insan*' ve '*ideal kent*' mefhumlarını ilk olarak 1909 yılında, Beyrut'ta verdiği *el-Medīnetu'l-ʿuzmā (En Büyük Şehir)* başlıklı konferansında dile getirdi⁸²⁰. İnsanoğlunun I. Dünya savaşıyla yaşadığı tarihin en büyük trajedisi, ileriki yıllarda kaleme alacağı *The Book of Halid, The Path of Vision* ve *A Chant of Mystics* gibi roman, makale ve şiir türü kitaplarında Reyhānī'yi hep bu merkez etrafında dönmeye sevk etmiştir. Özellikle son iki eser, mistik ve rasyonalist bakış açılarından yola çıkarak Doğu ve Batı medeniyetlerinin güzel taraflarını ideal bir toplumda tevhit etmeyi hedefleyen bir içeriğe sahiptir⁸²¹. İfade etmek gerekir ki, bütün insanların '*evrensel vatandaş*' kimliği altında aynı noktada buluşmasını hedefleyen Reyhānī'nin bu düşünceleri, bugün, yeğenleri -özellikle Mey er-Reyhānī- tarafından da büyük destek görmektedir⁸²².

Reyhānī'nin '*ideal insan*' tanımı, içinde yaşadığı toplumun karşı karşıya olduğu sosyal çöküş gerçeğine ve bir alternatif arayışına imâda bulunarak, aynı zamanda madde ve mânâ arasında kurulması gereken ilişkiyi de tarif eder: "*İdeal insan, kendisindeki ilâhî boyutu derinleştirmek için, beden, akıl ve ruh üçgeni arasında denge kurmayı başaran ve bunun için mücadele eden insandır*"⁸²³. Bu denge de ancak, iman, irade ve bilgi eşliğinde Tanrıyla bütünleşmekle mümkün olur. Bu bütünleşmeyi başaran ideal insan, "(...) aynı anda hem kendisi hem de bütün insanlık için yaşar"⁸²⁴. Reyhānī, bu ideal insânî modelin, Şarklılık ruhunun, Avrupalılık estetiği ve Amerikalılık yaratıcılığı ile sentezlenmesinden doğacağına inanmaktadır⁸²⁵.

⁸¹⁹ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 202.

⁸²⁰ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 49.

⁸²¹ a.g.e., s. 70-71.

⁸²² Al Awar, Nada, *Şiiri Yurduna Uzana Şâir*, (05.09.2002)

⁸²³ er-Reyhānī, *el-Hıkmetu'l-muşelleşe (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 275, 278.

⁸²⁴ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 203.

⁸²⁵ Albert er-Reyhānī, *Murtekezātu'l-fikri's-siyâsi ʿinde Emīn er-Reyhānī (Kitābu kaḏāyā ʿArabiyye fi'l-edeb ve't-te'tif ve't-terceme* adlı kitap bünyesindeki bir makale), s. 63.

İnsanoğlunun Eflatun'dan beri düşlemekte olduğu 'medīne-i fādila (erdemli kent)' özlemi, ana hatları yukarıda çizilen 'ideal insan' tipinin kuracağı bir toplum modeli olarak Reyhānī'nin de hayallerini süslemiştir. Beden, akıl ve ruh üçlüsünün sürekli gelişerek yaratacağı 'tanrısal nitelikli insan'lardan mürekkep bu ideal toplumda; "kurtla kuzu, kaplanla ceylan yana yaşayabilecek (...) Topluma bilim, özgürlük ve kardeşlik egemen olacak (...), Akli ve rūhi güçler maddi güce üstünlük kuracaktır"⁸²⁶.

Reyhānī'ye göre gerçek hayata; spiritüalist ve materyalist felsefelerin olumlu taraflarını bir potada eritmekle ulaşılabilir. Gerçek ve mutlu bir hayatın mayalandığı bu pota içinde, -zevk noktasında- Epikür'e de, -akıl noktasında- Aristo'ya da, -ruh noktasında- Eflatun'a da yer vardır⁸²⁷. Fransız Devrimi ilkelerini temel alan demokrat bir toplumun mikro plandaki örneği olan üstün insan, üstün bir medeniyete ve kente gereksinim duyar. Bu medeniyet anlayışında hürriyet, sözde kalmayıp pratik yaşamın bütün kompartımanlarında varlığını hissettirir. Zira üstün insan bilir ki: "Zincire vurulu kaldığı müddetçe, üzerindeki mahkum elbisesini çıkarmak, insanoğluna gerçek özgürlüğün tadını hissettiremez"⁸²⁸.

Reyhānī'nin öngördüğü 'ideal şehir'in yasaları, ne sermaye sahipleri, ne borsa simsarları, ne zengin işverenler, ne de savaş bakanları tarafından hazırlanmamalıdır⁸²⁹.

a. İdeal Kadın

Reyhānī, *Zenbekatu'l-Ğūr* ve *Ĥārice'l-ħarīm* adlı iki romanı vasıtasıyla, geleneksel ve çağdaş Arap kadını arasında mukayeseler yapmakta, 20. yüzyıl kadınının, daha doğrusu idealize ettiği erdemli toplum projesindeki kadının hangi nitelik ve meziyetlerle donanmış olması gerektiğini ana hatlarıyla işâret etmektedir.

Zenbekatu'l-Ğūr'daki, kendi içine kapalı, kültür seviyesi düşük, en tabii haklarını savunmaktan, hatta bu hakların farkına bile varmaktan aciz Meryem tiplemesine karşılık; *Ĥārice'l-ħarīm*'deki, iki lisan bilen, Abdülhamit döneminde siyâsi bir gazetede özgürlük lehinde makaleler kaleme alan ve sosyolojik gerçeklerden haberdar olan Cihān, Reyhānī'ye göre, ideal kadın tipini temsil etmektedir. Her şeyden önce Cihān, sahip olduğu cesaretle İstanbul sokaklarında peçesiz ve açık olarak gezen ilk Türk kadınıdır⁸³⁰. Kalbinde iman ışığı olmakla birlikte, hurâfelere inanmamakta, bütün bu yönleriyle mutlak anlamda ne şarklı ne de

⁸²⁶ er-Reyhānī, *el-Medīnetu'l-Ğuzmā (REYHĀNĪYYĀT)*, s.141; Cebr, *el-Felsefetu'r-Reyhāniyye*, s. 219; Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 204.

⁸²⁷ er-Reyhānī, *Ķıymetu'l-ħayāt (REYHĀNĪYYĀT)*, s.162; Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 202; el-Ĥācc, s. 159.

⁸²⁸ Cebr, *Emin er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 204.

⁸²⁹ a.g.e., s. 205.

⁸³⁰ er-Reyhānī, *Ĥārice'l-ħarīm*, s. 151.

Garplı bir kadını temsil etmektedir⁸³¹. Cihân'ın düşlediği ve özlemini çektiği haklar, 'seçme ve seçilme hakkı', 'eş seçme hakkı' gibi en temel insânî haklardır⁸³².

Kendisini, Alman filozoflarından Nietzsche'nin zararlı düşüncelerine karşı kızını korumakla sorumlu sayan baba Rıza Paşa, Avrupa rasyonalizmine ve yaşam tarzına mütemâyil kızının en çok Müslüman bir ruha sahip oluşuyla teselli bulmaktadır⁸³³, ki bu da insanda akıl ile imanın aynı anda ideal insanda mevcut olacağını haber vermektedir.

Sosyal baskıların ve şartların şahsiyetini ezerek benliğini yok ettiği Meryem'e karşılık, Cihân, her türlü sosyal ve siyâsal baskı karşısında dirençli, dirâyetli ve ideallerinden ödün vermeyen cesur bir kahramandır⁸³⁴.

b. Gerçek Saadet

Reyhânî'ye göre gerçek saadet, bir insanın, elindeki işini ya da sanatını en sağlam ve en mükemmel şekilde yerine getirmesidir. Zira insanoğlunun yaptığı her iş, -o işin hakkı verilmek koşuluyla- bizatihi asil ve değerlidir. O halde saadet, bir şâir için şiirini nazmetmek, bir yazar için makalesini tamamlamak, bir marangoz için elindeki işini, ayakkabıcı için ayakkabının tamirini, müzisyen için ezgisini en iyi şekilde yapabilmesinde gizlidir⁸³⁵.

7. Kadın Meselesine Yaklaşımı

"Reyhânî'nin hayatında kadının yeri nedir?" sorusuna yanıt verebilmek için, hayatının çeşitli dönemlerinde kadınlarla kurduğu arkadaşlıklara, karşılıksız ya da istikrarsız gönül ilişkilerine, Bertha Case ile olan evliliğine ve nihâyet en temelde aşk konusuna nasıl baktığına eğilmek gerekmektedir. Şimdi, Reyhânî'nin hatıraları arasında şu veya bu ölçüde yer etmiş bazı hâdiselere ve esâsen Reyhânî'yi bu ilişkilere yönlendiren yarı hissî, yarı çevresel faktörlere işâret edelim.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Reyhânî'nin gönül verdiği ilk kişi, Yasemin adında evli bir kadındır. 1898'de kaleme aldığı bir mektup, onun, bu kadına olan duygusal yakınlığını - belki de aşkını-, saygı ve hayranlık perdesi altında nasıl imâ ettiğini net olarak ortaya koymaktadır. Söz konusu mektuba, karşılık alıp almadığı bilinmemekle birlikte, en azından bu mektupta yer alan şu satırlar, genç bir erkeğin, evli bir kadına nasıl ilan-ı aşk ettiğini belgelemesi bakımından oldukça ilgi çekici görünmektedir⁸³⁶:

⁸³¹ a.g.e., 143.

⁸³² a.g.e., 172.

⁸³³ a.g.e., 147.

⁸³⁴ Ebî Fâdıl, c. II, s. 475.

⁸³⁵ er-Reyhânî, *Mâ hiye 's-se'âde? (REYHÂNİYYÂT)*, s. 245.

⁸³⁶ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 568.

Evli olduğunuzdan ve kendi babam kadar saygı duyduğum bir eşinizin varlığından haberdârim. Ama yine de, o geniş ve derin kalbinizde sadece bana tahsis edebileceğiniz bir köşe yok mudur? (...) En azından beni, kendi çocuğunuz gibi de sevmeyi misiniz? (...) Ben size sevgi besliyor ve sizi öz kız kardeşim gibi kabul ediyorum.

Gönül verdiği bir başka kadın olan Stoutt'la ilişkisi ise, Stoutt'un 1904 senesinde Amazon nehrinde boğulması üzerine fazla uzun sürmemiştir. Ancak Reyhânî'nin, bu genç kıza büyük bir sevgiyle bağlı olduğu, vefatından 11 sene sonra kaleme aldığı *ez-Zenbekatu' z-zâviye* adlı duygusal şiiri kendisine ithaf etmesinden de anlaşılabilir⁸³⁷.

Zihnî ve fikrî yorgunluk, 1911 yılı sonbaharında Paris'te bulunan Reyhânî'yi kadın ruhuna ve şefkatine daha yakın olmaya iten önemli bir etkidir. Bunun üzerine daha önce Fransa'da tanıştığı genç bir kıza mektup kaleme almıştır. Yazdıklarına bakıldığında, Reyhânî'nin bu genç bayana son derece romantik bir aşkla bağlı olduğu görülmektedir⁸³⁸:

Şu anda odama girdim, aşkımızın takdis ettiği odaya. Üzerine oturduğum sandalyeyi, çıplak ayaklarınla bastığın zemini, vücudunun kokusuyla allak bullak ettiğin yatağı öptüm. Yarın sabah, güzel ellerinle tıklayıp açacağın kapıyı da öpeceğim. Ve oradan, o mekânı aşka, nura ve buhura gark ettikten sonra ayrılacağım.

Reyhânî'yi Charlotte Tailor ile tanıştırmak fikri ise Cubrân ve Mary Haskell'e aitti. Ancak anlaşılan Charlotte, romanı *The Book of Halid* sebebiyle Reyhânî'ye daha öncesinden zaten bir hayranlık duymaktaydı. Emîn ise, kardeşi Yûsuf'a gönderdiği bir mektupta, Charlott'la ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır⁸³⁹:

Tesadüfen bir yazar, ama fitraten bir filozof. Colorado'ya bağlı Denver kasabasında görev yapan bir yargıcın kızı. 35 yaşlarında, evlenip boşanmış. Buradaki toplumsal reform faaliyetlerinde görev yapıyor.

Anlaşılan Reyhânî, Charlott'a, diğer kadınlarda olmadığını düşündüğü iki önemli nitelikten ötürü bağlanma ihtiyacı hissetmiştir: güçlü şahsiyet ve keskin zekâ. Charlott'a yazdığı bir mektup, bu konuda bize önemli ipuçları vermektedir⁸⁴⁰:

Gördüğüm kadarıyla ikimizin kişiliği de birbirine yakın ve derin. Her ikimiz de karşısındakini anlıyor ve isteklerini taktir edebiliyor. (...) Ancak şüpheli bakışlarıyla hemen bana azap veriyorsun.

Bu ve başka bazı mektuplardan, Reyhânî'nin ruhen ve bedenlen Charlott'u arzulamasına rağmen, Charlott'un bu davetlere olumlu tepki vermediği, bedensel arzulara kapalı olduğu, bunun da Reyhânî'nin Charlott'an soğumasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu gelişmelerden sonra Reyhânî, Charlott'un zor bir kadın olduğuna ve aralarındaki ortak

⁸³⁷ er-Reyhânî, *ez-Zenbekatu' z-zâviye (HUTÂFU'L-EVDİYE)*, s. 143-145.

⁸³⁸ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 75.

⁸³⁹ a.g.e., s. 76.

⁸⁴⁰ a.g.e., s. 77.

noktaların yeterli olmadığına karar vermiştir. 13 Şubat 1912'de kendisine gönderdiği mektupta bu ilişkiyi bitirmeye yaklaştıran şu cümleleri sarf eder⁸⁴¹:

Duygularımın aklıma müdahalesine engel olmaya, seni var gücümle anlamaya çalışıyorum. (...) Acaba senin için, batını ve metafizik bir takım çelişkiler içerisinde olduğunu söylemem mümkün mü?

Reyhānī'yi ve Charlott'u birbirine yaklaştıran en güçlü etken *The Book of Halid*, aynı zamanda bu iki dostun birbirinden soğumasının da temel nedeni olmuştur⁸⁴². 8 Ocak 1912'de Charlott'a yazdığı bir mektupta şöyle demektedir Reyhānī⁸⁴³:

Hayallerim teker teker suya düşüyor. (...) ve onları ebediyen kaybediyorum. Senin aleminde büyüyip serpil en temiz sevgiyi, Lübnan çamlarının altına gömdün. Şehirde gördüğüm en asil düş, bir suikastın kurbanı oldu. (...) Hiçbir kadın bana, senin tattırdığın bu azabı tattırmadı. Ama ben, bunu bütünüyle hak ettim. Eğer bu ayrılığa sebep, dediğin gibi kitabım *The Book of Halid*'se, elbette bedelinin de büyük olması gerekir. Büyük bir kitap yazdım ve bedelini de ağır ödemeliyim.

Ancak Haskell'in Cubrān'a gönderdiği bir mektuptan anlaşıldığına göre, Reyhānī ve Charlotte arasındaki bu soğukluk fazla uzun sürmemiştir. Haskell'a göre Reyhānī, böyle bir sorunu zaten kolayca aşabilecek bir şahsiyetti. Ancak Charlotte, Reyhānī'nin dengi sayılacak bir kadın değildi. Aralarındaki dostluk ilişkisini o ana kadar ayakta tutan şeyse Reyhānī'nin Charlott'a duyduğu rasyonel sevgiyle izah edilebilir. Charlotte, entelektüel bir şahsiyet olan Reyhānī'de bulduklarını diğer hiçbir arkadaşında görmemişti. Sosyal eleştirilerinde, hak, adâlet ve özgürlük taleplerinde hiç kimse Reyhānī gibi kendisiyle başa baş mücadele etmemişti. İşte, taraflar arasındaki bu mücadele ruhsal anlamda bir çok gelgit hadisesine neden olmuş ve iş evlilik aşamasına gelince ilişki noktalanmıştır. Reyhānī'nin, 20 Şubat 1912'de kardeşi Yūsuf'a gönderdiği mektup, bize bu ilişkinin bitiş nedenini net olarak izah etmektedir⁸⁴⁴:

Aramızdaki her şey bitti. (...) Bu benim için de, onun için de bir rüya imiş. Evlilik konusunda ısrar etti, elbette ben de bir evliliğe hazır olmadığımı ifade ettim. Rüya bitti, kader, sevgimizin tohumlarını ezip geçti. Bu da benim bahtsız hikâyelerimden biri oldu. Doğrusunu söylemek gerekirse ben, Charlotte Teller gibi şahsiyetli, kültürlü bir Amerikalı kadından çocuğum olsun isterdim.

Charlott'un yaptığı evlilik teklifinin, Reyhānī tarafından niçin reddedildiği tam olarak bilinemesi de, şöyle bir akıl yürütmek mümkün görünmektedir: Başlangıçta Reyhānī, Charlott'a, güçlü şahsiyeti, derin kültürü ve kararlı iradesinden ötürü hayranlık duyup

⁸⁴¹ a.g.e., s. 78.

⁸⁴² Charlott, Mary Haskell'a ve Reyhānī'ye gönderdiği mektuplarında *Halid* hakkında bazı değerlendirmeler ve eleştiriler yapmaktaydı. Bu değerlendirmelerinde Charlotte, içerdiği fikir ve felsefe açısından *Halid* romanını 'acem halısı'na benzettiğini ifade etmiş, başlangıç kısmının anlaşılması güç, yer yer ilave açıklamalara gereksinim duyan, geneli itibarıyla ise zihinde bir çok soru işaretleri bırakan karmaşık bir kitap olduğunu belirtmiştir. Bkz. Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 79.

⁸⁴³ a.g.e., s. 79.

⁸⁴⁴ a.g.e., s. 80.

bağlanmıştı. Belki de onda, hayal aleminde kurguladığı ‘üstün insan’ idealinin bir modelini görmekte idi. Ancak ne yazık ki Charlott’un bu meziyetli yönü, taraflar arasında fikrî ve edebî planda rekabete yol açmış, Charlott bundan memnun kaldığı halde Reyhânî buna razı olamamıştır. Çünkü o, hayatını, dar bir münakaşa ve münazara ortamına hapsedmek istemiyordu.

Reyhânî, 1914 yılı sonbaharında yeni bir gönül macerasına girmiş, ancak diğerleri gibi o da kısa ömürlü olmuştur. Başarısız birkaç çalkantılı aşk tecrübesinin ardından, Reyhânî’nin, gönül meselelerinde itidale doğru yol aldığı, yüksek tempolu gönül ilişkileri yerine istikrarlı ve sakin bir aile ortamı aramaya başladığı görülmektedir. 5 Şubat 1915’te kardeşi Yūsuf’a gönderdiği mektupta yer alan satırlar, onun, aile yoluyla ruhsal bir dinginliğe kavuşmak istediğine işâret etmektedir: “Aziz Lübnan’a dönüp kendime bir eş aramam mümkün olsaydı bunu kesinlikle yapardım”⁸⁴⁵.

a. Bertha Case

Reyhânî, Paris’teki ünlü sanat otoritelerinden resim eğitimi almış müstakbel zevcesi Bertha Case ile 1916 senesinde, New York’taki bir resim sergisinde tanışmıştır. Bertha’yı, Paris’te bulunduğu yıllarda Solon de Mai’deki sanatsal etkinliklerinden de tanıyan Reyhânî, aralarında zamanla gelişen sanatsal dostluğun bir aile kurma arzusuna dönüştüğünü görmüş ve 8 Kasım 1916’da kendisiyle evlenmiştir.

Evliliklerinin ilk döneminde Bertha ve Reyhânî’nin zaman zaman ayrı mekanlarda bulunduğu, bu esnada Reyhânî’nin, Bertha’yı sürekli çalışmaya, başarılı olmaya teşvik ettiği özellikle dikkat çekmektedir. 14 Haziran 1917’de, kendisi Paris’teyken, İşbiliyye’de bulunan Bertha’ya gönderdiği mektubun bazı satırlarından, evliliğin, her ikisinin başarısına da engel olmaması gerektiğini ısrarla vurguladığı⁸⁴⁶, buna karşılık yine bazı yazışmalarından, nerede ikamet edileceği konusunun taraflar arasında hoşnutsuzluk yarattığı ve bir tartışma konusu haline geldiği anlaşılmaktadır. Reyhânî, Suriye’deki siyâsi belirsizlik ortadan kalkmadan belirli bir mekan kararlaştırmanın yanlış olduğunu ve Amerika’da ancak geçici bir süre ikamet edebileceklerini ifâde ederken, Bertha’nın, Amerika’da veya Avrupa’da ısrar ettiği, Suriye alternatifine pek sıcak bakmadığı görülmektedir⁸⁴⁷.

Taraflar arasındaki bu ilk küçük anlaşmazlıklar, Reyhânî’nin, yakın dostu Feliks Fâris’e gönderdiği 20 Şubat 1920 tarihli bir mektupta şu şekilde özetlenmektedir⁸⁴⁸:

Eşim, Amerikalı, kendisini seviyor ve ona saygı duyuyorum. Ancak ben onunla evlendim, onun halkı ya da ülkesiyle değil. Aynı şekilde onun da bana sevgi ve saygısı var ama, o

⁸⁴⁵ a.g.e., s. 81.

⁸⁴⁶ a.g.e., s. 83.

⁸⁴⁷ a.g.e., s. 84.

⁸⁴⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 152.

da benim halkıma ve tülkeme pek ısınmadı. İşte aziz dostum Feliks, bizim musibetimiz bu, Allah bu musibeti başımızdan defetsin.

Ancak yoğun çalışma temposu ve farklı yaşam biçimleri yüzünden zaten geleneksel bir aile ortamı yaratamayan çiftin, özellikle 1920'den sonraki dönemde neredeyse tamamen ayrı yaşamaya başlamaları dikkat çekicidir. Doğuya yapacağı seyahat düşüncesini eşi Bertha'ya açıkladığında kendisinden aldığı olumsuz yanıt, Reyhānī'yi duygusal bakımdan daha da sarsmıştır. Bertha ise, 3 Temmuz 1921'de Los Angeles'ten gönderdiği bir mektupta, seyahate iştirak edememe gerekçesini üç maddede özetlemektedir:

1. Lübnan dağlarının keskin soğuğu.
2. Reyhānī'nin akrabalarına yük olmak istemeyişi.
3. Amerika'nın, iş olanakları bakımından Suriye'den daha avantajlı olması.

Reyhānī, Bertha'nın bu mektubundan ve açıklamalarından öylesine etkilenir ki, derhal bir cevâbi mektup kaleme alarak, şayet niyetinde boşanma düşüncesi varsa, bunu açıkça ifâde etmesini ister. Ancak Bertha'nın boşanmak istemediği ve temel sorunun, yeni bir coğrafyaya ve kültüre adaptasyondaki güçlükler olduğu müteakip yazışmalardan da anlaşılmaktadır⁸⁴⁹.

Fakat bundan sonraki dönemde taraflar arasındaki soğukluğun artmasında büyük ölçüde Reyhānī'nin payı olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Şöyle ki; çöl seyahatleri boyunca takvim ayarlamasını yeterince iyi yapamadığı anlaşılan Reyhānī'nin, mükerrer defalar, söz verdiği tarihte ve yerde bulunamadığı görülmektedir. Bertha'ya, 1922 yazında Bağdat'ta buluşma sözü veren Reyhānī, sadece bu randevuya değil, bundan sonraki dört randevusuna da sadık kalamamış, kendi memleketi Fureyke'ye, kendi hesaplarına göre tam bir sene gecikmeyle ulaşabilmiştir. O tarihten itibaren, Reyhānī'nin, Bertha Case'e ithaf ettiği egzotik ve romantik şiiri *Lebanus*⁸⁵⁰, eşini Fureyke'ye çekme noktasında yetersiz olduğu gibi, kendisi de 1929 senesinde Amerika'ya gittiğinde eşini ziyâret etmek istememiştir. İlginçtir ki, bir yazısında daimi vuslatın aşıklara yarar yerine zarar getireceğini iddia eden Reyhānī'nin⁸⁵¹ kendi yaşamı, sanki bu düşünceyi doğrularcasına büyük ölçüde eşinden uzak diyarlarda geçmiştir. Ancak işâret etmek gerekir ki Reyhānī, *Lebanus*'ta, eşine duyduğu özlemi:

O my love, how long wilt thou continue,
Fondly nursing every dreaming Hour!
Our Lebanon, O my Love, is calling,
Yea, and waiting in his ancient Tower.

*Aşkım, daha ne kadar böyle,
Rüya alemimi nazla bekletip duracaksın!
Aşkım, Lübnan'ımız, elinde bir davetiye,
Gözlemektedir yolunu, o kadim kulesinde.*

⁸⁴⁹ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 85.

⁸⁵⁰ er-Reyhānī, *A Chant of Mystics*, s. 62.

⁸⁵¹ er-Reyhānī, *Mā hiye 's-se'āde (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 247.

sözleriyle âdeta yalvarırcasına dile getirmiş⁸⁵², onsuz, kendi ülkesinde dahi bir yabancı olduğunu hissetmiş, mistik yaşamda olduğu gibi, aşk yaşamında da vahdet-i vücudun kendisiyle tamam olacağını belirtmiştir⁸⁵³:

O my Love, the furzes are in full bloom,
Waiting on the terrace of Lebanon,
For the ardent and enamored seeker,
Waiting, and the secret of their silence,
Locked remains within their shells of amber,
Till thou comest, till they hear thee whisper,
I am thine and thou art mine forever.

*Aşkım, karaçalılar çiçek açtı,
Lübnan yamaçlarında beklemede,
O ateşli ve tutkun aşığına,
Ve onların sükutundaki gizem,
Amber kokan kabuklarında saklı kalacak,
Sen gelene ve senin sesini duyuna dek,
Çünkü, ben seninim, sen de benim, ebedi.*

Reyhānī, boşanma için hukukî süreci Haziran 1931’de başlatmış, Bertha’ya ait şahsî eşya ve emanetleri aynı dönemde Amerika’ya göndermiş, ancak bazı aksamalar yüzünden dava ancak 1939’da, yani Reyhānī’nin vefatından bir sene önce sonuçlanabilmiştir. Bu davada Reyhānī, avukata, yaklaşık on yıla yakın bir süre eşyle ayrı olmalarını boşanma gerekçesi olarak sunmuştur⁸⁵⁴. Bu arada işâret etmek gerekir ki, Bertha, Reyhānī’den boşanmış, üstelik eşi de vefat etmiş olmasına rağmen, 1953 senesinde Lübnan’ı ve eşinin ailesini ziyâret etmiştir. Kendisi, 1970’de 91 yaşında vefat ettiğinde, külleri vasiyeti gereği Lübnan’a, eşinin mozolesi başına konmuştur.

b. Aşk Konusuna Yaklaşımı

Bertha Case ile sağlıklı bir yuva kuramadığını bildiğimiz Reyhānī’nin, aşk ve sevgi konularında çok erken sayılabilecek yaşlarda yarı felsefî bir makale kaleme aldığını görmekteyiz. 22 yaşında kaleme aldığı *et-Tesāulāt fi’l-ḥubb (Aşka Dair Sualler)* başlıklı söz konusu makalede, bir kadın-erkek ilişkisinin, üzerine oturduğu temeli anlamaya çalışmakta, ona maddî ve rûhî boyutlardan yaklaşarak mahiyetini kavramaya yönelik çeşitli sorular ortaya atmaktadır. Aşkın ne olduğu sorusuna tam ve net bir yanıt veremese de, kanaatimize göre, evrensel bir tecrübeyi merak eden ve onu anlamaya çalışan bir genç olarak Reyhānī’nin şu soruları, Batı toplum yaşantısıyla etkileşim halinde olan göçmen bir Arabın his dünyasına tercüman olması bakımından özel bir öneme sahiptir⁸⁵⁵:

Aşk, bir kuşun coşkuyla şakıdığı bir nağme midir? Aldatıldığı için mısralar dizen bir şâirin sözleri mi? Flört edenlerin oyuncak bebeği mi? Yoksa aşk, üzerinden iki Cihân mutluluğuna yürüdüğümüz bir köprü mü? Aşk, kendisini ancak paranın satın alabileceği değerli bir meta mıdır? Yoksa aşk, bize sıkıntılar getiren, kendisi için feragatte bulunmamız gereken bir utanç kaynağı mı? (...) Acaba aşk, ateşli davranışlarla başlayıp esnemeyle son bulan cinsel bir tatminden mi ibarettir? (...) Ya da, önce göz yaşına, sonra

⁸⁵² er-Reyhānī, *A Chant of Mystics*, s. 62.

⁸⁵³ *a.g.e.*, s. 63-64.

⁸⁵⁴ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 106-107.

⁸⁵⁵ er-Reyhānī, *Tesāulāt fi’l-ḥubb (ŞEZERÂT)*, s. 32.

da kana dönuşen kuvvetli sevgi ve özlem duygusu mu? Ve nihâyet aşk, insanoğlunun asılsız düşünceleriyle hayat bulan vehmî bir hakikat midir? Allah aşkına nedir aşk?!!!

Muhtemelen evlendikten sonra kaleme aldığı *Mâ hiye 's-se^câde (Mutluluk Nedir?)* başlıklı yazısının satır aralarında, yakalamak istediği mutluluğa, aşk vasıtasıyla erişemediğini imâ eden bazı cümlelere rastlanmaktadır. Kumandanın zaferinde, yazarın eserinde, zenginin malında bulduğu şöhret ve saadetin fani olduğunu söyleyen Reyhânî, aşığın aşkta bulduğu sihrin de çoğu defa öldürücü bir zehir olduğunu belirtmektedir⁸⁵⁶.

Reyhânî'nin evlilik kurumuna bakışı ise geleneksel ve muhafazakârdır. Tolstoy'un *Kreytserova Sonata (Kröyçer Sonat)* adlı romanında işlediği 'evlilik kurumunun gereksizliği' temasına, zaman içerisinde insan soyunun dejenerasyonuna yol açacağı gerekçesiyle karşı çıkar. Ona göre, şayet Tolstoy'un dediği gibi evlilik kurumu ortadan kalkacak olursa, toplum, temizliğini (طَهَارَة) kaybeder ve yerini gayr-i ahlâkî yaşantı biçiminin tipik örnekleri (عَهَارَة) alır⁸⁵⁷.

8. Çeşitli Sosyal Konulara Dair Görüşleri

Bilindiği gibi *Nahda* hareketi, edebî yeniliklere açık devrimci bir hareket olmasının yanında, genel anlamda fikrî, siyasî, ve sosyokültürel alanlardaki değişim-dönüşüm hareketlerine ivme kazandırmada da çok önemli bir rol üstlenmiştir. O nedenle, bu dönem yazarlarının eserlerinde gözlemlenen edebî renklilik ve canlılık kadar fikrî ve sosyal boyutun da oldukça derin olduğu müşâhede edilmektedir⁸⁵⁸. Hatta Reyhânî örneğinde, fikrî, siyasî ve sosyokültürel boyutun edebî boyuttan çok daha önde olduğu ifade edilebilir. Öyle ki, bu durum, Lübnan Yazarlar Birliği'nin, Reyhânî'nin 110. doğum yıldönümü münasebetiyle düzenlemiş olduğu sempozyumun oturum adlarından ve bu oturumlarda sunulan tebliğlerin başlıklarından dahi kolayca anlaşılmaktadır. Söz konusu oturumların ilki 'er-Reyhânî ve kağıyyetu'l-'Arabıyye'; ikincisi 'er-Reyhânî ve kađāya't-taharrur ve 'd-dîmukrātıyye'; üçüncüsü 'er-Reyhânî ve 'l-fikru'l-felsefî' ve nihâyet dördüncüsü 'er-Reyhânî ve 'l-kitābetu'l-ibdā'ıyye' adlarını taşımaktadır.

Görüldüğü gibi sosyal problemlerin fikrî ve felsefî düzeyde ele alınma yoğunluğu, edebî konulara duyduğu ilgiyle kıyaslandığında çok daha önde gelmektedir. Sanat anlayışı bölümünde ayrıca işaret edileceği üzere, Reyhânî, sanat kavramını da vatan kavramıyla birlikte düşünmüş ve yepyeni bir yaklaşımla 'vatan için sanat' anlayışını getirmiştir. Yeri gelmiş-ken ifade edelim ki, Reyhânî'nin, zihin dünyasında tasarladığı Arap rönesansı, din yerine milliyet

⁸⁵⁶ er-Reyhânî, *Mâ hiye 's-se^câde (REYHÂNİYYÂT)*, s. 246.

⁸⁵⁷ er-Reyhânî, *ez-Zevâc beyne Tülstüyy ve Zülâ (ŞEZERÂT)*, s. 33.

⁸⁵⁸ el-İyd, Yumnâ, *Eyne hiye kağıyyetu'l-kitābe ve 'l-ibdā' -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emin er-Reyhânî-râid nahđavî min Lubnân-)*, Dâru'l-İlm li'l-melâyin, 1. Baskı, Beyrut, 1988, s. 228.

ekseni üzerine oturan, hedefi de, siyâsî bir hareket olmanın çok ötesinde, ahlâkî ve sosyal boyutları da bulunan kapsamlı bir toplumsal dönüşüm sürecinin başlatılmasını öngörmektedir⁸⁵⁹.

Bunun yanında, pek çok Arap göçmen gibi Amerika'da tecrübe ettiği çeşitli ekonomik, toplumsal, kültürel ve hatta edebî sorunlar da toplum eleştirisini zaruri kılmış, duyarlı bir yazar olarak onu bu konularla ilgili makaleler yazmaya sevk etmiştir. Özellikle *er-Reyhāniyyāt*'ta ve *Şezerāt*'ta yer alan çok sayıda makale, ilk izlenim sonrası değerlendirmelerin toplumsal eleştiri formuna büründüğü çok önemli tespitlerdir.

Özetlemek gerekirse; Reyhānî'ye göre, fakir aile çocuklarının okuyamadığı, bunun yerine çalıştırıldığı bir devlet kendisini yeniden gözden geçirmelidir. Zira, sefâletin kucagında büyüyen çocuklar, bir devletin geleceği için potansiyel tehlike olmaya namzettirler⁸⁶⁰. Bu bağlamda onun, Arap birliği düşüncesini tatbik sahasına koymak üzere Arap kralları ile yaptığı görüşmelerde eğitim konusuna ısrarla vurgu yaptığına, erkeklerin yanı sıra kadınların eğitimi için de devletin seferber olması gerektiğine işâret ettiğine şahit olmaktayız.

Açlıktan ölen insanların varlığını ise, yeryüzü ölçeğinde adil bir paylaşımın olmamasına bağlayan Reyhānî, esâsen dünya nimetlerinin bütün insanlığa yetecek ölçüde fazlasıyla mevcut olduğu kanaatinde. Ne var ki, Tolstoy'un romanlarında betimlediği sefâlet manzaralarını, sobasının başında okuyan ve okuduğu romandan haz alan kanun koyucu makamındaki pek çok yetkili ve devlet adamı, -mesele muhtevaya ve söz konusu eserin vermek istediği mesaja gelince- vurdumduymaz bir tavır sergilemektedir⁸⁶¹.

Bu arada Reyhānî, edebiyatın toplum üzerindeki etkisini iyi kavrayan bir yazar olarak, edebiyatçıları, -özellikle gerçekleştirdiği seyahatlerden sonra- içinde yaşadıkları Arap toplumunu yakından tanımaya, yanı sıra, kültürel yabancılaşmaya ve oryantalist bakış açılarına karşı da uyanık olmaya çağırılmaktadır⁸⁶².

Gelin, benimle seyahat edin, ki Avrupalılaştırmanın ve Amerikanlaşmanın sizden kaçırılmaya çalışıldığı hakikatlere götüreyim sizi. Arapların dahi bilmedikleri hakikatlere. Yılların ve gurbetin bizlere unutturduğu hakikatlere. (...) Oryantalistlerin çarpıtarak naklettikleri şeylerin iç yüzlerine. (...) Gelin, benimle seyahat edin, sizi, yoksul ama ilginç, musîbetzede ama asil bir millete götüreyim.

Bu açıdan bakıldığında, onun, özellikle seyahat gözlemlerini içeren yazılarına, Arabistan'a dair objektif ve analitik değerlendirmelerde bulunması, dönemin hakim oryantalist

⁸⁵⁹ Bâsim, s. 98.

⁸⁶⁰ er-Reyhānî, *Ebnāul-bu's*, (*REYHĀNĪYYĀT*), s. 108.

⁸⁶¹ *a.g.e.*, s. s. 110.

⁸⁶² Dirāse min menşūrāti ittiḥādî'l-kuttābi'l-^cArab (1999), *Emin er-Reyhānî*, www.awu-dam.org (14.09.2002).

yaklaşımlarına alternatif bakış açıları getirmesi⁸⁶³ yönüyle de özel bir önem atfedilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bunu doğrular biçimde, Alice L. Birney de, Reyhānī'nin özellikle *Kings of Arabia*'daki düşünce perspektifini ve duruşunu, oryantalist hareket içindeki anti-oryantalist (counter-orientalist) eğilimin başlangıç noktası olarak tespit etmektedir⁸⁶⁴.

9. Bazı Temel Siyâsi Meselelere Dair Görüşleri

Reyhānī, din adamlarına yaptığı eleştirilerin bir o kadarını da siyâset adamlarına yöneltmiştir. Ona göre siyâsilerin en büyük hatası, sözleri ile eylemleri arasında derin uçurumlar bulunması, kendilerini toplumun uymasını istedikleri yasalardan -en azından tatbikatta- muaf tutmaları ve şahsî menfaatlerini halka hizmetin önüne almaları⁸⁶⁵.

Çok açık biçimde belirli bir felsefî ekole ya da bir düşünce sistemine kendisini angaje etmek istemeyen Reyhānī, bu hedefine uygun olarak, her hangi bir cemaat, dernek, parti ya da siyâsi bir oluşum içerisinde yer almamaya özen göstermiştir⁸⁶⁶. O, 1913 senesinde kaleme aldığı '*Rūhu's-şevra*' adlı makalesinde, "*Gerçek edipler, sadece bir partiye intisap ederler: hak, hürriyet ve estetik partisine*" demektedir⁸⁶⁷. Muhtemelen onun, herhangi bir siyâsi oluşum içinde yer almak istemeyişi, farklı kişi ya da çevrelerle daha kolay diyalog kurmasına imkan veren önemli bir faktördü. Nitekim, bir Hıristiyan olmasına rağmen din konusunda mutaassıp bir tutum içinde olmayışı da, '*dinler arası diyalog*' idealini gerçekleştirme çabalarında kendisine büyük avantaj sağlamıştır.

Reyhānī'nin en büyük siyâsi ideali '*Arap birliği*' düşüncesiydi. Basra körfezinden Yemen'e, Kuveyt'ten Irak'a, Arabistan'dan Tunus ve Endülüs'e kadar, çeşitli Arap ülkelerine yaptığı geziler, şahsî ziyaretler, devlet büyükleri ve kabile liderleriyle gerçekleştirdiği mülâkatlar hep bu idealin tahakkuku için atılmış bilinçli adımlardı. Bazı siyâsi analizciler ise, onun bu yöndeki siyâsi çabalarının, 1945'te Arap Birliği (Arab League)'nin kurulması ve Amerika'nın, II. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu coğrafyasında daha etkili olmasında önemli bir rol oynadığını iddia etmektedirler⁸⁶⁸. Onun bu konuya ilişkin düşünceleri, '*Bir Seyyah Olarak Reyhānī*' başlıklı bölümde geniş olarak ele alındığından, burada diğer bazı temel siyâsi görüşlerine değinilecektir.

⁸⁶³ Aida Hasan, *Gibran and Rihani: Two of Lebanon's Best Thinkers*, www.suite101.com/articles.cfm/arab_culture_and_identity (05.09.2002).

⁸⁶⁴ Birney, Alice L.; *Pioneering Arab American -Papers of Ameen Rihani Donated to Library-* www.alhewar.com/Bushrui_Rihani.html (23.07.2003).

⁸⁶⁵ Zeytüne, s. 101.

⁸⁶⁶ Bâsim, s.101; er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 134.

⁸⁶⁷ Hürî, Raîf, *er-Reyhānī -el-edübu'l-fâ'il-*, *-Sempozium Tebliği- (Sempozium: Emin er-Reyhānī -ba'de rub'î karn-)*, Dâru'r-Reyhānī li't-ṭibā'a ve'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 143.

⁸⁶⁸ Durrānī "Ināye, *Ameen Rihani: Founder of Modern Arab-American Literature*, www.arabia.com/life/article/english (09.05.2002).

a. Azınlıklar Meselesi ve Öngördüğü Devlet Şekli

Azınlıklar meselesi ve Arap Birliği konusunda sistemli bir projeye sahip olmamakla beraber, çeşitli kitaplarında yer alan bazı düşüncelerinden yola çıkıldığında, Reyhānī'nin, kendi çapında bir takım çözümler üretmeye çalıştığı görülecektir. Bu çözüm yolları esas itibariyle altı nokta etrafında yoğunlaşmaktadır. Hıristiyan azınlığın Müslüman çoğunlukla kaynaştırılması⁸⁶⁹, din ve siyâset sahalarının birbirinden ayrılması⁸⁷⁰, hak ve ödevlerin eşit paylaşımı, eğitimde birliğin sağlanması⁸⁷¹, farklı etnik köken ve dinlere mensup insanların birbiriyle evlenmesi⁸⁷², son olarak da, devletin konfederatif bir yapıya kavuşturulması. Arap coğrafyasındaki Hıristiyan azınlığın, Avrupa devletlerinin bu coğrafyaya müdahale etmesine her zaman müsait zemin hazırladığını ifade eden Reyhānī'ye göre, en gerçekçi çözüm, Müslüman ve Hıristiyan unsurlar arasında temin edilecek hoşgörü sayesinde bu hassas bölgenin yumuşak karnını Batıya göstermemektir⁸⁷³.

Öngördüğü devlet şekline gelince, Reyhānī, sadece Lübnan'ın değil, Şam, Halep ve Filistin'in de kendi içinde bağımsız olduğu, bir başkanı ve bir hükümeti bulunan, müşterek ve sınırlı menfaatlerin temini için teşkil edilen konfederatif bir devlet biçimini arzu etmekteydi. Anayasal düzene dayalı bu laik devlet⁸⁷⁴, İsviçre örneğinde olduğu gibi adem-i merkezîyetçi olmalı; icracı hükümet ya bizzat bu eyaletlerin başkanlarından ya da her vilâyetin seçip göndereceği temsilcilerden oluşmalı; başkan da yüksek yürütme kurulunun, her sene kendi üyeleri arasından sırayla seçip belirleyeceği farklı bir eyalet temsilcisinden oluşmalıdır⁸⁷⁵.

⁸⁶⁹ Reyhānī'ye göre bunu sağlamanın en garanti yolu, Hıristiyan unsurunu, diğer Araplarla (Müslümanlarla) Arap Birliği sancağı altında birleşmenin yarar getireceğine ikna etmek ve her iki tarafın birbirine karşı duyduğu korku ve kaygı psikolojisini bütünüyle ortadan kaldırmaktır. Korku ve panik psikolojisinin sürekli hakim olduğu bir toplum gerçek anlamda özgürleşmiş sayılmaz. Zeytüne, s. 105-108.

⁸⁷⁰ Prensip olarak laik devlet anlayışını savunan Reyhānī, bu yüzden İslam'ı devlet dini kabul eden Suriye Birinci Kurucu Meclisi'ni eleştirmiş, 'din' kavramının, meclis, hükümet ve anayasa kavramlarından olabildiğince uzak tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre, '*bir Krallık idaresinin dini olabilir, ancak Cumhuriyetle yönetilen bir devletin resmi dini olamaz. Çünkü siyâsete din faktörü karıştığında sonuç tam bir felaket olur*'. er-Reyhānī, er-Resāil, s. 491; Zeytüne, s. 107.

⁸⁷¹ Pek çok yazı ve konuşmasında Reyhānī, dinsel, mezhepsel ve ideolojik renk taşıyan okulların, millî karakteri nispeten daha zayıf bireyler yetiştirdiğinden yakınmış, farklı din ve ırka mensup bütün gençlerin, aynı hocadan, aynı kitaptan ve aynı müfredattan eğitim almaları durumunda, millî karakteri daha yüksek, daha hoşgörülü bir nesil yetişeceğini ileri sürmüştür. Ona göre bu evsiftaki millî ve laik okullar, bir ülkenin modernleşme sürecinde rol alan en aktif ve en hayatî kurumlardı. Zeytüne, s. 109.

⁸⁷² Farklı etnik kökene ve dine mensup insanların evliliği manasındaki karma evlilik, Reyhānī'ye göre sosyal reformların gerçekleşebilmesi için vazgeçilmez bir koşul olduğu kadar, aynı zamanda bir toplumun gelişmişlik düzeyini, ahlâkî ve kültürel seviyesini yansıtan son derece önemli bir göstergedir de. Kısa vadede eşler ve çocuklar arasındaki dîni hoşgörüyle pekiştiren '*karma evlilik müessesesi*', uzun vadede bütün bir toplumun hoşgörü toplumuna dönüşmesine yardımcı olabilir.

⁸⁷³ Bâsim, s. 96.

⁸⁷⁴ 'Avn, 94; er-Reyhānī, er-Resāil, s. 491.

⁸⁷⁵ Zeytüne, s. 110.

b. Hürriyetler Konusu ve Filistin Meselesi:

‘Özgürlük’ kavramı, Reyhānī’nin bir şiirinde, insanın, bu yaşamdaki en değerli varlığı, hayatın, kendisiyle anlam kazandığı bir değer olarak tanımlanmaktadır⁸⁷⁶:

هِيَ الْمُتَبَدُّ فِي حَيَاتِي وَ الْخَبْرُ هِيَ رَفِيقَتِي فِي السَّفَرِ

Özgürlük hayatıma anlam katan şeydir,
Ve hayat denen seyrü seferdeki yol arkadaşım.

Reyhānī, hürriyetine olan düşkünlüğünü; zulme ve zalime olan isyanını, Fars kültürüne ait anonim bir sözden hareketle⁸⁷⁷ icat ettiği ve zaman zaman tekrarladığı şu dua ile dile getirmektedir: جَعَلَ اللهُ الظَّالِمِينَ كَالْأَوْتَادِ الْفَارِسِيَّةِ

El-Ma‘arrī’nin özgürlük anlayışına yakın bir özgürlük düşüncesinde olan Reyhānī, hayatı boyunca, en büyük nimet addettiği bu şeyin temini ve onun yüceltilmesi için çaba harcamıştır. Devletlerin siyâsî bağımsızlığından, bir yazarın kaleminin serbest olmasına kadar, her türlü fiilî ve düşünsel özgürlük onun yazılarına konu olmuştur. Hatta ona göre, hürriyetin verilmesini beklemek yersizdir, zira bu ilâhî armağan verilmez, alınır; ve gerekiyorsa bu konuda maddî güce de başvurulur: “Eğer özgürlük talep ediyorsak bunu kılıçla yapmalıyız”. Bu bakımdan denilebilir ki, sosyal ve siyâsal manasıyla hürriyet, Reyhānī’ye göre ‘devrim’ kavramıyla da yakından alakalıdır⁸⁷⁸.

Özgürlükler konusunda oldukça hassas olduğunu bildiğimiz Reyhānī’nin, Amerika’da müşâhede ettiği ve şiddetle karşısında yer aldığı hususların başında, ‘kölelik’ olgusu ve sosyal bir hâdise olarak bunun Amerikan toplumu üzerindeki yansımaları gelmektedir. Kapitalist ekonomi anlayışının kurbanları olarak gördüğü çeşitli sosyal tabakalardan insanlar, bu nedenledir ki, Reyhānī’nin değişik makalelerine konu olmuşlardır. Hatta ilginçtir ki, o, ‘öpme’ gibi son derece masum bir davranışın dahi, modern medeniyet perdesi altında, tipik köle davranışına kadar uzanan farklı tonlar ve boyutlar kazanabileceğine dikkat çekmektedir⁸⁷⁹:

إِنَّ لِلتَّقْيِيلِ دَرَجَاتٍ، فِي الْأَخْتِرَامِ وَالْعُبُودِيَّةِ (...)

Öpmenin de kendi içinde dereceleri vardır;

saygıdan başlayıp, köle ezikliğiyle sergilenen yapay öpücüklerle kadar.

⁸⁷⁶ er-Reyhānī, *Refīkātī*, s. 164.

⁸⁷⁷ Reyhānī bu duayı, Farsça’dan Arapça’ya uyarlanmış şu atasözünden ilhâmen icat etmiştir (bkz. el-‘Āridī, s. 117):

أَوْدٌ أَنْ يَكُونَ عَدُوِّي كَوَتِدِ الْخَيْمَةِ أَبَدًا، جِسْمُهُ فِي التَّرَابِ وَ رَأْسُهُ لِلْحَجَرِ وَ الْحَبْلُ فِي عُنُقِهِ.

“Düşmanımın her zaman bir çadır kazığı gibi olmasını isterim:

bedeni toprağa gömülü, başına taşla vurulan ve boynuna ip dolanmış bir çadır kazığı gibi”.

⁸⁷⁸ Dirāse min menşūrāti ittiḥādī’l-kuttābi’l-‘Arab (1999), *Emin er-Reyhānī*, www.awu-dam.org (14.09.2002).

⁸⁷⁹ Şavāyā, Miḥail, *er-Reyhānī, fī naḳdihī besme ve burkân, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emin er-Reyhānī -ba‘de rub‘i ḳarn-)*, Dāru’r-Reyhānī li’ṭ-ṭibā‘a ve’n-neşr, Beyrut, 1966, s. 239.

Panarabist bir yaklaşımla, Reyhānī, sosyal ve siyâsal anlamda Arap toplumlarının uyanışı, kalkınması ve tek millet olarak dünya milletleri arasındaki yerini alması için çağrıda bulunmuş, bu maksatla uzun yıllar bilfiil çaba harcamıştır. Filistin meselesi ise, onun üzerinde ısrarla ve hassasiyetle durduğu bir konu olmuş⁸⁸⁰, bu konuda Arapları oldukça erken sayılabilecek bir dönemde uyarmıştır⁸⁸¹. Reyhānī'nin, Filistin konusuyla ilgili olarak kaleme aldığı yazıları, Arap ve Batı dünyasında yaptığı konuşmaları *The Fate of Palestine* adlı eserinde bir araya getirilmiştir. Albert Reyhānī'nin tespitlerine göre, Reyhānī'nin, Filistin meselesiyle alakalı olarak, gerek Arap dünyasında, gerekse Amerika ve Kanada gibi ülkelerde verdiği konferansların sayısı 52'yi bulmaktadır⁸⁸². Şubat 1937 tarihinde kaleme aldığı bir mektubunda ise, Amerika'da, Filistin sorunuyla alakalı bir dizi konferans verirken, üç günde yaklaşık bin kilometrelik bir mesâfe kat etmekle gurur duyduğunu görmekteyiz⁸⁸³.

11 Ağustos 1937'de Kral 'Abdul'azîz'e gönderdiği bir mektupta ise, Filistin topraklarının bölünmesi meselesini, kırk milyon dinleyicisi olan New York radyosu aracılığıyla gündeme getirmekten dolayı duyduğu memnuniyeti ifade etmektedir⁸⁸⁴.

⁸⁸⁰ Bkz. er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 293.

⁸⁸¹ er-Rāvī, Tāhā, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emin er-Reyhānī -ba'de rub'i karn-*), Dāru'r-Reyhānī li't-tibā'a ve'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 68-69.

⁸⁸² Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 365-379.

⁸⁸³ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 709.

⁸⁸⁴ Albert er-Reyhānī, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 127.

III. BÖLÜM

EMİN ER-REYHÂNİ'NİN MEHCER EDEBİYATINDAKİ YERİ

I. EMİN ER-REYHÂNİ’NİN EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Emîn er-Reyhânî’nin edebî kişiliğini ortaya koyarken, onun, sadece edebiyat sahasına giren konularda kaleme almış olduğu nazım veya nesir türü yazılarından hareket etmek araştırmacıları yanıltabilir. Zira o, gerek siyâsî ve sosyal görüşlerini aktardığı makâle ve kitaplarında, gerekse mistik ve dinsel içerikli şiir ve yazılarında, edebiyatı bir üst kavram olarak daima canlı tutmaya çalışmış, bu ise, ele aldığı her konunun, aynı zamanda bir ‘*edebî*’ renk ve boyut kazanmasını sağlamıştır.

Güzel sanatları ve edebiyatıyla Avrupa kültürü; maddî ve teknolojik imkânları, dev fabrika bacaları ve gökdelenleriyle Amerikan medeniyeti; uçsuz bucaksız kum okyanusları ve kavurucu sicağıyla Hicaz; ve nihâyet, her göçmende olduğu gibi memleket hasreti ve çocukluk anıları, Reyhânî’nin hayatında, düşüncelerinde ve edebî kişiliğinin aynası kabul edebileceğimiz yazılarındaki en belirleyici dört faktör olmuştur⁸⁸⁵. Buna ayrıca, milliyetçi yaklaşım tarzının ve mistik duyularının eşlik ettiği karma bir arka plan da eklenebilir. Şimdi, edebî kişiliğinin şekillenmesinde etkili olan iki dillilik (bilingualizm) problemi başta olmak üzere, bir mehcer edibi olarak Reyhânî’nin temel edebî görüşleri ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

A. İki dillilik (Bilingualizm) Sorunu ve Karşılaştığı Güçlükler

Klasik Arap edebiyatı, ana dili dışında eser kaleme alan müellif ve şâirlerin varlığına tanık olmuştur. Şiirde İbn er-Rümî (836-896)⁸⁸⁶, nesirde ‘Abdullah ibn el-Muqaffa’ (720-759)⁸⁸⁷, felsefede ise el-Fârâbî (871-950)⁸⁸⁸ bunlar arasında en çok tanınmış olanlardır. Aynı şekilde Kafka (1883-1924)⁸⁸⁹, Samuel Beckett (1906-1989)⁸⁹⁰ ve Leopold Sedar Senghor (1906-2001)⁸⁹¹ gibi isimler de çağdaş batı edebiyatında kendi dilleri dışında eser veren pek çok yazardan sadece bir kaçıdır. Modern Arap edebiyatında ise, hem Lübnanlılar hem de genel anlamda bütün Araplar içerisinde İngilizce eser telif eden ilk kişi Reyhânî olmuştur⁸⁹².

⁸⁸⁵ Bâsim, *Emîn er-Reyhânî -râid tekdumî min bilâdî, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -ba’de rub’i karn-), s. 89.*

⁸⁸⁶ Ebu’l-Hasen ‘Ali bin el-‘Abbâs bin Cureyc el-Bağdâdî. Buhtûrî’den sonra zamanının en büyük şâiri kabul edilen ve Arap edebiyatının en hacimli divanına (17.000 beyit) sahip olan Bizans asıllı Arap şâir.

⁸⁸⁷ Dünyaca ünlü *Kelîle ve Dimne*’nin yazarı, İran asıllı mütercim, edip ve kâtip.

⁸⁸⁸ İslam felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü Türk filozof.

⁸⁸⁹ Çek asıllı Avusturyalı yazar. Özgün bir üslup geliştirdiği yapıtlarında, çağımız insanının yalnızlığını, kendi kendine yabancılaşmasını ve iletişimsizliğini dile getirmiştir.

⁸⁹⁰ İrlandalı oyun yazarı, romancı, şâir ve yazar. Oyunları ile *uyumsuzluk* tiyatrosunun en ilginç temsilcisi olarak ün yapmıştır. Ayrıca edebiyatta, İngilizce’yi ve Fransızca’yı aynı işlevde kullanması yönüyle de tanınmıştır.

⁸⁹¹ Afrika birliğinin savunucusu ve ‘ılımlı Afrika’nın liderlerinden Senegalli şâir, yazar, eğitimci ve devlet adamı. Gençlik yıllarını Fransa’da, Fransız edebiyatı üzerine çalışarak, Fransız okullarında Fransızca öğretmenliği yaparak geçirdi. 2001’de ölen Senghor, aynı zamanda son dönem Fransız şâirlerinin en tanınmışlarından biriydi. *Chants d’Ombre (Gölge Şarkıları)* ve *Chants Pour Naett (Naett İçin Şarkılar)* en önemli şiir kitaplarıdır.

⁸⁹² Albert er-Reyhânî, *Devâfi’u l-kitâbe bi’l-İngilizîyye ve netâicuhâ*, s. 258; Her ne kadar Yûsuf Ğassûb, Reyhânî’nin iyi düzeyde Fransızca da bildiğini iddia ediyorsa da, onun bu söylediğini doğrulayacak bilgi ve belgelere ulaşamadık. Sadece küçük Emin, 1886 senesinde, Arapça’nın yanında çok kısa süreli olarak Fransızca öğrenimi görmüş, bu nedenle olacak ki, 1933 senesinde kaleme aldığı bir mektupta, kendi Fran-

Göç hadisesi, iki dilli (bilingual) ve iki kültürlü (bicultural) bir yazar olan Reyhānī'nin hayatı açısından önemli bir dönemeci temsil eder. Amerika'da ticârî hayata başladıktan sonra tahsil hayatına yönelmesi ise aynı derecede önemli ikinci bir dönemektir. Bu ikinci dönemde, üzerinde en çok durduğu konu İngilizce noktasında kendisini yetiştirmek olmuştur. Yarı otobiyografik çalışması *The Book of Halid*'de, baş kahramanın, ticârî hayattaki işlerini kısmen askıya alarak dil öğrenmek için radyo yayınlarını dinlemesi Reyhānī'nin gerçek yaşamına uyan kurgusal bir kesittir⁸⁹³. Kültürü içinde yaşadığı bir yabancı dili öğrenme arzusu ve kararlılığı, Reyhānī'yi kısa süre sonra bir dil düalitesiyle karşı karşıya getirmiştir. Kendi millî köklerine ve öz kültürüne ait Arap dili ile, umutlarını ve ideallerini gerçekleştirmesine yardımcı olacak İngilizce arasındaki şiddetli gerilim, onu uzun yıllar rahatsız etmiş⁸⁹⁴ ve sonunda, her iki dili en iyi şekilde öğrenmek zorunda olduğu kanaatine ulaşmıştır.

Reyhānī, Arapça'nın yanı sıra İngilizce'yi de öğrenmek suretiyle önemli bir avantajı yakalamak istemiştir. Zira, temas kuracağı yeni çevreler kendisine hem daha geniş bir ufuk temin edecek, hem de telif edeceği İngilizce eserler sayesinde Doğuyu Batıya, dil aracılığıyla taşıyan ilk kalem olacak ve Arap dünyasının bir Doğulu gözüyle Batıya tanıtılmasında öncü bir rol üstlenecektir⁸⁹⁵. Nitekim, 1920'de kaleme aldığı bir mektuptan, el-Ma'arrī'yi Batıdaki edebiyat camiasına tanıtmak amacıyla Arapça'dan İngilizce'ye çevirdiği *The Luzūmiyyāt*'ın 200 nüshasını önde gelen İngiliz ediplerine gönderdiğini öğreniyoruz⁸⁹⁶.

Gerçekten de, o, yoğun bir sürecin ardından İngilizce'yi gayet iyi öğrenmiş ve bu başarısını da, Amerika'ya küçük yaşlarda gitmiş olmasıyla izah etmiştir. Kendi deyişiyle⁸⁹⁷,

New York, oyun ve mâceralarımın sahnesidir. Ruhum da bu ortama uyum sağladığından kendimi bu ülkenin insanlarından addediyorum.

Bununla birlikte, Arapça ve İngilizce kaleme aldığı ilk yıllara ait makâlelerinin dil açısından oldukça problemlili olduğu, bu sorunu aşmak için uzun yıllar mücadele ettiği de bilinmektedir. Özellikle ilk göçmenlik anılarının Arapça olarak *el-Hudā* gazetesinde yayınlanabilmesi için, gazete editörü Na'ûm Mukerzel'in, Reyhānī'nin yazılarını iyice tashih etmesi

sızca'sının 'total' olduğunu ifade etmek durumunda kalmıştır. Bkz. er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 301; Ğassüb, Yūsuf, Bir sempozyumun takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -ba'de rub'i karn-*) s. 31.

⁸⁹³ er-Reyhānī, *Kitābu Hālid*, s. 64.

⁸⁹⁴ Albert er-Reyhānī, *Devāfi'u'l-kitābe bi'l-İngiliziyeye ve netāicuhā*, s. 266.

⁸⁹⁵ *a.g.e.*, s. 270, 278.

⁸⁹⁶ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 156. Zaten o, nihâi hedefinin, Arap tarihindeki önde gelen isimler aracılığıyla Arap milletinin tanınmasına hizmet etmek olduğunu değişik vesilelerle ifade etmektedir.

⁸⁹⁷ er-Reyhānī, *el-Mağribu'l-aşkâ*, 4. Baskı, Dāru'l-cil, Beyrut, s. 7; Bununla birlikte Reyhānī, agnostisizm, ampirizm ve Darvinizme dair yoğun etütlerinden sonra belirli bir fikrî olgunluğa eriştiği halde, Amerikan gazetelerinde yazabilmek için gazete editörleriyle dört sene mücadele ettiğini belirtmektedir. Bkz. *er-Resāil*, s. 32.

gerekmiştir. Zira genç Emîn, azımsanmayacak derecede dil yanlışları yapıyor, bu yüzden, ifâdede güçlük çektiği noktalarda sık sık İngilizce'nin yardımına müracaat ediyordu⁸⁹⁸.

Aslında benzer bir sorun, İngilizce kaleme aldığı yazıları için de geçerliydi. Zira, Arap gettolarındaki sınırlı birkaç okuyucudan daha geniş kitlelere, Batı okuyucusuna hitap etmek istediğinde, kalemi itibariyle büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. Zaman zaman bazı Amerikan gazetelerinin, yazılarını kabul etmeme yönündeki tavırları gururunu iyiden iyiye rencide ediyordu. Arkadaşı İsa el-Ḥūrî'ye yazdığı bir mektup, Reyhânî'nin bu konudaki ıstırabını son derece güzel yansıtmaktadır⁸⁹⁹:

Dört sene geçti, hâlâ İngilizce yayın yapan gazetelerle mücadele ediyorum. Kıymetli yazılarımı kendilerine yolluyorum, onlar da bana mâzeret beyan ediyorlar. Yazı noktasında başarılı olduğumu düşünmüştüm, ama hâlâ bu insanların hakaret, umursamazlık ve kibirlerinin hedef tahtasıyım.

İngilizce yazılarını *Atlantic Monthly* mecmuasında yayınlatabilmek için bir yıl boyunca sürdürdüğü olağanüstü çaba ve bu konuda sergilediği ısrarlı tutum ilgi çekicidir. Ekim 1910'da, mecmuanın editörlerinden aldığı ilk mektup ümit kırıcıdır: “*Bu yazılar, Atlantic Monthly okurlarına uyarlanmış değildir*”. Bir sonraki yanıt da ilkinden farksızdır: “*Atlantic Monthly, -bu tarz yazıları- yayınlama riskini göze alamaz*”. Ancak bir üçüncü olumsuz yanıt dahi Reyhânî'nin azmini baltalayamamıştır: “*Bu şiir, sıradan bir okur için fazlasıyla gizemli ve aşırı ölçüde anlaşılmazdır. Ayrıca, diğer iki hikâyeniz de, okurlarımızın zevkine hitap etmekten uzaktır*”. Bununla birlikte, 23 Ekim 1910'da, gözden geçirilme şartı ile yayınlanması kararlaştırılan bir şiir Reyhânî için ilk ümit ışığıdır. Ancak editörlerin şu yöndeki eleştirileri, müteakip yıllarda da devam etmiştir: “*Maalesef bu yazılar, Anglo-Saxon bir kulak için oldukça yabancıdır. Zira bu yazılara yoğun bir müzikal hava sinmiş olup, biz buna gerçekten müsadde edemeyiz*”. Bir başka gerekçe ise şöyledir: “*Bir kez daha üzümlere ifâde etmek zorundayız ki, kendisini, yayın politikasından çok uzaklara taşıyacak bir yazıyı yayınlamak Atlantic Monthly için hatadır*”⁹⁰⁰.

Reyhânî'nin bu mücadelesi, bazı edebî çevrelerle tanışıp, Edwin Markham, Richard le Gallienne, Fairchild ve Michel Monahan gibi edip ve şâir şahsiyetlerle dostluklar kurmasına kadar sürmüştü, özellikle bu dönemden itibaren İngilizce şiir ve yazıları revaç bulmaya, bunları çeşitli gazete ve dergiler aracılığıyla kolay bir şekilde yayınlamaya başlamıştır. Bilhassa *Papyrus* dergisi editörü Monahan'ın, Reyhânî'ye ait iki şiir hakkında yaptığı “*New York okuru*

⁸⁹⁸ Yazıcı, s. 182; Dimeşkiyye, ‘Afif, *Suver mine'l-İblağîyye fi edebî'r-Reyhânî -Sempozium Tebliği- (Sempozium: Emîn er-Reyhânî -raid nahdavi min Lubnan-), Dâru'l-‘ilm li'l-melâyin, 1. Baskı, Beyrut, 1988, s. 240; Cebr, Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-, s. 28-29.*

⁸⁹⁹ Albert er-Reyhânî, *Devâfi'ü'l-kitâbe bi'l-İngilizîyye ve netâicuhâ*, s. 273.

⁹⁰⁰ Birney, Alice L., *The English Manuscripts and Universalism ameenrihani. www.org/pdf/English%20Manuscripts%20and%20Universalism%20by%20Alice%20Birney.pdf* (12.12.2002).

ve piyasası için o kadar da kötü sayılmaz” şeklindeki değerlendirme, kendisini son derece mutlu etmiş, yaşadığı bu sevinci yakın dostu Cemil Ma’lûf’la şöyle paylaşmıştır⁹⁰¹:

Şu sıralar Arapça yazmayı azalttım. İngilizce yazılarımın çoğu da şiir türünde. Yakında bir şiir divanım çıkıyor⁹⁰², bir nüshası senin de eline geçer. Daha önce sana sözünü ettiğim ve makâlemi yayınlayan nefis dergi *Papyrus*’ün sahibi dostum Monahan’la yazışmaya devam ediyorum.

Reyhânî’nin edebî çevrelerce tanınması ve çeşitli şahsiyetlerle dostluklar kurmasında etkili olmuş en önemli faktörlerden biri, hiç şüphesiz Henry Jewet’in tiyatrosunda çalıştığı ve sadece bir yıl devam eden sanatsal süreç olmuştur. Bu sâyede Reyhânî, *The National Art Theatre Society*’e üye olmuş, arkasından *The Pleades Club*, *The Poetry Society of America* ve *The Authors’ Club* gibi diğer kuruluşlarla da temasa geçmiştir. Elbette bu edebî ve sanatsal kuruluşlar, Reyhânî’nin İngilizce yazı ve şiirlerini reklam etmede göz ardı edilmeyecek bir öneme sahiptir. Adı geçen kuruluşlar sâyesinde Reyhânî, İngilizce yazılarını, Amerika’nın önde gelen şu dergilerinde yazmaya başlamıştır: *Bookman*, *Forum*, *Poet Lore*, *Phoenix*, *Atlantic Monthly*, *Print Connoisseur*, *International Studio* ve *Saturday Review*⁹⁰³.

Reyhânî, genişleyen sanat ve edebiyat çevresi sâyesinde Amerika’daki yayınevleriyle de tanışma fırsatı bulmuştur. İlk şiir kitabı olan *Myrtle and Myrrh*’i kendi cebinden ve hemen hiç tanınmayan Gorham matbaasında bastırmasına rağmen, müteakip yazı ve şiirlerini, Amerika’da nispeten daha çok bilinen James T. White, Stratford, Dodd Mead, Page ve Doubleday gibi matbaalar aracılığıyla yayınlattır. Olgunluk dönemi eserlerinin ise Macmillan, Constable, Houghton Mifflin ve Oxford University Press gibi tüm dünyaca bilinen meşhur yayınevleri tarafından yayımlandığını görmekteyiz⁹⁰⁴.

Reyhânî, bir dil düalitesiyle karşı karşıya olduğunu ilk defa 1905 senesinde Lübnan’a döndüğünde fark etmiş ve problemi aşmak için Arap kültürünün nazım ve nesir türünde kaleme alınmış klasik eserleriyle yoğun biçimde ilgilenmeye başlamıştır. Kahire’ye ilk ziyaretinin ardından, Arap okurun ilgisini çekebilmek için Arapça’ya da hakim olması gerektiğini anlamıştır. Aynı dönem, iki dilli olmanın yarattığı bazı sorunlarla karşı karşıya geldiği yıllardır. 1906 senesinde eski hocası Na’üm Mukerzel’e gönderdiği bir mektup, Reyhânî’nin bu konudaki bazı şikâyetlerini bize bildirmektedir⁹⁰⁵:

Senin de bildiğin gibi iki dil, daha doğrusu iki musibet arasında sıkıştım kaldım. İngilizce, damarlarımda dolaşan kansa da, Sîbeveyh’in dili, kemiğim iliğim mesabesinde. Bu ikisi zihnimde sürekli bir mücadele halindeler ve zaman zaman beni takatten

⁹⁰¹ Albert er-Reyhânî, *Devâfî’u’l-kitâbe bi’l-İngilîziyye ve netâicuhâ*, s. 274; *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 32.

⁹⁰² *Myrtle and Myrrh* adlı şiir kitabını kastediyor.

⁹⁰³ Albert er-Reyhânî, *Devâfî’u’l-kitâbe bi’l-İngilîziyye ve netâicuhâ*, s. 275;

⁹⁰⁴ *a.g.e.*, s. 276; er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 638.

⁹⁰⁵ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 104.

kesiyorlar. En büyük sorun ise, yeni bir Arapça kelime öğrendiğimde İngilizce'den iki veya üç kelimeyi unutuyor olmam. Onda mahâret kesbetsem bunda, bunda mahâret kesbetsem öbüründe geriliyorum. Sence bu gibi durumlarda talak câiz midir? Eğer câizse, hangisini boşayıp hangisini yanımda tutayım?

Er-Reyhāniyyāt'ta ise, Arapça ve İngilizce karşısındaki durumunu iki sevgili arasında muhayyer kalmış bir âşığın durumuna teşbih eden Emîn'in, söz konusu talakta zorlandığı anlaşılmaktadır: “*Bu iki dilden hangisinin daha güzel olduğunu, hangisine daha çok meyl ettiğimi bilemiyorum*”.⁹⁰⁶ Ancak son tahlilde, Arapça'ya daha farklı bir değer atfettiği de dikkatlerden kaçmamaktadır: “*Her ne kadar, İngilizce mefhumların zihinsel ve akli çağrışımları daha süratli ise de, Arapça hâlâ dilimdeki, kalbimdeki ve hayallerimdeki yerini korumaya devam ediyor*”⁹⁰⁷.

Bununla birlikte Reyhānî'nin Arap diline olan temâyülünü, bağlılığını ve sevgisini, sadece, bu dilin atalarının dili olması sebebine indirgemek kanaatimizce yanlış olur. Çünkü genç yaşlardan itibaren keşfedip okumaya başladığı Arap edebiyatının kıymetli şaheserlerinin, onda büyük bir hayranlık uyandırdığını bilmekteyiz. Hatta zaman zaman Arap edebiyatı ile Batı edebiyatı arasında bu açıdan mukayeseler yaptığı da olmaktadır: “*Batı dillerindeki şaheserlerle Arapça'daki şaheserler kıyaslandığında, ikincisinin birincilerden az olmadığı görülecektir*”⁹⁰⁸.

Her dilin bir ruhu olduğunu ve ancak bir dili, ana dili düzeyinde konuşabilen kimsenin o ruha sahip olabileceğini ifâde eden Reyhānî, kendi lisan düalitesiyle ilgili olarak şunları söylemektedir⁹⁰⁹:

Doğum yerim sebebiyle el-Ma^carrî'ye, göçmenliğim sebebiyle de Shakespeare'e borçlu olduğum iki ruh taşıyorum. O nedenle, İngilizce yazdığım da duygu ve düşüncelerimi bir İngiliz gibi ifâde etmeye çalışıyorum. Sözgelimi, çölde çadır kuran bir toplum olmamalarından dolayı İngilizce yazılarımda “karanlık çöktü/gece ilerledi” manasına gelen *عَلَى الْمَدِينَةِ اللَّيْلُ خَيْمٌ* deyimini, ya da Arapça'daki ‘*musâfaha*’ sözcüğünü karşılamadığı için, Arapça yazılarımda (‘*to shake hands*’ karşılığı olarak) *هَزُّ* *هُدَى* tabirini kullanmayı uygun bulmuyorum.

İngilizce Yazıları Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Yeni bir toplum bünyesine adapte olmaya çalışan göçmen unsurlar, umumiyetle, yerleştikleri bölgelerde kendi içine kapanma, gettolar halinde yaşama, hâricî kültürle asgarî düzeyde etkileşim ve iletişim kurma şeklinde kendine özgü tipik davranışlar geliştirirler. Etnik oluşumların cemaat bazında sergilendiği bu davranış biçimi, aşağı yukarı o etnik yapının bütün bireyleri tarafından da aynen sürdürülür. Ancak diğer etnik unsurlarla kıyaslandığında Lübnan halkının, Amerikan kültür ortamına oldukça hızlı adapte olabilme özelliği dikkat

⁹⁰⁶ er-Reyhānî, *Rūhu'l-luğa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 419.

⁹⁰⁷ Dimeşkiyye, s. 241.

⁹⁰⁸ a.y.

⁹⁰⁹ er-Reyhānî, *Rūhu'l-luğa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 424-425.

çekmektedir⁹¹⁰. Reyhānī ise, söz konusu adaptasyonu sadece yaşantı düzeyinde değil, fikrî, entelektüel, edebî ve lisan düzeylerinde de gerçekleştirebilen az sayıdaki göçmenin belki de ilkidir.

Bu yönüyle Reyhānī'nin, o dönem Amerikan toplum yaşantısında sık rastlanan tipik göçmen psikolojisinden kurtulmak için yoğun çaba harcadığı, buna karşılık, azmi ve hırsı sâyesinde içinde yaşadığı topluma bir uzuv şeklinde eklemlemeye çalıştığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, İngilizce'nin, Reyhānī için, gündelik ihtiyaçların ve rutin ticârî muâmelelerin görülmesinden çok daha öte anlamlar taşıdığı ifâde edilebilir. Bu anlam, ileriki yıllarda telifte bulunduğu ve neşrettiği İngilizce eserlerden de anlaşılacaktır ki, Doğu ve Batı kültür ve medeniyetlerinin -en azından fikir planında- birleştirilmesi idealidir. İşte İngilizce, her zaman için, bu idealin gerçekleştirilmesinde Reyhānī'ye katkı sağlayan en hayatî bir yardımcı olmuştur⁹¹¹.

Reyhānī'nin İngilizce eserlerinde kullandığı dil, retoriğin prensiplerine uygun bir dil olup, gerek vokabüler, gerek gramer, gerekse de edebî üslup yönüyle İngiliz yazarların diline yakın bir niteliğe sahiptir⁹¹². Bazı yazarlar bu durumu son derece tabii karşılamaktadırlar. Zira bu kanaati taşıyanlara göre Reyhānī, bir İngiliz veya Amerikan yazarının tahsil yoluyla veya öz çabasıyla edindiği edebî ve kültürel altyapıyı, özellikle göç sonrasında ilk yıllarda ortaya koyduğu olağanüstü performansı sâyesinde kısa sürede elde etmeyi başarmıştır⁹¹³. İngilizce eser telif ederken Arapça ile meşgul olmamış, bir dilin üslup yönüyle de olsa diğerine tahakküm etmemesi için azami özen göstermeye çalışmıştır⁹¹⁴. Hatta Reyhānī, bu çabaları sâyesinde İngilizce'sinin, ana dili olan Arapça'sından daha iyi düzeye geldiğini *el-Mağribu'l-Akşā* adlı eserinde kendisi de itiraf etmektedir⁹¹⁵:

Dilimde de, kalemimde de -az daha kalbimde de diyecektim!- Shakespeare'in dili, el-Ma'arrî'nin diline galip geldi. Telif adı verilen tehlikeli sahaya da, kendi vatanım olan Lübnan'da değil, Amerika'da atıldım.

Arapça olarak kaleme aldıklarıyla kıyaslandığında, İngilizce eserlerinde, hamâsî ve hitâbî üslubun nispeten zayıf olduğu, bunun yerini, derin analizlerin, gerçekçi ve daha ciddi bir söylem biçiminin aldığı görülmektedir. Aynı şekilde, Arapça gazetelere gönderdiği bazı aceleye

⁹¹⁰ Albert er-Reyhānī, *Devāfi'u'l-kitābe bi'l-İngiliziyye ve netāicuhā*, s. 269.

⁹¹¹ a.y.

⁹¹² Ancak elbette, Doğulu bir müellif olmak itibariyle İngilizce kaleme aldığı eserlerinde, gerek içerik gerek üslup yönünden melez bir karakterden de söz edilebilir. Ama burada esas kastedilen, söz konusu dili, Batıya seslenmek isteyen Doğulu bir kalem olarak yeterli düzeyde öğrenmiş olmasıdır.

⁹¹³ Albert er-Reyhānī, *Devāfi'u'l-kitābe bi'l-İngiliziyye ve netāicuhā*, s. 259; Bu noktada Reyhānī'nin; felsefe, din, siyâset, tarih ve edebiyat alanlarına dair İngilizce'den okumuş olduğu eserlerin listesine bir göz atmak kısmen aydınlatıcı olabilir. Bunun için, tezimizin '*Reyhānī'nin Beslendiği Kültür Kaynakları*' başlıklı bölümüne bakılabilir.

⁹¹⁴ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 223.

⁹¹⁵ er-Reyhānī, *el-Mağribu'l-Akşā*, s. 8.

getirilmiş makâlelerine karşın, İngilizce makâlelerinin daha uzun, mantıksal karşılaştırmalara ve detaylara daha fazla ağırlık veren, nispeten daha bilimsel bir nitelik taşıdığı dikkat çekmektedir⁹¹⁶.

Reyhānī'nin İngilizce eserlerini, üslup ve dil yönünden diğer İngilizce eserlerden ayıran önemli bir husus da, bazı Arapça kelimeleri çevirmeye gereksinim duymadan, sadece Latinize etmek suretiyle bu dile aktarmış olmasıdır. Allah, mihrāb, sultān, şerīf, İslām, şahrā, hevdec (mahfe), cīn ve semūm (Sam yeli) sözcükleri bunlardan bazılarıdır⁹¹⁷. Onun bu tutumunun, kimi Arapça sözcüklerin, günümüz İngilizcesi bünyesinde hâlâ var olmasında ve hayatiyetini devam ettirmesinde etkili olduğu söylenebilir.

B. Edebî Görüşleri

Reyhānī'nin, edebî konulara ilişkin görüşlerine geçmeden önce, yazılarındaki fikriyatı ve konuları belirleyen tarihî ve sosyal arka plana kısaca değinmek gerekecektir: Bilindiği gibi XX. Yüzyılın başlarında genel anlamda bütün dünya, özeldede Arap dünyası tarihin akışını değiştirecek ölçüde önemli bazı sosyal ve siyâsal gelişmelere sahne oluyordu. Ulus bilincinin gelişmesi, despot ve emperyalist rejimlere karşı toplumsal düzeyde tepki bilincinin oluşması, etkili yerel gizli cemiyetlerin teşekkülü gibi bir dizi önemli sosyal hâdise, yalnızca siyâset ve devlet adamlarını değil, belki de bu gelişmeler karşısında toplum nabzını en iyi tutan bir sınıf olarak edebiyatçıları da ilgili konularda yorumlar yapmaya ve bütünüyle yeniden şekillenmeye başlayan bir toplumun inşasında aktif rol üstlenmeye mecbur bırakıyordu.

Doğuyla Batı arasında âdeta mekik dokuyan ve bu sâyede her iki dünyanın kültür ve medeniyet kaynaklarından beslenme fırsatı bulan Reyhānī de, doğal olarak, Batının maddî cephesiyle Doğunun mânevî cephesini karşılaştırdığı *The Book of Halid*'le, Sosyalist Ekim Devrimi'ne dair yorumlarını kaleme aldığı *Erkānu'l-belşeviyye (Bolşevizmin Temelleri)* adlı makâlesiyle, Doğu kadınının isyanına tercüman olan *Hārīce'l-ḥarīm* ve *Zenbeḳatu'l-Ġūr* adlı hikâyesiyle, dînî konulardaki görüşlerini tez-antitez formülü içinde sunduğu *el-Muhālefeṭu's-sulāşiyye* adlı fabl denemesiyle, Kilise otoritesine karşı tepkisini dile getirmeye çalıştığı yarı otobiyografik eseri *el-Mukārī ve'l-kāhin* adlı öyküsüyle ve çok çeşitli konulardaki sosyal, siyâsal, edebî içerikli yazılarının yer aldığı *er-Reyhāniyyāt* adlı makâle koleksiyonu ile bahsi geçen sosyal dönüşüm sürecine aktif olarak katılmıştır. 1900-1915 yılları arasında telif ettiği tüm bu eserlerde onun, özellikle sosyal ve dînî konularda oldukça radikal sayılabilecek bir takım görüşlere iğneli bir üslupla yer verdiği görülmektedir.

⁹¹⁶ Albert er-Reyhānī, *Devāfi'u'l-kitābe bi'l-İngiliziyye ve netāicuhā*, s. 260.

⁹¹⁷ a.y.

Kaleme aldığı eserlere genel olarak bakıldığında, Reyhānī'nin, belirli bir edebî meseleyi müstakil bir kitap konusu yapmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, toplumun aydınlatılması ve özgürleştirilmesi hedeflerine hizmet edeceğini düşündüğü hemen her konuda yazmayı da ihmal etmemiştir. Bu bağlamda, 'dil', 'tercüme', 'bir dil akademisi teşkili' ve 'modern ihtiyaçlara cevap veren çağdaş bir sözlük hazırlanması' yönündeki en önemli görüşlerini; *Rāhu'l-luğa (Dilin Ruhu)* adlı uzunca makâlesinde ele almış ve tartışma konusu yapmıştır. *The Book of Halid*'de ise, özellikle bir dil düâlıtesiyle karşı karşıya olan bir Arap göçmenin -daha doğrusu kendi- bakış açısıyla, dile ait bazı meseleler gündeme getirilmektedir.

Bundan sonraki kısımda, çok geniş bir konu yelpazesine sahip olan edebî yazılarından önemli görülen bazı başlıklar üzerinde durulacaktır:

1. Edebiyatçının Toplumdaki Rolü ve Edebiyatla Hayatın İççeliği

Edebiyatı, toplumsal sorunların çözümünde bir vasıta olarak kullanma çaba ve kaygısının kimi pratik sonuçları, Reyhānī'nin bir çok eserinde görülebilmektedir. Aslında, *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye*'den, *el-Mukārī ve'l-kāhin*'e, *Mulūku'l-ʿArab*'tan *You Poets!*'a kadar onun hemen bütün eserleri, çeşitli sosyal taleplere cevap verebilme, âcil ve güncel konuları tartışmaya açma maksadıyla kaleme alınmış yarı edebî ürünlerdir. O, hayatın hep olumlu ya da olumsuz yönlerine vurgu yapmanın, edebiyatı da, şiiri de dejenere ettiğine dikkat çekmiş, bunun aynı zamanda yazar veya şâirdeki yaratıcı gücü de ortadan kaldırdığını savunmuştur. Bu nedenle, eğer şâirlik için hayal unsuru şart ise, bu hayal gücü de, malzemesini yaşanan hayatın kendi reel dinamiklerinden almalıdır. Hayattan tamamen kopuk bir hayal gücü ile kalem oynatan yazarın veya şâirin, içinde bulunduğu topluma verebileceği fazla bir şeyi yoktur⁹¹⁸.

Halkın aydınlatılması ve bilinçlendirilmesi çabalarında herkesten fazla edebiyatçıya görev düştüğünü belirten Reyhānī, ülke problemlerinin ve millî meselelerin sadece politikacılara, devlet adamlarına ve basın organlarına emânet edilmesinin yanlışlığına dikkat çekmektedir. Ona göre⁹¹⁹:

Vatanı olmayan bir sanat anlayışını savunanlar, çok geçmeden hem sanatlarını hem de ellerindeki vatanlarını kaybederler. Tarih bize, İspanya Cumhuriyetinin, İspanyol şâirlerin çabalarıyla kurulduğunu göstermektedir⁹²⁰.

Bu noktada, çevresindeki hadiselerle karşı duyarlı oluş, bir edebiyatçının da en temel ve hayâtî niteliklerinden biri olmalıdır. Yazar, bu dünyanın bir insanı olarak, ancak aynı dili konuşması, aynı havayı soluması, aynı ızdırıp ve sevinçleri paylaşması durumunda, içinde yaşadığı toplumun gerçek mânâda bir temsilcisi olabilir veya ona ayna olmayı başarabilir. Bu

⁹¹⁸ Merve, Huseyn, *Naẓariyyetu'n-naḳdi'l-edebî ʿinde Emīn er-Reyhānī, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -baʿde rubʿi karn-), s. 262-263.*

⁹¹⁹ er-Reyhānī, *Nedb ve 'ntidāb (ENTUM, EŞ-ŞUʿARĀ), s. 63; el-Ḥaṭīb, s. 53.*

⁹²⁰ a.g.e., s. 64.

açından yazar, edebiyatı, içerisinde ‘*hayat*’a dâir meselelerin yer almadığı salt entelektüel bir çaba olarak değerlendirmemelidir⁹²¹. Topluma, doğal ve samimi iletişim biçimiyle seslenen yazarın, bir takım kurnazlıklara baş vurmasına veya yaldızlı ifâdelerle meşgul olmasına zaten gerek de kalmaz⁹²².

Reyhānī’yi bu düşüncelere iten şey, tecrübe ettiği yaşam koşulları idi. O, bilhassa Amerika’ya göç ettikten sonra, toplumun çeşitli katmanlarında sefâletle yüzleşenlerle, söz konusu insanların zorda kalmışlıklarını istismâr eden zengin ve sermâyedâr azınlığın aynı toplumda iç içe yaşamakta olduklarını görmüş, kalemin ve edebiyatın, hayatın bu çarpık yüzünü yansıtmak üzere kullanılması gerektiğine inanmıştır. İdeal şiiri veya edebî ürünü de, “*hayatı yalanlamayan, hayatın da kendisini yalanlamadığı telif ürünü*” olarak tanımlayan Reyhānī⁹²³, bu duruşuyla, kendisine bir selef kabul ettiği William Lloyd Garrison⁹²⁴ (1805-1879)’un izinden yürümeyi denemiş⁹²⁵ ve Mihayl Nu^cayma’nın şu sözüne⁹²⁶ destek vermiştir:

Şiir diye önüme getirilen şeyde arayacağım ilk şey, ondaki hayat esintisi olacaktır. Hayat esintisi diye bahsettiğim şey, dış dünyadaki olayların, içimdeki yansımından başka bir şey değildir. Eğer bu bahsettiğim şeyleri, önüme getirilen metinde bulursam onun şiir olduğuna inanırım, değilse kabul etmem. Onun sağlam vezinleri, yaldızlı kelimeleri ve parıltılı kâfiyeleri beni aldatamaz.

Reyhānī, edebiyatçıları ahlâkî bakımdan eleştiren bazı değerlendirmeler de yapmıştır. En çok da, hakikatin hizmetine sunulması gereken kalem ve gazete sütunlarını, başkalarını memnun etmek için yağdanlık olarak kullanan menfaatçi bir kesime yüklenmiştir. Yazarlığın iki zıt amacı olarak gördüğü hakkâniyet ve menfaat şıklarından ilkinin tercih edenler, ilmin haysiyetini korumak için edebiyatı da suiistimalden korurlar. Bu iki kesimden, hakikati ve geleceği düşünerek mütevazı teliflerine devam edenler belki hemen ödüllendirilmezler, ama kalemlerini menfaat amaçlı kullananlar, gelecekte hiç anılmamak gibi çok daha büyük bir riskle karşı karşıyadırlar. Bu bağlamda Reyhānī, hakikat için yazarların eserini çekirdeğe, menfaat için yazarların ürünlerini ise meyveye benzetir. Bugün çekirdek mesabesinde eser ortaya koyan kişinin edebî değeri, yakın veya uzak bir gelecekte çok daha iyi anlaşılacaktır⁹²⁷.

Konuyla ilgili olarak Reyhānī, yazarları, üretkenlik ve üretkenliğin amacı bakımından da bir tasnife tabi tutmaktadır. Buna göre yazar sınıfı üç gruptur:

⁹²¹ Muḥammediyye, Aḥmed Sa^cid, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -Ba^cd rub^c ḳarn-*), Dāru’r-Reyhānī, li’ṭ-ṭibā^cave’n-neşr, Beyrut, 1966, s. 70.

⁹²² Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 11-12.

⁹²³ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 287.

⁹²⁴ ABD’li gazeteci ve aktivist. Köleliğin kaldırılması yönündeki çaba ve eylemleriyle tanınmıştır.

⁹²⁵ Cebr, Cemîl, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -ba^cd rub^c ḳarn-*), Dāru’r-Reyhānī, li’ṭ-ṭibā^cave’n-neşr, Beyrut, 1966, s. 177.

⁹²⁶ Nu^cayma, Mihayl, *Ġirbāl*, Beyrut, 1988, s. 106; Doğru, s. 57.

⁹²⁷ er-Reyhānī, *el-Kuttāb, (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 69.

- a. Sırf para kazanmak için yazarlar [يَكْتُبُ لِيَعِيشَ]
- b. Yazmayı hayatlarının gayesi yapanlar [يَعِيشُ لِيَكْتُبَ]
- c. Bu ikisi arasında denge kurmayı başaranlar [يَعِيشُ وَ يَكْتُبُ]

Birinci kategoride yer alan yazar sınıfı, geçim kaygısıyla yazdığından, çoğu zaman kalıcı ve etkili ürünler ortaya koyamaz. Belirli bir şahsın, patronun veya gazetenin emrine verdikleri kalemleri, ancak sipariş edilen evsaftaki edebî eserlerin telifine imkân verir. Yazmayı, hayatlarının en temel gâyesi yapanlarsa, ofislerindeki kitap ve dokümanlarının arasına gömülerek, kendilerini sosyal yaşamdan tamamen soyutlayan mizantrop kişilikli yazarlardır. Bu yazar tipi gerçekten üretkendir, ancak, teliflerine hayâtiyet kazandıracak sosyal yaşam imkânından mahrum olduklarından, eserleri en az birinci gruptakiler kadar hataya açıktır. Amerikan edebiyatında birçok örneği bilinen ve gündemde kalmak için kısa aralıklarla biteviye eser yayınlayan bu yazar tipinin kaderi, kısa sürede unutulmaktır. Reyhânî'ye göre, yazı sanatının en büyük iki âfeti; hızlı yazmak ve çok yazmaktır⁹²⁸.

Üçüncü tip yazar ise, zamanını âdil bir biçimde tabiata, hayata ve edebiyata taksim eder. Aklî, ruhî ve maddî hayatı aynı anda tecrübe eder. Özetle bu yazar, aynı anda hem yazar, hem yaşar. Ne Hugo ve Voltaire gibi yazar, ne de Paul Verlain (1844-1896)⁹²⁹ ve Edîb İshâk (1856-1885) gibi yaşar⁹³⁰.

Kendi dönemindeki bazı Arap yazarların, keyfiyetten ziyâde kemiyete ağırlık vermeleri, hakikat yerine şöhreti temel gaye yapmaları gibi konular da, bir yazar olarak Reyhânî'yi rahatsız etmiş ve bu yaklaşım biçimini erken sayılabilecek bir dönemde (1902) eleştiri konusu yapmıştır. Çok düşünüp az yazmak gerektiği temasını işlediği *el-Fıkr vesîletu'l-ibdâc* başlıklı makâlesinde şöyle demektedir⁹³¹:

Suriyeli yazar iki ayda koca bir kitap yazıp iki senede meşhur olmak istiyor. Doğal olarak ortaya koyduğu eser 'cılız' damgasını yemekten kurtulamıyor. 'Yazı' sanatı 'boyacılık' sanatı değildir. (...) Bir de, aynı anda tarihçi, hatip, romancı, filozof, doktor, şâir vs. olmak istiyoruz. Halbuki tabiat, Hugo, Kant gibi dehâlar müstesna, hiçbirimize böyle bir yetenek bahşetmemiştir.

⁹²⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 139.

⁹²⁹ Sembolizm akımının ve çağdaş Fransız şiirinin hazırlayıcılarından olan Fransız şâir. Dağınık yaşantı tarzının evlilik ile sona ereceğini sanmış, ancak huysuzluğu, hırçınlığı evlendikten sonra daha da artmıştır. Yaşamı istikrarsızlıklarla, iniş çıkışlarla dolu olan Verlain, iflah olmaz bir serseri olarak ömür sürmüştür.

⁹³⁰ er-Reyhânî, *el-Kuttâb, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 64-69; Reyhânî aynı makalede (s.67), sosyal yaşamın ilham üfleyen atmosferinden uzak kalarak, okka, divit ve kitaplar arasına gömülen Voltaire'le, hayatın tam merkezinde yaşayan, düşüncelerini, hayatta gözlemlediği deneyimlerden süzüp çıkaran Rousseau arasında bir mukayeseye gitmekte; eserleri sayıca daha az olmasına rağmen Rousseau'nun Voltaire'le kıyaslandığında toplum üzerinde daha etkili olduğuna dikkat çekmektedir.

⁹³¹ er-Reyhânî, *el-fıkr vesîletu'l-ibdâc (ŞEZERÂT)*, s. 324.

2. Edebiyatta ve Dilde Yenileşme İhtiyacı ve Özgürlük Kavramı

Modern Arap edebiyatının mehcet ekolü tecrübesi içinde, dilde ve üslupta yenilik arayışları genel bir temâyül olsa da⁹³², bu ihtiyacı en fazla duyan ve bunu yüksek sesle haykıran iki isim Cubrân ve Reyhânî olmuştur⁹³³. Bununla birlikte, çeşitli eserlerinde yer alan görüşleri üzerinde dikkatlice düşünüldüğünde, Reyhânî'nin, 'edebiyatta yenileşme' kavramı ile kastettiği şeyin, tam olarak, kültürel mirâsa sırt çevirme veya ona cephe alma anlamı taşımadığı görülecektir.

Muhtemelen Reyhânî, bu kavramla, iki aşamalı bir sürece işâret etmektedir. Buna göre birinci aşama, geçmişe ait kültür rezervlerinden, bu asrın edebî ve sanatsal anlayışına uyan kısmı seçip ayıklamayı; ikinci aşama ise, sürekli değişen ve gelişen bir edebiyatın ruhuna uygun çağdaş açılımlar ve hamleler yapmayı içine almalıdır⁹³⁴. Her iki aşamayı tecrübe edecek olan edebiyatçının, 'hem müdakkik bir eleştirmen, hem hassas bir şâir, hem de basiretli bir ıslahatçı' olma zorunluluğu vardır. Aynı zamanda bu yazar, 'teşbih unsurlarını da klasik eserlerden değil, bugün tecrübe edilen canlı sosyal yaşantıdan almalıdır'⁹³⁵. Klasizm akımının etkisinden kurtulmasında, yeni ve özgür bakış açıları geliştirmesinde kendisine en çok yardımcı olan şeyse, romantik yazar ve şâirlerden okuduğu eserler olmuştur.

Arap diline olan bağlılığını, "ben bu dilin sevdalısıyım"⁹³⁶ cümlesiyle özetleyen Reyhânî, bu sevginin kaynağını da, Arap dilinin, atalarının dili olmasından ziyâde, bu dilde ortaya konan edebî ürünlerin kemiyet ve keyfiyet bakımından daha nitelikli olmasına atfetmektedir⁹³⁷.

Yenileşme sürecinin, hayatın bütün yönlerini kuşatan bir süreç olmasını arzulayan Reyhânî, değişik yazılarında, Batı medeniyeti ve edebiyatıyla etkileşim halindeki Arap dilinin de bir açılım yapmak zorunda olduğunun altını çizmekte ve esâsen değişimin, modern yaşam tarzının, yeni kültürel ve sanatsal kazanımların bir sonucu olarak ortaya çıktığına dikkati çekmektedir⁹³⁸. Ancak dildeki bu yenilik hareketi; ne sadece Sarf ve Nahiv ilminin kural ve kaidelerinden ibâret olacak kadar dar, ne de "الْبَحْثُ" yerine "الْأَبْحَاثُ" veya "الْدِّرَاسَاتُ" yerine "الْدُّرُوسُ" lafızlarından hangisini tercih etmemizin daha uygun olacağını önermekle yetinecek kadar yüzeysel bir hareket olmalıdır⁹³⁹. Aksine, Arap toplumunun özlediği ve ihtiyacı olan

⁹³² Dîb, s. 66.

⁹³³ a.g.e., s. 47.

⁹³⁴ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 323.

⁹³⁵ er-Reyhânî, *Rûhu'l-luğa (REYHÂNİYYÂT)*, s. 418-427.

⁹³⁶ a.y.

⁹³⁷ Sözgelimi, Reyhânî'ye göre, Avrupa insanının bugün ulaştığı hikmet ve hakikatler, el-Ma'arrî tarafından bin sene öncesinde keşfedilmiştir. Bkz. *Rûhu'l-luğa, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 427.

⁹³⁸ Dîb, s. 57-58; el-Ĥaĥîb, s. 51-52.

⁹³⁹ el-Ĥaĥîb, s. 51-52. Dili, Sarf ve Nahiv kurallarından ibâret sayan bir zihniyetin varlığından sık sık yakındığını gördüğümüz Reyhânî'nin bu yönü, muhtemelen, küçük yaşlarda telif sahasına atılmasının ardından,

yenilik hareketi, lafzı ve ifâdeyi birlikte kucaklayan, yeniliğe hem düşüncede hem de kompozisyonda açık olan daha kapsamlı bir değişim sürecini ifâde etmektedir. Ancak elbette bu, her eski olanın atılıp, bütün yenilerin benimsenmesi anlamına gelmemeli, bu noktada belirleyici kıstas, zevk ve sanat gibi estetik unsurlar olmalıdır.

Bu noktada Reyhânî, bir başka meher edibi Miḥail Nuʿayme'nin, hem dil konusundaki hassasiyetine, hem de üslubundaki özgünlüğe dikkat çekerek, Arap dilinin yenileşmesi sürecindeki yaratıcı çabalara da işâret etmek istemiştir. Makâle ve hikâyelerinde, yapay duyguları, gerçekle örtüşmeyen tasvirleri, anlama hizmet etmeyen gereksiz dil cambazlıklarını bütünüyle dışlayan Nuʿayme'nin bu çabaları, Reyhânî tarafından 'devrim' gücünde bir değişim olarak değerlendirilmiştir⁹⁴⁰.

Reyhânî'ye göre dil, her şeyden en önce anlaşılabilirlik, açıklık ve kısalık niteliklerine kavuşturulmalıdır. "Dildeki donukluk, damarlardaki kanın donmasına benzer, her ikisinde de netice felçtir" diyen Reyhânî⁹⁴¹, dili, sürekli değişen ve gelişen bir olgu olarak değerlendirmektedir. Bu değişim sürecinde, yeni koşullara ve kullanımlara uyum sağlayamayan problemliler ve hastalıklı sözcükler bertaraf edilirken, esas ruh, benimsenen yeni sözcüklerin bünyesinde yaşamaya devam eder. Reyhânî bu ruhu, bir toplumun geçmişi, hâzır zamanı ve yerleşik dilsel kabul ve geleneklerine de sıkı sıkıya bağlı görmektedir⁹⁴².

İlginç biçimde, dili, ağaca teşbih eden Reyhânî, bu dil ağacının sağlıklı ve uzun ömürlü olma şartını da, hastalıklı dalların (kelimelerin) budanması ve yerlerine sıhhatli olanlarının aşılması şartına bağlamaktadır. Şüphesiz bu işi yapacak olan da dilcilerdir⁹⁴³. Bu bağlamda, Arap dilinin yeni kavramlara uyarlanabilirlik vasfının iyi değerlendirilmesi gerektiğine işâret eden Reyhânî'nin, *Hilâl* dergisinde kaleme aldığı değişik makâlelerde, bir *Dil Akademisi* lüzumundan söz eden ilk kişilerden olması da mânîdardır⁹⁴⁴:

Arap dili, en rafine düşüncelerin, en ince duyguların ve en soyut tasavvurların ifâdesine imkân verecek nitelikte zengin bir lafız ve vezin repertuarına sahiptir. Buna karşılık, günümüzde ortaya çıkan yeni ve yabancı sözcükleri karşılama noktasında yetersizmiş

yazılarındaki gramer hatalarına ciddi eleştiriler yönelten bazı musahhîhler sebebiyle ortaya çıkmış ve zamanla hassasiyet kazanmıştır. Zaten onun, gramerle pek alakadar olmak istemediği değişik mektuplarından da anlaşılmalıdır. Bkz. *er-Resâil*, s. 79.

⁹⁴⁰ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 290.

⁹⁴¹ er-Reyhânî, *Buzûr li'z-zâri'in (EL-KİTÂBÂTU'Ş-ŞİF'RİYYE)*, s. 225.

⁹⁴² Oueijan, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhânîyyât*, www.ndu.edu.lb/academics/research/naji~oueijan/books/rihani.pdf (25.01.2004); er-Reyhânî, *Rûhu'l-luğa (REYHÂNİYYÂT)*, s. 419; Albert er-Reyhânî, *Feylesûfu'l-Fureyke*, s. 321.

⁹⁴³ er-Reyhânî, *Rûhu'l-luğa (REYHÂNİYYÂT)*, s. 418.

⁹⁴⁴ "Ben bu dilin sevdalıyım" diyen Reyhânî için *Bilim Akademisi*, hayattayken gerçekleştirmek istediği üç idealinden birincisiydi. Diğer iki ideali; söz konusu akademinin yayınlacağı, çağdaş ihtiyaçları karşılayan bir sözlükle, el-Maʿarrî'nin *The Luzûmiyyât*'ından derlenecek daha kapsamlı bir antolojinin basımıdır. Bkz. *er-Reyhânîyyât*, s. 426-7; *er-Resâil*, s. 434.

gibi bir yakınma da söz konusudur. O nedenle, birtakım çağdaş bilimsel ve teknik sözcüklerin Arapça'ya aktarılmasına yardımcı olmak üzere bir akademiye gereksinim vardır. (...) Bu, hayatın dayattığı ve bütün dünya dilleri için geçerli olan bir zarurettir.

Her ne kadar o, dil konusunda, kalıpları zorlayacak ölçüde radikal bir tutum izlerse de, “bu günün ihtiyaçlarına yanıt veren, bu güne hizmet eden, ya da en azından zaman ve mekan unsurlarının değiştirip yıpratamadığı bir güzelliğe sahip olan ‘eski’yi muhafaza etme” taraftarıdır⁹⁴⁵.

İyi bir yazarın, mübtezel lafızlardan sakınması gerektiğini savunan Reyhānī, özellikle klasik döneme ait deyimlerin güncelleştirilmesi yönünde ısrarcı olmuştur⁹⁴⁶. Ona göre,

نَكَتْ عَادَ بِخُفْيِ حُنَيْنٍ أَخْفَى سَعِيًّا veya تَحَرَّكَتْ رِكَابُهُ سَارَ الْأَمِيرُ قَلْبَ لَهْ ظَهَرَ الْمَجْنَنَ عَهْدَهُ gibi deyimleri kullanmak önce dili zaafa uğratar, arkasından hastalanıp ölmesine yol açar.

Reyhānī, belâgat sahasının şaheserlerinden olan ve bir zamanlar üsluplarını taklit ettiği *el-Ferāidu'd-durriyye*, *Nehcu'l-belāğa* ve *Maḳāmāt* gibi klasikleri okurken müracaat ettiği lügatlerde, bugün için gereksinim duyulmayan pek çok sözcük ve kullanım şekli bulunduğu yönündeki düşüncesini ilginç bir teşbihle ve dilde klasizme büyük değer atfeden Ezher ulemasına yönelttiği ironik bir eleştiriyi ifâde etmektedir⁹⁴⁷:

Lügatteki boş ve manasız lafızlarla haşır neşir olurken, hayatın kendi içindeki abes ve mânâsız şeylerle meşgul olmayı unuttum. Bunlar içinde de en hoş gideni, kural ve kaidelerden en uzak olanlarıydı. Deyim yerindeyse, lügat, bir buğday ambarıdır. Orada, yabancı ot, taş-toprak her şey bulunabilir. Ben, azığımı, buğdayı eledikten sonra alıyorum. Evet ben yolcuyum, ve bana -Ezher ulemasına pek yeterli gelmese de- ‘azık’ lazım. Ne de olsa kanaat, bitmez tükenmez bir hazinedir!

Reyhānī, bir sözcüğün ‘canlı’ oluşunun alâmetlerini, yetiştiği ekolojiye özgü kelimeler kullanmak suretiyle şöyle tarif eder⁹⁴⁸:

Gerçekten de yaratıcılık bakımından sözcüklerin, sorkun ağacı gibi esnek, pınal gibi sağlam, su gibi akışkan, reyhan gibi kokulu, şimşek gibi gürleyen, bülbül gibi şakiyan, meltem gibi fısıldayan, renkler gibi ilham aşıl原因 özellikleri vardır. İşte bu niteliklere sahip sözcükler hayat dolu sözcüklerdir. Yazar için, özgün bir edebî eser kompoze etmenin asıl sırrı ve hazinesi ise bu meziyetlerin bütünüdür.

Reyhānīye göre seçkin bir yazar, sadece yaratıcı bir edip olmakla kalmayıp, aynı zamanda; resim, müzik, şiir ve heykeltıraşlık gibi güzel sanatların çeşitli kollarından behresi olan, zevk-i selim sahibi ve sanatkâr tabiatlı bir kişi de olmalıdır. Ūdî, ūdunun tellerini ve ressam renkleri nasıl ustalıkla kullanıyorsa, edip de lafızlarla o şekilde oynayabilmeli;

⁹⁴⁵ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 196.

⁹⁴⁶ a.g.e., s. 87.

⁹⁴⁷ er-Reyhānī, *Rūhu'l-luğa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 421.

⁹⁴⁸ a.g.e., s. 421; el-Maḳdisī, 464.

heykeltıraşın taşa şekil vermesi gibi cümleleri sanatkârane bina edebilmeli; aktarın kokuları birbirine mezcettiği gibi, edebiyatı, bilgiyi ve hayâli -birbiriyle- harmanlayabilmelidir⁹⁴⁹.

Esâsen, önde gelen mehcer edipleri, dilde serbestliği savunmaları ve yeni sözcükler türetilmesi noktasındaki esneklikleri dolayısıyla, özellikle şâiri, dilin yaşatılması noktasında en önemli faktör kabul etmişlerdir. Sözgelimi, Cübürân'a göre dil, ancak yaratıcı bir ruha sahip olan şâirle hayat bulur⁹⁵⁰:

Şâir, insanoğlu ve yaratıcılık arasındaki sınır çizgisidir. Şâir, dilin gelişmesinin ana dinamiği iken, mukallit yazar, dile kefen biçen bir mezar kazıcısı durumundadır.

Buna paralel bir yaklaşım Reyhânî tarafından da sergilenmiştir⁹⁵¹:

Dil, ancak taze gıda ile beslenen bir beden ve edebiyatın onsuz yapamadığı bir ruhtur. Ancak bedenler hastalıklara maruz kalabildiği gibi insan ruhunun düşünceleri de vehimden hali değildir. Öyleyse dil, bazen bir doktora bazen de bir din adamına gereksinim duyar. Dil konularında söz sahibi kimseler de şâir, doktor ve ediptir. Ya edebiyatçı hastalanır, şâir de acze düşerse?! İşte o zaman, kuru dalı kesmek ve taze filizi aşlamak suretiyle ağacı kurtarabilir, gelişip büyümesini sağlayabilirsin. İtalyanca'da Dante'nin, İngilizce'de Shakspeare'in, Fransızca'da ise Hugo'nun yaptığı budur. Belki bu adları sayılanlar dilci olmayabilir, ancak unutmamak gerekir ki, dil bilgini, şâirin izinden gider.

Çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek bir sözlük hazırlanması projesi de, Reyhânî'nin hep gündeminde olan konulardan biridir. Ancak kanaatimize göre o, bu sözlüğün nasıl olması gerektiği hususundaki bazı önerilerinde yanılıya düşmüştür. Sözgelimi, hazırlanacak modern bir sözlükte, çağrışımı olmayan veya son derece zayıf çağrışimli (garip) kelimelerin, geniş bedevî literatürüne ait müterâdiflerin, bedevî yaşantının çevresel unsurlarına sıkça göndermede bulunan mesellerin yer almaması gerektiği noktasındaki önerileri gerçekten dikkate değerdir. Buna karşılık, جَارِيَّةٌ ve نَاقَةٌ gibi sözcüklerin, sırf vahşî ve ilkel yaşamı çağrıştırıyor gerekçesiyle sözlük dışına itilmesi düşüncesi ise⁹⁵² sağlıklı bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Zira, sadece yaşanan dönemde kullanılan sözcüklerden müteşekkil bir sözlük, o dar vokabüleriyle, orta öğretim öğrencisinin ihtiyaçlarını dahi sağlıklı biçimde karşılayamaz.

The Book of Halid'de baş kahraman Hâlid, bir dilin zenginliği noktasındaki temel kıstası, o dilde yer alan sıfat ve isim türü sözcüklerin değil, eylemlerin sayıca çok olması şeklinde belirlemektedir. Ona göre en zengin dil, 'aslan' için bin veya 'deve' için iki bin kelime karşılık gösterdiği için böbürlenmeye hakkı olduğunu zanneden dil değildir; tam tersine bu dil, çok sayıda değişik fiil siygalarına sahip, aynı zamanda bir fiilin oluş zamanını tam olarak ifâde

⁹⁴⁹ er-Reyhânî, *Rûhu'l-luğa (REYHÂNİYYÂT)*, s. 422; Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 323.

⁹⁵⁰ Dîb, s. 28.

⁹⁵¹ er-Reyhânî, *Rûhu'l-luğa (REYHÂNİYYÂT)*, s. 418.

⁹⁵² a.g.e., s. 426.

etmeye imkân veren bir dildir⁹⁵³. Bu bağlamda, en azından *The Book of Hâlid*'in kaleme alındığı tarihlerde, Reyhânî'nin, İngilizce'yi Arapça'dan daha zengin bir dil olarak gördüğü sonucuna ulaşabiliriz..

3. Şiir Alanındaki Yenilikçi Yaklaşımları

Avrupa ve Amerikan edebiyatlarındaki gelişmeleri yakından takip etme fırsatı bulan Reyhânî, her geçen gün daha karmaşık bir hal alan medenî yaşam tarzının aksine, şiirde sadeleşmeye doğru giden bir eğilime dikkat çekmiş, buna paralel olarak, Arap şiirinin de süs ve sanattan arındırılarak, ona, hakikat ve sadelik renklerinin hakim kılınmasını istemiştir⁹⁵⁴.

Reyhânî, şâirlerin sayıca çokluğundan yakınan bazı şâirlerin aksine, genç, çocuk, kadın, erkek herkesin şiirle meşgul olmasına büyük destek vermiş, edebiyat çarşısında bu ölçüde renkli simâların, farklı yaşların bulunmasını, Arap şiirinin geleceği bakımından hayırlı bir işâret olarak görmüştür. Çünkü ona göre, güçlü ve nitelikli edebî eserler zaten yaşama şansına sahiptirler. Diğerleri hakkındaki hükmü ise zaman verecek, zayıf ve çürük olanlar doğal seleksiyonla kendiliğinden ortadan kalkacaklardır⁹⁵⁵.

Phoneix, Atlantic Monthly, Poet Lore gibi Amerikan kültür ve şiir dergilerinde şiirler yazan, bunun yanında, *Poetry Society of America*'ya, Lübnan asıllı tek üye olarak iştirak eden Reyhânî, şekil açısından rubâiden başlayıp üç yüz beyte kadar uzayan şiirlere kadar çok değişik ölçü ve uzunluklarda şiirler kaleme almıştır. Bunların bir kısmı, İngiliz şiirine özgü sone ve balad vezinlerinde nazmedilmesine karşın, diğer bazıları, vezinli veya vezinsiz, kâfiyeli veya kâfiyesiz ya da sadece lirik ritmi esas alan dördütlü ve beşli tef'îleler şeklinde yazılmışlardır.

Curcî Zeydân'ın da isâbetle kaydettiği gibi, 20. yüzyıl başlarında, modern şiir alanındaki en dikkat çekici değişiklik ve yenileşme, önce şiirin şekli unsurlarında, ardından da konu çeşitliliğinde kendisini göstermiştir⁹⁵⁶. Her bir beytin, müstakil bir şiir olduğunu iddia edenlerin aksine, modern şiir taraftarları, şiirde, baştan sona tam bir konu bütünlüğü bulunması gerektiğini savunmuşlardır. Bu sürecin sonunda, lafızcı ve şekilci anlayışlar, zaman içerisinde yerlerini, manayı ön plana alan daha serbest şiir anlayışlarına bırakmaya başlamıştır.

Şimdi, önce Reyhânî'nin mensur şiir tekniğine ve bu şiir türüyle ilgili düşüncelerine yer verilecek, arkasından da modern Arap şiirinin temel konuları arasında yer alan şiirde konusal çeşitlilik ve şekil-anlam ilişkisi gibi bazı mevzulara değinilecektir.

⁹⁵³ er-Reyhânî, *Kitābu Hâlid*, s. 66.

⁹⁵⁴ er-Reyhânî, *el-Elementu 'ş-şahşî ve 'l-kavmî* (ENTUM, EŞ-ŞU'ARĀ!), s. 40.

⁹⁵⁵ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 338-339.

⁹⁵⁶ Zeydân, s. 204-205.

a. Reyhānī'nin Mensur Şiir Tekniği: Bu Türün Arap Edebiyatına Girmesinde ve Tanıtılmasındaki Rolü ve Katkısı

Klasik ifâdesiyle, 'mevzun ve mukaffâ şiir' den 'mensur şiir'e intikal, 20. yüzyılın ilk yarısı itibariyle düşünüldüğünde, içerisinde geniş tartışma konularının yer aldığı ve çok sayıda edip ve şâirin iştirak ettiği hararetli bir süreç olmuştur. Bu sürece aktif olarak iştirak eden Mustafa Luţfî el-Menfalûţî'nin, "Şiir, vezin ve ritimden başka bir şeydir; ve nazım da, ancak bir dilberin boynundaki gerdanlık mesâbesindedir"⁹⁵⁷ sözüne karşın, klasik Arap şiirinin biçim açısından korunmasını savunan Luvîs Şeyhû "Arap şiiri, ona musikili bir hava veren kâfiye ritminden bağımsız düşünülemez" görüşünü ileri sürmüştü⁹⁵⁸, hatta Cubrân ve Reyhānī gibi mehcer şâirlerinin Batıdan aldıkları mensur şiir türünün bir saçmalık ve gevezelikten ibâret olduğunu iddia etmiştir⁹⁵⁹. Böylece taraflar, bu iki temel görüş etrafında şiirin şekil ve anlam açısından tartışmasını yapmışlardır. Peki böylesine hararetli tartışmaların konusu olan mensur şiir aslında nedir?

Arapça mensur şiir, vezinsiz ancak yine de kendi içinde kâfiyeli bir şiir biçimidir. Bazen tıpkı manzum şiirdeki gibi musikili nağmeler de içerir⁹⁶⁰. Bu yönüyle mensur şiir; bir yerde fitratın, sâdeliğin, coşkunun ve heyecanlı duyguların şiiridir. Ancak itiraf etmek gerekir ki bu şiir, azımsanmayacak sayıdaki bir şâir grubuna göre, hiçbir zaman şiir sanatındaki yaratıcılığın en ideal şekli sayılamaz. Hele Hâlîl bin Aĥmed'in, uğruna bir ömür harcadığı vezinli, kâfiyeli şiirle asla mukayese bile edilemez⁹⁶¹. Bununla birlikte duygusal kişiliğe sahip insanların iç dünyalarına tercüman olma noktasında mensur şiir, vezinli ve kâfiyeli şiire oranla büyük avantajlar sağlamaktadır.

Mensur şiir bir yerde sehl-i mümtenedir. Çünkü her ne kadar vezin ve kâfiye koşulu yoksa da, yine de bir mevhibe, şiir musikîsine uygun bir zevk-i selim ve hayatı olduğu gibi kavrayan ince ve kıvrak bir sezîş gerektirmektedir. Bununla birlikte, mensur şiiri klasik şiirden farklı kılan şey, zaman zaman fâsılalarla bölünen musikîli bir ritim içermesi ve duygusal anlatıma, hayal gücüne yoğun biçimde ağırlık vermesidir⁹⁶². Bu noktadan hareketle Reyhānī'nin, köhnemiş gelenekleri, hayatın gerçek çehresini görmemize engel olan perdeleri alaylı bir üslupla hicvettiği New York adlı şiirini, Arap Edebiyatındaki mensur şiir türünün ilk başarılı örnekleri arasında saymak mümkündür⁹⁶³. Bazı kısımlarını aşağıya aldığımız bu şiirinde Reyhānī, hem kapitalist Amerika medeniyetini, bu medeniyetin kof, maddî değerlerini, kendi

⁹⁵⁷ Desûkî, 'ümer, *fi'l-edebe'l-ĥadîs (I-II)*, 8. Baskı, Dâru'l-fikri'l-^cArabî, Kahire, 1970, s. 218.

⁹⁵⁸ a.y.; Doğru, s. 81.

⁹⁵⁹ Doğru, s. 81.

⁹⁶⁰ Dîb, s. 79.

⁹⁶¹ el-Hatib, s. 51; er-Râvî, s. 42.

⁹⁶² Dîb, s. 80.

⁹⁶³ er-Râvî, s. 42.

içinde barındırdığı bir takım temel çelişkileri eleştirmiş, hem de gelecekte karşı karşıya kalabileceği muhtemel tehlikelere dikkat çekmiştir⁹⁶⁴:

نيويورك

أَبْنَتْ التَّمَرُّدَ فِي الْعَالَمِ الْقَدِيمِ، وَ عَرُوسَ التَّفَرُّدِ فِي الْعَالَمِ الْجَدِيدِ، وَ أُمَّ الْفَوْضَى
فِي الْعَالَمَيْنِ، وَنَيْلَ لِابْنَائِكَ وَ عُشَّاقِكَ! (..)

مَهْدُكَ الْحُقُولُ وَ فِيهِ تَعَابِيئُهَا، سَرِيرُكَ الْمَعَادِنُ وَ فِيهِ سُمُومُهَا، عَرْشُكَ جِبَالُ الثَّرْوَةِ وَ
حَوْلَهُ وَحُوشُهَا، وَنَيْلَ لِابْنَائِكَ وَ عُشَّاقِكَ! (..)

جَمَالُكَ يَمْلَأُ الْفَضَاءَ نُورًا وَ النَّفْسَ ظِلًّا، نَبَتْ أَيْلٌ أَوْرَاقُهُ جَسِيمَةٌ، وَ أَزْهَارُهُ سَقِيمَةٌ.
نَهْرٌ مِنَ الْكَهْرَبَاءِ، عَلَى ضَفَّتَيْهِ جِبَالٌ مِنَ الرُّحَامِ، وَ غَابَاتٌ مِنَ الْحَدِيدِ. لَيْلٌ بَاهِرٌ،
نُجُومُهُ مِنْ مَعَامِلِ الْإِنْسَانِ الْفَانِيَةِ، لَا مِنْ مَعَامِلِ اللَّهِ الْأَبَدِيَّةِ، تَعَسَا لِدَا الْجَمَالِ! (...)

جَمَالٌ مَعْبُودِهِمْ كَدُولَارٍ، صَكَ فِي اللَّيْلِ وَ طَلِي فِي النَّهَارِ، تَبَّا لِدَا الْجَمَالِ! (...)

حُسْنُكَ لَعْنَةٌ جَسَمَهَا اللَّهُ فِي ذِي الْأَبْرَاجِ تَحْتَ سَمَائِهَا،
صَاغَهَا اللَّهُ فِي التَّبْرِ، وَ صَمَخَهَا بِالطَّيْبِ، وَ كَلَّلَهَا بِالتَّيْجَانِ ذَاتِ الْقِبَابِ الْمُدْهَبَةِ (...)

وَ غَدًا تَصِيرُ أَبْرَاجُكَ فِي أَنْفَاقِكَ، وَ يُدْفَنُ مَجْدُكَ الْكَاذِبُ تَحْتَ أَنْهَارِكَ، فَتَبْكِيكَ
عِنْدَيْدِ نَيْنُوا وَ تَتَرَحَّمُ عَلَيْكَ بَابِلُ!!!

Ey eski dünyadaki inatçılığın kızı, yeni dünyadaki bireyseliğin gelini ve her iki alemdeki anarşinin annesi! Senin çocuklarına ve uşaklarına yazıklar olsun! (...)

Beşiğin tarlalarıdır, içinde yılanlar barınır; yatağın maden ocaklarıdır, içinde zehirli gazlar vardır; tahtın servet tepelerinin üstündedir, ki çevresine çakallar toplar; senin çocuklarına ve uşaklarına yazıklar olsun! (...)

Güzelliğin; gökyüzünü ışıkla, kalbi kasvetle doldurur, (bu güzellik) yaprakları büyük ama çiçekleri zehirli bir bitki; iki tarafında mermerden duvarlar ve demirden ormanları bulunan bir elektrik nehridir. (Bu güzellik) yıldızları fâni insan yapımı fabrikalardan elde edilmiş parlak bir gecedir, böyle güzellik olmaz olsun! (...)

(New York tüccarlarının) mabudunun güzelliği, gece basılıp gündüz boyanan dolar gibidir, böyle güzelliğe lânet olsun! (...)

Güzelliğin, Allah'ın, gök kubbe altındaki kulelerde somutlaştırdığı bir lânettir. Ki ona Allah, demir filizleriyle şekil vermiş, güzel kokularla bezemiş, altın kubbeleri olan taçlarla da taçlandırmıştır. (...)

⁹⁶⁴ er-Reyhānī, Hutāfu'l-evdiye (EL-KITĀBĀTU'Ş-ŞĪRĪYYE) s. 116-119.

Yarın, kulelerin yer altı geçitlerine dönüşür, yalancı şerefin nehirlerin altına defnedilir. Ve o zaman haline Ninova ağlar, Babil acır.

Bir çok araştırmacı, Reyhânî'yi, mensur şiir türünün Arap edebiyatındaki öncüsü kabul etse de, konu, dakik ve detaylı araştırmalarla tam manasıyla vuzuha kavuşturulmuş değildir. Mesela Moreh, *Poetry in Prose (Al-Shi'r Al-Manthûr) in Modern Arabic Literature* başlıklı titiz çalışmasında, 20. yüzyılda İslâmî üslupla mensur şiir kaleme alan ilk Arap şâirin İbrâhîm el-Havrânî olduğunu (1902), onu, 1903'teki şiirleriyle Cubrân'ın ve daha sonra da 1905'teki şiirleriyle Reyhânî'nin izlediğini tespit etmiştir⁹⁶⁵. Ancak yine de, genel kabulün, önceliğin Reyhânî'de olduğu yönünde olduğunu belirtmekte yarar vardır⁹⁶⁶.

Reyhânî, 1910 senesinde *er-Reyhânîyyât*'ta kaleme aldığı *eş-şî'rul-mensûr* adlı makalesi ile, modern Arap edebiyatının serbest şiir tarzına olan ihtiyacını gündeme getiren belki de ilk kalemlerden biri olmuştur. Her ne kadar bu türü ilk olarak kendisi icat etmemişse de, Arap edebiyatının bu türle tanışmasını sağlamada öncü bir rol üstlenmiştir⁹⁶⁷. Reyhânî'den birkaç yıl sonra Cubrân da edebî ürünlerini serbest şiir tarzında kaleme almaya başlamış, bu yeni tarzın Arap edebiyatına transferinde Reyhânî'ye katkıda bulunmuştur⁹⁶⁸. Kratchkovski'ye göre ise, Arap edebiyatı, daha önce hiç tanımadığı bir nazım türü olan mensur şiirle, ancak Reyhânî'in çabaları sâyesinde tanışmıştır⁹⁶⁹.

Esâsen Reyhânî, Arap şiirinin serbest nazma kavuşturulması yönündeki ilk düşüncelerini, daha erken bir dönemde (1900) kaleme aldığı ve *Eyyâm* dergisinde (sayı 240) yayınladığı *Zevkune 'ş-şî'ri* başlıklı dört makalelik bir dizide okurla paylaşmıştı. Bu makalelerin ilkinde, Arap edebiyatındaki şiirin, asırlar sonra bile fazla bir değişiklik kaydetmeden eski hali üzere kaldığına işâret eden Reyhânî, bu durumun, Araplar için bir '*yaratıcılık*' sorunu teşkil ettiğini vurgulamaktadır⁹⁷⁰.

Reyhânî'ye göre, adil bir eleştirmen gözü ile günümüz Arap şiir ve kasidelerine bakıldığında, şâiri nazma sevk eden şiir zevkinin hep aynı kaldığı, eskiden bugüne pek bir şeyin değişmediği görülecektir. Bu nedenle Arap şiirinin yaşam serüveni, -Batı şiirinde olduğu

⁹⁶⁵ Moreh, s. 16.

⁹⁶⁶ Doğru, s. 26, 73.

⁹⁶⁷ Kabbîş, s. 288; Dîb, s. 51; "*Mensur şiir*" kavramını Rus edebiyatına ilk kazandıran şâirin Ivan Tourgueneff olduğunu ifade eden Rus asıllı müsteşrik Kratchkovski, Arap edebiyatında bu rolü Emin er-Reyhânî'nin üstlendiğini belirtmektedir. *er-Resâil*, s. 23; Yine bakınız: Albert er-Reyhânî, *Feylesîfu'l-Fureyke*, s. 325; Yine Karaçovski'ye göre, örneklerine klasik Arap şiirinde rastlamadığımız '*lirik nesir*' üslubu, -Kuran üslubunu yakından tanınması sebebiyle- Reyhânî'ye bütünlüyle yabancı bir üslup değildi. Bakınız: Kratchkovski'nin *er-Reyhânîyyât*'ın önsözünde yer alan yazısına, s. 23.

⁹⁶⁸ 'Abbûd, s. 236-237; er-Râvî, s. 41; Ancak Moreh'in iddiasına göre, ilk mensur şiirini 1903'te kaleme alan Cubrân'ın, bu hususta Reyhânî'ye iki senelik bir önceliği bulunmaktadır. Moreh, s. 16-17.

⁹⁶⁹ Dîb, s. 79.

⁹⁷⁰ er-Reyhânî, *Zevkuna 'ş-şî'ri (ŞEZERAT)*, s. 261.

şekliyle- konu bakımından çeşitli dönemlere taksim edilemez. Kısacası, Arapların şiir zevki, Câhiliye döneminde ne ise, medeniyet döneminde de aynı kalmıştır. Daha doğru bir ifadeyle; deve ve çöl tasvirlerinden savaş tasvirlerine, cesâret ve cömertlikle iftihar etmekten Hz. Peygambere fahriye, sultana methiye yazmaya intikal edecek şekilde çok az şey değişmiştir⁹⁷¹. Yapılması gerekense, vakit kaybetmeden geleneksel şiir kalıplarının dışına çıkılması ve yeni arayışlar peşinde koşulmasıdır⁹⁷².

Reyhānī, klasik Arap edebiyatı ürünlerini şekil, muhteva ve üslup açılarından tenkit ederken, manzum nesirden mensur nazma niçin geçilmesi gerektiğinin de altını çizmektedir⁹⁷³:

Makâmeleri okudum ve hepsini birbirinin benzeri buldum. *Eğānī*'yi, Muberrred'i, Cāhız'ı inceledim; üslup, kafa karıştırma, nakil ve isnaddaki israf bakımından sanki aynı eseri ettüt ediyormuşum hissine kapıldım. Âdeta bu yazarların birinci kaygısı dil, ikinci kaygısı ise üsluba şıklık kazandırmak. Kendi kendime 'tekrarda fayda yok! (لَيْسَ فِي الإِعَادَةِ إِفَادَةٌ)' dedim. (...) Bu nedenle geçmişin bilinen üslubundan ve kayıtlarından kurtulmak istedim. (...) Kendime has bir üslup geliştirdim. Meziyet ve kusurları ne olursa olsun, bu yeni üslubumda lafız fikre, şekil manaya üstün gelemez. (...) *Mu'allakāt*'ı okudum; çoğu lafızlar manayı anlamama engel oldu. Hamâse divanlarını okudum; hep isimleri farklı ama içeriği aynı olan bir kitabı incelediğimi fark ettim. İbnu'l-Fāriḍ'i okudum, ne yazık ki, şiirlerindeki tasavvuf felsefesinin hep cinasın dalgaları arasında boğulduğunu müşâhede ettim. (...) Hülâsa, Arap divanlarının taklit ve takyitten, ibtizalden başka bir şey içermediğini farkettim. Ve yine fark ettim ki, hepsinde de 'manzum nesir' var. Ben de 'manzum nesir'e mukabil 'mensur şiir' üslubunu tercih ettim ve bu sâyede üslup konusuna yeni bir açılım getirmeyi hedefledim.

1907 senesinde *Hudā* gazetesi sahibi Na'üm Mukerzel'e gönderdiği bir mektupta ise, Arap edebiyatının mensur şiire olan ihtiyacını ilginç bir teşbihle açıklamaya çalışmaktadır⁹⁷⁴:

Gönderdiğim her iki şiir de mensur şiir tarzında yazılmıştır. Bu şiir türünün dilimize de kazandırılması gerekmektedir ve buna şiddetle ihtiyacımız var. Zira şiirimiz, bir verem hastası gibi kâfiye ve vezin duvarları arasında âdeta karantinaya alınmış haldedir. Halbuki bu zavallının (Arap şiirinin) açık havada, tarlalarda gezip temiz havayı teneffüs etmesi, dağlarda özgürce dolaşıp kuşları ve çiçekleri seyretmesi gerekir. İşte o zaman şiirimiz, gücünü yeniden toplayıp eski sıhhatine (Câhiliye dönemindeki ifade kudretine) kavuşacaktır.

Ancak yeri gelmişken, Reyhānī'nin bu paragraftaki görüşleri ile bir önceki paragrafta yer alan görüşlerinin çelişkili olduğuna dikkat çekilmelidir. Zira bir önceki paragrafta, *Mu'allakāt* da dahil, istisnâsız bütün eski divanları kusurlu bulduğunu söylerken, sonraki paragrafta Câhiliyye dönemi şiirine âdeta özlem duyduğunu ifade etmektedir.

Ünlü Rus edip Ivan Tourguenneff'in de isâbetle belirttiği gibi Reyhānī, 'mensur şiir' tarzını, üstadı saydığı ve kendisini "mensur şiirin yaratıcısı" olarak kabul ettiği Walt

⁹⁷¹ a.g.e., s. 261-262.

⁹⁷² Kerub, s. 31.

⁹⁷³ er-Reyhānīyyat'ın ikinci cildinin önsözünden, s. 272.

⁹⁷⁴ er-Reyhānī, er-Resail, s. 584.

Whitman'dan almıştır⁹⁷⁵. Serbest şiirlerini yayınlama yönündeki ilk somut adımı ise 1905 senesinde atmıştır. Curcī Zeydān'a gönderdiği bir mektubunda yer alan *el-Ḥayāt ve'l-mevt ev el-ḥarīf ve'l-ğurūb fī Lubnān* (*Hayat ve Ölüm, ya da, Lübnan'da Bahar ve Günbatımı*) adlı mensur şiirinin *Hilāl*'de yayınlanmasını talep etmiş, şiirin yayınlanması üzerine duyduğu sevinci ise bazı arkadaşlarına gönderdiği mektuplarında paylaşmıştır⁹⁷⁶. Reyhānī, ilk mensur şiir örneği olarak takdim ettiği bu nazım-nesir karışımı türündeki eseriyle ilgili şu iddialı sözleri söylemiştir⁹⁷⁷:

Lübnan'da, gurup vaktini anlatan bir şiiri dostum Zeydān Efendi'ye gönderdim. Sanırım senin de hoşuna gidecek. Yeni bir kalıp içerisinde kaleme alınmış, felsefi, betimsel bir şiir. Ve sanırım, şimdiye kadar hiçbir Arap yazar, gün batımını böyle bir üslupla anlatmamıştır.

Reyhānī'nin '*mensur şiir*' terimine getirdiği tanımdan, hangi tür batı şiirini taklit ettiğini de anlamaktayız⁹⁷⁸:

'*Eş-şifru'l-ḥurr*' ya da '*eş-şifru'l-mutlak*'⁹⁷⁹ olarak bilinen bu yeni nazım türü Fransızca'da '*vers libre*', İngilizce'de '*free verse*' olarak adlandırılmaktadır. Bu tür, şiir sanatının Avrupalılar, özellikle de İngilizler ve Amerikalılar nezdinde ulaştığı en son aşamadır. Amerikalı şâir Walt Whitman, şiiri, klasik vezin tarzındaki aruz bağlarından, Milton ve Shakespeare de İngiliz şiirini kâfiye zincirlerinden kurtarmıştır. Bununla birlikte, bu serbest nazımın da -kendine göre- yeni ve özel bir ölçüsü vardır ve bir çok değişik vezne girebilir.

Moreh'in iddiasına göre, Reyhānī'nin yukarıdaki tanımını kendi içinde bir tutarsızlık ihtiva etmekte olup, bu nedenle de tatminkâr olmaktan uzaktır. Şöyle ki, en başta büyük bir heyecanla '*mensur şiir*'den söz eden Reyhānī, paragrafın sonuna doğru bu şiir türünde, karma da olsa vezne dayalı bir nazımın söz konusu olacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla Reyhānī'nin bu tanımından, '*شعر مثنو*' ile kast edilen şeyin, klasik vezin ve kâfiyeden vazgeçmekle birlikte, yine de zaman zaman klasik ölçülere kayabilen Whitman tarzı serbest nazım olduğu anlaşılmaktadır⁹⁸⁰.

Reyhānī'nin, şiirde serbestliği savunan düşüncelerinde Amerika'lı şâir Walt Whitman'ı taklit ettiği, 1925 senesinde kaleme aldığı bir yazısından da anlaşılmaktadır. Söz konusu türün

⁹⁷⁵ Esâsen Whitman, Emerson ve Longfellow gibi şâirlerin şiirleri, istisnâsız bütün mecer ediplerinin özgürlüğü bir edebiyat anlayışı sergilemelerinde etkili olmuştur. Doğru, s. 69.

⁹⁷⁶ a.g.e., s. 63, 69.

⁹⁷⁷ a.g.e., s. 75.

⁹⁷⁸ Karşılaştırınız, *er-Reyhāniyyât*, 2. baskı, Beyrut, 1923, s. 182-233. Bu mensur şiirler, 1955 senesinde Beyrut'ta, Albert er-Reyhānî tarafından "*Hutāfu'l-evdiye -şifru mensūr-*" adıyla müstakil bir şiir koleksiyonu halinde yeniden basılmıştır. *Er-Reyhāniyyât*'ın dördüncü cildinde yer alan mensur şiirler bir araya getirilmiş ve bunlara daha sonra kaleme alınan yenileri de ilâve edilmiştir.

⁹⁷⁹ Reyhānī'nin *Hutāfu'l-evdiye*'de (s. 9) tercih ettiği tabir ise "*eş-Şifru'l-ḥurr et-ṭalk (serbest şiir)*" şeklindedir.

⁹⁸⁰ Moreh, s. 9

sınırlarını tayine çalıştığı bu yazısında Reyhānī, şiiri, ‘akıl ve hayal dalgaları’na teşbih etmektedir, ki esâsen bu benzetme Whitman’a aittir. Whitman’a göre nesirdeki ritim; hızı, akıcılığı, ve yoğunluğu bakımından denizdeki dalgaları andırır. Zira ondaki hareket de, -tıpkı doğadaki serbest devinimler gibi- ölçülü olmayıp serbest ve esnektir. *Had I the choice (Seçme Şansım Olsaydı)* adlı şiirinde Whitman, dünyanın en büyük şâirlerinin ölçülü aruz sistemini, denizdeki dalganın ritmiyle değiştirirken bunu özellikle ve bilinçli olarak yaptığının altını çizmektedir⁹⁸¹.

Whitman gibi Reyhānī de, şiirin, tabiatta gözlemlenen serbest hareket ve salınımlara sahip olması gerektiğini, -Whitman’ın kendi ifâdesiyle- “doğadaki unsurlar kadar serbest olması gerektiğini”⁹⁸² savunmuş, bunu da şu cümlelerle ifâde etmiştir: “bu varyasyonlarla şiir, tabiatta yer alan çeşitli ölçü örneklerine yaklaşmış olur, ki bütün bu örneklerde bir tek kanun işlemektedir: simetri ve denge kanunu”⁹⁸³.

Reyhānī, -Whitman’ın- şiirde ‘dalga’ kavramını benimsedikten sonra, Munîr el-Ḥusāmī’nin ‘*Arşu’l-ḥubb ve’l-cemāl* adlı şiir kitabının mukaddime kısmında yer alan yazısında, konuyu ilk defa teknik bakımdan özetleme fırsatı bulur ve şöyle der⁹⁸⁴:

Şiir, hayatın ürettiği ve duyguların harekete geçirdiği duygu ve hayal dalgalarıdır. Haliyle bu dalga, hissedişin gücüne, dürtünün etkisine bağlı olarak uzayıp kısalabilir veya kabarıp sakinleşebilir. Her bir dalga da, -duyguların- nazım veya nesir türünde, tıkanma (inkıbaz) veya açılım (imbisat) halinde kompoze edildiği bir ses düzenine/yapısına (matrix) sahiptir. Bu yapı genişlediğinde ondaki dalga titrer, duygu ve güzellik solmaya yüz tutar. Daraltıldığında ise, ortaya çıkan etki, dalgayı duygusalıktan ve estetikten mahrum eder. Bu nedenle her bir dalganın, en güzel ifâde edilebileceği kendine özgü bir formu, veya her bir düşüncenin en sağlam, en doğru ve en güzel biçimde ifâdesini bulabileceği bir formülü bulunmaktadır. Aynı şey, her bir duygu ve hayal için de böyledir.

Reyhānī, şiirde güzelliğin ve estetiğin kaynağı sayılması gereken en önemli şeyi ‘vezin çeşitliliği’ olarak belirler. Ona göre, şâir, duygu ve düşüncelerini en iyi anlattığına inandığı kelimeyi, cümleyi, vezni ve kâfiyeyi kullanmalı, şiirin ruhunu ve manasını daraltan, ahengi sekteye uğratan kalıplar arasına kendisini gereksiz yere sıkıştırmamalıdır. Bu bağlamda, genç bir şâir olan Munîr el-Ḥusāmī’nin aşağıdaki şiirinde yer alan asıl güzelliği ve yaratıcılığı, 6. mısradan itibaren baş vurulan vezin ve kâfiye değişikliğinde görür, ve ona göre bu iş, dikkat, titizlik ve yaratıcılık bakımından kesinlikle mevzun şiirden geri kalmaz⁹⁸⁵:

⁹⁸¹ a.g.e., s. 11; Ayrıca Bakınız: W. Whitman, *Leaves of Grass and Selected Prose*, New York, 1952, s. 418.

⁹⁸² Whitman, *Complete Prose Works*, s. 289.

⁹⁸³ er-Reyhānī, *Edeb ve Fenn*, s. 47.

⁹⁸⁴ el-Ḥāfiḥ, Muhammed Kâmil, *Nazariyyetu’ş-şif’r ve merḥaleti’l-iḥyā ve’d-dīvān*, Dimeşk, 1997, s. 578-582; er-Reyhānī, *Edeb ve Fenn*, s. 51-54; Moreh, s. 11.

⁹⁸⁵ a.g.e., s. 53-54.

فَتَحَتِ الْوَزْدَةَ أَكْمَامَهَا وَ مَخْتَكِ: خَدِّيكَ،
وَ بَسَمَ الشَّقِيْقُ عَنْ نَعْرِهِ وَ وَهَبِكَ: شَفَتِيكَ،
وَ فَتَحَ النَّزْجِسُ عُيُونَهُ وَ أَهْدَاكَ: عَيْنِيكَ،
وَ ائْتَنَى الرَّئِيْبُ وَ قَدَّمَ لَكَ: يَدِيكَ،
فَعَارَ الرُّمَانَ، فَهَزَّ أَغْضَانَهُ وَ صَاخَ: خُذِي نَهْدِيكَ،
وَ فَاحَ الرِّيحَانُ قَائِلًا: أَنَا شَدَاكَ،
وَ ائْتَسَمَ الرَّبِيْعُ وَ قَالَ: أَنَا صَبَاكَ،
وَ أَنْشَدَتِ الْمَلَائِكَةُ: سُبْحَانَ مَنْ حَبَاكَ!

Gül, çiçek zarfını açıp yanaklarını vermiş sana,
Dağ lâlesi, gültümsediği yerden dudaklarını bahşetmiş,
Nergis, açarak gözlerini, sana gözlerini hediye etmiş,
Zambak, kıvrılıp ellerini takdim etmiş,
Ve nar, kıskançlık gösterip sallayarak dallarını haykırmış: göğüslerini de benden al,
Fesleğen, râyiha neşrederek demiş: ben de kokunum,
Bahar gülümsemiş oradan: ben de senin sabâ rüzgârınım,
Ve bir ağızdan coşmuş melekler: Seni veren Allah kusursuzdur!

Reyhānī, 1931 senesinde, mensur şiirle ilgili olarak kaleme aldığı bir yazısında, bu yeni yapı ile geleneksel şiir arasındaki esaslı farka dikkat çekmektedir. Buna göre mensur şiir, geleneksel şiirle kıyaslandığında daha az heyecan ve coşku yaratmakta, buna karşılık okuyucunun ruhunda meydana getirdiği tesir daha derin, çağrışım da daha güçlü olmaktadır⁹⁸⁶.

Mensur şiirin modern Arap şiirine kazandırılması çabalarında Reyhānī'nin karşı karşıya olduğu en büyük zorluk, geleneksel vezin ve kâfiye içermeyen bir şiiri, Arap şâirlerine kabul ettirebilmektir. Zira, geleneksel kalıp ve motifleri hararetle savunan şâirler için –mensur şiirin en bâriz vasfı kabul edilen- musikî ve ritim kriterleri hemen hiçbir değer ifade etmiyordu. Bu maksatla Reyhānī'nin, doğrudan ve bir anda mensur şiir yazmaya başlamadığı, bunun yerine, Arap kamuoyunun batı şiirindeki musikî ve ritim kavramlarına âşinâ oluşunu temin edinceye kadar, kâfiyesiz ancak vezinli şiirler nazmetmeye devam ettiği, deyim yerindeyse bu konuda tedricî bir geçiş yapmaya çalıştığı görülmektedir.

Muhtemelen *Hutāfu'l-evdiye*'de yer alan ve çeşitli vezinlerde yazılmış olan şiirler, Reyhānī'nin bu amacına hizmet eden birer basamak niteliği taşımaktaydı. Bu cümleden olarak, Reyhānī, *'Inde ahdi'r-rabi'* (Bahar Mevsiminde) ve *İlā Ebi'l-^cAlā* (Ebu'l-^cAlā el-Ma^carrī'ye) adlı şiirlerini mütekârib bahrinde; *Ramād ve Nucūm* (Kül ve Yıldızlar) adlı şiirini münsarih

⁹⁸⁶ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 326.

bahrinde; *eş-Şevra (Devrim)* adlı şiirini vâfir bahrinde; *Hutāfu'l-evdiye* ve *en-Nesru'l-ʿArabī* adlı şiirlerini ise recez bahrinde nazmetmiştir. *Rīhu Semūm (Sam Yeli)* ve *Hecerūhā (Onu terk ettiler)* adlı şiirlerinde ise daha cesur davranarak birden fazla bahir kullanmayı tercih etmiştir. Bu son iki şiirinde Reyhānī, kısmen kâfiye de kullanmış, bu sâyede, tamamen vezinsiz ve kâfiyesiz olarak kaleme alacağı *Enāşīdu Ḥālīd eş-şelāse* ve *Maʿbedī fi'l-vādī (Vâdideki Mabedim)* gibi şiirleri için hazırlık yapmıştır⁹⁸⁷.

Walt Whitman'ın 1855 yılı ve sonrasında yazdığı şiirler gibi Reyhānī'nin mensur şiirlerinde de vezinli ritim yerine, paralellik kurma, eşitleme ve tekrarlama gibi sanatsal teknikler kullanılmıştır. Düşüncelerin ritmik bir uyum içinde akışı, çeşitli denge teknikleri kullanılarak sağlanmıştır. Bu durumda mısra', hem bağımsız bir birim, hem de birimleri kıtaya benzer gruplar halinde birleştirmeye yarayan bir denge faktörü olmaktadır. İlâve olarak, düşünce ve cümlelerin yinelenmesi tekniği, şiire, esnek ve melodik bir ritim de kazandırmaktadır. Şimdi bir soruya yanıt aramak gerekmektedir: Acaba Reyhānī, mensur şiirlerinde lirik bir hava yaratmak ve ritim oluşturmak üzere ne gibi yöntemlere başvurmuştur? Reyhānī'nin bu amaçla, mısralar arasında dört ayrı dengeleme tekniği kullandığı görülmektedir:

(1) İlk teknik, ilk mısra'nın, ikinci mısra'da kısmen yinelenerek vurgulandığı tıbâk-ı îcâbî (*synonymous parallelism*) tekniğidir. Reyhānī, *Dāvinī rabbete'l-vādī (Bana şifâ ver, ey Vâdinin Tanrıçası!)* sözleriyle başlayan *Hutāfu'l-evdiye* adlı şiirinde bu tekniği kullanmıştır⁹⁸⁸:

أَنَا نَائِي الرُّعَاةِ مِنْ عِبَادِكَ
أَنَا عُودُ العُشَّاقِ مِنْ عُبَادِكَ
أَنَا أَرْغُنُ المُمَشَّرِدُ مِنْ عَيْدِكَ
أَنَا كَنَارَةُ الرَّاقِصَاتِ لَيْلَةَ عَيْدِكَ (...)

(Ey Vâdinin Tanrıçası!)

Ben, kullarımdan çobanlarının neyi,

Aşıklarının üdu,

Avâre gezenlerin orgu,

Bayramının gecesinde dans eden rakkâselerin defiyim.

(2) İkinci dengeleme tekniği, ikinci mısra'nın/cümlenin bünyesinde, ilk mısra'dakine/cümledekine karşıt bir sözcük bulunan tıbâk-ı selbî (*antithetic parallelism*) tekniğidir. *İle'l-insân* adlı şiirde bu teknik kullanılmıştır⁹⁸⁹:

⁹⁸⁷ a.g.e., s. 326-327.

⁹⁸⁸ er-Reyhānī, *Hutāfu'l-evdiye (EL-KİTÂBĀTU'Ş-ŞİRİYYE)*, s. 107.

⁹⁸⁹ a.g.e., s. 124.

مَهْمَا جُرُلَ خَيْرُكَ،
مَهْمَا تَفَاقَمَ شَرُّكَ،
لَا أَرَاكَ أَحَاكَ،
مَهْمَا عَلِيَتْ فِي مَدَارِحِ الْحَيَاةِ،
وَمَهْمَا تَسْفُلْتَ لَا أَرَاكَ أُخْلِصُ لَكَ

İyiliğin ne kadar çok,
Kötülüğün ne kadar şiddetli de olsa,
Hâlâ kardeşinin senin,
Hayat mertebelerinde yükselsen de,
Alçalsan da kardeşinin senin.

(3) Üçüncü dengeleme tekniği, ikinci mısırân veya geri kalan tüm mısırâların ilk mısırâı tamamladığı ve klâsik Arap şiirinde *tazmîn* (*synthetic* veya *constructive parallelism*) adıyla da bilinen yöntemdir. İşâret etmek gerekir ki, klâsik Arap şiirinde kusur kabul edilen *tazmîn*, modern şiirde en sık baş vurulan yöntemlerden biridir. *Ma'bedî fi'l-vâdî* adlı şiirde bunun bir örneği görülmektedir⁹⁹⁰:

بِالْقُرْبِ مِنْ ضَخْضَاخٍ يَشْفُ عَنْ نَبَاتٍ حَيَّةٍ تَحْتَ الْمَاءِ،
وَفَوْقِ النَّهْرِ الْجَارِي تَحْتَ قَدَمِي هَذَا الْوَادِي الرَّهِيْبِ،
أَبْنِي لَكَ أَيُّهَا النَّفْسُ هَيْكَلًا مِنَ الْإِيْمَانِ،
أَقِيْمُ فِيهِ تِمْنًا لِلْوَدَادِ وَالْإِيْحَاءِ،
وَأَدْعُو إِلَيْهِ كُلَّ بَشَرٍ تَحْتَ السَّمَاءِ.

Canlı bitkiler arasından görünen sığ suyun yakınında,
Bu heybetli vâdinin ayakları altında akan nehir üstünde,
Senin için -ey nefis- imândan bir binâ inşâ edecek,
Oraya sevgi ve kardeşlik heykelini dikecek,
Ve bütün insanları, onun semâsı altına çağıracağım.

(4) Dördüncü dengeleme tekniği ise, yarım bırakılmış birinci mısırân ikinci mısırâda kısmen yinelenmesinden sonra ilk mısırâa uygun olarak tamamlandığı tekniktir (*climactic parallelism*). *Ğuşn ve verd* adlı şiirde bu teknik kullanılmıştır⁹⁹¹:

عَرَسْتُ فِي بَسَاتِيْنِ الْعُرْبَةِ حُبِّي فَنُوْرَ قَبْلِ أَوَانِهِ،

⁹⁹⁰ a.g.e., s. 115.

⁹⁹¹ a.g.e., s. 109.

عَرَسْتُهُ فِي أَرْضٍ جَدِيدَةٍ فَتَأَحْتُ عَلَيْهِ زُهُورُ زَمَانِهِ،
طَرَحْتُ بُدُورِي جُزْأًا ذَاتَ الْيَمِينِ وَ ذَاتَ الشِّمَالِ،
طَرَحْتُهَا فِي شُهُولِ الْحُرِّيَّةِ، فَدَاسَتْهَا أَرْجُلُ الْهَمَجِيَّةِ.

Sevgi fidemi gurbet bahçelerine diktim; zamanımdan önce çiçek açtı,
Başka bir toprağa diktim; zamanın çiçekleri ona yas tuttu,
Tohumlarımı sağa sola rasgele serptim,
Hürriyet ovalarına savurdum ama, onları da barbarlığın ayakları çiğnedi.

Ritmik bir harmoni oluşturmak ve şiire müzikal bir hava vermek üzere baş vurulan bir diğer teknikse, sözcük, ibâre ve nakaratların tekrarlanmasıdır. Bu teknik, mensur şiire sadece vurgu gücü değil, aynı zamanda bir melodi yaratma imkânı da sağlar. Bu sâyede mısralara bütünlük vermek, onları kıta formuna sokmak, aynı düşüncenin şiirin bütününe hakim olduğunu göstermek ve çağrışım imkânı sunmak mümkün olur⁹⁹². Reyhânî, şiire ritim ve melodi kazandırmak üzere tekrarlama sanatını da sıklıkla kullanmıştır.

Onun en sık başvurduğu tekrarlama türü, herhangi bir mısraın başındaki bir sözcüğün, veya sözcüğün o anlama tekâbü'l eden bir başka formunun kullanılmasıdır. Örneğin 'Avd ilâ Lubnân (Lübnan'a Dönüş) adlı mensur şiirin ortalarında, أَصْوَاتًا sözcüğü yedi kere; bunun müfred formu olan صَوْتًا sözcüğü ise bir kere zikredilmiştir⁹⁹³:

إِنْتَقَلْتُ مِنْ بُسْتَانٍ فِي قَلْبِهِ سُكُونٌ وَ جَفَاءٌ،
إِلَى بَلَدٍ ضَوْضَاؤُهَا تَمَلَأُ الْفَضَاءَ،
سَمِعْتُ أَصْوَاتًا تَعَدَّدَتِ التَّعْرَاتُ فِيهَا وَ تَتَوَعَّتِ اللَّهَجَاتُ،
وَ أَصْوَاتًا تُتَادِي وَ تَسْتَعِيثُ،
وَ أَصْوَاتًا تَتَأَوُّهُ وَ تَتِنُّ،
وَ أَصْوَاتًا تَصِيحُ الْوَيْلَ وَ الشُّبُورَ،
وَ أَصْوَاتًا تُنْجِدُ فِي الْجِدَالِ وَ تَعُورُ،
وَ أَصْوَاتًا فِيهَا تَهْدِيدٌ وَ وَعِيدٌ،
وَ سَمِعْتُ صَوْتًا يَهْمِسُ فِي أُذُنِي: أَيْدِهْشُكَ مَا تَسْمَعُ؟

⁹⁹² Moreh, s. 18-19

⁹⁹³ Hutâfu 'l-evdiye (EL-KITÂBÂTU'Ş-ŞÎRÎYYE), s. 174.

İçinde sükûn ve çile bulunan bir bahçeden,
Gürültüsü semâyı inleyen bir tülkeye (Amerika'ya) geldim,
Orada, naraları ve dilleri farklı sesler duydum:
Haykırıp medet isteyen sesler,
Âh vâh edip inleyen sesler,
Feryâd-ı figân edip dövünen sesler,
Kavgada yardım edip öne atılan sesler,
İçinde tehdit ve göz dağı bulunan sesler,
Ve kulağıma “duydukların seni ürkütüyor mu?” diye fısıldayan bir ses.

Bir diğer ibâre/cümlecik tekrarı türü, aşırı duygusal ve hamâsî (rapsodik) bir hava yaratan aynı ibâre veya cümleciklerin çeşitli varyasyonlarının ve eş anlamlılarının peş peşe sıralanmasıdır. Örneğin, *Rafîkatî* (yol arkadaşım) adlı mensur şiirin son kısımlarında هَلْ أَنْتُمْ ibâresi ve onu takip eden yakın anlamlı soru cümleleri peş peşe dört kez zikredilmiştir⁹⁹⁴:

إِنَّ فِي كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ الْيَوْمَ حَيَاةَ هَذِهِ الْأُمَّةِ،
وَ الْكَلِمَةُ لَكُمْ، هَلْ أَنْتُمْ بِهَا نَاطِقُونَ؟
هَلْ أَنْتُمْ فِي أَمْرِ وَاحِدٍ مُتَّحِدُونَ؟
هَلْ أَنْتُمْ بِالصُّلْحِ رَاغِبُونَ؟
هَلْ أَنْتُمْ فِي سَبِيلِ الْوَحْدَةِ مُجَاهِدُونَ؟

Bugün bu milletin hayatı bir kelimededir,
Ve kelime de sizde, onu telaffuz eder misiniz?
Bir iş için birlik olur musunuz?
Sulh ve selâmet ister misiniz?
Birlik uğruna mücâdele eder misiniz?

Reyhânî, iki kıtadan oluşan bazı mensur şiirlerinin sonlarında Whitman tarzı nakaratlar kullanmıştır. *Hutâfu'l-evdiye*'de yer alan yirmi dokuz şiirden on dördü mutlaka bir nakarat içermekte olup, bunlar da üç farklı kategoride değerlendirilebilir:

(1) Mısra başlarında kullanılan ve her bir kıtanın ya da bir çok kıtanın sonunda yinelenen nakarat. Reyhânî, nakaratın bu türüne, şu mensur şiirlerinde başvurmuştur: *Ramād ve nucūm*⁹⁹⁵, *Hutâfu'l-evdiye*⁹⁹⁶, *Hecerühā*⁹⁹⁷, *Bulbul ve riyāh*⁹⁹⁸, *el-Meliku's-şehhāz* (*Dilenci Kral*)⁹⁹⁹, *Refîkatî (Yol Arkadaşım)*¹⁰⁰⁰ ve *en-Nesru'l-ʿArabî*¹⁰⁰¹.

⁹⁹⁴ a.g.e., s. 166.

⁹⁹⁵ a.g.e., s. 90-91.

⁹⁹⁶ a.g.e., s. 105-108.

(2) *Rīhu Semūm* adlı şiirinde olduğu gibi¹⁰⁰², sadece kıta sonlarında yinelenen nakarat türü. Örneğin bu şiirin nakarati olan مَا الَّذِي تَنْظُهُ يَدُومُ cümlesi, 12 kıtalık şiirin ilk on kıtasının sonlarında tekrarlanmıştır. Aynı şekilde, *es-Sevra* adlı şiirindeki وَيُنَلُّ يَوْمَئِذٍ لِلظَّالِمِينَ cümlesi de¹⁰⁰³, on kıtadan her birinin sonunda, ya müstakil bir mısra, ya da bir mısraın parçası olarak yinelenmiştir.

(3) *Ġuşnu verd*¹⁰⁰⁴, *Aşiyetu ra'si's-sene*¹⁰⁰⁵, *İbnetu'l-Fir'avn*¹⁰⁰⁶ ve *İlā Cubrān*¹⁰⁰⁷ adlı şiir örneklerinde olduğu gibi, sadece bazı kıtaların sonunda yinelenen nakarat türü.

Reyhānī'nin, melodi yaratmak üzere baş vurduğu bir diğer teknik de, aliterasyon ve seci sanatlarıdır. Örneğin, *en-Nesru'l-ʿArabī* adlı mensur şiirin şu yedi mısraında 'ye' harfini tam yirmi iki defa kullanmıştır¹⁰⁰⁸:

نَسْرُ الْعُرْوَةِ حَيْبُ الْحَرَمِ، وَ رَيْبُ الْبَوَادِي،
الْبَادِيَةُ مُرْضِعَةٌ، وَ الْخِيَامُ مَأْوَاهُ،
الرَّمَالُ فِرَاشُهُ وَ مَلْعَبُ صِبَاهُ،
نَسْرُ الْعُرْوَةِ فِي حُمَى الْحَرِّيَّةِ،
طَلِيقُ جَرِيءٍ، وَ دَيْعُ أَبِي أَنَيْسٍ وَفِي،
نَسْرُ الْعُرْوَةِ فِي ظِلَالِ قُدْسِيَّةِ،
شَفِيقُ كَرِيمٍ، طَهِيرٌ حَلِيمٌ قَوِيٌّ تَقِيٌّ

Arapçılık düşüncesinin kartalı, Haremeyn-i Şerifeyn-in sevgilisi, çöllerin dostudur,
Çöl onun süt annesi, çadırlar meskenidir,
Kumlar yatağı ve çocukluğunun oyun mekânlarıdır,
Arapçılık düşüncesinin kartalı, hürriyet ateşine tutulmuş,
O açık yüreklidir, cesurdur, halimdir, kararlıdır, mûnis ve vefâkârdır,
Arapçılık düşüncesinin kartalı, kutsallığın gölgesi altındadır,
O şefkatlidir, cömerttir, temizdir, halimdir, güçlü ve takvâ sahibidir,

⁹⁹⁷ a.g.e., s. 131-133.

⁹⁹⁸ a.g.e., s. 134-140.

⁹⁹⁹ a.g.e., s. 141-142.

¹⁰⁰⁰ a.g.e., s. 164-166.

¹⁰⁰¹ a.g.e., s. 201-205.

¹⁰⁰² a.g.e., s. 77-80.

¹⁰⁰³ a.g.e., s. 92-95.

¹⁰⁰⁴ a.g.e., s. 109-112.

¹⁰⁰⁵ a.g.e., s. 120-123.

¹⁰⁰⁶ a.g.e., s. 157-159.

¹⁰⁰⁷ a.g.e., s. 188-196.

¹⁰⁰⁸ a.g.e., s. 201.

Reyhānī, tıpkı Whitman ve Cubrān gibi, mensur şiirlerinde soru cümlelerine de zaman zaman yer verir. *‘Inde mehdī’r-rabī*¹⁰⁰⁹ ve *zīkrā ez-ze‘īm eṣ-ṣehīd*¹⁰¹⁰ adlı şiirlerinde bunun örneklerine rastlanmaktadır:

أَجِئْتَنَا مِنْ أَلَمِ الْفِرَاقِ بَاكِئًا، أَمْ جِئْتَنَا الْوَحْشَةَ شَاكِئًا؟
أَيْنَ مِنْكَ الرُّوحُ الَّتِي تُلْقِي فِي الْعُيُونِ سِحْرًا حَلَالًا،
فَيَذُوبُ حُبًّا وَجَمَالًا؟
أَيْنَ مِنْكَ الْإِذْرَاكُ الَّذِي يَلْتَهَبُ فِي الْعَالَمِ نَجْمًا،
فَيَشْعُ فِي الشَّاعِرِ خَيَالًا؟
أَيْنَ مِنْ نَفْسِكَ مَا حَيَّرَ الْبَرِيَّةَ فِي الْإِنْسَانِ؟ (...)

Bize, ayrılık kederinden ağlayarak mı, yoksa yalnızlıktan şikâyetle mi geldin?,
Helâl sihri ile gözleri büyüleyen,
Sevgi ve güzellikten eriyen o rûhun nerede?,
Âlemde bir yıldız gibi alev alev yanan,
Ve şâirde hayâl olarak parıldayan o idrâkin nerede?,
İnsandaki, insanları hayrette bırakan o nefsin nerede?

فَمَتَى تَتَسَاوَى الْمَصَائِبُ وَالشُّعُوبُ؟
فَمَتَى يَعُودُ اللَّهُ إِلَى عَرْشِ رَحْمَتِهِ؟
وَمَتَى يَعُودُ إِلَى عَرْشِ عَدْلِهِ؟
الْعَدْلُ الْعَدْلُ!، الرَّحْمَةُ الرَّحْمَةُ!
الْعَدْلُ لِلْأُمَّمِ الْكُبْرَى، وَالرَّحْمَةُ لِلْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الشُّعُوبِ.

Belâlar, toplumlara ne zaman eşit olarak dağıtılacak?,
Tanrı, merhamet tahtına ne zaman çıkacak?
Adâlet kürsüsüne ne zaman dönecek?
(Allah'ım) Adâlet! Adâlet!!, Merhamet! Merhamet!,
Büyük ve güçlü milletlere adâlet ver, zayıf ve çâresiz halklara da merhamet et!

Bütün bunlara ilâve olarak Reyhānī, ünlemli yapıları ve ، واه، آه، إي، إيه، آ، أيها، يا، أياها gibi ünlem sözcüklerini de sık olarak kullanmıştır¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁹ a.g.e., s. 100-101.

¹⁰¹⁰ a.g.e., s. 210-211.

¹⁰¹¹ Bkz. a.g.e., s. 113, 116, 117, 126, 143, 150, 151, 155 vd.

Aynı şekilde, هَيَا، هَاتِ، هَلْمِي، حَذَارِ، تَعَالِي، قُمْ، قِفْ، اِسْتَيْقِظِي، ve اِنْهَضُوا gibi emir ve nehiy sözcüklerinin kullanımı da çok yaygındır¹⁰¹².

Whitman'da olduğu gibi¹⁰¹³ Reyhānī'nin mensur şiirlerinin genel yapısı da; önce bir konunun, ilk veya ilk birkaç satırda dile getirilmesi, değişik veya paralel düşünce, imge ya da somut örneklerle detaylandırılması şeklindedir. Müteakip satırlarda ise konuya başka bir açıdan yaklaşır ve çeşitli varyasyonlarla konuyu o yönde geliştirmeye, bir sonuca ulaştırmaya çalışır. Bu yöntem, şiire, senfonik ve duygusal bir hava katmaktadır. Ayrıca tıpkı Whitman ve Cubrān gibi, Reyhānī'nin mensur şiirleri de çoğu zaman duygu yerine düşünceyi eksen almakta, bununla birlikte söz konusu düşünceler, bir filozof veya polemik ustasının değil, bir şâir-müziyenin üslûbuyla ele alınıp işlenmektedir¹⁰¹⁴.

Moreh'in tespitlerine göre, mensur şiire mûsikîli bir hava kazandırmada esâsen Cubrān daha büyük bir mahâret kazanmıştır. O, sözcüklerle âdeta oynamış, hassas sezişini, îmalı duygu ve düşüncelerini aktarmak için en akıcı ve lirik ifâdeleri seçip yakalamıştır¹⁰¹⁵. Ona göre bu, Reyhānī'nin başaramadığı bir şeydir. Moreh, Whitman'ın serbest şiir teknikleri ile Cubrān ve Reyhānī'nin mensur şiiri arasında yaptığı karşılaştırmalardan yola çıkarak, ilkinin ikinciye oranla Walt Whitman'a daha yakın olduğunu belirtmektedir¹⁰¹⁶.

Sonuç olarak denilebilir ki, her ne kadar Reyhānī, sınırları ve kuralları tam anlamıyla tespit edilmiş bir mensur şiir teorisi veya örneği ortaya koyamamışsa da, geleneksel şiir kalıplarının kırılmasında ve özellikle serbest nazma duyulan ilginin artmasında ciddi anlamda katkı sağlamıştır¹⁰¹⁷.

b. Şiirde Konu Çeşitliliğine Eleştirel Yaklaşım

Reyhānī, biri diğeri kopyası olduğunu düşündüğü Arap şiiri divanlarını konu ve özgünlük bakımından sığ ve yavan bulmaktadır. Ona göre, hepsi birbirinin örneği olan Mutenebbî, Buhturî, Şafiyuddîn Hıllî, Tâî divanları; ve *el-Ķalāidu'l-^cascediyye* (*Altın Gerdanlıklar*), *Rayhānetu'l-uns* (*Ünsiyet Fesleğeni*) ve *İrfānu'l-cemîl* (*Güzelin Bilinmesi*) gibi pek çok ünlü eser, ancak aynı mana için farklı tabir ve kalıplar kullanma fantezisi olan insanlara hitap eder. O nedenle sadece başlıkları ve adları farklı olan bu divanların her birine ait ayrı bir faydadan söz

¹⁰¹² Bkz. *a.g.e.*, s. 106, 120, 121, 180 vd.

¹⁰¹³ Bakınız: *Discussions of poetry*, s. 75.

¹⁰¹⁴ Moreh, s. 20-21.

¹⁰¹⁵ Cubrān'ın şiirsel nesri üzerine kapsamlı bir değerlendirme, Hâfîl Hâvî'nin *Kahlil Gibran* (Beyrut, 1964, s. 244-76) adlı eserinde bulunmaktadır. Ayrıca, Kuzey Amerika meher ekolünün nesir anlayışına genel bir bakış için 'Abdulkerîm el-Eşter'in iki ciltlik eseri *en-Nesru'l-mehcerî* (Kahire, 1960-1)'ye bakılabilir.

¹⁰¹⁶ Moreh, s. 102

¹⁰¹⁷ Mahfuz, s. 253.

edilemez¹⁰¹⁸. Cubrân'ın da işâret ettiği gibi, medih, hiciv, mersiye, kutlama, herhangi bir varlığın tasviri gibi konular klasik Arap şiirinin en çok baş vurulan konuları olmuş, sonraki nesiller tarafından da mütemadiyen kullanılmıştır¹⁰¹⁹. Asırlar boyu divanları dolduran bu müptezel şiir koleksiyonlarını artık bir kenara bırakmak gerektiğini belirten Reyhânî, şimdiki kuşaklara yeni bir şiir türü icat etmelerini önermekte ve bu şiiri şu özelliklerle tarif etmektedir¹⁰²⁰:

Söz konusu şiir, zevk-i selim, hakikat, estetik, felsefe ve 'kemat' vasfı gibi sonuçları olan 'çeşitlilik' esasları üzerine oturmalıdır.

Reyhânî'ye göre, bir şâiri şâir yapan iki temel unsur vardır: fikir ve ifâde, ya da konu ve üslup. Bu iki unsurun da iki temel karakteri olmalıdır: şahsîlik ve tabiiilik; 'şiir'e izafetle şahsîlik, 'hakikat'e izafetle tabiiilik. Halbuki, eski ve yeni Arap şâirlerin şiirlerini inceleyenler, 'insan doğası' namına onlarda pek bir şey bulamazlar. Methiye ve hiciv kutupları arasında gidip gelen Arap şiiri, özellikle aşırı mübalağalar yüzünden tabiiiliğin güzelliğini ve hakikatin lezzetini kaybetmiştir¹⁰²¹. Övdüğü kişiyi daima aya veya güneşe benzeten şâir, söz konusu kişinin dünyevi meziyetlerine hakikat penceresinden bakmasını bir türlü başaramamıştır¹⁰²². Ayrıca, *Hamsete 'aşera vaşiyye uhrâ li's-şu'arâ* (Şâirler için on beş maddelik bir vasiyet daha) başlıklı yazısında, sevgilinin veya hükümdarın güneşe veya aza benzetilmesi gibi, bugün için artık iyice yıpranmış sembolleri kullanmaktan sakınmayı önermektedir¹⁰²³.

O, klasik dönem şairlerini, üslup itibariyle de eleştirmektedir. Her şâirin, kendisini diğerlerinden ayıran hususi bir üslupla temayüz etmesi gerektiğini belirten Reyhânî, bu noktada "üslup, şâirin ta kendisidir" diyen Lamartin'e hak vermektedir¹⁰²⁴.

Reyhânî'nin Arap şairlerde gözlemlediği bir eksiklik de, dış dünyadan iç dünyaya yönelmede yetersiz kalmalarıdır. Bu sorunun aşılması için önce dar bir listeye sıkıştırılmış klasik konulardan vazgeçilmesi ve zaman kaybetmeden bir içe bakış alışkanlığının kazandırılması gerekmektedir. Çünkü¹⁰²⁵:

Şâirin görevi, bir tarihçi gibi gördüklerini tasvir edip anlatmak değil, insanın doğasına nüfuz ederek, o dünyadaki sırları, çalkantıları, heyecanları yakalayıp dışarı çıkarmaktır. Çünkü iç dünyamız, dış dünyamıza oranla hiç de daha az çalkantılı değildir.

¹⁰¹⁸ er-Reyhânî, *Zevkune's-şî'rî -III- (ŞEZERÂT)*, s. 1, s. 269-70.

¹⁰¹⁹ Doğru, s. 54; Dîb, s. 47; er-Reyhânî, *Hamsete 'aşrete vaşiyye uhrâ li's-şu'arâ (ENTUM, EŞ-ŞU'ARÂ)*, s. 66.

¹⁰²⁰ er-Reyhânî, *Zevkune's-şî'rî -III- (ŞEZERÂT)*, s. 270, 273.

¹⁰²¹ a. g. e., s. 272; Kerüb, s. 32.

¹⁰²² er-Reyhânî, *Zevkune's-şî'rî -IV- (ŞEZERÂT)*, s. 273.

¹⁰²³ el-Ĥaĥĥib, Muĥammed Kâmil, *Nazariyyetu's-şî'r -IV- (Merĥaleti'l-mecelleti Apollo)*, Menşürâtu vizâreti's-seĥâfe, Dimeşk, 1997, s. 268.

¹⁰²⁴ er-Reyhânî, *Zevkune's-şî'rî -IV- (ŞEZERÂT)*, s. 273.

¹⁰²⁵ a. g. e., s. 264; Kerüb, s. 32.

Bu bağlamda Reyhānī'nin, 'eş-Şâ'ir ve 'l-feylesüf' adlı makâlesinde, eski bir tartışma konusu olan şâir ve filozof ikilemine yer verdiği, bu iki sınıf -şâirler ve filozoflar- arasındaki anlaşmazlığı Eflatun ve Homeros¹⁰²⁶, a kadar götüren yaygın kanaatin sebepleri üzerinde durduğunu görmekteyiz. Ona göre, gerçek şâir, şâirin hayal dünyasıyla filozofun engin dehâsını birleştiren şairdir. El-Ma'arrî, İbn Fâriğ, Goethe, Wordsworth (1770-1850)¹⁰²⁷ ve Shakespeare gibi dünyaca meşhur şâir şahsiyetler de, bu iki yönü dengeli biçimde sentez etmeleri sebebiyle başarılı olmuşlardır¹⁰²⁸.

Reyhānī'ye göre şâirin konu çeşitliliği yaratabilmesi, hayatı gerçekten yakından tanınmasına, perdenin arkasına nüfuz edebilmesine ve bir yaşam felsefesine sahip olmasına bağlıdır: "Şâir, bir tiyatro salonuna girdiği zaman, dikkat ve kavrayışı perdenin arkasına kadar nüfuz edebilmelidir"¹⁰²⁹. Bu manada Reyhānī, çağdaşlığı, sadece yaşanan yüzyılın maddî unsurlarına -özellikle de araba, uçak, tren gibi bazı modern icatlara- şiirde yer verme olarak gören anlayışın sakatlığına da dikkat çekmektedir¹⁰³⁰.

O, şiirdeki konu çeşitliliğinin lüzumuna ilişkin kanaatini kuvvetlendirmek üzere Doğu ve Batı kültürüne ait bir takım referanslara da baş vurmaktadır. İngiliz ve Fransız toplumlarına, 'Ali bin Ebū Tâlib ve Ebu'l-Atâhiyye gibi şahsiyetlere ait, konusu 'değişim' olan, bir takım atasözü ve özdeyiş niteliğindeki cümleleri aktardıktan sonra genel bir yargıya varır: "Görüldüğü gibi değişiklik ve çeşitlilik, tabiatın reddedemediği, aklın teyit ettiği bir gerçekliktir"¹⁰³¹.

Reyhānī, özlem duyduğu şiirin genel karakterini,

Klasik şiir zevkimizden vazgeçerek şâirin ufkunu genişletmeliyiz. Çünkü şiirin birinci ve temel niteliği 'güzellik'tir. Halbuki çeşitlilik olmadan güzellik de söz konusu olamaz. Çeşitlilik ve felsefe, yeni şâirin donanımıdır.

cümleleriyle saptamaya çalışırken¹⁰³², geçmiş dönem Arap şâirlerinin temel sosyal konu-lara niçin eğilemediği sorusuna ise şu açıklama ile yanıt vermektedir. Arap şâir, maddî bakım-dan ödüllendirilmek için şiir yazıyordu. Fakir ve çaresiz insanların dramını nazma dökmek bu insanlara tatminkâr ve cazip gelmiyordu¹⁰³³. Devlet kademelerinde ilerleyen, dolayısıyla padişaha veya sultana en yakın olanın, o nispette kıymetli olduğu saplantısı da doğal olarak şâiri

¹⁰²⁶ Eserleri günümüze kadar gelen ilk ve en büyük Yunan destan şâiri. *İlyada* ve *Odysseia* adlı dünyaca ünlü iki destanın yazarıdır.

¹⁰²⁷ William Wordsworth, İngiliz şâir. 18. yüzyıl şâirlerinin manzumeciliğini küçümseyen Wordsworth, şiirde, konuşma dilinin somut ve renkli kelimelerini kullanmayı denemiş, Rousseau'nun etkisi altında, tabiat sevgisi temasını yoğun olarak işlemiştir. *The Evening Walk* (Akşam Yürüyüşü), *Descriptive Sketches* (Betimsel Manzaralar), *The Lyrical Ballads* (Lirik Baladlar) en önemli şiir kitaplarıdır.

¹⁰²⁸ er-Reyhānī, *eş-Şâ'ir ve 'l-feylesüf* (ENTUM, EŞ-ŞU'ARÂ!), s. 35-37.

¹⁰²⁹ er-Reyhānī, *Zevkune 'ş-şî'rî -I- (ŞEZERÂT)*, s. 264.

¹⁰³⁰ Cuḥā, s. 11.

¹⁰³¹ er-Reyhānī, *Zevkune 'ş-şî'rî -I- (ŞEZERÂT)*, s. 263.

¹⁰³² Kerüb, s. 32.

¹⁰³³ er-Reyhānī, *Zevkune 'ş-şî'rî -I- (ŞEZERÂT)*, s. 262; Kerüb, s. 32.

meddah veya heccav yapmaktaydı¹⁰³⁴. Bu yüzden Reyhānī, ‘halkın sesi’ olarak tanımladığı şâirin, çevre-sindeki insanlardan ve onların meselelerinden kopuk oluşunu ağır bir dille eleştirmiştir¹⁰³⁵:

Gerçek şâirin sesi, bizzat içinde yaşadığı halkın sesidir. Gerçek şâir, şiirin güzelliğini, felsefenin yüceliğini ve insanlık sevgisini mezc edebilen kişidir. Böyle şâirlerden mahrum bir millet, diğer milletler arasındaki yeri bakımından sağır ve dilsiz bir öküz mesabesinde.

Belirtmek gerekir ki, Reyhānī, hakkında bu eleştiri noktalarından hiçbirinin olmadığını düşündüğü el-Ma^carrī’yi, hem sosyal ve siyâsal aksaklıklara korkusuzca hücum etmesi, hem de insan hayatını bir bütün olarak ele alması ve en derin insânî meseleler hakkında yarı felsefi yarı mistik fikirler yürütmesi sebebiyle¹⁰³⁶ kendisine örnek almışa benzemektedir. Zira, *Hutāfu’l-evdiye*’de yer alan şiirleri dikkatle incelendiğinde, konu zenginliği, felsefi derinlik ve hayatı künhüyle anlama çabası çarpıcı biçimde öne çıkmaktadır. Sözelimi, *Rîhu semûm, el-Ḥayât ve’l-mevt, Ramād ve nucûm, Ḥasādu’z-zemân* gibi şiirlerinde, Reyhānī, fânîlik şuuru ve ölüm ötesi hayat; *Ma^cbedī fi’l-vādī, ‘Avd ile’l- vādī, Bulbul ve riyāh, el-Ḥayât ve’l-mevt* ve *İle’ṭ-ṭabī’a* gibi şiirlerinde tabiat tefekkürü ve insan-tabiat ilişkisi; *İla’llah ve en-Necvā*’da din, ilâhî varlık ve ruhî arayışlar; *Rafīkatī, eṣ-Şevra ve Hıccāretu Bāris*’te hürriyet, sosyal hayatın ıslahı ve cehaletle mücadele; *Ene’ş-Şarḥ ve Dimeşḥ* adlı şiirlerde Doğuya özgü ahlâkî değerler ile Doğu-Batı mukayeseleri; *Ğuşn ve verd ve Emrīkā*’da gurbet tecrübesi ve psikolojisi; ve nihâyet *en-Nesru’l-‘Arabī, ez-Zenbeḳatu’z-zāviye ve İlā Cubrān* gibi şiirlerde ise, yakından tanıdığı ve sevdiği insanların ölümüyle duyduğu derin ızdırıp hissi ele alınıp işlenmektedir.

c. Şiirde Şekil-Anlam İlişkisi Üzerine Değerlendirmeleri

Mehcer edebiyatının en önemli karakteristiklerinden birisi, belki de birincisi, her bakımdan özgürlüğü ve serbestliği savunmasıdır. Bilindiği gibi Cubrān, bu hususta **لَكُمْ لُعْتَكُمْ وَ لِي لُعْتِي** (Sizin diliniz size, benim dilim banadır) demek suretiyle geleneğe olan öfkesini sert bir şekilde dile getirmişti. İşte, en genel anlamda, mehcer şâirlerinde özgürleşmenin ve serbestliğin şiir alanındaki yansıması, klasik şiire ait sıkı şekilciliğin terk edilerek, vezin ve kâfiye kriterlerinin gevşetilmesinde kendisini göstermiştir¹⁰³⁷. Ancak şiirde yenilik ve modernleşme denince, yalnızca şekle -daha doğrusu vezne ve kâfiyeye- indirgenmiş basit bir olgu da anlaşılmalı, bununla, konusal anlamda çeşitliliğin ve içerikteki özgünlüğün payı da hatırlanmalıdır¹⁰³⁸.

¹⁰³⁴ er-Reyhānī, *Zevkune’ş-şī’rī -IV- (ŞEZERĀT)*, s. 273; Reyhānī, modern insanın da, methiye tarzında kaleme alınan şiirler aracılığıyla devlet başkanlarına, paşalara ve nüfuzlu memurlara dalkavukluk etmeye devam etmelerini eleştiri konusu yapmaktadır. Bkz. *Zevkune’ş-şī’rī -III- (ŞEZERĀT)*, s. 269.

¹⁰³⁵ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 92.

¹⁰³⁶ Ateş, Ahmet, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, “Ebu’l-‘Alā el-Ma^carrī” maddesi, c. 4, s. 71.

¹⁰³⁷ Dīb, s. 160-161.

¹⁰³⁸ Cuḥā, Mîşāl Ḥalīl, *A’lāmu’ş-şī’rī’l-‘Arabīyyi’l-ḥadīş -min Aḥmed Şevḳī ilā Maḥmūd Dervīş-*, Dāru’l-‘avde, 2. Baskı, Beyrut, 2003, s. 11.

Lafızlardaki musikiden zevk almakla birlikte, şiirde mânâyı her zaman şeklin önüne koyduğunu ifâde eden Reyhânî de, -özgün olmak koşuluyla- sâde ve gösterişsiz bir şiiri, yeni bakış açıları getirmeyen, anlamdan yoksun süslü nazma tercih edebileceğini belirtmektedir¹⁰³⁹. Bu, “*kötü ama musikîli bir estetik içinde işlenmiş bir konuyu; kötü bir üslupla işlenmiş iyi bir konuya tercih ettiğini*” söyleyen Cubrân’ın¹⁰⁴⁰ tam aksi istikâmette bir görüştür.

Ona göre tek başına şekil ve ölçü, hem şâirin hem de okurun zamanını ve emeğini sömüren bey-hûde bir çaba, semeresiz bir girişimdir¹⁰⁴¹. Bu yüzden Reyhânî, boş tekrarları, haşviyatı, kâfiye uğruna yapılan gereksiz tasarrufları şiddetle eleştirirken şu ilginç benzetmeyi yapmaktadır¹⁰⁴²:

Aynı sesleri, kâfiyeleri dinlemek bana cazip gelmiyor. Bu sesleri, ya kış gecelerindeki baykuş ötüşlerine veya yaz gecelerindeki kurbağa vıraklamalarına benzetiyorum.

Reyhânî’nin şiirde şekil-anlam ilişkisi konusunda ileri sürdüğü bazı görüşler, onun edebî konulara yaklaşımda rasyonalist bir tutum sergilediğini göstermektedir. Örneğin, bir yığın şerh ve taliklerle rafine edilmeye gereksinim duyan Mutenebbî divanı gibi ağır eserleri şu sözlerle eleştirmektedir¹⁰⁴³:

Şiir divanı -uzun açıklamalar isteyen- bir kanun metni değildir. Bununla birlikte bazı kimseler, lügavî açıklamaların beytin diğer yarısı olduğu saplantısına kapılmışlardır. Ancak bilmezler ki, -eğer öyle olsaydı bile- bu, beytin en kötü yarısı olurdu.

Lafiz ve mana arasındaki ilişkinin her zaman dengede tutulması lüzumuna işaret eden Reyhânî’ye göre, nazım ve inşâ noktasında son derece itaatkâr olan dil, söz konusu dengeyi koruyamayanlar için tehlikeli tuzaklarla doludur¹⁰⁴⁴:

Şâir veya hatip, şayet düşünce ve aklî yaratıcılık dizginlerini kullanmazlarsa, dil denen serkeş mahluku zaptetmeleri mümkün olmaz. Ben bu zamanda, at-gem ilişkisindeki ya da lügat-düşünce arasındaki dengeyi koruyan bir tek Arap yazara rastlamadım. Arapça’da, hatta belki bütün dillerde nazmetmek daha kolaydır. Ne var ki, düşünceler lafızlar gibi değildir. Onları sıraya koymak, onlara hâkim olmaya çalışmak oldukça güçtür. Mânâları, kâfiyeleri davet ettiğiniz gibi kolayca davet edemezsiniz. Maalesef Arap şâiri, lafız istif etmede ya da kâfiye yaratmada sergilediği üstün başarısını, düşüncede veya hayal gücünü kullanmada ortaya koyamamıştır.

¹⁰³⁹ Aynı zamanda bu dönem, modern Arap edebiyatı tarihinde, şiir alanındaki eski-yeni tartışmalarının en hararetliliği olduğu bir süreçtir. Söz konusu tartışmalara ışık tutmada, Mârûn ‘Abbûd’un *Muceddidûn ve mucterrûn* adlı eserinin özel bir yeri vardır. Bkz. *Muceddidûn ve mucterrûn (Yenilikçiler ve Gevişçiler)*; Dâru’s-şekâfe, 5. Baskı, Beyrut, 1979, s. 7-40.

¹⁰⁴⁰ Doğru, s. 76.

¹⁰⁴¹ Oueijjan, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhânîyyât*, www.ndu.edu.lb/academics/research/naji-oueijjan/books/rihani.pdf (25.01.2004).

¹⁰⁴² er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 287.

¹⁰⁴³ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu’l-Fureyke*, s. 25-26.

¹⁰⁴⁴ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 308.

4. Gözyaşı Edebiyatı Karşıtlığı

Çalışmamızın 'Reyhānī'nin İngilizce Kaleme Aldığı Eserleri' başlıklı bölümünde, *You Poets!* (*Entum, eş-Şuara!:Siz Şâirler!*) adlı eserini tanıtırken, o dönemdeki Arap şâirlerin pek çoğunun, şiirlerini melankolik bir üslupla nazmettiklerinden, divanlarında hüzne ve gözyaşına gereğinden fazla yer verdiklerinden ve Reyhānī'nin de bu duruma sert tepki gösterdiğinden söz edilmişti. Ancak ifade etmek gerekir ki, edebiyatı, *أَدَبٌ ثَائِرٌ* (*baş kaldıran edebiyat*) ve *أَدَبٌ بَاكٍ* (*gözyaşı döken edebiyat*) şeklinde ikiye ayıran¹⁰⁴⁵ ve gözyaşı edebiyatını, Arap milletinin azmini ve mukavemetini sekteye uğratan en büyük engellerden kabul eden Reyhānī'nin bu hassasiyeti, o dönemdeki bazı şâirlerin bu noktadaki tutumları dikkatle incelenmeden tam olarak anlaşılabilir. Çünkü o, bu meseleyi, sıradan bir edebî konu ya da fantezi olarak algılamamış, aksine bu konuya, Arap toplumunu helake ve çöktüğe sürükleyebilecek ciddi bir toplumsal mesele gözüyle yaklaşmıştır. Edebiyattaki ve özellikle şiirdeki bu yaklaşım biçiminin, dolaylı da olsa, mandater devletlerin ve emperyalist ülkelerin emellerine hizmet edeceği düşüncesi Reyhānī tarafından sık sık vurgulanmıştır¹⁰⁴⁶. Arap milletinin, tam bir bağımsızlığa, ancak aklı, ruhî ve maddî tarafının güçlü olması durumunda kavuşabileceği gerçeği ise, yine Reyhānī'nin üslubuna uygun biçimde bir kelime oyunu ile ifade edilmiştir¹⁰⁴⁷:

يَوْمَ نَنْظُرُ بِهَذِهِ الْقُوَى كُلِّهَا، نَصِيرُ أُمَّةٍ حُرَّةٍ مُسْتَقَلَّةٍ، عَزِيْزَةَ النَّفْسِ، عَزِيْزَةَ الْجَانِبِ، بِدُونِ الْأَجَانِبِ
Bütün bu dinamiklere sahip olduğumuz zaman ancak; bağımsız, onurlu, güçlü ve yabancılara boyun eğmeyen bir millet oluruz.

Aslında, Reyhānī'nin bu hassasiyetini haklı çıkaracak bir takım göstergelere de sahibiz. Sözgelimi, en yakın dostu Cubrān'ın, Reyhānī'ye gönderdiği bir mektupta yer alan sanat tanımı, sadece Cubrān'a ait özel bir yaklaşımı değil, o yıllarda, hemen bütün Arap şâirlerince tercih edilen kolektif bir anlayışı temsil etmektedir¹⁰⁴⁸:

Emin! Sanat, eteklerine ancak ateşte temizlenmiş ellerle dokunabileceğimiz, kendisine sadece gözyaşlarıyla ıslanmış göz kapaklarının arkasından bakabileceğimiz yüce bir Tanrıdır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Cubrān tarafından Mary Haskell'a gönderilen bir mektupta yer alan aşağıdaki satırlar da, Reyhānī'nin, gözyaşı edebiyatına gösterdiği tepkiyi bir ölçüde haklı kılmaktadır. Suriye halkının kıtlık ve sefâletle pençelediği çetin savaş yıllarında Cubrān, Haskell'a şunları yazmaktaydı¹⁰⁴⁹:

¹⁰⁴⁵ Munīr, Muhammed, *er-Reyhānī ve sevratuh 'ale'l-edebe'l-bākī*, el-Edīb dergisi (1954 yılı, Ekim sayısı), s. 66; er-Reyhānī, *Nedb ve 'ntidāb (ENTUM, EŞ-ŞUARĀ!)*, s. 60-61.

¹⁰⁴⁶ er-Reyhānī, *Nedb ve 'ntidāb (ENTUM, EŞ-ŞUARĀ!)*, s. 63.

¹⁰⁴⁷ *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰⁴⁸ el-Ḥanīn, s. 29.

¹⁰⁴⁹ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 90.

Yapabileceğim tek şey, -yazdıklarım sâyesinde- gurbet topraklarındaki Arap hemşehrilerimizi ağlatmaktan ibâret. Ancak onlar benim kendilerinden istediğim şeyi şu an zaten yapıyorlar!.

Halbuki, aynı sıkıntılı dönemde Reyhânî, Suriyeli hemşehrileri yararına olmak üzere kapsamlı bir yardım kampanyasının organizatörlüğünü yapmış, Lübnan'da açlık ve hastalıkla pençelesen Arap kardeşlerine büyük meblağ ve miktarlardaki yardımların ulaştırılmasına ön ayak olmuştur.

Reyhânî, George Byron (1788-1824) ve Alfred de Musset (1810-1857) dönemleriyle sınırlı kalması gerektiğini düşündüğü bu melankolik üslubun, Doğuda, özellikle de Suriye toplumunun edip ve şâirleri tarafından yaşatılıyor olmasına şiddetle karşı çıkmış¹⁰⁵⁰, bu hususta İlyâ Ebû Mâdî de kendisine destek vermiştir¹⁰⁵¹. Buna mukabil, ondaki bu sert muhalefetin, zaman zaman tehdide varan sert tepkilerle karşılık bulması da dikkat çekicidir. Şâirlerin mukaddes varlığı 'gözyaşı'nı inkar etmekle suçlanan Reyhânî, 'Âliye'de, el-Câmi'atu'l-vaşaniyye'deki konferansı sonrasında, bir grup edebiyatçı, -kendi tabiriyle bir edebiyatçı müfrezesi- tarafından tartaklanıp tehdit edilmiştir¹⁰⁵².

Reyhânî'ye göre, 'hüzün' ve 'ıstırap' temalarından başka teması olmayan bir şâirin şiirleri, hayatın künhünü ve ondaki yüce hedefleri terennüm etmekten yoksundur. Yine ona göre, gerçek şâir, içinde yaşadığı toplumun aynası olduğuna göre, bu insanların sadece sıkıntılarını, hüznelerini dile getirmekle kalmamalı; onlara, sevgi, hikmet, güzellik ve umuttan yoğurduğu malzemeyle saraylar da inşâ etmelidir¹⁰⁵³. Bu bağlamda Reyhânî, sürekli hüznün ve keder psikolojisine vurgu yapan şâirler hakkında, "Şiiri tenkit edebildiğimiz gibi şâirin ruhunu da tenkit edebilmeliyiz" demektedir¹⁰⁵⁴.

Reyhânî'nin, gözyaşı edebiyatıyla alakalı şikâyetlerinin bir kısmı, *Rabbetu's-şî'r* adlı makâlede, hayal dünyasındaki şiir tanrıçası ile kendisi arasında cereyan eden sembolik bir muhavereyle dile getirilmişse de¹⁰⁵⁵, bu konudaki en ciddi tenkitler *Dumû'cu's-şâ'ir* adlı makâlede ortaya konmuştur. Bu makâlede Reyhânî, suçlamalarını, âdeta hekim kimliğine bürünerek göz yaşlarıyla halkı tedavi etmeye çalışan geçmiş dönem şâirlerine ve onların 20. yüzyıldaki taklitçilerine yönelmekte, yanı sıra, gözyaşını bir istatistik konusu yaparak 101 çeşit gözyaşı tespit eden şâire ve şiirlerinde bütün bir tabiatı ağlatan romantiklere yüklenmektedir.

¹⁰⁵⁰ el-Haîfî, s. 199.

¹⁰⁵¹ Dîb, s. 48,50, 133.

¹⁰⁵² er-Reyhânî, *eş-Şâ'ir ve'l-vaşan (ENTUM, EŞ-ŞU'ARÂ!)*, s. 31.

¹⁰⁵³ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 213.

¹⁰⁵⁴ er-Reyhânî, *eş-Şâ'ir ve'l-vaşan (ENTUM, EŞ-ŞU'ARÂ!)*, s. 32.

¹⁰⁵⁵ er-Reyhânî, *Rabbetu's-şî'r (ENTUM, EŞ-ŞU'ARÂ!)*, s. 21.

Onun, secili bir üslupla kaleme aldığı eleştirilerinin bir kısmını, özgünlüğü sebebiyle Arapça olarak aktarıyoruz¹⁰⁵⁶:

أَجَلٌ، إِنَّ الطَّبِيعَةَ نَفْسَهَا لَتَبْكِي مَعَهُمْ. سُبْحَانَ مَنْ بَكَى، وَ اسْتَبْكِي، وَ أَبْكِي. فَهَأَكُمُ الْوَرْدَ الْبَاكِي، وَ
طَلَّ الصُّبَاخُ دُمُوعَهُ. وَ هَأَكُمُ الشَّفَقَ الشَّاكِي، وَ فِي الْعَمَائِمِ غُمُومُهُ. وَ هَأَكُمُ الْحَمَامَ التَّوَّاحِ وَ الْبُومَ
الصَّيَّاحِ وَ الضَّفَادِعَ تَبَّتْ طُولَ اللَّيْلِ وَ الصُّبَاخِ. وَ الْخَرْفَانَ الْخَزِينَةَ الْمُعَدَّةَ لِلذَّبْحِ، وَ هِيَ أَحَقُّ أَنْضَارِ
الشُّعْرَاءِ بِالْبُكَاءِ، فَقَدْ تَفَرَّحَتْ مَدَامِعُهَا، فَبَكَى حَتَّى الدَّبْتُ عَلَيْهَا وَ مَعَهَا. إِنَّا حَقًّا لِنَفِي وَادِي الدُّمُوعِ!

Evet, bizzat tabiat dahi onlarla birlikte göz yaşı döküyor. Ağlayan da, ağlamak isteyen de, ağlatan da bir kutsiyet kazanıyor. İşte size ağlayan bir gül, ve gözyaşlarıyla nemlenen bir sabah. Yakınan ve dövünen bir şafağın hüüzün ve kederi bulutlarda yüklü. İşte, ağıt yakan bir güvercin, acı acı öten bir baykuş ve sabah akşam vıraklayan bir kurbağa. Kesime hazırlanan mahzun kuzularsa, ağlama hususunda şâirlerin en yakın kader ortağı. Göz pınarları bile yara olmuş zavallıların. Hatta kuzuların bu acınacak haline, kurtlar dahi birlikte göz yaşı döküyor. Yemin olsun ki, burası, göz yaşlarının sel olup aktığı göz yaşı vadisi!

Reyhānī'nin, hemen her konudaki en güçlü referanslarından biri, belki de birincisi olan Ebu'l-^cAlā el-Ma^carrī, hüznü ve ağlamayı terennüm etmekle yetinen gözyaşı edebiyatının tenkidi noktasında da, ona kuvvetli bir ilham kaynağı teşkil etmiştir. Reyhānī, 'hapis içinde hapis'¹⁰⁵⁷ lakabıyla bilinen el-Ma^carrī'nin, tüm şahsî acılarına ve komplekslerine rağmen millî ve insanî problemlere eğilme davranışını, çağdaş Arap şâirleri için de örnek bir davranış olarak göstermiştir¹⁰⁵⁸.

Şâirleri küçük şâir ve büyük şâir olmak üzere ikiye ayıran Reyhānī'ye göre, küçük şâir üzüldür ve gözyaşı döker, büyük şâirse hüznünü sadece tasvir eder, ama arkasından harekete geçerek hüznün kaynağını ortadan kaldırmaya gayret eder. Reyhānī, bu düşüncesini, pasif tepkiyi ifâde eden 'gözyaşı' ile aktif tepkiyi simgeleyen 'kan' sözcükleri arasındaki ilişkiyle açıklamaktadır; ona göre gözyaşı, pasifliği ve teslimiyeti, kan ise dinamizmi ve mücadeleyi temsil etmektedir¹⁰⁵⁹:

وَهَا هُنَا يَجُوقُ لَنَا أَنْ نَسْأَلَ: هَلِ الشَّاعِرُ الْكَبِيرُ يَبْكِي مِنَ الْآلَمِ؟ وَ بِكَلِمَةٍ أُخْرَى:
هَلْ يُهَيِّجُ الْآلَمُ فِيهِ الدَّمُ أَمْ الدُّمُوعُ؟

¹⁰⁵⁶ er-Reyhānī, *Dumū'u 'ş-şā'ir* (ENTUM, EŞ-ŞU^cARĀ!), s. 52.

¹⁰⁵⁷ el-Ma^carrī'yi tanımlamak için kullanılan "رَهْمِيْنُ الْمَخْبَسِيْنِ" (hapis içinde hapis) deyimini, onun hem kör oluşuna, hem de körlüğünün neden olduğu bazı kompleksleri sebebiyle insanlardan ayrı kalmak isteyişine (uzlet) işâret etmektedir. Dolayısıyla körlük bir nevi uzlet, kör olanın uzleti ise uzlet içinde uzlet olmaktadır.

¹⁰⁵⁸ er-Reyhānī, *el-Elementu 'ş-şahşī ve 'l-ķavmī* (ENTUM, EŞ-ŞU^cARĀ!), s. 43.

¹⁰⁵⁹ a.g.e., s. 46. Reyhānī'ye göre, Fransa'yı gözyaşı değil, gözyaşının neden olduğu devrim ve ıslah girişimleri kurtarmıştır. *Dumū'u 'ş-şā'ir*, (ENTUM, EŞ-ŞU^cARĀ!), s. 57.

İşte bu noktada bir soru yöneltmemiz gerekiyor: 'Acaba büyük şâir, çektiği acı sebebiyle göz yaşını mı döker?'; ya da bir başka ifâdeyle: 'duyduğu ızdırap, onun gözyaşlarını mı, yoksa kanını mı harekete geçirir?'

5. Tercüme Olgusuna Yaklaşımı

Bilindiği gibi, özellikle şiir tercümesi söz konusu olduğunda, şekil ve anlam, güzellik ve sadakat, edebilik ve harfi harfinelik arasında bir çatışmanın varlığından hep söz edilir. Bir İngiliz atasözü, "Translators traitors" ifâdesinde, 'mütercim'i, metne olan sadâkatsizliği dolaşısıyla 'hâin'e teşbih ederken; kimi edebiyat eleştirmenleri de tercüme olgusunu en iyimser ifâdeyle "teşekküre değmeyen bir çaba" olarak görürler¹⁰⁶⁰. Elbette, bir *bilingual* (iki dilli) olan Reyhânî'nin de, tercüme sanatı ve teknikleri noktasında kendine özgü değerlendirmeleri olmuştur.

Arap toplumunun ahlâkî erdemlerine, hasletlerine, kökleşmiş bir takım geleneklerine göndermelerde bulunan bazı istiârelerin, yine ancak bu milletin kendi evlatları tarafından en doğru şekilde anlaşılabilceğini ifâde eden Reyhânî, bu tür istiâre ve teşbihlerin mota mot tercüme edilmesinden yana değildir. Ona göre, zaten bu tür tercüme, Batı insanının zevkine de hitap etmemektedir. Sözelimi, Mutenebbî'nin, Seyfuddevle hakkında yazdığı aşağıdaki medih dolu satırlar, ifrat ve mübalağa içermesi nedeniyle Batı insanına saçma ve komik gelebilir¹⁰⁶¹:

وَلَوْ حَارَبْتَهُ نَاحٍ فِيهَا التُّوَاكِلُ
وَأَلْطَفَهَا لَوْ أَنَّهُ الْمُتَنَاوِلُ

*Yıldızların ölümsüz olduğu söylenir, (ancak)
Dilese, yıldızlar kendisine yakın olur,*

وَقَدْ زَعَمُوا أَنَّ النُّجُومَ خَوَالِدُ
فَمَا كَانَ أَدْنَاهَا لَهُ لَوْ أَرَادَهَا

*Seyfuddevle ile savaşlardı onlara ağıtlar yakılırdı
eline almak istese çok mülâyim olurlardı.*

Buna karşılık Reyhânî, bir hakikati kuvvetle dile getirmesi durumunda bazen aşırı mübalağanın dahi güzel ve etkili olduğunu kabul etmektedir. Örneğin, yine Mutenebbî'nin, dünyevî bela ve sıkıntıların üst üste gelişini tasvir ettiği şu iki beytindeki anlamın, ne Shakespeare ne de Millton tarafından bu kadar ustaca ifâde edilemediğini iddia etmektedir¹⁰⁶²:

فُوَادِي فِي غِشَاءٍ مِنْ نِبَالٍ
تَكْسَرَتْ النَّصَالُ عَلَى النَّصَالِ
Öyle belalara attı ki beni felek,
Bir ok isabet etse bugün, demek

رَمَانِي الدَّهْرُ بِالْأَرْزَاءِ حَتَّى
فَصِرْتُ إِذَا أَصَابْتَنِي سَهَامٌ
Kalbim sanki, oktan bir kılıf içinde,
Temren kırılacak temren üstünde.

¹⁰⁶⁰ Oueijan, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhānīyyāt, Excerpts from er-Reyhānīyyāt, www.ndu.edu.lb/academics/research/naji-oueijan/books/rihani.pdf* (25.01.2004).

¹⁰⁶¹ er-Reyhānī, *Rūḥu'l-luḡa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 425.

¹⁰⁶² a.g.e., s. 426.

Reyhānī, el-Ma^carrī'nin *The Luzūmiyyāt*'ını İngilizce'ye çevirirken nasıl bir tercüme yöntemi tercih ettiğiyle alakalı olarak bize önemli bir ipucu vermektedir¹⁰⁶³:

İngilizce'ye aktarmak üzere Arap şiirini okurken, lafzlara değil manalara dikkat ediyorum. Bu sâyede, geçen bir kelimeyi untsam bile o kelimenin ifâde ettiği manayı aklımda tutabiliyorum.

6. Reyhānī'nin, Arap-Amerikan Edebiyat Ortamına ve Mehcer Basımına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeleri

Reyhānī'nin, Amerikan kültür ve edebiyat ortamına ilişkin göç sonrası değerlendirmeleri, sahasında kaleme alınan ilk edebî yazılar olmasının yanı sıra, özellikle bir Doğulu gözü ile batı insanının edebiyata ve kitaba duyduğu aşkı, sevgiyi ve bağlılığı yansıtması bakımından da önem taşımaktadır. *eş-Şa^c'bu'l-Emrīkī (Amerikan Toplumunu)* başlıklı yazısında Reyhānī, kitap, mütalaa ve münazara gibi kavramların, Amerikan toplumuna hiç de yabancı olmadığına altını çizmekte; yoğun iş hayatına rağmen, yine de kitap okumaya vakit ayırabilen bu insanların dinamizm ve tutkusunu, kendi kültürüne özgü bir unsura atıfta bulunarak izah etmektedir¹⁰⁶⁴:

Bir bedevî için devenin ifâde ettiği anlam neyse, bir Amerikan vatandaşı için kitabın ifâde ettiği anlam da hemen hemen odur.

Amerika'da, kendi kültüründekinden farklı olduğunu düşündüğü bir çok konuyu gazetesindeki sütunlara taşıyan Reyhānī'nin, buradaki gözlemleri sonucunda; okur-kitap ilişkisi, yazar-eleştirmen ilişkisi, tiraj-okur sayısı ilişkisi gibi değişik konularda son derece ilginç tespitler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Bu tespitler içerisinde en önemlilerinden biri, ilk defa Amerikan toplumunda tanık olduğu sınırsız bilgilenme aşkı ve kültürlenme ihtiyacıdır. Piyasaya yeni çıkan bir kitabın, bilim ve edebiyat çevrelerince, hatta sıradan okurlar arasında bile kısa sürede tanınması, muhtevası hakkında hemen herkesin bilgi sahibi olması, kitapla ilgili çok sayıda yorum, değerlendirme ve eleştirilerin gündeme gelmesi, anlaşılan o ki Reyhānī'yi, bu dinamik bilgi toplumuna âdeta hayran bırakmıştır¹⁰⁶⁵.

Reyhānī, Amerikan toplumunca 'craze/çılgınlık' olarak adlandırılan bu tutkunun, kitabı, sadece New York'ta, bir ayda beş baskı yapan ve iki yüz bin adet satan bir roman yazarını bile şımartamadığına dikkat çeker. Çünkü orada eleştirmen, bir otokontrol mekanizması olarak daima devrededir. Zaten kitabı piyasaya çıkan yazar da, edebiyat ve sanat eleştirmenlerinin yorumlarını beklemeden sadece tiraja bakarak umuda kapılmasının bir yanığı olduğunu bilir. Bu noktada Reyhānī, Amerika'daki edebiyat eleştirmenlerinin adil birer hakim gibi çalıştıklarının, halkın bir esere olan teveccühünü veya ilgisizliğini kesinlikle objektif bir kriter olarak algılamadıklarının altını çizmektedir. Hatta, kendi ifâdesine göre Amerikalı eleştirmenin

¹⁰⁶³ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 109.

¹⁰⁶⁴ er-Reyhānī, *eş-Şa^c'bu'l-Emrīkī (ŞEZERĀT)*, s. 69.

¹⁰⁶⁵ er-Reyhānī, *el-Hevesu'l-Emrīkī (ŞEZERĀT)*, s. 71.

gözünde, halkın bir eser hakkındaki aşırı takdir ve teveccühü ‘bulaşıcı veba’ olarak da algılanabilir¹⁰⁶⁶.

Şayet, eleştirmen câmiasının kararı olumsuzsa, bu, söz konusu vebanın karantinaya alınması anlamına gelir. (...) Bu arada öldürücü bir darbe alan müellif de, kolay kolay yeni bir kitapla halkın öntüne çıkmaya cesaret edemez. Ne yayınevleri kitabı basmaya yanaşır, ne de halk okumaya. Bu doğal süreç içerisinde, yazarın ilk kitabının yarattığı çılgınlık ve moda rüzgarı kısa sürede etkisini yitirerek kaybolur.

Reyhānī zaman zaman da, Arap ve Amerikan gazeteleri arasındaki bazı temel farklılıklara dikkat çeker. *Beyne'l-cerāidi'l-ʿArabiyye ve'l-Emrīkiyye (Arap ve Amerikan Gazeteleri Arasında Bir Mukāyese)* başlıklı makāle, makāle ve yazar kıtlığı çeken mehcer gazetelerinin trajik durumunu ilginç bir teşbihle dile getirmektedir¹⁰⁶⁷:

Arap gazeteci bir makāle kaleme aldığımda, bu makālenin hiçbir mehcer gazetesince geri çevrilmeyeceğini bilir. Halbuki Batılı (Avrupalı veya Amerikalı) yazar, hangi gazetenin kendi makālesini kabul edeceğinin merakını yaşar. Bu bakımdan Arap gazetelerinin suya hasret olduğu, buna karşılık Amerikan gazetelerinin aşırı su sebebiyle şiştiği ifade edilebilir. Doğal olarak birinciler, kendilerine sunulan her şeyi içerken; ikinciler seçici davranmakta ve sadece şampanya ve konyak içmektedirler. Çoğu zaman bizim muharirin masasına bu şaraptan bir damla bile düşmez!

Mehcer ortamında, kitaplarla ilgili olarak Reyhānī'nin dikkatini çeken hususlardan biri de, Amerika'daki kitap adlarının, Arap dünyasındakilere oranla çok daha net, açık ve anlaşılır olmasıdır. Müellifin, kitabın daha en başında kelime oyunlarına başladığını ifade eden Reyhānī'ye göre, Arap müelliflerin eserlerindeki adlar yeterince tanımlayıcı değildir. Halbuki, Amerika'da yayınlanan kitaplar, kategori sayısı çok fazla olmasına rağmen, daha ilk bakışta okuyucuya, kitabın konusu, muhtevası ve kapsamıyla ilgili yeterli bilgiyi verebilmektedir¹⁰⁶⁸:

Sözgelimi, *ed-Durer ve'l-ğurer* bir tarih kitabı mı, yoksa bir roman mıdır; didaktik türde bir çalışma mı, yoksa felsefi içerikli bir makāle midir? Yine mesela, *es-Sāk ʿala's-sāk fīmā huve ʿaleyhi'l-faryāk, eş-şihābu's-şākib, tuhfetu't-tuḥaf* ve *el-ʿarfu'ṭ-ṭayyib* gibi başlıkların okurun zihninde yaptığı çağrışım nedir?

Reyhānī'nin, özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında, Arap müelliflerin yazılarına hakim olan secili üsluba yönelik bu eleştirisiyle, Arap edebiyatındaki şekil-anlam ilişkileri konusuna göçmen bir Arap müellif olarak önemli katkı sağladığını ifade etmek gerekir.

Bilindiği gibi, Kuzey Amerika'daki mehcer kitlesine hitap eden ilk ve etkili gazetelerden *Huda*¹⁰⁶⁹, Reyhānī'nin ilkokul hocası -aynı zamanda eniştesi- Naʿūm Mukerzel

¹⁰⁶⁶ a. g. e., s. 72.

¹⁰⁶⁷ er-Reyhānī, *Beyne'l-cerāidi'l-ʿArabiyye ve'l-Emrīkiyye (ŞEZERĀT)*, s. 132.

¹⁰⁶⁸ er-Reyhānī, *Anāvinu'l-kutub (ŞEZERĀT)*, s. 70.

¹⁰⁶⁹ Amerika kıtasında, göçmen Arapların tecrübelerini ve edebî etkinliklerini mehcer câmiasının geneline yaymak ve bu suretle yabancı bir ülkede kimlik oluşturma sürecine katkıda bulunmak üzere faaliyete geçen ilk gazete, 1892 senesinde faaliyete başlayan, İbrāhīm ve Necīb İrbilî tarafından çıkarılan *Kevkebu Emrīkā*'dır. Naʿūm Mukerzel'in gazetesi *el-Hudā* ise, bu ilk girişimden tam altı sene sonra yayın hayatına

tarafından kurulmuştu. Bu durum Reyhānī'ye, daha küçük yaşlardan itibaren gazete sütunlarında kendini geliştirme ve basın dünyasını yakından tanıma olanağı sağlamaktaydı. *eş-Şezerāt*'ta ve *er-Reyhāniyyāt*'ta yer alan makâleleri dikkatle incelendiğinde, bunların önemli bir kısmında; mehcer gazeteleri, bu gazetelerin siyâsî, ahlâkî ve sosyal rolleri, gazete patronu ve yazar ilişkisi, yayıncılık etiği gibi -doğrudan veya dolaylı- basın hayatıyla ilgili konulara yer verildiği görülecektir. O nedenle, Arap göç edebiyatını besleyen en canlı damarlardan biri olan mehcer basınına kendine özgü yapısı içinde değerlendiren, eleştiren, bazı tavsiyeleriyle ona yön vermeye çalışan Reyhānī'nin görüşleri, fazla uzun ömürlü olamamış bu ekolü daha yakından tanımada son derece yararlı ve gerekli bir referans olarak karşımızda durmaktadır.

Reyhānī'nin, Amerika'daki Suriye basınıyla ilgili önemli tespitlerinden birisi, bilhassa ilk dönem göçmen Arapların son derece mutaassıp oluşları¹⁰⁷⁰, basın dilinin kaldırmayacağı kaba ve galiz bir üslûbu benimsemeleri, bu kişisel özelliklerini gazete sütun ve manşetlerine taşımış olmalarıdır. Hatta bu noktada Reyhānī'nin, kendi yazılarını yayınladığı *el-Hudā* gazetesinin sahibi Na'um Mukerzel'e, daha sonra bir kitapçık olarak da yayınladığı *Naḥnu ve cerāidunā* başlıklı uzunca makâlesinde son derece ağır eleştiriler yönelttiğini görmekteyiz. Gazetesinde, '*Büyüklemeysin! İnatçı olmayın! Bencil olmayın!*' şeklinde öğütler vererek insanları eğitmeyi hedefleyen Mukerzel'in, kendi rakip ve hasımları¹⁰⁷¹ için kullandığı '*ezerim, kırarım, un ufak ederim*' şeklindeki tehditkar sözleri, Reyhānī tarafından tam bir cehâlet örneği ilan edilmiştir.

Özellikle din ve mezhep eksenli taassup, gazeteleri ve yazarları çeşitli kamplara bölmüştü. Esâsen Reyhānī de, *et-Tesāhulu'd-dīnī* başlıklı konferansını ve yazısını, iftira ve şetm dolu bu cadı kazanını söndürmek için kaleme almıştı. Gazete sütunlarındaki kalem polemiklerinde en çok baş vurulan silahlarsa, itham, iftira ve hakaret gibi ilmî ve ahlâkî olmayan üsluplardı. Reyhānī, bir dostuna yazdığı mektupta, Amerika'daki bu ortamı şu şekilde tasvir etmektedir:

Elbette beni övmelerini beklemiyorum, ancak tenkit tarzlarını da tasvip etmiyorum. Muhatabının deliline delille karşılık vermek yerine, galiz bir dili; hakikati ortaya koymak için de, edebî bir araştırma yerine, küfür, ayıplama, kaba söz ve teşbihlerde bulunmayı tercih ediyorlar. Bunlar, gerçek edipler nazarında çirkin şeylerdir¹⁰⁷².

başlamış ve bu sahadaki ikinci önemli girişim olarak göçmen Araplara seslenmeyi uzun yıllar sürdürmüştür. Yazıcı, s. 414.

¹⁰⁷⁰ Reyhānī, *el-Mukataf* dergisinin 50. kuruluş yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı *Lubnān ve benūh* adlı yazısında, bu coğrafyanın insanların müşahede ettiği bağınazlık derecesindeki taassuba dikkat çekmekte ve bu özelliği sebebiyle Lübnan halkının evrensel bir bilinç geliştiremediğine işaret etmektedir. *Lubnān ve benūh (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 281

¹⁰⁷¹ Reyhānī'nin bazı makalelerinden ve mektuplarından, *el-Hudā* gazetesi ile; *el-Muşîr*, *Kevkebu Emrikā*, *Mirātu'l-Ġarb* ve *el-Eyyām* arasında sert polemikler yaşandığı anlaşılmaktadır. *Naḥnu ve Cerāidunā -I- (ŞEZERĀT)*, s. 144-145.

¹⁰⁷² *er-Reyhānī, er-Resail*, s. 31.

Reyhānī, kendisinin de makaleler yazdığı *el-Huda* gazetesinin, edebî alanda ahlak tohumları ekmeye çalıştığını, ancak Amerika'daki zeminin bu açıdan münbit olmadığını, bu nedenle Suriye gettosunda her yeri, kokusu ve güzelliği olmayan bakliyat türü edebî ürünlerin istila ettiğini ifâde etmektedir¹⁰⁷³.

Amerika'daki göçmen Arap yazarları, sahip oldukları hürriyet ortamını taktir edememek ve özgürlük kavramını yanlış yorumlamakla suçlayan Reyhānī, mehcer basınının kabarık günah defterinde genel olarak şu kusurların yer aldığını ifâde etmektedir:

- a. Edep ve terbiye sınırlarını aşarak, basının saygınlığına ve okurun şerefine leke sürmek.
- b. Siyâsetle ve umumî meselelerle alakası olmayan kişilere saldırmak, onları ezmeye çalışmak.
- c. Bazı haysiyetli ve şerefli kadınlara iftira atarak bu kampanyada en adice üslupları kullanmak.
- d. Bazı kişilerin hatırı için tamamen şahsî nitelikli yazılara yer vermek, buna karşılık genelin faydasına olan yazıları yayınlamamak.
- e. Okurlarını dînî kamplaşmalar içine çekmek, bir grubu diğer bir gruba karşı savunmak¹⁰⁷⁴.

Tenkit ile tahkir arasındaki nüansı gözden kaçırarak Suriyeli göçmen Arap gazeteciler ve onların yazılarını ilgiyle takip eden mehcer halkı da, Reyhānī'nin eleştirilerinden payını almıştır: “(...) Amerika'daki Suriyeli yazar, ağız dalaşını ve tahkiri münazara sanıyor. (...) İşin daha ilginç yanı ise, sütunlarında tahkir ve tehditler uçuşmayan gazetelere Suriyeli okurlarımızın da iltifat etmemesi”¹⁰⁷⁵.

Reyhānī, çeşitli vesilelerle tertip edilen edebiyat gecelerinin, iş ve ticaret hayatının yoğun baskısı altında bunalan Arap gettoları için son derece önemli olduğunu kabul etmekle birlikte, bu gecelerdeki etkinliklerin, bir yazarın yemekli bir toplantıda onurlandırılmasıyla sınırlı kalmasının yanlış olduğuna özellikle işâret etmek istemektedir. Bir yazarın, sadece onur partileriyle yaşatılamayacağını savunan Reyhānī şöyle demektedir¹⁰⁷⁶:

En güzel onur partisi, mideyi değil, ruhu doyurandır. Edebiyatçının yüksek hedeflerinin anlaşıldığı, edebiyatından alıntılar yapılarak veya eserlerinden bazıları neşredilmek suretiyle gerçekten taktir ve taltif edildiği bir parti.

7. Edebiyatta ve Basında 'Etik' Kavramı

Reyhānī'nin makalelerine genel olarak baktığımızda, kaleme alınan bir yazının etik boyutu hakkında önemli bazı tespitlerde bulunduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Her şeyden

¹⁰⁷³ a.g.e., s. 56.

¹⁰⁷⁴ er-Reyhānī, *Naḥnu ve Cerāidunā -I- (ŞEZERÂT)*, s. 142; Doğru, s. 61.

¹⁰⁷⁵ a.g.e., s. 136-137.

¹⁰⁷⁶ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 53, 227; Reyhānī bu konudaki görüşlerini, ilginç kelime oyunlarının yer aldığı birkaç cümle içinde özetlemiştir. Bkz. tezin üçüncü bölümü, 'Kelime Oyunları' başlıklı kısım.

önce o, yazarın kullandığı üslubun, okurların zevk-i selimini bozmayan, onurlarını rencide etmeyen, ahlâken de kendilerini utandırmayacak bir özellikte olmasını arzulamaktadır. Bir ahlâkî özellik olarak, insanların şahsiyetlerine taarruz biçimindeki tahkirci üslubun, klasik Arap edebiyatından tevarüs edildiğini savunan Reyhânî, bu noktada eleştirilerini Mutenebbî, Buhturî, Tâî, Ebû Temmâm ve Zuheyr gibi bazı meşhur şâirlerin divanlarına yöneltmektedir: “*Şiirimizin üstatları müstehcenlik ve sefahet konusunda bu kadar kusur edince, kendilerini örnek alanların da ne tür edebî ürünler ortaya koyacakları anlaşılmaktadır*”¹⁰⁷⁷. Ona göre, ilk Sarf ve Nahiv bilgilerinden sonra medih ve hiciv yazarak kendisini geliştirmeye çalışan gençler için bu akıbet mukadderdir.

Reyhânî’ye göre, Amerika’daki Arap edebiyatını seviyesiz kılan şey, Arap gazetelerin ve yazarlarının, dinsel veya mezhepsel konulara ilişkin taassuplarını bu alana taşımak suretiyle içinde buldukları özgür ortamı suiistimal etmeleri, basını da kendi amaçlarını temine yarayan bir intikam vasıtası olarak görmeleridir. Bu nedenle Reyhânî’nin, o dönemki Arap-Amerikan edebiyatçılarına ve özellikle de gazete yazarlarına, dinî liderlerden ve bazı tahrik çevrelerinden uzak durmalarını öğütlediğini görmekteyiz. Ona göre, Amerika’daki Suriye basını, Suriye gettosundaki bireylerden daha ulvî bir ahlâkî özelliğe sahip olmadığından, her ikisiyle ilgili trajik-komik hadiselerin vukuu kaçınılmazdır¹⁰⁷⁸.

Reyhânî, özellikle eleştiri gayesiyle bir müellife ait makâlenin veya şiirin sadece bir bölümünü iktibas ederek, o kısım ile ilgili değerlendirmeyi bütün bir metne teşmil etmeyi, ‘*iktibas etiği*’ açısından yanlış bulmaktadır. Kendisine ait bazı yazıların da böyle bir yöntemle değerlendirilmesinden oldukça rahatsız olduğunu anladığımız Reyhânî, konuyla ilgili bir yazısında, “*Yazılarım, bir kısmını alıp, istemediklerinizi bana iade edebileceğiniz satılık mallar değildir*” demektedir¹⁰⁷⁹.

Bu arada o, modern medeniyetin eleştirisini yaptığı *et-Temeddunu’l-hadîs* başlıklı makâlesinde, prensip olarak kötü ve rezil işlerin, cürümlerin, müstehcen resim ve haberlerin gazetelerde yayınlanmasını da basın ahlakı açısından sakıncalı bulduğunu ifade etmektedir¹⁰⁸⁰.

C. Reyhânî’de Edebî Türler

Batı edebiyatını, bu edebiyatın önemli ekollerini ve temsilcilerini yakından tanıma imkânı bulmuş olması, Arap edebiyatındaki bazı türlerin gelişmesi için ortaya konan çabalarda, Reyhânî’yi, doğal olarak diğer arkadaşlarından daha öncü bir konuma getirmiştir. Bu katkının

¹⁰⁷⁷ er-Reyhânî, *Nahnu ve Cerâidunâ -I- (ŞEZERÂT)*, s. 139.

¹⁰⁷⁸ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 60, 71.

¹⁰⁷⁹ a.g.e., *er-Resâil*, s. 137.

¹⁰⁸⁰ er-Reyhânî, *et-Temeddunu’l-hadis, (REYHÂNİYYÂT)*, s. 105.

boyutlarına aşağıda detaylı olarak işaret edilecektir. Ancak kısaca ifade etmek gerekirse, özellikle makâle, şiir, gezi edebiyatı, konferans ve edebî tenkit türlerinin 20. yüzyıl Arap edebiyatı içindeki modern formlarına kavuşmalarında Reyhānī'nin katkısı, sadece nicelik itibarıyla değil, nitelik itibarıyla da olmuş, bu gelişim ve değişim sürecini yakından takip eden ve inceleyen Arap edebiyatçıları, onun düşüncelerinin, yenilik arayışı içindeki birçok Arap edibe ilham kaynak olduğuna işaret etmişlerdir¹⁰⁸¹.

Konu açısından bakıldığında ise, Reyhānī'nin, edebî türleri, birinci planda, özgürlükçü düşüncelerin dile getirilmesinde ve bu düşüncelerin daha geniş kitlelere ulaşmasını temin etmede birer araç olarak kullandığını görmekteyiz. Şimdi sırasıyla, Reyhānī'nin edebiyatında önemli yeri olan temel edebî türler ve onun, bu türlerin gelişmesine yaptığı katkı üzerinde durulacaktır:

1. Makâle

Reyhānī döneminde, edebî türlerden bazısı olgunlaşma sürecini tamamlayıp çağdaş bir üslup görüntüsünde modern Arap Edebiyatındaki yerini alırken, bazı türler henüz bu süreci nihâi anlamda tamamlamış değillerdi. Hiç şüphesiz, Reyhānī'nin kalem ürünleri içerisinde önemli bir yeri olan 'makâle' türü, sınırları ve özellikleri henüz tam olarak belirginleşmemiş olan bu gruba dahildi ve bizzat Reyhānī, makâle türünün olgunlaşma sürecine, özellikle *Şezerāt*'ta ve *er-Reyhāniyyāt*'ta yer alan makâleleriyle dikkate değer bir katkı sağlamıştır¹⁰⁸².

Edebiyatı, gerçeğin kavranmasını sağlayan özel bir bilinçlenme ameliyesi olarak algılayan Reyhānī, en işlevsel türlerden biri olan makâle vesileyle toplumun geliştirilmesinin mümkün olduğuna inanmıştır. O nedenledir ki, kaleme aldığı makâlelerin hemen hepsinde, nüktedan kişiliğinin tipik alâmetleri olan iğneli ve alaycı bir üslup benimsediği, cümleleri haşviyattan kurtarmak için özel çaba harcadığı, okuru ikna edebilmek için sâde, anlaşılabilir bir mantık tercih ettiği, paragraflar arasına yer yer bilimsel pasajlar serpiştirdiği görülmektedir. Makâlelerine ait bu özellikler bir taraftan, aynı anda hem bilgilenmek hem de keyif almak isteyen büyük kitleleri kendisine çekmiş, diğer taraftan makâle türünün -üslup bakımından- bugünkü gazete, dergi ve kitaplardaki formuna kavuşması sürecinde önemli bir köprü vazifesi görmüştür¹⁰⁸³.

Reyhānī'nin çeşitli gazete, dergi ve kitaplarda yayınlanan makâlelerini kategorilere ayırdığımızda karşımıza şu başlıklar çıkmaktadır: Toplumsal içerikli makâleler, siyâsî içerikli makâleler, edebî içerikli makâleler, edebî tenkitle alakalı makâleler, basın-yayını konu alan makâleler, sanat içerikli makâleler, felsefe ve din içerikli makâleler, milliyetçilikle ilgili

¹⁰⁸¹ cAbbūd, s. 72.

¹⁰⁸² el-Ḥaṭīb, s. 36.

¹⁰⁸³ Albert er-Reyhānī, *Feylesūfu'l-Fureyke*, s. 57; el-Ḥaṭīb, s. 37.

makâleler. Bu arada, bilim ve teknoloji açısından tarihin dönüm noktalarından biri olan 20. yüzyılın maddî anlamdaki başarılarını ve bilimsel alandaki yeniliklerini de¹⁰⁸⁴, makâleleri aracılığıyla zaman zaman okurlarına aktarmıştır.

Elbette Reyhânî, farklı makâlelerinde konuya bağlı olarak değişik bir üslup kullanmış, siyâsî makâlelerinde nispeten daha sert ve hamasî; sosyal makâlelerinde eğitici ve aydınlatıcı; tenkit içerikli makâlelerinde iğneli ve yönlendirici; felsefî-dînî makâlelerinde mutedil, toleranslı ve ciddi bir üslup kullanmayı tercih etmiştir. Diğer edebî türler ile mukayese edildiğinde makâle türünün, -son dönem gezi yazılarını saymazsak- Reyhânî'nin en başarılı olduğu alanların başında geldiğini söylemek yanlış olmaz¹⁰⁸⁵.

İlk amatörce makâlelerini, mehcer gettolarındaki yerel göçmen gazetelerinde yayınlayan Reyhânî, kazandığı bilgi ve tecrübe birikimine paralel olarak zaman içerisinde profesyonel düzeyde makâle telifine de başlamış, özellikle Arap dünyasındaki seyahatleri sonrasında gözlemlerini anlattığı yazıları, *The United Press Feature Syndicate* gibi yayın kuruluşlarınca, bazı Amerikan gazetelerinde seri olarak yayınlanmak üzere satın alınmıştır¹⁰⁸⁶.

2. Hitâbe

Her ne kadar kendisi, “*çok konuşup iş yapamamak bize atalarımızın mirası. Bunun için ben, konferansı ve hitâbeti değil, telifi ve kitâbeti tercih ediyorum*” dese de¹⁰⁸⁷, hitâbet, Reyhânî'nin edebiyatında önemli bir yer işgal etmektedir. Reyhânî'nin edebiyatında, hitâbetin, eda, konu ve üslup itibarıyla makâle türünde kaleme aldığı yazılarının sese dönüşmüş formu olduğunu söylemek pek yanlış olmaz¹⁰⁸⁸. Onun hatiplik yönüne ışık tutan konuşma üslubu, baş vurduğu retorik sanatlar ve konuları ele alış biçimiyle alakalı detaylı bilgi, daha önce, tezimizin ‘*Bir Hatip Olarak Reyhânî*’ başlıklı bölümünde incelenmiştir.

3. Şiir

Reyhânî'nin şâir yönü ve şiirle alâkalı modernist düşünceleri, maalesef yakın bir zamana kadar dikkatli incelemelerin ve akademik çalışmaların konusu olabilmiş değildir¹⁰⁸⁹. Halbuki nesir türü, Reyhânî ve bir grup mehcer edibiyle birlikte kayda değer bir gelişme gösterirken, asıl devrim niteliğindeki ilerleme onun nazım türünde ortaya koyduğu eserlerde göze çarpar. ‘*Nazmın nesre yaklaştırılması*’ yönündeki çabalar, vezin ve kâfiyenin tahakkümüne esir bir

¹⁰⁸⁴ Söz gelimi, *er-Reyhânîyyât*'ta ve *Şezerât*'ta yer alan şu başlıklı makalelere bakılabilir: *Bejne 'l-felekî ve sifri 't-Tekvîn (190), eş-Şuzûz fi 'n-nizâmi 'ş-şemsî (443)*.

¹⁰⁸⁵ Kerüb, s. 14.

¹⁰⁸⁶ Albert er-Reyhânî, *Feylesüfu 'l-Fureyke*, s. 115.

¹⁰⁸⁷ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 224.

¹⁰⁸⁸ el-Ĥatîb, s. 37.

¹⁰⁸⁹ Oueijan, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhânîyyât, Excerpts from er-Reyhânîyyât*, www.ndu.edu.lb/academics/research/naji-oueijan/books/rihani.pdf (25.01.2004).

nazmın, her geçen gün değişen ve zenginleşen hayat realitesini gerektiği gibi yansıtamayacağını savunan Reyhānī için sıradan bir mesâi/hedef değil, âdeta bir ideal halini almıştır¹⁰⁹⁰.

Reyhānī, geleneksel şiir kalıplarıyla manzum şiir yazmayı sürdürenlerin, asırlardır tüketilen klasik konuların dışına çıkmayı bir türlü başaramadıkları tespitinden hareketle, bu kısır döngüden kurtulmayı sağlayacak bir ilk adım olarak, kendi şiirlerini serbest nazım türünde kaleme almayı denemiştir. Bu bapta, hem Arapça, hem de İngilizce kaleme aldığı şiirleri -daha önce de işâret edildiği üzere- *Myrtle and Myrrh* ve *Hutāfu'l-evdiye* gibi eserlerde yayınlanmıştır.

Ancak burada, onun özellikle İngilizce şiirleri hakkında yapılan bazı haksız yargılamalara cevap sadedinde birkaç hususa işâret edilecektir. Her şeyden önce Reyhānī, Arap edebiyatında İngilizce şiir kaleme alan ilk şahıs olma noktasında, yani Arap edebiyatı tarihinde kronolojik bakımdan bir önceliğe sahiptir. Bunun yanında, ilk eğitimini, öğrenim dili İngilizce olan resmi bir okulda almadığı gibi, İngiliz edebiyatına ilişkin şahsî okumaları da tamamen tesadüfî bir eklektizme dayalıdır. Belki bütün bunlardan daha da önemlisi, onun, kendisini kelimenin teknik manasıyla bir İngiliz edebiyatı şâiri, hatta sıradan bir şâir olarak bile görmeyişidir. Gerçekten de Reyhānī, nazmettiği şiirlerinde, bir şâir duruşundan ziyâde, mistik bir vizyonu ya da Doğu-Batı dünyaları arasındaki yakınlaşmayı amaç edinen bir sosyal analizi kimliğini tercih etmektedir¹⁰⁹¹.

Dolayısıyla, onun İngilizce şiirlerini, İngiliz şiir geleneğinin bir parçası sayak yerine, bu dilde kaleme alınmış Arapça şiirler olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir. Zira, Bushrui'nin de isabetle belirttiği gibi, “*onun şiirleri, İngiliz edebiyatı'ndan ziyâde, İngilizce edebiyattır*”¹⁰⁹². Zaten, bu dilde kaleme aldığı *Myrtle and Myrrh* ve *A Chant of Mystics* adlı iki şiir antolojisinin muhtevası da, gerek duygu, gerekse de düşünce temelinde Arap havasını yansıtmaktadır. Edebî değer açısından ise, bu eserler, onun baş yapıtı kabul edebileceğimiz *The Book of Halid* ile eşleştirilemez ise de, bir göçmen yazar olarak ortaya koyduğu şiirlerinin, büyük bir başarının ürünü olduğu gerçeğini görmemize de engel teşkil etmemektedir.

4. Anlatı (Kısa Hikâye, Roman, Fabl)

Çalışmamızın, *Emîn er-Reyhānī'nin Eserleri* başlıklı bölümünde değinildiği üzere, her ne kadar teknik yönden pek başarılı olduğu söylenemese de, anlatı türü, Reyhānī'nin edebî ürünleri içerisinde önemli bir hacme ve ağırlığa sahip olan bir türdür. İki hacimli (yaklaşık 400'er sayfalık) kitaptan biri olan *The Book of Halid*'le şarklı bir göçmenin yaşadığı göç tecrübesini ve medeniyet krizini; *Zenbekatu'l-Gür*'la, 19. yüzyıl Arap kadınının yaşadığı sosyal

¹⁰⁹⁰ el-Ĥatīb, s. 38.

¹⁰⁹¹ Bushrui'nin, *A Chant of Mystics*'e yazdığı önsözden, s. 24.

¹⁰⁹² a.y.

dramı ele alıp işleyen Reyhānī, bir fabl denemesi olan *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye* ile eski-yeni çatışması, modernite, din ve fikir özgürlüğü gibi konulara; *el-Mukārī ve'l-kāhin*'le, kilisenin nüfuzunu istismara kalkan din adamlarının eleştirisi'ne; *Sicillu't-tevbe*, *Vefāu'z-zemān*, ve *Ḥārice'l-ḥarīm* gibi diğer hikâyelerinde ise başka bazı konulara yer vermektedir.

Roman ve hikâyelerinin genel karakteristiği açısından bakıldığında ise durum şudur: Reyhānī, roman ve hikâye yazmaya başladığında bununla yapmak istediği, teknik anlamda bir hikâye yaratmak ve anlatı sanatının gelişimine katkıda bulunmak değildi. Çağdaşları Selīm el-Bustānī, Feraḥ Anṭūn, Niḳūlā Ḥaddād, Ya'ḳūb Şarrūf, Ḥalīl Cubrān gibi o da, bu edebî türü, yaşadığı toplumun temel sorunlarına değinmede bir araç olarak görmüş, bu nedenle de üslubu, çoğu zaman hikâye-makāle karışımı bir havaya bürünmüştür. Örneğin bu durum, bir Arap göçmen gözüyle Doğu ve Batı kültürlerinin mukayesesini konu alan *The Book of Halid*'de çok net olarak gözlemlenmektedir¹⁰⁹³. Bu açıdan bakıldığında, Reyhānī'nin anlatı ürünlerinin, üslup, şekil ve retorik bakımından, döneminin hikâye tarzını yansıttığını söylemek mümkün görünmektedir.

5. Tiyatro

Reyhānī, modern tiyatronun henüz şarklılar nazarında saygın bir uğraşı kabul edilmediği tarihlerde, Amerika'dayken bu sahayla ilgilenmiş, kaleme aldığı oyunları bu edebî türün Arap edebiyatında tanınmasına az da olsa katkı sağlamıştır¹⁰⁹⁴.

Reyhānī biri İngilizce *-Wajdah-*, ikisi Arapça olmak üzere üç tiyatro eseri kaleme almıştır. Arapça kaleme aldıklarından *ʿAbdulḥamīd fī sicni Āsitāne*, onun Abdülhamit'le ilgili siyâsî kanaatlerini; *Vefāu'z-zemān* ise, *Şāhnāme* sahibi Firdevsī'nin, Gazneli Mahmut tarafından uğradığı haksızlığı konu almaktadır. Oyunlarını, gerçek anlamda bir tiyatro eseri olarak kaleme almayı düşünmeyen Reyhānī için bu tür de, -tıpkı roman ve hikâye örneklerinde olduğu gibi- 'özgürlük' düşüncesine hizmet etmede baş vurulan bir edebî çeşitten ibarettir. *ʿIsām Mahfūz*'un da haklı olarak belirttiği gibi; hamâset ve özgürlük söz konusu olduğunda kalemini daha yaratıcı biçimde kullanabilen Reyhānī, *Vefāu'z-zemān* örneğinde olduğu gibi, herhangi bir münasebetle, bir talebi karşılamak üzere yazdığında, ortaya koyduğu eser nispeten daha az ilgi çekici olmaktadır¹⁰⁹⁵.

Abdülhamit ve onun meşruti idaresi, pek çok hikâye, roman ve tiyatro oyununa konu olmuştur. Ancak Reyhānī'nin *ʿAbdulḥamīd fī sicni Āsitāne* adlı tiyatro eseri, aynı dönemde ve bu konuda kaleme alınan Anṭūn el-Cemīl'in *Abtālu'l-ḥurriyye (Özgürlük kahramanları)*, Nesīm

¹⁰⁹³ Kerüb, s.-35-36

¹⁰⁹⁴ Bāsim, *Emīn er-Reyhānī -rāid teḳaddumī min bilādī-*, *-Sempozyum Tebliği-* (*Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -baʿd rubʿ ḳarn-*), s. 90.

¹⁰⁹⁵ Mahfūz, s. 254.

Āzār'ın *Ervāhu'l-ahrār (Özgürlerin Ruhları)* ve Emīn el-Ĥūrī'nin *ʿAbdulḥamīd ve ʿd-dustūr (Abdülhamit ve Kânun-u Esâsî)* gibi tiyatro oyunlarından daha başarılı bulunmuştur¹⁰⁹⁶. Zira, söz konusu üç tiyatro eserinde de karakterler, sadece olayları serdetmek ve yazarlarının fikirlerine tercüman olmakla yetinirken, Reyḥānī, azli sonrasında siyâseten Selânik köşkünde zorunlu ikamet cezasına çarptırılan Sultan Abdülhamit'in ruh dünyasını analiz etmeye çalışmıştır. Abdülhamit'in kendi iç hesaplaşmalarına ve itiraflarla dolu bazı çarpıcı sahnelere yer veren bu tiyatro yapıtıyla o, Arap edebiyatında, Abdülhamit karakteri aracılığıyla 'iç diyalog' tekniğini kullanan ilk yazar olmaktadır¹⁰⁹⁷.

6. Gezi Yazıları

İbn Cubeyr (1145-1217)¹⁰⁹⁸, İbn Baṭūta, el-ʿAyyāşī (1628-1679)¹⁰⁹⁹ ve hatta 19. yüzyılda yaşayan ünlü Arap gezgin Aḥmed Fāris eş-Şidyāk (1802/3-1887)¹¹⁰⁰ gibi tanınmış Arap seyyahlarının gezi notlarındaki en belirgin ortak yön, bu seyyahların, gezip gördükleri yerler hakkındaki izlenimlerini, tasvirler ve rakamlar yardımıyla ayrıntılı bir şekilde hikâye etmeleridir. Adı geçen seyyahlar, bir ülkenin demografik yapısını, ekonomik durumunu, geçim kaynaklarını, uygarlık düzeyini, değişik şehirlerinin ilgi çeken köşelerini, en ince detaylara inerek bir romancı dikkatiyle tasvir etmeyi başarmışlardır. Ancak bu arada önemli bir hususu; sosyal meselelere dair sentez ve analizlerde bulunmayı, maddî unsurlarla mânevî unsurlar arasındaki kuvvetli bağa dikkat çekmeyi, sebepler ve sonuçlar üzerinde yeterli miktarda fikir yürütmeyi ihmal etmişlerdir¹¹⁰¹. Ayrıca gözlemlerindeki objektifliğe rağmen özellikle ilk iki seyyahın üsluplarında rekâket ve mübalağanın ciddi bir kusur teşkil ettiğini de ifâde etmek gerekir¹¹⁰².

Belki de bu, bir döneme ait bilinçlenme düzeyinin; toplumun farklı yönlerini görmeye, sosyolojik olgularla bunların sebepleri arasındaki bağlantıyı yakalamaya imkân verecek ölçüde gelişmemiş olmasıyla açıklanabilir. Ancak söz konusu bilinçlenme düzeyi, *Nahḍa* hareketiyle birlikte müthiş bir sıçrama göstermiş ve bir toplumu değişik yönleriyle tanıma zarureti, bu dönemin en belirgin hususiyetlerinden biri haline gelmiştir¹¹⁰³. İşte, Reyḥānī'nin kaleme aldığı gezi notlarında göze çarpan sosyal analizler, bu bilinçlenme düzeyindeki yükselişin bir

¹⁰⁹⁶ a.g.e., s. 253.

¹⁰⁹⁷ a.g.e., s. 254.

¹⁰⁹⁸ Endülüslü Arap gezgin. Kuzey Afrika ve Arap ülkeleri hakkındaki gözlemlerini *Riḥletu'l-Kinānī* adlı meşhur eserinde toplamıştır.

¹⁰⁹⁹ Faslı mutasavvıf, muhaddis, ve seyyah. Fas ve Mekke arasındaki kervan yolunu, bu güzergah üzerinde yaşayan halkların örf ve adetlerini, alim ve sufilerini anlattığı *er-Riḥletu'l-ʿAyyāşiyye* adlı eseri meşhurdur.

¹¹⁰⁰ Modern Arap edebiyatının önde gelen temsilcilerinden, gazeteci, şâir, yazar ve seyyah. Başlıca Avrupa ülkelerinden Fransa, İngiltere ve Almanya'ya, yanı sıra Malta adasına yaptığı gezilerini ve buralardaki gözlemlerini kaleme aldığı çeşitli gezi kitaplarında anlatmıştır.

¹¹⁰¹ el-Ḥaṭīb, s. 42.

¹¹⁰² Cebr, *Emīn er-Reyḥānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 60.

¹¹⁰³ el-Ḥaṭīb, s. 44-46.

göstergesi olarak değerlendirilebilir. Gerçekten de, Reyhānī'nin gezi yazıları, maddî, coğrafi ve rakamsal bilgilere ilâve olarak, o toprakların kendine özgü sosyal ve siyâsal meselelerine ve bunların çözüm yollarına dair yararlı bilgiler sunması yönüyle de önceki eserlerden farklılık arz etmektedir¹¹⁰⁴. O nedenle olsa gerektir ki, seyahat ettiği Arap ülkeleri hakkında verdiği bilgiler, henüz kendisi hayattayken dahi Batılılar tarafından mevsuk bir referans olarak kabul edilmiştir¹¹⁰⁵. Örneğin ünlü şarkiyatçı J. Spencer Trimmingham, Oxford Üniversitesi'nde okurken kendisine verilen bir araştırmanın kaynaklarını bulmada oldukça zorlandığını, kendisi için hazine değerindeki bu bilgilere, Reyhānī'nin o yıllarda yayınlanan *Around the Coasts of Arabia* adlı eserinde tesadüf ettiğini belirtmekte ve şöyle demektedir¹¹⁰⁶:

Reyhānī'ye ait seyahatnameleri okuduğumda, onu, sıradan bir gezginden ya da Arap dünyasını takip eden bir gözlemciden çok daha farklı bir noktada gördüm. Onun, kültürel bakımdan dünyayı Doğu ve Batı şeklinde ikiye taksim eden düalistlerden verecek çok daha fazla şeyi vardı.

Keza 'Abdullah Huseyme de, 1930'lu yıllarda Arap dünyasını daha yakından tanımak isteyen Batı dünyasının, çeşitli vesilelerle, Reyhānī'ye ait seyahat yazılarını yayınlamak için birbirleriyle âdeta yarıştıklarını ifâde etmekte¹¹⁰⁷, bu alanda kaleme alınmış en güvenilir ve tatminkâr yazıların, Reyhānī'ye ait makâleler olduğu hususunda sessiz bir konsensüs bulunduğuun altını çizmektedir¹¹⁰⁸. Aynı şekilde, Asya ve Ortadoğu eksenli araştırma konularına yer veren ünlü Amerikan dergisi *Asia*'nın da, Arap coğrafyasındaki seyahat yazılarını yayınlamak üzere Reyhānī ile sıkı bir pazarlık yaptığı bilinmektedir¹¹⁰⁹.

Bir başka ifâdeyle; Reyhānī'nin gezi notları, sadece şekil açısından onun, edebiyat sahasındaki mahâretini gösteren yetkin birer eser olmakla kalmayıp, daha da önemlisi, sosyal meselelerin Reyhānī'nin şuur dünyasında meydana getirdiği inkılapları yansıtan bir ayna işlevi görmektedir.¹¹¹⁰

Arap toplum realitesini farklı ve bilinmeyen yönleriyle tanıma çabalarında en isabetli yolun 'seyahat etmek' olduğuna en başta inanan Reyhānī¹¹¹¹, aynı zamanda bu yöntemin,

¹¹⁰⁴ a.g.e., s. 46.

¹¹⁰⁵ Çaşşüb, Yûsuf, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -ba'd rub^c karn-*), Dâru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'ave'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 32; er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 686.

¹¹⁰⁶ Trimmingham, J. Spenceer, Sempozyum takdim konuşmasından, (*Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -ba'd rub^c karn-*), Dâru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'ave'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 45.

¹¹⁰⁷ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 617.

¹¹⁰⁸ Huseyme, 'Abdullah, *Cerîdetu'l-^camel*, 29 Ekim 1965.

¹¹⁰⁹ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 612.

¹¹¹⁰ Dirâse min menşürâti ittiḥâdi'l-kuttâbi'l-^cArab (1999), *Emin er-Reyhānī*, www.awu-dam.org (14.09.2002); el-Ḥaṭîb, s. 44.

¹¹¹¹ el-Ḥaṭîb, s. 48.

özellikle Arap yarımadasındaki ve Kuzey Afrika'daki dışa kapalı Arap halklarına ulaşmada yegâne seçenek olduğuna da işaret etmektedir¹¹¹².

Reyhānī'nin gezi notları, diğer seyyahlarınkinden üslup yönüyle de ayrılır. Çoğu zaman bilgi ve fayda uğruna 'okuma zevki'nin fedâ edildiği klasik seyahatnâme üslubu yerine, Reyhānī, nüktedan kişiliğini de yansıtan 'esprili' ve 'anekdotik' bir hikâye tarzını tercih etmiştir. Modern ulaşım vasıtalarının bulunmadığı çölün engin coğrafyasındaki bitmek bilmeyen yolculuk öyküleri, hoş, sürükleyici bir anlatım tarzı ile satırlara dökülmüştür. Âdeta bu canlı ve akıcı üslubuyla Reyhānī, okuyucuyu kendisine yol arkadaşı yapmakta, en sıradan nesnelerin tasvirinde dahi ilgi çekici bir yön bularak dikkatlere sunmaktadır¹¹¹³.

Arapça ve İngilizce olarak kaleme aldıkları içerisinde hacim bakımından -belki değer itibariyle de- en kapsamlı olma özelliği taşıyan gezi notları, bir bakıma tarihten coğrafyaya, ekonomiden sosyolojik yorumlara kadar Arap coğrafyasının belirli ülke ve bölgeleri hakkında kaleme alınmış önemli bir ansiklopedik eser niteliği taşımaktadır. Reyhānī kendine özgü üslubu sâyesinde, tarihî, coğrafi ve kültürel boyutu ön plana çıkan bu eserine edebî bir kıymet de kazandırmıştır¹¹¹⁴.

Avrupa ve Amerika tecrübesine sahip olmasına rağmen, Reyhānī, gezi yazılarını sadece Arap Dünyası ile sınırlı tutmuştur. Her halde bu durumu, Arapları birbiriyle kaynaştırma, Arap toplum ve coğrafyasını Batıya tanıtmaya gayesi güden Reyhānī'nin zihnindeki 'Arap Birliği' düşüncesi ya da tutkusuyla izah etmek mümkündür.

7. Mektup

Bir yazar olarak Reyhānī, mektuplarını, edebiyatta müstakil bir tür olan 'mektup' türünde eser vermek için kaleme almamıştır. Ailesine, yakın dostlarına, meslektaşlarına, Arap krallarına, idârî ve siyâsî otoritesi bulunan şahsiyetlere gönderdiği bütün mektuplarında o, bu edebî türü, duygu ve düşüncelerini aktarmak üzere sadece bir vesile olarak kullanmış, içtenlik, açık sözlülük, duygusallık ve nükte gibi hususiyetler -diğer edebî ürünlerinde olduğu gibi- bu türde kaleme aldığı yazılarının da en temel karakteristikleri arasında yer almıştır.

Reyhānī, mektuplarına, bazen direkt konuya girerek¹¹¹⁵; bazen selam ve hatıra sorarak¹¹¹⁶; bazen bir konudaki teşekkürü dile getirerek¹¹¹⁷; bazen aldığı bir mektuptan duyduğu

¹¹¹² a.g.e., s. 44.

¹¹¹³ Cebr, *Emîn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-*, s. 161.

¹¹¹⁴ el-Bustānī, Fuād Efrām, 'Rāid min ruvvādi'l-fikri'l-Lubnānī' başlıklı sempozyum takdim konuşmasından, (Sempozyum: Emîn er-Reyhānī -ba^cd rub^c karn-), Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'ave'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 203; Delāl bint Maḥled, *Emin er-Reyhānī -Abkariyyetu'l-edīb ve rūḥu'l-muerrih-*, www.suhuf.net.sa/1998jaz/sep (11.09.2002).

¹¹¹⁵ er-Resāil, s. 250, 359.

¹¹¹⁶ a.g.e., s. 160, 328.

¹¹¹⁷ a.g.e., s. 195, 248.

memnu-niyeti ifâde ederek¹¹¹⁸; bazen bir hatasından ötürü özür dileyerek¹¹¹⁹; bazen de kıymetli bir dostunu Füreyyke'ye, yanında misafir kalmaya davet eden doğrudan bir hitapla¹¹²⁰ başlamaktadır. Dikkat çekici bir husus, Reyhânî'ye ait hemen bütün mektupların başlangıç ve bitiş kısımlarında birer dua cümlesinin yer almasıdır.

D. Reyhânî'de Edebî Sanatlar

Reyhânî'nin kalem ürünlerinde, şekil yönünden belki de en çok dikkat çeken hususlardan birisi, -lafızcılığa karşı olduğunu ifâde etmesine rağmen- söz sanatlarına ve kelime oyunlarına zaman zaman yer veriyor olmasıdır. Kronolojik bakımdan, daha sonraki dönemde kaleme aldıklarının, edebî sanatlar itibariyle önceki eserlerinden daha yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Şimdi, Reyhânî'nin sık olarak baş vurduğu edebî sanatlar ve bunlara ilişkin bazı örnekler üzerinde durulacaktır.

1. Teşbih Sanatı

Teşbih, Reyhânî'nin en çok ve ustalıkla kullandığı sanatların başında gelmektedir. Teşbihin temel öğelerinden 'müşebbeh', çoğu zaman Reyhânî'nin çocukluk hatıraları arasında kendine önemli bir yer bulan Lübnan ekolojisinden ya da Doğuya özgü dinî ve kültürel motiflerden alınmıştır. Sözgelimi, *Hutâfu'l-evdiye*'de, tabiatın çeşitli köşelerinden yükselen sesler ve uğultular, 'zamanın ağlaması'na teşbih edilmiştir¹¹²¹:

وَمَا الْعَوِيلُ الْمُخِيفُ،
الَّذِي يَمَلَأُ الْجِبَالَ وَالْأَوْدِيَةَ وَالْبَحَارَ،
إِلَّا بُكَاءَ الزَّمَانِ.

*Bu korkunç uğultu,
Ki, dağı, vadiyi, denizi kaplar,
Başka bir şey değil, zamanın ağlayışıdır, o hep ağlar, hep ağlar.*

Yazılarında, edebiyat, din ve siyâset kadar, ahlâkî konulara da yer veren Reyhânî, özellikle gurur, kibir, riyâ, tasannu' gibi kişilik zaafiyeti bildiren olumsuz ahlâkî özelliklere dikkat çekmeyi ihmal etmez. Bir yazısında, yalancı şöhretin beslediği gururu ilginç bir teşbihle yermeyi denemiştir¹¹²²:

İnsanlar nezdinde bilinen şerefın ya da onurun yarısı köpük, kalan yarısı da hayalden ibarettir. Bilindiği gibi, sabun köpüğünün en büyük olduğu an, patlamaya en yakın olduğu andır. Aynı şekilde, hayaller de ne kadar büyürse, zevâle o kadar yakın olurlar. Şu halde, gururumuzu şişirmemek en uygun davranıştır.

¹¹¹⁸ a.g.e., s. 170, 146.

¹¹¹⁹ a.g.e., s. 264.

¹¹²⁰ a.g.e., s. 331.

¹¹²¹ er-Reyhânî, *el-Hayât ve'l-mevt (HUTÂFU'L-EVDİYE)*, s. 82.

¹¹²² er-Reyhânî, *Beytân li'l-Mutenebbî (REYHÂNİYYÂT)*, s. 180.

Maddî alandaki ilerlemeye karşın, mânevî ve ahlakî alandaki çöküş, Reyhânî'nin yazılarında sık sık gündeme getirilen evrensel bir sorun olarak karşımıza çıkar. Ancak hilebazlığı ticâret, katliamdaki ustallaşmayı da savaş tekniği sayan insanoğlunun bu aldanişı, çarpıcı bir benzetme ile ortaya konmuştur¹¹²³:

Aslında, ruhânî ve mânevî açıdan hâlâ beşikte kekeleyen çocukları andırıyoruz. Ve maalesef, ağzımızdaki sütü vahiy nöbetinde ârız olan köpük, bağıriş çağırışlarımızı da vahyin nüzülü esnasında ortalığı kaplayan uğultu vehmediyoruz.

Hüznün, paylaşılmak suretiyle hafifletilemeyeceği düşüncesi de, dikkat çekici bir teşbihle ifâde edilmiştir:

Hüzün mü? Kimse hüznü paylaşmak ve hafifletmek konusunda felsefe yapmasın! Söylediğimiz çiçekli sözlerden teselli itri çıkarmaya çalışmak abes ve fuzulîdir. Üzüntüsü olanlar için ne itir vardır, ne teselli!¹¹²⁴

Akıl ile sağlıklı düşünme arasındaki ilişki ise, kaba ama isâbetli bir teşbihle dile getirilmiştir¹¹²⁵:

Akıl bir yönden kadına benzer. Akıl için doğru düşünme ne ise, bu latif varlık için taharet de odur. Ne zaman bu ikisi, söz konusu hasletlerinden tecerrüt etseler, kadın fâhişe, akıl ise kavvad olur.

2. Seci ve Aliterasyon Sanatları

Esâsen, merakı ve yatkınlığı sebebiyle, hemen bütün yazılarında kelime oyunlarına sıkça rastladığımız Reyhânî, seci' sanatına özellikle mektuplarında daha çok yer vermiştir. Bazı mektupların hemen bütünü secili bir üslupla örölmüşken¹¹²⁶, birçok mektupta da, bilhassa bazı dostların Fureyke'ye daveti söz konusu olduğunda veya yazışmaların aksaması üzerine mazeret beyanı gerektiğinde birkaç secili cümleye yer verildiği görölmektedir. Sözelimi, mektupları geciktirdiği için kendisine sitemde bulunan bir dostuna hitâben yazdığı şu cümledeki altı sözcük arasında; ع، ل، ت، ا، ه ve س harflerinden dolayı seci' söz konusu olmuştur¹¹²⁷:

وَ حَقُّ لَكَ أَنْ تَقُولَ إِنَّي مُتَهَامِلٌ مُتَهَاوِنٌ، مُتَعَاْفِلٌ مُتَكَاسِلٌ، مُتَقَاعِسٌ مُتَنَاعِسٌ، وَلَكِنْ (...)

Umursamaz, kayıtsız, ihmalkâr, tembel, gevşek olduğumu söylemekte haklısın, ancak (...)

Özgürlük kavramı üzerine vurgu yaptığı bir yazısında ise وَطَن (vatan) ile بَطْن (mide/karın); yine اِسْتِعْبَاد (kölelik), اِسْتَبْدَاد (baskı) ve فَسَاد (fesat) sözcükleri arasındaki ses benzerliğinden yararlanmışır¹¹²⁸:

¹¹²³ er-Reyhânî, *Mikrûbu'l-ğayra (REYHÂNİYYÂT)*, s. 186.

¹¹²⁴ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 236.

¹¹²⁵ er-Reyhânî, *Beytân li'l-Mutenebbî (REYHÂNİYYÂT)*, s. 179.

¹¹²⁶ er-Reyhânî, *er-Resâil*, s. 98-99, 113-114, 135-136.

¹¹²⁷ a.g.e., *er-Resâil*, s. 80.

¹¹²⁸ a.g.e., *er-Resâil*, s. 95.

إِنَّ شَهْرًا وَاحِدًا فِي خِدْمَةِ الْوَطَنِ وَ الْحُرِّيَّةِ لَخَيْرٌ مِنْ سِنِينَ فِي خِدْمَةِ الْبَطْنِ (...) أَجَلٌ إِنَّ مَوْتًا شَرِيفًا فِي
مِثْلِ هَذَا الْجِهَادِ لَأَنْفَعُ لِلْأُمَّةِ مِنْ حَيَاةٍ غَدَاؤُهَا الإِسْتِغْبَادُ وَ حَمْرُهَا الإِسْتِغْبَادُ وَ مَضْجَعُهَا الْحُبْثُ وَ الْفَسَادُ.

Vatan ve hürriyet hizmetine verilen bir ay, midenin tatmini için geçirilen senelerden daha hayırlıdır. Evet, bir millet için, böyle bir mücâdele uğrunda şerefli bir ölüm, gıdası kölelik, içkisi despotizm ve yatağı da çirkeflik ve fesat olan bir hayattan daha iyidir.

Reyhānī, şâirlikleri methiye ve mersiye'nin dar salıncağında, övgü ve ağıt temaları arasında gidip gelen kimseleri, işlerinde samimi olmamakla suçlamakta; sanatın menfaat uğruna fedâ edildiği bu durumu ironik bir üslupla ve ب , ي , ح , س harfleri arasında ses benzeşmesi yaratarak eleştirmektedir¹¹²⁹:

فَهُمْ يَبْكُونَ الْيَوْمَ فِي مَاتَمِ الْأَدِيبِ الْحَبِيبِ، وَ يُنْشِدُونَ غَدَاً فِي مَأْدُبَةِ الْحَسِيبِ النَّسِيبِ

O kimseler, bugün sevilen bir edîbin matem gününde göz yaşı döker; yarın, bir dost ve akraba ziyâretinde yüksek sesle şiir okurlar.

Sınîn Dağı ahalisinin ilginç özelliklerini tasvir ederken de, 'misafir', 'zulüm' ve 'kılıç' kelimeleri arasındaki fonetik benzerlikten yararlanmıştır:

يَقْرُونَ الضَّيْفَ، وَ يَأْتُونَ الْحَيْفَ، وَ يَضْرِبُونَ بِالسَّيْفِ!

(Yöre ahalisi) misâfiri güzel ağırlar, incitmekten sakınır, -ama gerekirse de-kılıçla öldürürler!

Şiirde, nesirde veya ibârede aynı harf veya hecelerin bir ahenk oluşturacak biçimde tekrar edilmesi anlamına gelen aliterasyon sanatına da¹¹³⁰, kelime oyunlarına hem yatkınlığı hem de düşkünlüğü olan Reyhānī'nin yazılarında sık başvurulmuştur. فَتَاةٌ فَتَانَةٌ (büyüleyici genç kız) terkipteki¹¹³¹ ف ve ت harfleri; نَظَرَهُ نَظْرَةَ الْعَرِيبِ الْقَرِيبِ (ona, hem bir yabancı, hem de yakın biriymiş gibi baktı) cümlesindeki¹¹³² الْعَرِيبِ ve الْقَرِيبِ sözcükleri ve keza فِي سَبِيلِ الْحَقِّ عَذَابٌ (Hak yolunda işkence çekmek de hoştur) cümlesindeki¹¹³³ الْعَذَابِ ve عَذَابٌ kelimeleri arasında böyle bir ilişki görülmektedir.

¹¹²⁹ er-Reyhānī, *el-Muşîbe fi't-ta'ziye (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 191. Reyhānī'nin bu konudaki tepkisini anlamak lazımdır. Zira, mehcer şâirlerinden herhangi biri vefât ettiğinde, diğer mehcer şâirleri, mersiye yazma hususunda hakikaten birbirleriyle yarış içine girmekte, bu Şark geleneğini Amerika'da yaşatmak suretiyle de tuhaf bir manzara sergilemekteydirler. Bkz. Doğru, 54.

¹¹³⁰ Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü (I-II)*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1989, s. 33.

¹¹³¹ er-Reyhānī, *Zenbekatu'l-Gür*, s. 21.

¹¹³² a.g.e., s. 291.

¹¹³³ a.g.e., s. 309.

3. Tezat Sanatı

Olayları ve eşyayı farklı yönleri ile görmeyi, görülen ve duyulananın daha etkileyici bir şekilde sunulmasını sağlayan bu sanat¹¹³⁴, Reyhānī'nin, yazılarında sıklıkla kullanılmıştır. Hem iç dünyasındaki duygu yoğunluğuna, hem de betimleme noktasındaki becerisine işâret eden bu sanatın en çarpıcı örneklerinden birine, Lübnan'daki Afkâ vadisi ve mağarasıyla ilgili gözlemlerinin yer aldığı *Aşvātu's-sekîne (Sükûnetin Sesleri)* adlı makâlede rastlamaktayız. Reyhānī, Fenikelilerin ve bir zaman Romalıların yerleştiği bu vâdide, Romalılarca yapılan bir heykelin kalıntılarını ve Şii halk tarafından takdis edilen muazzam bir ceviz ağacını gördüğü sırada hissettiklerini şu cümlelerle dile getirir¹¹³⁵:

İşte o ağacın bulunduğu yere; kurbağa vıraklamalarının, keklik ötüşlerinin ve kartal kanatlarından yükselen çırpınma seslerinin eşlik ettiği müthiş, ürperti veren bir sükunet yerleşir. Yemin ederim ki bu sükunet, içerisine insanoğlunun akidelerinin ve hurafelerinin gömülü olduğu sessizliğin sesidir (صَوْتُ السُّكِينَةِ).

Reyhānī, doğuştan kör olan Ebu'l-^cAlā el-Ma^carrī'nin, kimsenin göremediği hakikatleri ve hikmetleri yakalamasındaki Allah vergisi yeteneğine, anlamca tezat, şekilce cinas ifâde eden iki kelime ile işâret eder¹¹³⁶: كَانَ أَبُو الْعَلَاءِ سَيِّدَهَا الضَّرِيرِ وَ الْبَصِيرِ

Ebu'l-^cAlā el-Ma^carrī, -bir dönem, edebiyat ve şiirin Kâbesi olan Maarra kasabasının- gözleri görmeyen ama basiret gözü açık olan efendisiydi.

Reyhānī, Lübnan'ın ve diğer Doğu memleketlerinin posta teşkilatlarında meydana gelen aksama ve gecikme sorunlarını, hem ironi hem tezat ifâde eden bir üslup içinde sunmuştur¹¹³⁷:

فَسُبْحَانَ مَنْ جَعَلَ الْبَرِيدَ فِي الشَّرْقِ كَالْبَرْقِ!

Şarktaki posta hizmetlerinin yıldırım (!) hızıyla yürümesini sağlayan (Allah) münezzehdir.

E. Üslubu

Diğer mehcer ediplerinde olduğu gibi¹¹³⁸, Reyhānī'nin genel kişilik özellikleri de, en ideal şekliyle onun üslubunda yansımaları bulmaktadır. İfâdede sâdelik, îcâz, tekellüften uzak durma, belâgat gibi hususiyetler onun sadece yaşamı algılayış biçimini yansıtan bağımsız göstergeler değil, aynı zamanda kaleme aldığı ürünlerin edebî kalitesini ortaya koyan birer üslup özelliği taşır.

¹¹³⁴ Saraç, s. 143.

¹¹³⁵ er-Reyhānī, *Aşvātu's-sekîne (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 222.

¹¹³⁶ er-Reyhānī, *Rūhu'l-luğa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 427.

¹¹³⁷ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 138.

¹¹³⁸ Doğru, s. 48; Maqdisī, s. 284.

Anadilini tam olarak öğrenme fırsatı bulamadan Amerika'ya göç eden ve batı kültür atmosferinin baskısı altında bocalayan pek çok Arap göçmen gibi, Reyhānī'nin Arapçası da başlangıçta yetersiz bir düzeyde idi. Ancak hayatıyla ilgili kısımda da işaret edildiği üzere, Lübnan'daki üç senelik yoğun bir tahsilin ardından Reyhānī'nin üslubu hoş, akıcı ve kelime hazinesi zengin bir ifade özelliğine kavuştu. Birkaç yetkin mehcer edibi gibi o da, lafzı ve manayı eşit derecede önemseyen bir üslup geliştirmeyi amaçlamaktaydı¹¹³⁹.

Bu noktada Reyhānī'ye yöneltilen en ciddi eleştiri, kullandığı Arapça üslubun, Avrupa dillerinin etkisinde kaldığı yönündedir¹¹⁴⁰. Bu tespit ve eleştiri doğru olmakla birlikte, kanaatimize göre Reyhānī, yazılarında iki farklı dili kullanan (bilingual) bir yazar olarak bu noktadaki eksikliğini, özellikle son yıllarda kaleme aldığı Arapça eserlerindeki üslup ve kompozisyonda hemen hemen gidermiş görünmektedir¹¹⁴¹.

O, kelime ve cümleleri dizmedeki ustalığı sayesinde üslubuna zarif, tatlı ve akıcı bir hava kazandırmaya çalışmıştır. Ağır ve ağıdalı kelimeleri kullanmamaya özen göstermiş, bu davranışıyla, 'lafzı manaya önceleyen' çağdaşlarından oldukça farklı bir kulvarda koşmayı tercih etmiştir. O dönem için büyük ölçüde yeni ve devrimci sayabileceğimiz bu adım, aynı zamanda Reyhānī üslubunun da 'alâmet-i fârikası'nı oluşturmaktadır. Yeni üslup denemelerinde Reyhānī, sosyal realiteleri, gerçeğe daha yakın bir sanat ve üslup anlayışı içinde topluma sunma iddiasındaki Batı Edebiyatından ve bu edebiyatı temsil konumundaki yenilikçi hareketlerin üsluplarından etkilenmiştir¹¹⁴².

Rus oryantalist Kratchkovski'nin, Reyhānī'nin dili ve kullandığı üslûba dâir şu değerlendirmesi, kanaatimizce konuyu özetler niteliktedir¹¹⁴³:

Sözün özü, Reyhānī'nin kullandığı dilde, kompozisyon tekniği bakımından inkâr edemeyeceğimiz bir takım güzellikler söz konusudur ve bu dilin üstün bir değeri vardır. Dilin sâde, esnek ve şeffaf oluşu, cümlelerinin kolayca ve estetik biçimde birbirini izlemesi, -günümüz Arap yazarlarının aksine- cümlelerinin üst üste yığılmaması onun kullandığı dilin meziyetleri arasındadır. Çağdaşlarınınkiyle karşılaştırıldığında, Reyhānī'nin yazılarında özellikle zerâfet, incelik ve üslupta yetkinlik gibi meziyetler dikkatimizi çeker. Buna, yazılarında ağıdalı bir seciye yer vermeyişini, sözlük yardımı olmadan anlaşılamayacak eski lafız ve ibâreleri kullanmayışını da eklemek gerekir.

Reyhānī, yukarıda genel bir çerçevesini vermeye çalıştığımız kişisel üslubunu bize, kendi cümleleriyle şu şekilde anlatmaktadır¹¹⁴⁴:

¹¹³⁹ el-Makdisî, s. 463.

¹¹⁴⁰ Muḥammed, Muḥammed Ḥuseyn, *el-İtticāhātu'l-vaṭaniyye fi'l-edebî'l-mu'âşır*, Muessesetu'r-risâle, Beyrut, 1986, s. 281; ayrıca bkz: Kratchkovski'nin *er-Reyhāniyyât*'a yazdığı önsöz, s. 23.

¹¹⁴¹ *a.g.e.*, s. 24.

¹¹⁴² el-Ḥafîb, s. 87.

¹¹⁴³ Bkz. Kratchkovski'nin *er-Reyhāniyyât*'a yazdığı önsöze, s. 24.

¹¹⁴⁴ *er-Reyhānī, Rûḥu'l-luḡa (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 421; el-Makdisî, 464.

Dilin gelişmesi, özü muhafazayla birlikte kötü ve hastalıklı sözcüklerin dilden atılmasıyla mümkün olur. Dolayısıyla ben, -kullandıkları kelimeler yönünden- ne bir Şidyâk, ne bir Yâzîcî, ne de bu kadar zengin kelime hazinesine özenen biri olmak isterim. Bilirim ki, sözcüklerin kerameti yine bizzat kendilerindedir. Onlar sadece tını ve ölçüye değil, musikî, şekil ve renge de sahiptirler. (...) Gerçekten de yaratıcılık bakımından sözcüklerin, sorkun ağacı gibi esnek, pınal gibi sert, su gibi akışkan, reyhan gibi kokulu, yıldırım gibi gürleyen, bülbül gibi şakıyan, meltem gibi fısıldayan, renkler gibi ilham aşıl原因 özellikleri vardır. İşte yazar için, özgün bir edebî eser kompoze etmenin asıl sırrı ve hazinesi, bütün bu meziyetlerde gizlidir.

Hâriş Tâhâ er-Rāvî, *er-Reyhāniyyât*'taki üslubu 'yeşil üslup' olarak nitelemekte ve yazarın, ince ve zarif sözcüklere derin anlamlar yükleyebilme başarısı gösterdiği bu eserdeki üslubunu şu şekilde tarif etmektedir: “*Yeşil üslupta lafız, musikili bir edâya, orijinal felsefi ve lirik manalara, ayrıca kolay anlaşılabilme özelliğine sahiptir*”¹¹⁴⁵.

Ancak bu arada, özellikle geleneksel makâme üslubu taraftarları *er-Reyhāniyyât*'ta karşılaştıkları üslubu zayıf bulmuş, makâlelerde yer yer göze çarpan gramer hataları sebebiyle yazarını sert bir şekilde eleştirmiş, hatta bazıları daha da ileri giderek -eserin muhtevasında yer alan bazı fikirlerden ötürü- kendisini zındıklıkla itham etmişlerdir¹¹⁴⁶.

Üslupta yeniliği savunan bazı yazarlar ise, özellikle *er-Reyhāniyyât*'ın I. cildinde yer alan fikir ve yorumları gençlik dönemine ait yüzeysel düşünceler olarak değerlendirmişlerdir. Fakat Reyhānî'nin Rousseau, Voltaire, Carlyle ve el-Ma'arrî gibi şahısların eserleriyle çok erken dönemde tanıştığını hesaba katarsak, gençlik dönemi yazılarında adı geçen şahısların fikir ve düşüncelerinden esinlenerek buradan -henüz olgunlaşmamış da olsa- kendine özgü yeni sentezlere ulaşma çabası içinde oluşunu doğal karşılamak gerekir¹¹⁴⁷.

1. Üslubunun Belirgin Özellikleri

a. Akıcılık

Okurun, bıkmadan ve keyif alarak okumasını sağlayan bu üslup özelliği, Reyhānî'nin en çok makâlelerinde ve gezi notlarında karşımıza çıkmaktadır¹¹⁴⁸. Bu yazılarda Reyhānî, itinay-la seçtiği kelime ve terkiplerin senteziyle hoş bir cümle musikîsi yaratmayı denemiş, cümleler ve paragraflar arasına serpiştirdiği çeşitli konulara dair görüş ve yorumlarıyla da, bu dekoratif şekle, uygun bir muhteva kazandırmaya çalışmıştır. Aynı şekilde, yer yer başvurduğu faydalı ve nükteli istitratlarla da okuyucu ilgisinin metin üzerinde yoğunlaşmasını temin etmiştir.

¹¹⁴⁵ er-Rāvî, s. 40.

¹¹⁴⁶ a.g.e., s. 26. Esâsen, mecer şâir ve ediplerine, kullandıkları dil konusunda yöneltilecek eleştirilerin gerisinde, bu kesimin, aruz veznine ve yerleşik dilsel kalıplara karşı çıkmaları gibi başka temel bir neden yatmaktadır. Zira eleştiri noktalarının son derece zayıf, buna karşılık, yaptıkları ithamların olabildiğince sert ve acımasız olduğu görülmektedir. Ayrıca bkz. Doğru, s. 80.

¹¹⁴⁷ a.g.e., s. 27.

¹¹⁴⁸ el-^cÂzârî, *Qalbu Lubnân li Emîn er-Reyhānî*, el-Edîb dergisi (1949 yılı, Şubat sayısı), s. 50; el-^cHâfîb, s. 88.

b. Betimlemede Dakiklik/İncelik

Detayları yakalamadaki ustalığı sayesinde en küçük vesilelerden ilginç tasvirler yaratmayı başaran Reyhānī, tasvir kudretinin zirve noktasını, seyahatlerindeki izlenimlerini aktardığı gezi notlarında yakalamıştır¹¹⁴⁹. Âdeta bir ressam gibi, gezdiği mekanların sadece maddî görüntüsünü aktarmakla yetinmemiş, ele aldığı bölgenin tarihi ve kültürel atmosferini tanınmamıza yardım edecek nitelikteki pek çok ayrıntıyı, hassas bir sezgi ve dakik bir üslupla tasvir etmiştir.

Zaman zaman betimlemelerinde, tabiatın derinliklerine inen ve onun gizemli kıvrımlarında kaybolan bir şâir soluğu hissedilir¹¹⁵⁰. Bu üslup, hayatın keşmekeşinden uzaklaşarak teskin olmayı arzulayan ruhu tatmin edecek ölçüde derûnî ve etkileyicidir.

Reyhānī'nin bazı yazıları ise, konuya giriş ve konuyu ele alış şekli bakımından benzer üslup özellikleri taşır. Sözelimi, bir makâlenin en başında, önce 'bir şeyin ne olduğu'na dair bir soru yöneltir ve çok sayıdaki parçacı tarifler yardımıyla bu soruya cevap bulmaya çalışır. Arkasından, soruyu yineler ve sentezci bir yaklaşımla, daha önce sıraladığı bütün tarifleri içine alan kapsamlı bir tarif ortaya koyar¹¹⁵¹. Bazen ise, önce peş peşe üç dört kelimeyi sıralar, arkasından sırayla bu kelimeleri izah eden ikişer üçer kelimelik açıklamalar getirir. Şu örnekte olduğu gibi¹¹⁵²:

أَمَّا أَمَانِيكَ وَ أَمَانِي الْوَطَنِيَّةِ وَ الْإِنْسَانِيَّةِ، فَذُونَهَا بِيَدٍ وَ وَهَادٍ وَ أَعْوَاژٍ وَ جِبَالٍ: بِيَدٍ، يَا أَحْيِي،
مِنَ الْأَثَرَةِ وَ الْأَثَانِيَّةِ وَ الْغُرُورِ، وَ وَهَادٍ مِنَ الْجَهْلِ وَ الْخَوْفِ وَ الْقَنَاعَةِ، وَ أَعْوَاژٍ مِنَ الْكَسَلِ
وَ الْإِسْتِسْلَامِ وَ الْجُمُودِ، وَ جِبَالٍ مِنَ الْخُرَافَاتِ وَ التَّرَهَاتِ وَ الْأَوْهَامِ. وَ مَعَ هَذَا (...)

Senin, vatanperverlik ve hümanizm konusundaki ideallerine gelince, bu iki ideal önünde uçsuz bucaksız çöller, engin mesafeler, derin çukurlar ve yüksek dağlar vardır. Benlik, bencillik ve gurur çölleri; cehalet, korkaklık ve tevekkül mesafeleri; tembellik, teslimiyetçilik ve uyusukluk çukurları ve hurafelerden, batıl inançlardan ve evhamlardan müteşekkil dağlar vardır. Bununla birlikte (...)

c. Gerçekçilik

Realizm, Reyhānī'nin üslubuna damgasını vuran en önemli edebî özelliklerden biridir. *er-Reyhāniyyāt*'ın ilk makâlesi olan ve Reyhānī'nin, kendi hayat felsefesini özetlediği *Fi'l-bāb* adlı yazıda, kişiliğinin değişik yönlerinden özellikle gerçekçi yönü dikkati çekmektedir. Davranışlarda doğallık, sözde doğruluk, görüşlerde istikâmet, riyâ ve dalkavukluktan uzak durma gibi

¹¹⁴⁹ el-Bustānī, s. 204; el-Mağdisī, s. 467; er-Rāvī, s. 73.

¹¹⁵⁰ el-Ḥaḫīb, s. 88; Böyle bir etkiyi yaratan kullanım örneği, 'Reyhānī'de Edebî Sanatlar' başlıklı bölümün tezat sanatı başlığı altında sunulmuştur.

¹¹⁵¹ Örnekler için bakınız: *Mā hiye 's-se'āde (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 244.

¹¹⁵² er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 315.

hususlara vurgu yapılan bu paragrafta, ideal anlamda bir gerçekçilik tanımını bulmanın yanı sıra, söz konusu kişiliğin, edebî üslûba yansıdığını da görmekteyiz¹¹⁵³:

لَا الْمَجْدُ وَلَا الشُّهْرَةُ أُمِّيَّتِي الْقُضْوَى، لَا السِّيَادَةُ وَلَا الْعِظَمَةُ، لَا الْمَالُ وَلَا الثَّرْوَةُ. وَ
إِنَّمَا أُمِّيَّتِي الْجَوْهَرِيَّةُ هِيَ أَنْ أَكُونَ بَسِيطًا فِي أَعْمَالِي، صَادِقًا فِي أَقْوَالِي، مُسْتَقِيمًا فِي
مَبَادِييَ وَ آرَائِي، طَبِيعِيًّا فِي تَصَرُّفِي وَ سُلُوكِي، حُرًّا فِي مَا أَحْبُّ وَ مَا أَكْرَهُ. أَوْدُ أَنْ أَكُونَ
دَائِمًا نَظِيفَ الْجِسْمِ، نَزِيهَ الْعَقْلِ وَ الْقَلْبِ، بَعِيدًا عَنِ التَّصَلُّفِ وَ الزُّخْرُفِ وَ الْمُصَانَعَةِ،
بَعِيدًا عَنِ الْجُبْنِ وَ الْخَوْفِ وَ التَّدْبُذِ، بَعِيدًا عَنِ الْحَجَلِ الَّذِي يُذِلُّ النَّفْسَ وَ يُمِيتُ
الْحَقِيقَةَ، بَعِيدًا عَنِ الْكِذْبِ وَ الشُّعُودَةِ وَ الْمُدَاهَنَةِ وَ الرِّيَاءِ.

Ne şeref ne şöhret, ne hâkimiyet ne üstünlük, ne mal ne servet en büyük idealim değildir. En temel idealim; işlerimde basit/sâde, sözlerimde doğru, fikir ve kanaatlerimde istikamet sahibi, tutum ve davranışlarımda fitrî, istediğim ve istemediğim şeylerde de özgür olmaktır. Dâima bedeni temiz, akli ve kalbi nezih, kibir, gösteriş ve sunilikten, korku ve kararsızlıktan, nefsi zelil kılan ve hakikati öldüren utançtan, yalandan, göz boyamadan, yağcılıktan ve dalkavukluktan uzak olmayı isterim.

Kezâ Reyhânî, *Şezerât*'ın giriş kısmında, mübâlağalarla şişirilen ve gerçeği yansıtmaktan uzak takriz ve mukaddimleri eleştirmekte, gerçekçi ve mutedil olmayı bir türlü başaramayan bu yazarların parlak görüntülerinin gerisinde esâsen bir serap bulunduğu dikkat çekmektedir¹¹⁵⁴:

لَا أَفْتِيحُ هَذَا الْكَشْكُولَ بِمُقَدِّمَةٍ طَوِيلَةٍ عَرِيضَةٍ تَجْمَعُ الْعِبَارَاتِ الْجَمِيلَةَ بِالْمَعَانِي الْعَلِيلَةَ.
وَلَا أَقُولُ إِنَّهُ جَنَّةٌ فِيهَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ، لِأَنِّي لَمْ أَتَعَوَّدْ لِأَنَّ النَّطْقَ بِالْبُهْتَانِ وَ لَا
أَحْسِبُهُ مَنَزِلًا كَمَا هِيَ الْعَادَةُ عِنْدَ بَعْضِ الْكُتَّابِ الَّذِينَ إِذَا أَطْلَعُوا فَبَزُقُوهُمْ خَلْبًا وَ إِذَا
لَمَعُوا فَسَرَابٌ وَ لَا مَشْرَبٌ.

Bu derlemeye, parlak ibâreler, sakat manalar içeren uzun bir mukaddime ile başlamıyorum. Derlemenin, içinde her meyveden çiftler çiftler bulunduğu bir bahçe olduğunu da iddia etmiyorum. Zira, henüz yalan söylemeye alışamadım ve bunun, bazı yazarların âdeti olduğu üzere ulaşılması gereken bir makam olduğunu da sanmıyorum. O yazarlar ki, doğduklarında görüntüleri aldatıcı bir parlaklıktır ve parıltıları suya değil, serâba delâlet eder.

Bu manada Reyhânî'nin, yazılarında, yukarıda işaret ettiği kusurlardan hakikaten uzak kalmaya çalıştığı görülmektedir. Olayları ele alışındaki tabiiilik, betimlemelerindeki ölçülülük, üslûbundaki sâdelik, kendisini çağdaşlarından farklı bir konuma getirmiş; bilhassa seyahatleri

¹¹⁵³ er-Reyhânî, *Fî'l-bâb (REYHÂNİYYÂT)*, s. 27.

¹¹⁵⁴ er-Reyhânî, *Medhal (ŞEZERÂT)*, s. 7.

esnasında muhataplarıyla yaptığı görüşmelerde kullandığı yerel lehçeler, mahalli dokuyu ve hâkim kültürü canlı biçimde yansıtmaya imkân vermiştir¹¹⁵⁵.

Ayrıca, *el-Muhâlefetu's-sulâsiyye* adlı fablı istisna edilecek olursa, Reyhânî'nin, hikâye kahramanlarının seçiminde de, büyük ölçüde gerçeklikler dünyasını esas aldığı, sembolik karakterler yerine gerçek tarihî şahsiyetlerden veya yaşanan somut hayata dair örneklerden hareket ettiği görülmektedir.

d. Nükteli ve Yergici Anlatım

Genel anlamda Reyhânî'nin üslubunun en belirgin özelliği, yazılarını bütünüyle ciddiyet ve resmîyete kurban etmeyerek yer yer nükte ve hicivlere de baş vurması, bu sâyede okuyucunun ilgisini sürekli canlı tutmaya çalışmasıdır¹¹⁵⁶. Cümle ve paragraflar arasına serpiştirilen esprili ve nükteli kısımlar, uzun bir çöl seyahatine çıkan kimsenin zaman zaman serinliğine sığındığı, dinlenip soluklandığı bir vahayı andırmaktadır. Bunda, eserlerini ilgiyle izlediği büyük Fransız denemecisi Voltaire'in ve Alman filozofu Nietzsche'in etkisi kadar, kendi nüktedan mizacının da önemli payı vardır¹¹⁵⁷. Özellikle *er-Reyhâniyyât*'taki ve gezi yazılarındaki üslubun -deyim yerindeyse- Cāhız'ın nüktedan üslubunun modern bir versiyonu olduğu söylenebilir¹¹⁵⁸. Onun bu alaycı üslubu, modern edebiyatın ünlü isimlerinden Mark Twain (1835-1910)¹¹⁵⁹'in üslubuyla da karşılaştırılmıştır¹¹⁶⁰.

Reyhânî'nin, 'ironik üslup' olarak adlandırabileceğimiz bu üslubunda, eleştiri, muhatapı iğneleyen ama rencide etmeyen bir özellik taşır¹¹⁶¹. Deyim yerindeyse o, bu üslubu, toplumun siyâsal, sosyal ve edebî bünyesinde gördüğü bozuklukları tedâvi etmek üzere bir neşter ya da keskin bir sonda niyetiyle kullanmak istemektedir. Onun bu üslup özelliğini yansıtan bazı örneklerle, bu çalışmanın 'Bir Nüktedan Olarak Reyhânî' başlıklı bölümünde yer verilmiştir.

e. Üslupta Konuşur Gibilik

Bu nitelik, Reyhânî'nin yazılarını sıkıcılıktan kurtaran ve onlara sürükleyicilik kazandıran önemli bir haslettir. Özellikle hayatının son 10-15 yıllık döneminde kaleme aldığı seyahat yazılarındaki üsluba bu yönün hakim olduğu görülmektedir. *Kalbu Lubnân*'da yer alan; *et-Teehhub li's-sefer (Yolculuğa Hazırlık)*, *Ma'a'l-mukârîn (Katr Çobanlarıyla)*, *eş-Şabiyyu'l-muṭavvaḳ (Boyun Halkalı Çocuk)* adlı bölümler ile, *Mulûku'l-ʿArab*'taki *el-Bedvu ve'l-ḥaḍar*

¹¹⁵⁵ el-Ḥaṭîb, s. 89.

¹¹⁵⁶ el-Maḳdisî, s. 467.

¹¹⁵⁷ er-Râvî, s. 40; el-Ḥaṭîb, s. 90.

¹¹⁵⁸ Cebr, *Emîn er-Reyhânî -sîratuh ve edebuh-*, s. 174.

¹¹⁵⁹ ABD'li yazar. Çocukluk serüvenlerini anlatan romanlarıyla ABD'nin en popüler mizah yazarlarından biri olmuş, Amerikan edebiyatında, düzyazı edebiyatının gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

¹¹⁶⁰ Albert er-Reyhânî, *Devâfi'u'l-kitâbe bi'l-İngilizîyye ve netâicuhâ*, s. 279.

¹¹⁶¹ Şavâyâ, Mihail, *er-Reyhânî, fi naḳdih besme ve burkân, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emîn er-Reyhânî -ba'd rub' ḳarn-), Dâru'r-Reyhânî, li't-ṭibâ'ave'n-neşr, Beyrut, 1966, s. 239; Cuhâ, s. 79; Hûri, s. 141.*

(*Bedeviyet ve Medeniyet*), *et-Teblîğ fi't-tervîc* (*Ürküterek Tebliğ*), *et-Temeddunu'l-ḥadîs fi Lahc* (*Lahiç'te Modernleşme*) başlıklı bölümler söz konusu üslubun yer aldığı örneklerden bazılarıdır.

f. İcaz ve İtnap

Reyhānî'ye göre, yazarın fesahat ve belagat sahasındaki yetkinliğinin bir işareti sayılan icaz, günümüz yazarının en önemli özelliklerinden biri olmalıdır. İtnap ve tafsil, vasf, serd ve tarih yazımı için uygunsuz da, cedel üslubunda ve makâle yazımında sıkıcı olabilir. Bir üslup özelliği olarak icaz'ı dar, itnabı ise geniş mecrada akan suya teşbih eden Reyhānî'nin¹¹⁶², özellikle makâle türü yazılarında büyük ölçüde tatvilden kaçındığı, bu suretle cümlelerini ve yazılarını daha tesirli hale getirmeye çalıştığı görülmektedir. Tarih ve seyahat kitaplarında ise, tahmin edilebileceği gibi daha uzun ve detaylı anlatımlar yer almaktadır.

g. Üslupta Şahsîlik

Üslupla ilgili olarak, Reyhānî'nin en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de, üslubun şahsîliği konusudur. Ona göre bir yazar, önce yaygın ve yerleşik üslubu yakından tanımalı, ancak daha sonra bu kalıbı aşarak tamamen kendine özgü bir tarz geliştirme çabasında olmalıdır; kendi ifâdesiyle '*zekâca sivrilen yazar, üslupta da orijinalleşmelidir*'¹¹⁶³.

Bu açıdan bakıldığında, onun, yukarıdaki sözüne uygun biçimde tamamen kendine özgü bir üslup geliştirdiği görülmektedir. Doğu ve Batı edebiyatlarına ait okumalarının, kendi üzerindeki etkisi zaman içinde geri plâna çekilmiş, bunun yerini, kelime oyunlarına ve nüktedan kişiliğine dayalı tipik yepyeni bir edebî üslup almıştır. Söz konusu üslup, özellikle gezip gördüğü insan ve kültür coğrafyasının renkli oluşuna, Amerika'ya ve Avrupa ülkelerine yaptığı seyahatlerin çokluğuna da bağlı olarak, zengin bir bilgi, kültür ve tecrübe altyapısıyla desteklenmiştir.

h. Kur'an Üslubu

Reyhānî, ilk dönem yazılarından bilhassa *Şezerât* ve *er-Reyhānîyyât*'ta örneklerine daha sık rastladığımız, Kur'an retoriğinin taklidi esasına dayalı bu üslubu, ifâdeyi daha güçlü ve etkili kılmak ya da dikkat çekmek maksadıyla kullanmıştır. Zaman zaman Cubrân tarafından da baş vurulan bu üslup, özellikle bazı muhafazakâr çevrelerce eleştiri konusu yapılmıştır. Ancak Reyhānî, gelen tepkiler üzerine, niyetinin, Kur'an'ın üslubunu taklit etmek olmadığını, eğer böyle bir algılamaya neden olmuşsa okurdan bağışlanma dileyebileceğini ifâde etmiştir¹¹⁶⁴.

¹¹⁶² er-Reyhānî, *el-İcâz fi'l-kitâbe (ŞEZERÂT)*, s. 277.

¹¹⁶³ er-Reyhānî, *Rûḥu'l-luğa (REYHÂNİYYÂT)*, s. 421; Albert er-Reyhānî, *Feylesüfu'l-Fureyke*, s. 322.

¹¹⁶⁴ Dimeşkiyye, s. 242.

Moreh, Cubrān ve diğer romantikler üzerinde etkili olan İncil üslubuna karşılık, Reyhānī'nin devrimci temaları, ikaz biçimi ve tehditkâr üslubu noktasında asıl etkin faktörün Kur'an üslubu olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre¹¹⁶⁵:

Reyhānī usta bir Arap üslupçu değildi ve kendine özgü bir üslup yaratmada başarılı olamamıştı. Bu nedenle de, Whitman tarzı bir serbest nazım tekniği aramış ve aradığı bu tekniği Kur'an'da bulmuştur.

Reyhānī, Kur'an üslubunu ve tumturaklı vahiy ritmini benimserken kaçınılmaz olarak onun söz dağarcığını ve mecaz tekniğini kullanmak -bir yerde ona mahkum olmak- durumunda kalmış, sonuç olarak Whitman ve Cubrān üsluplarının temel karakteristikleri olan kişisel ritim, özgünlük ve doğallık niteliklerinden mahrum kalmıştır.

Başta Mekkî sureler olmak üzere, Kur'an üslubunun, Reyhānī'nin özellikle 1907-1910 yılları arasında kaleme aldığı mensur şiir örnekleri üzerindeki yansımaları çok açıktır. Söz konusu şiirlerinde Reyhānī, sadece Kur'an'ın kelime hazinesini değil, retorik soru ve cinas tekniklerini de kullanmıştır.

Bunun yanında Reyhānī, şiirlerinde, kasem ifâde eden 'be' harfini; istifham-ı inkârî bildiren soru hemzesini; ayrıca ünlem ifâde eden 'veyl' sözcüğünü de, Kur'an'daki kullanım şekillerini çağrıştıracak biçimde ve sık olarak kullanmıştır.

Sözgelimi, *eş-Şevra* adlı mensur şiirin ilk mısraı olan *وَ يَوْمَهَا الْقُطُوبُ الْعَصِيبُ* (Onun, asık suratlı, çetin gününde) ibâresindeki¹¹⁶⁶ 'yevm aşîb (çetin gün)' terkihi, Hud suresindeki *هَذَا وَيَلَّ يَوْمَئِذٍ عَصِيبٌ* (Bu, çetin bir gündür) ayetini¹¹⁶⁷ çağrıştırmakta; yine aynı şiirdeki *وَيَلَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ* (O gün zalimlerin vay haline!) ve *وَيَلَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ* (O gün yalancıların vay haline!) ayetini¹¹⁶⁸ hatırlatmaktadır.

Keza, ikinci kıtanın altıncı mısraında yer alan *وَ نَارٌ تَسْأَلُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ؟* (Ve ateş sorar: 'Daha yok mu?' diye) cümlesi de, Kaf suresinin 30. ayetindeki şu cümleden mülhem görünmektedir: *وَ يَوْمَ تَقُولُ جَهَنَّمُ هَلْ امْتَلَأْتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ؟* (O gün Cehenneme "Doldun mu?" deriz, O da 'Daha yok mu?' der).

Genel olarak ifâde etmek gerekirse, bilimsel mahiyetteki yazılarında ve gazete makâlelerinde seyrek olarak başvurduğu bu üslubun, dostlarıyla olan mektuplaşmalarında daha yoğun kullanıldığı görülmektedir. Bu noktada, samimi dostu Künstantîn Yennî'yi ve bir grup

¹¹⁶⁵ Moreh, s. 312

¹¹⁶⁶ er-Reyhānī, *eş-Şevra (ŞEZERÂT)*, s. 92.

¹¹⁶⁷ Hûd, 77.

¹¹⁶⁸ Mutaffifîn, 10.

arkadaşını Fureyke'ye davet ederken kullandığı cümleler bunun güzel bir örneğini teşkil eder¹¹⁶⁹:

أَنْتَظِرُكُمْ لِلْعَشَاءِ فَكُونُوا فِي الْوَقْتِ هُنَا، وَلَا تَكُونُوا مِنَ الَّذِينَ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى حَافِظَتِهِمْ
فَهُمْ لَا يَصُدُّونَ، وَلَا مِنَ الَّذِينَ خَتَمَ عَلَى مَعِدِهِمْ فَهُمْ لَا يَأْكُلُونَ وَلَا يَشْرَبُونَ (...)
وَاعْلَمُوا أَنَّ الَّذِينَ وَعَدُوا فَرَّازُوا فَأَكَلُوا فَنَامُوا، لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَنْدُمُونَ!

Sizleri akşam yemeğine bekliyorum, zamanında burada olmaya çalışın. Ve sakın, Allah'ın, hafızalarını mühürlediği ve -onların da bahane olarak- yalanlar uydurduğu; midelerini mühürlediği ve kendilerinin yiyip içmediği kimselerden olmayın. Biliniz ki, söz verenler, ziyaretlerini yapıp yemeklerini yiyenler, sonra da yattıya kalanlar için ne bir korku ne de pişmanlık vardır!

Keza, ünlü Rus oryantalist Karathchovski'ye gönderdiği samimi ve iltifat dolu bir mektupta yer alan ifâdeler arasında, Kur'an-ı Kerim'den mülhem ibarelere de rastlanmaktadır¹¹⁷⁰:

إِنَّكُمْ مَعْشَرَ الْمُشْتَرِكِينَ لَمَنْ أَعْجَبَ النَّاسَ، لِأَنَّكُمْ مِنْ أَقْرَبِهِمْ إِلَى تِلْكَ الْقُوَّةِ الْإِلَهِيَّةِ
الَّتِي تُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ.

Ey müsteşrikler topluluğu! Sizler, insanların en hayret edilecek olanlarıdır. Zira, çürümüş kemiklere hayatıyet kazandıran o ilâhi kudrete en yakın olan sizlersiniz.

Burada geçen *تُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ* ibâresi, Yâsin Suresi'nde geçen ve müşriklerin ağzından verilen şu cümleden¹¹⁷¹ ilham alınmıştır:

وَ ضَرَبَ مَثَلًا وَ نَسِيَ خَلْقَهُ، قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ

Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: "Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?" diyor.

Konunun daha iyi anlaşılması için, aşağıda, Reyhânî'nin *Şezerât*, *er-Reyhāniyyāt*, *er-Resâil* ve *el-Muḥālefetu's-şulāsiyye* gibi nesir türü yazılarında geçen ve Kuran üslubunun taklidine dayanan örneklerden bazılarına yer verilerek Kur'an'daki taklit unsurlarına da tek tek işâret edilecektir:

(1) Yazar, *eş-Şezerât* adlı eserinin giriş kısmında, kitabın konu yelpazesinin sınırlı olduğunu ifâde sadedinde *لَا أَقُولُ إِنَّهُ (أَيُّ كِتَابِي) جَنَّةٌ فِيهَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ* cümlesini

¹¹⁶⁹ er-Reyhānī, *Vādi'l-Fureyke (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 53.

¹¹⁷⁰ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 292.

¹¹⁷¹ Yâsin, 78.

kullanılmaktadır¹¹⁷², ki buradaki زَوْجَانِ فَاكِهَةٍ مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ cümlesi aynen Kur'an'dan¹¹⁷³ alınmıştır.

(2) Reyhānī, bazı göçmen Arapların yaptığı işportacılık mesleğini müdafaa için kaleme aldığı *ed-Devvār (İşportacı)* adlı makalede, bu insanları taltif ederek, asıl kusurun bizde oluşunu إِنَّ الدَّوَارَ هُوَ رُوحَ حَيَاتِنَا وَ مُنْشَىٰ تِجَارَتِنَا وَ مَصْدَرُ نِعْمَتِنَا إِذَا كُنَّا أَنْفُسَنَا مِنْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ cümlesiyle ifade etmektedir¹¹⁷⁴. Bilindiği gibi buradaki غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ibaresi, Fatiha suresinin son ayetinde geçmektedir.

(3) Meşhur makalesi *Vādi'l-Fureyke*'de, her olayın ve durumun bir hikmete bağlanması gerektiğini söyleyen Reyhānī, tabiatın cilveleri olan yağmur, fırtına gibi hadiselerden korkan insanlara hayret etmekte ve kendilerini alaya almaktadır:

وَأَمَّا أَوْلِيكَ الَّذِينَ يَخَافُونَ الْأَمْطَارَ وَ يَحْشُونَ الْأَعَاصِيرَ فَيَتَفَرَّجُونَ عَلَيْهَا مِنْ وَرَاءِ الرُّجَاجِ،
فَذَرَهُمْ فِي نَعِيمِهِمْ يَمْرُحُونَ

Burada geçen فَذَرَهُمْ فِي نَعِيمِهِمْ يَمْرُحُونَ cümlesi¹¹⁷⁵, قُلِ اللَّهُ تَمَّ ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ ayetinden alınmıştır.

(4) *Fi'l-uzle* adlı makalede, insanın, özü bakımından tabiatın bir parçası olduğu ve maddî yönü itibariyle günün birinde yeniden oraya döneceği fikri, Reyhānī tarafından:

إِنَّا لِلطَّبِيعَةِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ cümlesiyle dile getirilmektedir¹¹⁷⁶, ki bu ifade, İslam inancına göre öldükten sonra huzuruna varılacak yegâne merciin Allah olduğunu belirten şu ayetten¹¹⁷⁷ alınmıştır: إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

(5) Reyhānī, şii, zekâsı sâyesinde bir ticaret metaı haline getirerek haktan ve adaletten sapan şâiri sertçe eleştirmekte, bu konudaki öfkesini, Müslümanların Ebu Leheb'e olan nefretiyle aynı kefeye koyarak anlatmaktadır¹¹⁷⁸:

أَمَّا الشَّاعِرُ الَّذِي يُتَاجَرُ بِذَكَائِهِ مُغْضِيًا عَنِ الْحَقِّ وَ الْعَدْلِ

¹¹⁷² er-Reyhānī, *Medhal (ŞEZERÂT)*, s. 7.

¹¹⁷³ Rahman, 52.

¹¹⁷⁴ er-Reyhānī, *ed-Devvār (ŞEZERÂT)*, s. 41.

¹¹⁷⁵ a.y.

¹¹⁷⁶ er-Reyhānī, *Fi'l-uzle (REYHÂNİYYÂT)*, s. 128.

¹¹⁷⁷ Bakara, 156.

¹¹⁷⁸ er-Reyhānī, *Beytân li'l-Mutenebbi (REYHÂNİYYÂT)*, s. 179.

فَحَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ أَشَدُّهُ فِي عُنُقِهِ وَ أَلْحِقَهُ بِأَبِي لَهَبٍ

Tahmin edileceği gibi, buradaki مَسَدٍ مِنْ حَبْلٍ ve 'boyun' anlamına gelen عُنُق (Kur'an'daki şekliyle حِيد) sözcükleri Leheb suresinden alınmıştır.

(6) Meşguliyetleri dolayısıyla, taahhüt ettiği bir tashihi geciktirdiği için mahcup duruma düşen ve arkadaşının iğnelemelerine muhatap kalan Reyhānī, فَحَقَّتْ عَلَيَّ كَلِمَةُ رَبِّكَ cümlesini kullanmaktadır¹¹⁷⁹, ki buradaki mânâ, Ğâfir suresinin 6. ayetinde geçen وَ كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا ibâresindeki mânâyı çağrıştırmaktadır.

(7) Reyhānī'nin *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye* adlı eserindeki kahramanlardan, hakkı ve hakikati temsil eden tilki karakteri, gerici düşüncenin mümessilleri olan katır ve eşeklerin sözlü hakaretine uğramaktadır. Söz konusu güruh, tilkiye hitaben: سَيَرَى الثُّغْلَبُ أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ cümlesini sarf etmektedir¹¹⁸⁰, ki burada geçen yapı, Şuara suresinin 227. ayetinde geçen وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ cümlesindeki yapıyla örtüşmektedir.

i. Kelime Oyunları

Her ne kadar Reyhānī, "kelimelerle oynamak benim işim değil" diyorsa da¹¹⁸¹, gerek makâlelerinde, gerek konferanslarında, gerekse de şahsî yazışmaları esnasında tercih ettiği üslupta, usta bir kelime cambazı olduğunu âdeta meydan okurcasına ortaya koymaktadır.

Gerçek bir yazarın sadece 'yaratıcı' olmakla yetinmeyip, fakat aynı zamanda; müzik, şiir, resim ve heykeltıraşlık gibi sanatlarda pay sahibi bir kompozisyon işçisi de olması gerektiğini ifâde eden Oueijan'a göre ise, Reyhānī, önündeki kelime malzemesini, tıpkı bir kil işçisinin balmumuna şekil, estetik ve ahenk kazandırması gibi sanatkârâne biçimde işlemesini bilmiş, güzel sanatlarla edebiyat arasında güçlü bir ilişki kurmuştur¹¹⁸².

Çok çeşitli vesilelerle baş vurduğu bu yöntemde Reyhānī, sadece cümle musikisi yaratmayı hedeflememiş, aynı zamanda sözcüklere ince ve kıvrak anlamlar yükleyerek duruma uygun sosyal eleştiriler de yapmıştır. Onun bu yönünü ortaya koyan bazı somut örnekler üzerinde durmakta yarar vardır:

¹¹⁷⁹ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 80.

¹¹⁸⁰ er-Reyhānī, *el-Muḥālefetu's-sulāsiyye*, s. 94.

¹¹⁸¹ er-Reyhānī, *Fi rabī'i'l-ye's (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 299.

¹¹⁸² Oueijan, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhānīyyāt, Excerpts from er-Reyhānīyyāt*, www.ndu.edu.lb/academics/research/naji-oueijan/books/rihani.pdf (25.01.2004).

1. Kelime oyunlarından bazısı, daha önce geçen aynı vezindeki bir sözcüğün harf sırası değiştirilerek istenen anlama uygun yeni bir sözcük elde edilmesi mantığına dayanan *maklûb-u muavvec* (*anagram*) tekniğidir: Aşağıdaki örnek cümlelerde, altı çizili sözcükler arasında böyle bir ilişki vardır:

(a)

فَهَجَرَ صَوْمَعَتَهُ فِي الْجَبَلِ مُضْطَرًا وَاعْتَاَصَ عَنْ شَذَا الْأُودِيَّةِ بِرَوَائِحِ الْأُدُويَّةِ وَ
عَنِ الْأُولِيَاءِ بِالْأَطْبَاءِ.

(Râhip) dağdaki ibâdethânesini mecburen terk edip, ilaç kokuları yerine vâdilerin kokusunu, -kendilerinden istimdat umduğu- veliler yerine de doktorları tercih etti¹¹⁸³.

(b)

أَرْضٌ جَزْدَاءٌ مَرْدَاءٌ، لَا وَدِيقَةَ تَعْرِفُ وَلَا صَحْرَاءَ. لَا غَابَ رَمَدَتْهَا النَّارُ،
وَلَا مَدِينَةَ دَمَّرَتْهَا الْعَوَاصِفُ.

(Bulduğum o yer) çorak, kıraç bir araziydi. Ne bildiğin çayır çimen, ne çöl. Ne yangının kül ettiği yer, ne fırtınaların altını üstüne getirdiği bir şehir¹¹⁸⁴.

2. Kelime oyunlarından bir kısmı ise, yine daha önce geçen aynı vezindeki bir sözcüğün harflerinden bir veya birkaçı değiştirilerek, birbirine müterâdif veya zıt anlam içeren yeni sözcükler elde edilmesi esasına dayanır:

(a)

(الْعَزْلَةُ) دَوَاءٌ لِمَنْ سَعِمَتْ نَفْسُهُ مَلَاذٌ هَذَا الْمُجْتَمَعِ وَ مُوَبِقَاتِهِ، سُرُورُهُ وَ سُرُورُهُ .

(Uzlet) bu toplumdaki hazlardan ve günâhlardan, ondaki eğlenceden ve (ahlakî) tahribattan bıkmış usananlar için bir devâdır¹¹⁸⁵.

(b)

إِنْ كَانَ فِي الْحَرَكَةِ بَرَكََةٌ، فَفِي الْفَلَوَاتِ بَرَكَاتٌ وَ فِي الْهُدُوءِ نُمُؤٌ وَ سُؤُؤٌ .

Şâyet harekette bereket varsa, açık arazilerde (buralardaki uzlet yaşantısında) binlerce bereket, sükûnette de (mânevi) terakki ve yücelme vardır¹¹⁸⁶.

(c)

كَتَبَ الْكَشْكُؤُلَ صَاحِبُهُ لِيُفَقِّهَ بَلْ لِيُفَكِّهَ النَّاسَ.

Müellif, Keşkül adlı eserini, insanları düşündürmek, daha doğrusu eğlendirmek için kaleme almış¹¹⁸⁷.

¹¹⁸³ er-Reyhānī, *Fi'l-ʿuzle* (REYHĀNĪYYĀT), s. 130.

¹¹⁸⁴ er-Reyhānī, *er-Ridāu'l-esved* (REYHĀNĪYYĀT), s. 193.

¹¹⁸⁵ er-Reyhānī, *Fi'l-ʿuzle* (REYHĀNĪYYĀT), s. 131.

¹¹⁸⁶ a.g.e., s. 126.

¹¹⁸⁷ er-Reyhānī, *Mukaddime -II-* (REYHĀNĪYYĀT), s. 269.

(d)

أَوْحَى إِلَيَّ مِنْ عِلْمٍ فِي غَزْبَلَةِ أَبْنَاءِ الزَّمَانِ الْمُتَلَطِّفِينَ وَ الْمُتَطَقِّلِينَ.

(Byron) bana, incelik sahibi insanlarla asalak tipleri birbirinden ayırt etmemi sağlayan bir bilgi ilham etti¹¹⁸⁸.

Şimdi, şekil açısından yukarıda sıraladığımız teknikleri kullanan Reyhānī'nin, bu kelime oyunları aracılığı ile esasen gerçekleştirmek istediği sosyal içerikli hicve, başka bazı örnekler zikredilmek ve açıklamaları yapılmak suretiyle yer verilecektir:

a. Manastırda yaşayan Papaz Yusuf Efendi'nin ve vakfının genel durumu, manastır çalışanlarının geçim kaynakları hakkında bilgi verirken, ilginç kelime oyunları ve nükteler arasında, özü sözü bir olmayan din adamları sınıfına yönelik ciddi bir taşlama da yer almaktadır¹¹⁸⁹:

و هُمْ أَكَاوُونَ وَ مُكَارُونَ (كَذْتُ أَشَدُّ الْكَافِ فِي اللَّفْظَةِ الْأَخِيرَةِ) .. لَكِنَّهُمْ قَلَمًا يُحْسِنُونَ الْحِسَابَ، لِذَلِكَ لَا يُحَاسِبُونَ أَنْفُسَهُمْ.

Bu insanlar, çiftçilik ve katır çobanlığı ile meşgul olurlar (az kalsın son kelimedeki kâf harfini şeddeleyecektim¹¹⁹⁰) ... Ne var ki hesap kitapla pek araları yoktur, herhalde bu yüzden nefis muhâsebesi de yapmazlar.

b. Reyhānī, evlilik kurumunu ve bu kurumun toplumsal yaşam için ifâde ettiği anlamı reddeden Rus yazar Tolstoy'u eleştirirken, vezinleri aynı, ancak anlamları taban tabana zıt iki sözcükten yararlanmaktadır¹¹⁹¹:

لَوْ جَرَى كُلُّ مَنَا عَلَى تَعْلِيمِ تُولُسْتُوي، لَفَقِدَتِ الطُّهَارَةُ وَ عَمَّتِ الْعَهَارَةُ.

Hepimiz Tolstoy'un öğretileri üzere hareket edecek olsak, (ahlâki) temizlik ortadan kalkar ve her yeri fuhuş kaplar.

c. Dostları tarafından ısrarla davet edildiği Beyrut'taki bir ziyâfete iştirakinin ardından, maddî tatminkârlıkla mânevî doyum arasında yaptığı kişisel tercihi, kelimelerin ruhuna olan vukufunun yanı sıra, onun kendine özgü züht ve tefekkür anlayışına da ışık tutmaktadır¹¹⁹²:

أَوْثِرُ الرُّوحَ عَلَى الرَّاحِ وَ الْأَدَابَ عَلَى الْمَادِبِ.

Rûhu (mâneviyatı) içkiye (maddiyâta); edebiyatı da ziyâfete tercih ederim.

d. Reyhānī'nin, Arap-Amerikan gettosunda edebî faaliyetlerde bulunan bir grup arkadaşının, periyodik olarak tertipleedikleri yemekli edebiyat toplantıları hakkındaki yorumu da,

¹¹⁸⁸ er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 291.

¹¹⁸⁹ er-Reyhānī, *Fī zâlike 'z-zemân (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 294.

¹¹⁹⁰ Kâf harfinin şeddelenmesi, yani ibârenin أَكَاوُونَ وَ مُكَارُونَ şeklinde okunması durumunda anlam tamamen değişmekte ve 'katır çobanları' sözcüğü 'hilekârlar' anlamını almaktadır.

¹¹⁹¹ er-Reyhānī, *ez-Zevâc beyne Tūlstūy ve Zūlā (ŞEZERĀT)*, s. 33.

¹¹⁹² er-Reyhānī, *er-Resâil*, s. 53.

madde ile mana arasındaki tercihte ikinciden yana olduğunu gösteren ince bir espriyle ifade edilmiştir¹¹⁹³:

إِنَّ خَيْرَ التَّكْرِيمِ، أَيُّهَا الْأَفَاضِلُ، إِنَّمَا هُوَ بَاطِنِي لَأَبْطِنِي.

Efendiler, en güzel onurlandırma, mideye değil ruha hitap ederek olur.

e. Sefâletin kucagında büyüyen ve sağlıklı bir toplum için her zaman potansiyel tehdit anlamı taşıyan işsiz gençlerin sorunları, özellikle Amerikan toplum yaşantısını yakından izleme imkânı bulmasından sonra Reyhânî'nin de üzerine eğildiği meselelerden biriydi. Bir yazısında şiddetli yoksulluğun açabileceği sosyal tahribatları dekoratif bir üslup içerisinde şu şekilde sıralamaktadır¹¹⁹⁴:

فَإِنَّ مِثْلَ هَذَا الْفَقْرِ لَحَلِيفُ الْجَهْلِ وَ أَلِيفُ الْقَدَارَةِ وَ رَسُولُ الْفَوْضَى.

Böyle bir yoksulluk, cehâletin müttefiği, pislüğün refiki, anarşinin de elçisidir.

f. Sosyal değişim ve dönüşüm hamleleriyle baştan sona yeniden yapılandırılan, deyim yerindeyse yeni baştan yaratılan toplumların içinden geçtikleri sancılı süreç, Reyhânî tarafından ilginç bir teşbih ve teşbihi etkili kılan çarpıcı bir kelime oyunu ile dikkatlere sunulmaktadır¹¹⁹⁵:

الْأُمُّ وَالْأُمَّةُ، فَعَذَابُ كِلْتَيْهِمَا عَظِيمٌ أَثْنَاءَ الْوِلَادَةِ.

Ana ve millet, her ikisi de doğum esnasında o büyük ızdırabı yaşar

g. İnsanoğlunun, tefekkür enerjisini âdetâ tüketen 20. yüzyıl modern makine medeniyeti karşısındaki çaresizliği, özellikle çalışan erkek açısından ilginç bir teşbihle dile getirilmiştir¹¹⁹⁶:

إِنَّ بَيْنَ الْبُعْلِ وَالْبُعْلِ شَيْئًا مِنَ الشَّبهِ وَالْقَرَابَةِ، أَلْتُقْطَةُ فَوْقَ الْعَيْنِ لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ الْإِنْتَيْنِ.

بُعْل (koca) ve بُعْل (katır) sözcükleri arasında bir parça benzerlik vardır, Ayn harfi üzerindeki nokta, iki sözcüğü birbirinden farklı kılacak durumda değildir.

h. Reyhânî, Amerikan borsasında yüksek meblağlarda servet kazanan yaşlı bir bayanı betimlerken de, yine kendine özgü nüktedan üslubunu konuşurmaktadır¹¹⁹⁷:

كَانَتْ كَثِيرَةَ السِّنِّ وَ قَلِيلَةَ الْأَسْنَانِ.

Yaşı çok, dişi az bir kocakarıydı.

i. 'Şeref' kavramını, tevarüs yoluyla değil, aksine kişinin öz çabasıyla elde etmesi gereken bir meziyet olarak telakki eden Reyhânî, hak edilmemiş unvan ve lakaplar yoluyla

¹¹⁹³ a.g.e., s. 227.

¹¹⁹⁴ er-Reyhânî, *Ebnāu 'l-bu's (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 109.

¹¹⁹⁵ er-Reyhânî, *Şadīkī el-e'azz (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 227.

¹¹⁹⁶ a.g.e., s. 120.

¹¹⁹⁷ er-Reyhânî, *Şafka ticāriyye (ŞEZERĀT)*, s. 116.

sosyal statü teminine çalışan insanları sert biçimde eleştirirken de bir kelime oyunu yapmakta, 'eşrâf' ve şerefsiz anlamına gelen 'ğayru şerîf' sözcükleri arasında münâsebet kurmaktadır¹¹⁹⁸:

لِمَاذَا يَكُونُ أَكْثَرُ الْأَشْرَافِ غَالِبًا غَيْرِ شَرِيفِينَ؟!

Acaba neden, eşraftan olanlar genellikle şerefsiz oluyor?!

j. Polemikçi Üsluptan Sakınması

Reyhānī'nin diyalektik hayat felsefesini yansıtan en çarpıcı ifâde, hemen her konuda baş vurduğu *قُلْ كَلِمَتَكَ وَأَمِشْ!* cümlesidir. Yaşadığı yüzyılın siyâsal, sosyal, dinsel, kültürel ve medenî pek çok sorunuyla eserlerinde yüzleşmeyi kendisine bir ideal haline getirmesine rağmen, benimsediği bu ilke gereğince kalem polemiklerinden uzak kalmaya çalışmış, belirli bir konu hakkında sadece kendi görüşlerini serdetmekle yetinmiştir¹¹⁹⁹:

Rakiplerime karşılık vermek prensiplerime aykırı. Zira, eğer yazdıklarımın edebî bir değeri varsa, onlar için savunma hazırlamama -bence- gerek yok. Yok eğer, yazdıklarımın bu anlamda bir değeri yoksa, o taktirde de zaten savunmaya gerek yok.

Bu üslup özelliğini, ilk makâle denemelerinden başlamak üzere hayatı boyunca sürdüren Reyhānī, yazarken tam bir hürriyet içinde olması gerektiğiyle ilgili olarak şöyle demektedir¹²⁰⁰:

Kimseye veya kimsenin dediğine aldırış etmek istemiyorum. Aksi taktirde kendi kendime kötülük ve azap etmiş olurum, ben söyleyeceğimi söyler geçerim, onlar da kendi söyleyeceklerini söylerler.

Reyhānī, bu yönünü, Feliks Fâris'e gönderdiği bir mektupta şöyle özetlemektedir¹²⁰¹:

Senin de bildiğin gibi, münakaşayı seven insanlardan değilim. Feliks! Zaman, ister edebiyat ve sanatta ister şiir ve bilimde, her şeyin eğrisini doğrusunu ortaya koyuyor. Güzel ve sağlam olanı, -daha doğru bir ifâdeyle- iki alternatiften mükemmele daha yakın olanını hayatta bırakıyor. Bu nedenle ben, ne dövünür ne de kınarım. Küçüklüğümden bu yana adetim olduğu üzere sözümü söyler geçerim.

Üslubuna da yansıyan bu yumuşak ve esnek tutum, bir başka açıdan, kaleme aldığı edebî türlerde fazla ısrarlı olmamasında da kendini göstermektedir. Gerçekten de, Reyhānī'nin üzerinde kalem oynattığı edebî türlere baktığımızda, *قُلْ كَلِمَتَكَ وَأَمِشْ* ilkesine uygun hareket ettiğini fark etmekteyiz. Reyhānī, fabldan başlamak üzere, kısa hikâye, roman, tiyatro, resim, şiir, makâle gibi çok farklı türlerde eserler vermiş, fikirlerini serdetmek için bir araç olarak kullandığı bütün bu türlerde -makâle, gezi notları ve tarih yazıları istisna edilirse- fazla ısrarlı olmamış, bir türü denedikten sonra başka bir türe geçmiştir¹²⁰². Bununla birlikte, özellikle millî

¹¹⁹⁸ er-Reyhānī, *Dāu'l-elḳāb (I) (ŞEZERĀT)*, s. 79.

¹¹⁹⁹ er-Reyhānī, *Buzūr li'z-zāri'in (EL-KĪTĀBĀT EŞ-ŞĪ'RĪYYE)*, s. 226.

¹²⁰⁰ er-Reyhānī, *er-Resāil*, s. 33.

¹²⁰¹ *a.g.e.*, s. 370.

¹²⁰² Maḥfūz, s. 252.

meseleler söz konusu olduğunda Reyhānī'nin zaman zaman hamasi bir üslup kullandığı görülebilmektedir.

2. Üslubuna Hakim Olan Bilimsel Öğeler

a. Objektiflik

Reyhānī, mehcet edipleri içerisinde, bilgi birikimi ve kültürü en fazla olan göçmen Arap kabul edilmektedir¹²⁰³. Okumaları kadar, yaşam tecrübesinin de sağladığı geniş ufukluluk, doğal olarak kendisine, hadiselerle farklı açılardan bakabilme özelliği kazandırmıştır. Reyhānī, kaleme aldığı makâlelerindeki görüşlerinde, büyük ölçüde, duygusallık, sübjektiflik ve peşin hükümlülük gibi kusurlardan uzak durmaya çalışmış, bu konuda başarı da kaydetmiştir¹²⁰⁴. O nedenle, yaklaşımlarında ve şahsî yorumlarında objektif kalabilmek için zaman zaman bilim adamlarına veya çeşitli alanlardaki otoritelere ya da bunların eserlerinde yer alan bilimsel muhtevaya göndermelerde bulunmayı ihmal etmemiştir¹²⁰⁵.

b. Kaynaklara Müracaat

Yazı ve düşüncelerinin okur üzerinde daha derin tesirler bırakmasını isteyen Reyhānī, zaman zaman görüşlerini kuvvetli delillerle destekleme zorunluluğu hissetmiş; bu amaçla, ya kitaplara, veya şahsî gözlemlere, veyahut da güvenilir olduğuna inandığı kimselere atıflarda bulunarak “*bilgiyi delille teyit etme yolu*”nu takip etmiştir¹²⁰⁶. Her ne kadar söz konusu göndermeler, bilimsel nitelik taşıyacak ölçüde güçlü değilse de, bunların okur üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Ondaki bu yön, üslubuna ‘*konu dışılığın*’ hakim olduğu gerekçesiyle zaman zaman eleştiri malzemesi bile yapılmıştır¹²⁰⁷.

c. İstatistikî Bilgiler

İstatistikler de, Reyhānī'nin zaman zaman baş vurduğu ve oldukça önemseydiği bir bilgilendirme yöntemidir. Özellikle savaşlardan, savaş kayıplarından, bir beldede yaşayan nüfustan söz etmek gerektiğinde, Reyhānī bu yöntemi kullanmıştır. Eğer aktarılan bilgi yeterince kesin rakamlar içermiyorsa, bu durumda Reyhānī, ‘*minimum*’ ve ‘*maksimum*’ lafızlarını kullanmış, doğruluğundan kuşku duyduğu noktada cümlelerini ‘*zannedersem...*’ tabiriyle başlatmayı tercih etmiştir. Ancak itiraf etmek gerekir ki, bilimsel çalışmalara ve araştırmalara has olması gereken bu özellik, -nadir de olsa- zaman zaman onun üslubunu kuru ve yavan bir hale sokmuştur¹²⁰⁸.

¹²⁰³ Dİb, s. 172.

¹²⁰⁴ el-Ḥaḫīb, s. 90.

¹²⁰⁵ Örneğin bakınız: *Beytān li'l-Mutenebbī (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 180; *el-Aḫlāk (REYHĀNĪYYĀT)*, s. 209.

¹²⁰⁶ el-Ḥaḫīb, s. 90.

¹²⁰⁷ Dİb, s. 176.

¹²⁰⁸ el-Ḥaḫīb, s. 91.

II. BİR DEĞERLENDİRME: EDEBİYATLARI BAKIMINDAN EMİN ER-REYHÂNİ VE CUBRÂN HALİL CUBRÂN'IN KARŞILAŞTIRILMASI

“*Mehcer ekolünün oluşmasında en büyük paya sahip göçmen Arap yazarlar kimlerdir?*”

şeklinde bir soru sorulsa, tartışmasız üç isim telaffuz edilir: Cubrân, Reyhânî ve Nu^cayme. Hüseyin Yazıcı ise bu üç şahsiyeti, Mehcer Edebiyatı'nın sac ayakları olarak tanımlamaktadır¹²⁰⁹. Dīb bu durumu, söz konusu üç edibin, temelde şâirden önce nesir yazarı olmalarına bağla-maktadır¹²¹⁰. İhsân ^cAbbās ve Muhammed Yūsuf Necm de, birkaç isim istisna edilirse, hemen bütün mehcer şâirlerinin Cübrân'ın edebî ganimetinden yararlandıklarını ifâdeyle benzer bir tespitte bulunur¹²¹¹.

Bununla birlikte, 11 yaşında, akranlarından daha erken bir tarihte Amerika'ya göç eden Reyhânî, doğrudan olmasa da, dolaylı olarak kendisinden sonraki Arap göçmenler üzerinde önemli sayabileceğimiz etkiler yaratmıştır. O, Cubrân ve Nu^cayme gibi şahsiyetlerin edebî hayata başlamasından çok daha önce basın ve edebiyat çevreleriyle dostluklar kurmuş; özgürlük, Doğu-Batı medeniyetleri, dini hoşgörü vb. konularda yazılar yazıp konferanslar vermiştir. Hatta Cubrân'ın, Reyhânî'nin bu öncü rolünden ötürü kendisine özel bir saygı hissiyle bağlı olduğu bilinmektedir. Zaten onun, Kuzey Amerika'daki Mehcer edebiyatının önderi ve kurucu şahsiyeti olduğu kanaati pek çok edebiyat otoritesi tarafından da paylaşılmaktadır.

Bu son kısımda, Mehcer Edebiyatı'nın en parlak iki şahsiyeti olan Cubrân ve Reyhânî'nin, edebî bakımdan karşılaştırılması yapılacaktır. Her ne kadar bu başlık altında, daha geniş ve derin değerlendirmelere ihtiyaç varsa da, tezimizin kapsamı bize ana hatlarıyla bir mukayese imkânı vermektedir.

Daha önceki bölümlerde, Reyhânî ile Cubrân'ın yakın arkadaşlıklarına¹²¹², Avrupa'da buldukları yıllarda birlikte gerçekleştirdikleri edebî ve sanatsal etkinliklere kısmen de olsa işâret edilmiş; Cubrân'ın, gerek Edwin Markham (1852-1940), Richard Le Gallienne (1866-1948) ve Frank B. Sanborn (1831-1917) gibi bazı Suriyeli ve Amerikalı ünlü yazar, eleştirmen ve sanatçı şahsiyetlerle tanışmasında, gerekse de tedricî olarak Arap-Amerikan edebiyat ortam-

¹²⁰⁹ Yazıcı, s. 363; Doğru, 12.

¹²¹⁰ Dīb, s. 173, 184.

¹²¹¹ ^cAbbās & Necm, s. 35.

¹²¹² Cubrân'ın Reyhânî'ye gönderdiği bazı mektuplarda yer alan aşağıdaki ifâdelerden, iki mehcer edibi arasındaki dostluğun ne kadar yakın ve samimi bir dostluk olduğu anlaşılacaktır: “*Ne yapabilirim Emin, New York'ta senden başka dostum yok ki*” el-Ĥanîn, Riyâd, *Resâilu Cubrân et-tâihe*, Muessesetu Nevfel, 1. Baskı, Beyrut, 1983. (17 Ekim 1910-Boston) s. 70.; “*Ne zaman Boston'a gelip beni ziyaret edeceksin Emin? Hemen gel, Boston şu sıralar çok güzel. Ağaçların ve pınarların arasında Boston'un tadını çıkaralım birlikte.*” el-Ĥanîn, (5 Nisan 1911-Boston) s. 72.; “*Bir saat boyunca seni düşünüyorum, seni anlayıp kavrayabilecek birini bulsam, onunla oturup senin hakkında konuşuyorum. Kader bizi bir şehirde bir araya getirirse ne kadar mutlu olacağım bilemezsin*” el-Ĥanîn, (11 Kasım 1910-Boston) s. 71.; “*Emin, ben seni çok özledim, sen de beni özledin mi?*” el-Ĥanîn, (5 Nisan 1911-Boston) s. 73.

larında tanınmaya başlamasında Emîn Reyhânî'nin büyük bir payı olduğundan söz edilmişti.¹²¹³ Oueijan, Cubrân ve Reyhânî arasındaki bu ilişkiyi, bir ağabeyin kardeşiyle, bir askerinin cephe arkadaşıyla, bir dâhinin kendisine rehberlik eden akıl hocasıyla olan diyaloguna benzetmektedir. Oueijan'a göre bu teşbihteki, ağabey, hayat kurtaran cephe arkadaşı ve üstatlık eden akıl hocası hep Reyhânî olmuştur¹²¹⁴.

Bununla birlikte, Reyhânî'nin, mehcer ekolünün en popüler ve aktif edebiyat organı *er-Râbiḩatu'l-ḩalemiyye*'ye niçin iştirak etmediği hususu, ayrıca, özellikle Cubrân'ın hayatının son yıllarında Reyhânî-Cubrân diyalogunda meydana gelen kopuşun hangi nedenlerden kaynaklandığı gibi konular zihinlerde hep birer soru işâreti olarak kalmıştır.

Reyhânî ile Cubrân arasındaki ihtilafın nedenini açıklamak üzere, siyâsî, edebî ve sanatsal gerekçelere dayandırılmış değişik görüşler ileri sürülmüştür¹²¹⁵. Kimilerine göre bunun sebebi tamamen siyâsîdir. Reyhânî genel anlamda bir Arap milliyetçiliği (panarabizm) düşüncesini savunurken, Cubrân, Lübnan hudutları ile sınırlı, nispeten dar kapsamlı bir milliyetçilik anlayışını (bölgesel milliyetçilik) benimsemiştir¹²¹⁶. Bazılarına göre ise Reyhânî-Cubrân anlaşmazlığının gerisinde, Mary 'Isâ el-Hürî adındaki bir kadına duydukları ortak ilginin yol açtığı rekabet hissi yatmaktadır¹²¹⁷. Belki de bunlara, Reyhânî'nin seyahate düşkün oluşunu ve *er-Râbiḩatu'l-ḩalemiyye (Kalem Bağı)* adlı edebî kulübün kuruluşu esnâsında New York'ta bulunmayışını da ilâve etmek gerekir. Zira hatırlanacağı üzere, onun seyahat aşkı ve Arap coğrafyasındaki uzun süreli yolculukları, bir cemiyetin aktif üyesi olmak bir tarafa, bir aile kurumunun dahi ayakta kalmasına imkân veremeyecek ölçüde menfi sonuçlar doğurmuştur.

Ancak Riyâḩ el-ḩanîn, söz konusu ihtilafa gerekçe gösterilen bu gibi pek çok hususun gerçek neden olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, bu iki dostu birbirinden uzaklaştıran asıl sebep, birbirlerine yöneltmiş oldukları intihal suçlamasıdır. Cubrân, Reyhânî'yi, Don Kişot ve Sanço adlı kitabın yazarı Ona Mona'ya ait “Sözünü söyle ve geç! (قُلْ كَلِمَتَكَ وَامْشِ!)” adlı repliği çalmakla; Reyhânî ise Cubrân'i, meçhul bir İngiliz şâire ait “Yeryüzi” adlı bir şiiri Arapça'ya çevirip kendi eseriymiş gibi takdim etmekle suçlamaktadır¹²¹⁸.

Bunlara ilâve olarak, *The Book of Halid* adlı romanın gerçek yazarının Cubrân olduğu ve Cubrân'ın, bu nedenle Reyhânî'yi, kendi kitabını intihal etmekle suçladığı yönünde bir iddia

¹²¹³ Albert er-Reyhânî, *Feylesûfu'l-Fureyke*, s. 60.

¹²¹⁴ Oueijan, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhânîyyât*, *Excerpts from er-Reyhânîyyât*, www.ndu.edu.lb/academics/research/naji-oueijan/books/rihani.pdf (25.01.2004).

¹²¹⁵ ḩabbiş, s. 284.

¹²¹⁶ el-ḩanîn, s. 92.

¹²¹⁷ Günday, Hüseyin, *Cubran Halil Cubran ve Çağdaş Arap Edebiyatındaki Yeri* (Basılmamış Doktora Tezi), s. 72.

¹²¹⁸ el-ḩanîn, s. 93.

daha varsa da, bu, zayıf ve mesnetsiz bir iddiadır¹²¹⁹. Zira Cubrān'ın, Haziran 1912'de kaleme aldığı bir mektupta, *The Book of Halid* isimli romanı sebebiyle Reyhānī'yi tebrik ettiğini¹²²⁰; ayrıca Mary'e gönderdiği bir mektupta da, söz konusu romanı çok beğendiğini ve mutlaka okuması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunduğunu görmekteyiz. O nedenle, bütün bunlardan, Emīn ile Cubrān arasındaki ihtilafın *The Book of Halid*'le alakalı olduğu görüşünün ilmi dayanaklı yoksun olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Cubrān'ın, *The Book of Halid*'e, muhteva-sındaki resimleri çizmek suretiyle katkıda bulunduğu, ancak emeğinin karşılığı olan ücreti aldığı da bilinen bir başka gerçektir¹²²¹.

Söz konusu ihtilafın sebepleri ne olursa olsun, Reyhānī, Cubrān'ın vefatı üzerine eski çekişmeleri unutarak derhal cenazesine iştirak etmiş ve kadim dostuna övgüler yağdırdığı etkileyici bir mersiye kaleme almayı da ihmal etmemiştir. Reyhānī, Cubrān'ın en yakın arkadaşı olarak, söz konusu mersiye kaleme almanın kendisine verdiği gururu büyük bir keyifle dile getirmektedir¹²²².

Edebiyatlarına gelince; meşcer edebiyatının iki temel direği kabul edilen¹²²³ Reyhānī ile Cubrān'ın edebî eserlerine ilişkin temel farklardan birisi, hikâye kahramanlarını seçmedeki farklı tutumlarıdır. Şöyle ki, Cubrān, toplumsal ve dinsel konulara ilişkin eleştirilerini sembolik karakterler aracılığıyla yapmayı tercih ederken, Reyhānī'nin, *-el-Muḥālefetu's-şulāsiyye* istisna edilirse- hikâye kahramanlarını büyük oranda gerçeklikler dünyasından (gerçek tarihî şahsiyetler veya yaşanan hayata dair örneklerden) aldığı görülmektedir.

Bir diğer farklılık, göç ettikleri yeni mekan ve ortama ilişkin olarak, yazarların iç dünyalarına ve ruh hallerine paralel biçimde eserlerine yansıttıkları sembolist ve realist tutumlarında gözlemlenmektedir. Her şeye sayının, ölçünün, rakamın ve istatistiklerin hakim olduğu teknik ve teknolojik bir metropol olan New York, Cubrān'ın ruh dünyasına hitap etmekte yetersiz kalmıştır¹²²⁴. Öyle ki, Reyhānī'ye gönderdiği bir mektubunda, edebî verimlilik ve ilham kaynaklığı noktasında Amerika ve Avrupa arasında bir mukâyese yapmayı gerekli görmüş ve tercihini ikinciden yana koyduğunu şu sözlerle ifade etmiştir¹²²⁵:

Amerika, şiir ve hayal erbâbına bugüne kadar uygun bir mekân olmadığı gibi, bugünden sonra da olamayacaktır. Kanaatimce, ancak senin yüce ruhundur ki, keşmekeş ve karmaşa ağacının dalları arasında kendisine bir yuva yapmaya muvaffak olabilmıştır.

¹²¹⁹ Bu iddianın tam aksine, Reyhānī'nin *The Book of Halid* adlı eserinin, Cubrān'ın *en-Nebī*'yi ve Nu'ayme'nin de *Mirdād*'ı kaleme almasında etkili olduğunu belirten ve önceliğin Reyhānī'de olduğunu iddia eden görüşler bulunmaktadır. ^cAvn, s. 49-50.

¹²²⁰ el-Ḥanīn, (Haziran 1912) s. 74.

¹²²¹ Albert er-Reyhānī, *Feylesûfu'l-Fureyke*, s. 61-62.

¹²²² er-Reyhānī, *Cubrān (VUCŪH ŞARKİYYE VE ĞARBİYYE)*, s. 285-86.

¹²²³ ^cAbbūd, s. 72.

¹²²⁴ er-Reyhānī, *İlā Cubrān (HUTĀFU'L-EVDİYE)*, s. 193.

¹²²⁵ Cebr, Cemil; *Cubrān Ḥalil Cubrān -fi ḥayātihī'l-ʿāşife-*, Muessesetu Nevfel, 1. Baskı, Beyrut, 1964, s. 97-98.

Bu nedenle Cubrān, psikolojik yapısının doğal bir sonucu olarak deniz, güneş, sis, ney, vâdi, nehir gibi somut; gece, rüyâ, hayâl gibi soyut değişik semboller aracılığı ile kalbe ve hislere hitap etmeyi denemiş¹²²⁶, buna karşılık Reyhānī, daha reel bir dünyadan aldığı unsurlar ve örnekler yardımıyla akla ve mantığa seslenmeyi tercih etmiş, hatta ‘Abbūd’un ifâdesiyle “Şarklı insandan, yumuşakça familyasından olmayan irade sahibi bir insan modeli yaratmaya”¹²²⁷ çabalamıştır. Miḥayl ‘Avn da, Arap toplumunun ıslahı çerçevesinde, Cubrān’ın, her bakımdan heyecan uyandıran mübalağalı üslubuna karşı, Reyhānī’nin, bilinçte ve vicdanda yer eden daha mutedil ve rasyonel bir retoriği izlediğini belirtmektedir¹²²⁸.

Nükte ve ironi de, Reyhānī’yi, Cubrān ve Nu‘ayme gibi pek çok mehcet edibinden ayıran oldukça önemli bir üslup özelliğidir. Cubrān ve Nu‘ayme’de gördüğümüz duygusallık ve karamsarlık psikolojisine, iyimser bakış açısının sağladığı ironik üslubu sebebiyle Reyhānī’de rastlamamaktayız. Hayatın, en ciddi ve kritik meselelerde dahi, ince bir espri aracılığıyla hafife alınması, bu mânâda Reyhānī’yi diğer göçmen arkadaşlarından¹²²⁹ farklı bir kategoride değerlendirmemizi mümkün kılmaktadır. Zaten üslup noktasında, Cubrān’ın, Emin’in eleştirel üslubuna hayran olduğu bilinen bir husustur. 1910 tarihli bir mektupsa, o yıllarda Cubrān’ın, şiir noktasında Reyhānī’yi örnek aldığını¹²³⁰, hatta bunu Mary Haskell’a gönderdiği bir mektupta açıkça ifâde ettiğini göstermektedir.

Cubrān’ın, yalın ve dolaysız ifadelerine karşılık, Reyhānī, imâ ve kinâyeyi daha çok benimsemiş, ibâredeki zarâfeti, söz dizimindeki ustalığı daha çok önemsemiştir. Bununla birlikte, her iki edip, Arap şiirinin temel karakteristiklerinden olan ‘tekrar’a sıkça baş vurma noktasında birleşmektedir.

Her ne kadar, Arap kültür mirasına atıfta bulunsalar da, Reyhānī ile Cubrān’ın şiirleri arasında, tema bakımından bir mukayese yapıldığında, ilkinin, Doğuya özgü öğeleri diğerinden çok daha yoğun kullandığı¹²³¹ ifade edilebilir. İlginçtir ki, Cubrān’ın aksine, Reyhānī’nin bu yönü, yazılarında daha fazla Arapça kelimeye yer vermek suretiyle sergilediği özel çabada daha net gözlemlenmektedir.

¹²²⁶ ‘Abbūd, s. 242.

¹²²⁷ a.g.e., s. 73.

¹²²⁸ Avn, s. 76.

¹²²⁹ Kötümserlik, mehcet şâirlerinin büyük çoğunluğunda rastladığımız bir ruh halidir, buna karşılık İlyâ Ebū Mâḍī gibi birkaç isim, hayatı iyi ve kötü taraflarıyla kabullenen düalist bir tutum sergilemişlerdir. Dīb, s. 128-129, 133.

¹²³⁰ “(...) Kardeşim, *Atlantic Monthly* dergisinde şiirin çıktığında vaktin olursa beni mutlaka haberdar et. Çünkü o şiiri, Boston’daki şâir dostlarımın kulaklarına terennüm etmek istiyorum.”, Ḥanīn, s. 71.

Bununla birlikte, her iki yazarın, kaleme aldıkları İngilizce eserler aracılığıyla, Doğu mistisizminin Batı'ya taşınması ve tanıtılması yönünde ortak bir paydaya sahip oldukları da dikkatten kaçmamaktadır¹²³².

¹²³² °Abbūd, s. 243.

SONUÇ

SONUÇ

Mehcer Edebiyatı'nın kurucu babası kabul edilen ve bazı temel konularda Modern Arap Edebiyatı'nda yenilenmeye kapı aralayan Reyhânî'nin eserlerine bilimsel ve akademik anlamda yaklaşım, 20. yüzyılın özellikle son çeyreğinden itibaren başta Lübnan olmak üzere bütün dünyada giderek artmakta, eserleri ve düşünceleri daha geniş bir ilgi ve alâkanın merkezine oturmaktadır. Bu genel eğilime paralel olarak, özellikle Notre Dame Üniversitesi, düzenlediği "*Lübnan-Amerikan Edebiyatlarının Önde Gelen Şahsiyetleri: Emin er-Reyhânî & Cubran Halil Cubran*" başlıklı Birinci Uluslararası Sempozyumu ile bu yöndeki çabalara önemli bir ivme kazandırmıştır.

Bütün mehcer edipleri gibi, Reyhânî'yi ve onun eserlerinde yer alan düşünceleri sağlıklı biçimde değerlendirmek, öncelikle mehcer edebiyatının şekillendiği edebî ve sosyal çevreyi yakından tanımayı gerektirmektedir. Çağının ilmî, edebî ve siyâsî manadaki eğilimlerine yakın ilgi duyması, bu eğilimleri temsil eden Amerikalı ve Avrupalı şahsiyet ya da kurumlarla temas halinde bulunması, Doğuda ve Batıda bir çok ülkeyi gezip dolaşma fırsatına sahip olması gibi faktörler, bir yazar olarak Reyhânî'yi hem kişiliği, hem de eserlerinin kıymeti bakımından diğerlerinden ayrıcalıklı kılan en temel faktörlerdir. Emîn er-Reyhânî'nin hayatını ve edebî kişiliğini incelediğimiz bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. İnsanoğlunun Eflatun'dan beri düşlemekte olduğu '*medîne-i fâdıla (erdemli kent)*' özlemi, '*ideal insan*' tipinin kuracağı bir toplum modeli olarak Fureyke filozofu lakabıyla ünlenen Reyhânî'nin de hayallerini süslemiştir. Beden, akıl ve ruh üçlüsünün sürekli gelişerek yaratacağı '*tanrısal nitelikli insan*'lardan mürekkep bu ideal toplumda; "*kurtla kuzu, kaplanla ceylan yan yana yaşayabilecek (...) Topluma bilim, özgürlük ve kardeşlik egemen olacak (...), Aklî ve rûhî güçler maddî güce üstünlük kuracaktır*".

2. Arap milliyetçiliğinin en geniş ve en idealize edilmiş şekli olan panarabizm düşüncesi, hiçbir yazarın kaleminde ve dilinde, Reyhânî'ninki kadar güçlü müdafaa edilmemiştir. Ömrünün büyük bir kısmını uğruna adadığı bu ülkü, son yıllara özgü daha global söylemleriyle bir parça yumuşarsa da, maddî ve medenî anlamda Arap kalkınmasını sağlamak üzere Şarkın yek vücut olmasını hep düşlemiştir. Bu bağlamda, Arap toplumunun ıslahı çabalarında, devrimci kişiliğinin sosyal, dînî ve edebî konular üzerinde odaklaştığı görülmektedir.

3. Reyhânî, gerek İngilizce gerek Arapça kaleme aldığı ilk yazılarında ve eserlerinde ağırlıklı olarak edebî konulara, şahsî kemâlâtla ilgili hususlara ve sosyal içerikli konulara yer vermiştir. En azından ilk dönemler için, Reyhânî'nin, siyâsî konulara temayül göstermediği ifade edilebilir. Buna karşılık, 1910-1920 yılları arası dönemdeki okumalarının *felsefî reddetmeci, siyâsî*

özgürlükçü ve çağdaş edebî olmak üzere üç temel nokta üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Siyâsi açıdan Reyhânî'yi, bir siyâsetçi ya da bir siyâset teorisyeni olarak değil, siyâsi konuları edebiyat kapsamında ve edebî bir üslupla ele alıp sunan bir yazar olarak değerlendirmek uygun görünmektedir.

4. Dar bir memleketçilik anlayışını benimsemeyen Reyhânî, ırka dayalı milliyet ile insânî milliyet arasında dengeli bir köprü kurma çabasıdadır. Bu noktada, “dünya vatandaşlığı” kavramını çok erken bir dönemde gündeme getirmiş, Arap milliyetine bağlılık ile en geniş manada hümanist olma arasında herhangi bir çelişki bulunmadığına dikkat çekmiştir.

5. Reyhânî'nin eserlerinde ve düşüncelerinde, din kurumuna değilse de, dînî bir kurum olan kiliseye ve din adamlarına çeşitli vesilelerle eleştiriler yönelttiği görülmektedir. Bununla o, aklın gelenek ve hurâfe zincirlerinden kurtarılması gerektiğini savunan el-Ma‘arrî'nin yakın takipçisi olmayı arzulamıştır. Bazı değerlendirmelere göre ise, Muhammed ‘Abduh’un İslam dünyasında gerçekleştirmek istediği din alanındaki reform hareketinin Hıristiyan Araplar içerisindeki temsilciliğine soyunmak istemiştir. ‘Abduh gibi o da, insanları dinin özüne dönmeye, din müessesesini servet kapısı yapmaktan çıkarmaya, dinin orijininde yeri olmayan görüşleri bertaraf etmeye çağırmıştır.

6. Kalp, ruh, mânâ ve tefekkür gibi mistik ve mânevî kavramlar, hayatının başlangıç safhalarında neredeyse mutlak bir materyalist ve rasyonalist olarak karşımıza çıkan Reyhânî'nin, özellikle yaşamının son otuz yılındaki düşünce ve yazılarına hâkim olan en dikkat çekici temalardır. Onun, mistik düşüncelerinin ve kültürünün kaynağı bakımından hem Doğuya hem de Batıya özgü farklı tasavvufî membalardan beslendiği söylenebilir. Blaise Pascal, Emerson, Mevlâna, İbn Fârið, Ferîduddîn Aттâr ve İbn ‘Arabî gibi dünya çapında şöhrete ulaşmış mistik şahsiyetler, bunlar içerisinde en önemlileridir.

7. Tabiat sevgisi ve ona duyulan bağlılık, metropol yaşantısını tecrübe eden Reyhânî'yi, zaman zaman çevresel konularla ilgilenmeye sevk etmiştir. Bu ilgi, birinci derecede kendi ülkesi Lübnan ve civarına yönelik olmuş, Lübnan coğrafyasıyla bütünleşen, hatta özdeşleşen yaşlı sedir ağaçları, onun için bereketli bir ilham kaynağı olmuştur. Bu açıdan, Reyhânî'nin nazarında şiir ile tabiat arasında hemen hemen fark yok gibidir. Vâdisi, kayalıkları, deresi ve çam ormanlarıyla Fureyke, Reyhânî için aynı zamanda en ideal bir mâbettir. Maddenin, mânâ üzerinde hâkimiyet kurmasını kabul etmeyen Reyhânî, eserlerinde, şehrin ve medeniyetin tabiatı kuşatmasına, ona baskın yapıp şâirin ve filozofun ilham kaynaklarını kurutmasına âdeta isyan etmiştir.

8. ‘Uzlet’, modern medeniyetin aklî ve mânevî değerleri hiçe sayan aşırı maddeci tutumuna karşı Reyhânî'nin üzerine sıkça eğildiği bir kavramdır. O nedenle Reyhânî edebiyatında genelde

'tabiat' özelde ise 'vâdi', varlığın sırlarını keşfetmek üzere ruhî, aklî ve maddî değerler arasında mukayeseler yapmanın en uygun uzlet mekânı olarak görülmüştür.

9. Enternasyonal kişiliği dolayısıyla o, Lübnan'ı aynı anda hem yakın hem de uzak vatan olarak görmektedir; ulaşılmak istendiğinde uzak, ama hatırlanmak istendiğinde yakın. Bu vatan, her ne kadar araya yıllar ve okyanuslar girse de, daima kalplerde yaşamaktadır. Denilebilir ki, vatan ve vatan özlemi temi, hiçbir mehcer edip ve şâirinde, Arap birliği düşüncesini ilk defa savunan ve yaşamının önemli bir kısmını bilfiil bu ideale adayan Reyhânî'deki kadar samimi, sürekli, ve derinliğine işlenmemiştir. Onun, Lübnan'a olan sevgisi sadece bir sempati değil, iman düzeyinde bir bağlılıktır. Edebiyatının her köşesine sirâyet eden sınırsız Lübnan sevgisi, bu coğrafyaya özgü misaller, teşbihler ve imajlar aracılığıyla daima taze tutulmaya çalışılmıştır.

10. Hem fitrî özelliklerinin bir gereği olarak, hem de genç yaşlardan itibaren kendisini çevreleyen kültürel ve sosyal ortamın zorlamasıyla, Reyhânî, vahye ve üç semâvî dine beşiklik eden tılsımlı Arap coğrafyasını keşfetmeyi arzulamış, ortaya koyduğu girişimlerle zaman içinde kendisini, 'Arap birliği ülküsünün gönüllü gezici elçisi' olmaya hazırlamıştır.

11. Doğu'da ve Batı'da yaptığı sayısız seyahat, bir 'gezi edebiyatı' yaratmasına imkân vermiştir. Ancak o, yazılarında, gezdiği mekânların sadece maddî görüntüsünü aktarmakla yetinmeyerek, ele aldığı bölgenin havasıyla, suyuyla, toprağıyla özdeşleşen tarihî ve kültürel atmosferi de koklamış, bu atmosferi en küçük detaylara kadar inen dikkat ve hassasiyetin fırçasıyla resmetmeye çalışmıştır.

12. Lübnan ile diğer Arap ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri arasında yaptığı mükerrer seyahatler, sıradan turistik deneyimler olmayıp, aksine, onun düşünce hayatındaki iniş ve çıkışları, felsefî tercihlerindeki farklılaşan eğilimleri, kültür ve zihniyet plânındaki tekamül sürecini işâret eden birer kilometre taşı mesâbesindedir. Bu bağlamda Reyhânî'nin, iki ayrı dünyanın pozitif değerlerini bir potada buluşturmayı hedefleyen *The Book of Halid* adlı eserinin de, genelde Doğu-Batı, özelde ise Arap-Amerikan diyalogunun bir milâdını temsil etmek üzere kaleme alındığı ifade edilebilir.

13. Reyhânî'nin ilk dönem hikâyelerinden *el-Muḥālefetu's-şulāsiyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye* ve *el-Mukārī ve'l-kāhin*'den, nispeten daha geç bir tarihte kaleme aldığı *Ḥārice'l-ḥarīm*'e kadar, hikâye, roman ve tiyatro türünde ortaya koyduğu bütün eserleri, dönemin bu sahada ortaya konan edebî ürünlerinin tipik özelliklerini yansıtır. Söz konusu edebî ürünler, gerek şekil ve gerekse içerik bakımından, hikâye-makâle karışımı melez bir biçim özelliği taşırlar ve yazarın siyâsî veya dînî kanaatlerini -yer yer vaaz üslubuyla- aktarma gâyesi güderler. O nedenle, bu dönemin tüm edebî ürünleri gibi Reyhânî'nin hikâyeleri de önem ve değerini, bizâtihi çok kıymetli

ve olgun edebî eserler olmasından değil, modern Arap hikâyeciliğine ve romancılığına geçişte katkısı olan ilk denemeler oluşundan alırlar.

14. Kaleme aldığı edebî türlerin çeşitliliğinden yola çıkarak, Reyhânî'nin, belirli bir edebî tür üzerinde ısrarcı olmadığı, doğal olarak, belirli bir türde daha nitelikli örnekler ortaya koyamadığı görülmektedir. Ancak, ileriki yıllarda kaleme aldığı tarih ve seyahatnâme türündeki çalışmalarında, gerek anlatım, gerek dil ve gerekse üslup bakımından kayda değer bir gelişme gösterdiği de dikkatlerden kaçmamaktadır.

15. Reyhânî'yi diğer pek çok edipten ayıran en temel özelliklerden biri ise, hayata ve edebiyata bakışında kendine özgü bir söylem biçimi geliştirmiş ve yaşantısı boyunca bu söyleme mümkün olduğunca sâdik kalmaya çalışmış olmasıdır. Değişik yazarlar, onun bu yönünün orijinal olduğuna dikkat çekerek, bunu "أَسْلُوبٌ رِيحَانِيٌّ" tabiriyle ifâde etmişlerdir.

16. Reyhânî edebiyatında ironik nükte başlı başına bir üslup özelliği taşımaktadır. Nüktelerinde, güldürme kadar işneleme de belirgin olup, ancak bu ikinci yön, 'Reyhânî usûlü ironî' olarak adlandırabileceğimiz onur kırıcı ve rencide edici olmaktan uzak bir eleştiri karakterindedir. Lübnan içindeki seyahatlerin anlatıldığı *Kalbu Lubnân* adlı gezi kitabı, ironik ibârelerin zirve noktaya ulaştığı bir şâheserdir.

17. Reyhânî, 1910 senesinde *er-Reyhânîyyât*'ta kaleme aldığı *eş-şî'ru'l-mensûr* adlı makalesi ile, modern Arap edebiyatının serbest şiir tarzına olan ihtiyacını gündeme getiren ilk kalemlerden biri olmuştur. Her ne kadar bu türü kendisi icat etmemişse de, Arap edebiyatının bu türle tanışmasını sağlamada öncü bir rol üstlenmiştir. Kratchkovski'nin iddiasına göre ise, Arap edebiyatı, daha önce hiç tanımadığı bir nazım türü olan mensur şiirle, ancak Reyhânî'in çabaları sayesinde tanışmıştır. Reyhânî, şiirde serbestliği savunan düşüncelerinde büyük ölçüde Amerika'lı şâir Walt Whitman'ın etkisindedir.

18. Mensur şiirin en bâriz vasfı kabul edilen musikî ve ritim kriterleri, geleneksel kalıp ve motifleri hararetle savunan şâirler için hemen hiçbir değer ifâde etmediğinden, Reyhânî, doğrudan mensur şiir yazmaya başlamamış, bunun yerine, Arap kamuoyu batı şiirindeki musikî ve ritim kavramlarına âşinâ oluşunu sağlayıncaya kadar, kâfiyesiz ancak vezinli şiirler nazmetmeye devam etmiş, böylece bu konuda tedricî bir geçiş yapmaya çalışmıştır.

19. Reyhânî, biri diğerinin kopyası olduğunu düşündüğü Arap şiiri divanlarını konu ve özgünlük bakımından sığ ve yavan bulmuş, asırlar boyu divanları dolduran müptezel şiir koleksiyonlarının artık bir kenara bırakılması gerektiğini belirterek, yeni nesillere, zevk-i selime

hitap ve hakikate hürmet eden, estetik değeri ve felsefi boyutu bulunan ama mutlaka ‘çeşitlilik’ esâsı üzerine oturmuş bir şiir anlayışını tavsiye etmiştir. Diğer bir deyişle, ona göre şiirde yenilik ve modernleşme denince, yalnızca şekle -daha doğrusu vezne ve kâfiyeye- indirgenmiş basit bir olgu anlaşılmayıp, konusal anlamda çeşitliliğin ve içerikteki özgünlüğün payı da hatırlanmalıdır. Zira, tek başına şekil ve ölçü, hem şâirin hem de okurun zamanını ve emeğini sömüren beyhûde bir çaba ve semeresiz bir girişimdir.

20. Şiirin, konu ve temasını yaşanan hayattan alması gerektiğini savunan Reyhânî, özellikle dünyaya negatif perspektiften bakan yazarları hedef almış, mısralarını hüznün ve gözyaşlarıyla dolduran karamsar şâirleri şiddetle eleştirmiştir. *Entum, eş-şu‘arâ!*, ‘gözyaşı edebiyatı’na olan tepkisinin sert bir üslupla dile getirildiği eseridir. Ona göre, gözyaşına ve melankoliye vurgu yapan edebiyat, dolaylı da olsa, mandater devletlerin ve emperyalist ülkelerin emellerine hizmet edeceğinden, son tahlilde Arap toplumunu helâke ve çöktüğe sürükleyebilecek ciddi bir toplumsal tehlike teşkil etmektedir. Ona göre, gerçek şâir, içinde yaşadığı toplumun aynası olduğuna göre, bu insanların sadece sıkıntılarını, hüznlerini dile getirmekle kalmamalı; onlara, sevgi, hikmet, güzellik ve umuttan yağurduğu malzemeyle saraylar da inşâ etmelidir.

21. Reyhânî’nin kalem ürünlerinde, şekil yönünden belki de en çok dikkat çeken hususlardan birisi, -lafızcılığa karşı olduğunu ifâde etmesine rağmen- söz sanatlarına ve kelime oyunlarına zaman zaman yer veriyor olmasıdır. Kronolojik bakımdan, daha sonraki dönemde kaleme aldıklarının, edebî sanatlar itibariyle önceki eserlerinden daha yoğun olduğu dikkat çekmektedir.

22. Diğer mehcer ediplerinde olduğu gibi, Reyhânî’nin genel kişilik özellikleri de, en ideal şekliyle onun üslubunda yansımaları bulmaktadır. İfâdede sâdelik, îcâz, tekellüften uzak durma, belâgat gibi hususiyetler onun sadece yaşamı algılayış biçimini yansıtan bağımsız göstergeler değil, aynı zamanda kaleme aldığı ürünlerin edebî kalitesini ortaya koyan birer üslup özelliği taşımaktadır. Reyhânî’nin 1920’li yıllara ait mensur şiirleri tefekkür ve tasavvuf konularında yoğunlaşırken, 1930’lu yıllarda kaleme aldıkları daha çok hümanist ve ulusal bir karakter taşımaktadır.

Sonuç olarak; Modern Arap Edebiyatı’nda, hem Lübnanlılar hem de bütün Araplar içinde ilk İngilizce eser telif eden, mensur şiir tekniğini modern Arap şiirinde ilk uygulayan, Doğu ve Batı Dünyası arasında kesintisiz bir seyahat trafiğini ilk gerçekleştiren, Arap coğrafyasının değişik noktalarını en fazla dolaşan, “dünya vatandaşlığı” kavramını ilk dile getiren ve 26 Arapça, 29 İngilizce eseriyle Mehcer Edebiyatı’na hacim itibariyle en büyük edebî katkıyı yapan bir yazar olarak, Emîn er-Reyhânî, belirli yönleri müstakil akademik çalışmalara hâlâ konu olacak şekilde incelemeye aday bir mehcer edîbi olarak karşımızda durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

BİBLİYOGRAFYA

I. EMİN ER-REYHÂNÎ'NİN ARAPÇA ESERLERİ

- Buzür li'z-zâri'în* (EL-KİTÂBÂTU'Ş-Şİ'RİYYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Edeb ve Fenn* (EN-NAKDUL-EDEBİ), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Entum, eş-şu'arâ* (EL-KİTÂBÂTU'Ş-Şİ'RİYYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Fayşal el-evvel* (KALBU LUBNÂN), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Hârîce'l-harîm* (EL-KİŞŞA ve'r-RİVÂYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Hutâfu'l-evdiye* (EL-KİTÂBÂTU'Ş-Şİ'RİYYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Kalbu'l-İrâk*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Kalbu Lubnân* (KALBU LUBNÂN), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- el-Kavmiyyât (I-II)*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Kışşatî Ma'ca Mey* (EN-NAKDUL-EDEBİ), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Kitâbu Hâlid -Rivâye Felsefiyye İctimâ'iyye-* (İngilizce aslı *The Book of Halid*'den çev: Es'ad Razzûk), 1. Baskı, el-Muessesetu'l-Ârabiyye li'ddirâsât ve'n-neşr, Beyrut, 1986.
- el-Mağribu'l-Akşâ ve Nûru'l-Endelüs* (ER-RAHALÂT), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Masîru Fîleşîn*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- el-Muhâlefetu's-sulâsiyye fi'l-memleketi'l-hayavâniyye* (EL-KİŞŞA ve'r-RİVÂYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- el-Mukârî ve'l-kâhin* (EL-KİŞŞA ve'r-RİVÂYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Mulûku'l-Ârab (I-II)*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- en-Nekebât* (MEVÂKİF), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Nubze fi's'sevrati'l-Feransiyye* (MEVÂKİF), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- er-Resâil*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- er-Reyhâniyyât (I-II)*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Sicillu't-tevbe* (EL-KİŞŞA ve'r-RİVÂYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Şezerât min 'ahdi's-şibâ*, 3. Baskı, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Târîhu Necd el-hadîs*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- et-Teğarruf ve'l-İşlâh* (MEVÂKİF), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Vaşiyyetî* (MEVÂKİF), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Vefâu'z-zemân* (EL-KİŞŞA ve'r-RİVÂYE), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Vucûh Şarkîyye ve Ğarbiyye* (EN-NAKDUL-EDEBİ), Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.
- Zenbekatu'l-Ġür*, Dâru'l-Cıl, Beyrut, 1989.

II. EMİN ER-REYHÂNÎ'NİN İNGİLİZCE ESERLERİ

- A Chant of Mystics and Other Poems* (Unşüdetul-mutasavvifîn) (Edisyon: S. B. Bushuri & J. M. Munro), The Rihani House, Beyrut, tsz.
- The Luzumiyat of Abu'l-Ala*, 2. baskı, New York James T. White & Co., 1920.
- Myrtle and Myrrh*, 1. baskı, The Gorham Press, Boston (U.S.A.), 1905.

Path of Vision (Cāddetu'r-ru'yā -Makālāt nakdiyye ḥavle'ş-şark ve'l-ğarb-), (Çev.: Henry Milki & Anḫūn 'Abīd), 1. baskı, Dāru's-sākī, 2000.

The Quatrains of Abu'l-Ala, 1. baskı, Doubleday, Page & Company, 1903.

The White Way and The Desert, 1. baskı, Platform International Washington, D.C., 2002.

III. DİĞER KAYNAKLAR

°ABBĀS, İhsān & NECM, Muḥammed Yūsuf, *eş-Şi'ru'l-°Arabi fi'l-mehceri'l-Emrīkī (Emīrikā eş-Semāliyye), Dāru Şādır, 3. Baskı, Beyrut, 1982.*

°ABBŪD, Mārūn, *Muceddidūn ve mucterrūn, Dāru'ş-şekāfe, 5. Baskı, Beyrut, 1979.*

----- *Edebu'l-°Arab, Dāru'ş-şekāfe, Beyrut, 1960.*

el-°AḲĪḲĪ, Necīb, *el-Musteşriḳūn, Dāru'l-ma°arif bi Mışr (I-III), 3. Baskı, Kahire, 1964.*

ARAB-AMERICAN ALMANAC SERIES (The most comprehensive reference book on the Arab-American community in the USA), 5. Edisyon, The News Circle Publishing House in Los Angeles, Edisyon: Joseph R. Haiek)

ATEŞ, Ahmet, "Ebu'l-Alā el-Ma°arrī", *MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, c. IV.*

°AVN, Miḫayl, *Emīn er-Reyhānī fi Ḳalbi Lubnān, Dāru'l-Fārābī, 1. Baskı, Beyrut, 1987.*

AYKUT, A. Sait, "İbn Battuta", *DIA, İstanbul, 1999.*

el-°AZĀRĪ, Ferīd Cebr, *Ḳalbu Lubnān li Emīn er-Reyhānī, el-Edīb dergisi (1949 yılı, Şubat sayısı).*

CEVİZCİ, Ahmet; *Felsefe Sözlüğü; II. Baskı, Ekin Yayınları, (I. bölüm/B, s. 5)*

CEBR, Cemil; *Emīn er-Reyhānī -sīratuh ve edebuh-, el-Mektebetu'l-°aşriyye, Beyrut, 1964.*

----- *Cubrān Ḥalīl Cubrān -fi ḥayātihī'l-°aşıfe-, Muessesetu Nevfel, 1. Baskı, Beyrut, 1964.*

----- *el-Felsefetu'r-Reyhāniyye -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid nahḍavī min Lubnān-), Dāru'l-°ilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.*

el-CEYYŪSĪ, Selmā el-Ḥaḍrā, *el-İtticāhāt ve'l-ḥarekāt fi'ş-şiri'l-°Arabiyyi'l-ḥadīs (Trends and Movements in Contemporary Arabic Poetry), Çev. °Abdulvāhid Lu'lue, Merkezu dirāsāti'l-vaḥdeti'l-°arabiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2001.*

EL-CİSR, Bāsim, *Emīn er-Reyhānī -rāid teḳaddumī min bilādī-, -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emin er-Reyhani -Ba'de rub'i karn, Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā'a ve'n-neşr, Beyrut, 1966.*

CUḤĀ, Mişāl Ḥalīl, *A'lāmu'ş-şiri'l-°Arabiyyi'l-ḥadīs -min Aḫmed Şevḳī ilā Maḫmūd Dervīş-, Dāru'l-°avde, 2. Baskı, Beyrut, 2003.*

----- *Mefhūmu'l-°urūbe, °inde Emīn er-Reyhānī -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid nahḍavī min Lubnān-, Dāru'l-°ilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.*

DESŪḲĪ, Minā Ḥuseyin, *et-Tatavvur ve'l-Islah inde Emin er-Reyhani, (Basılmamış doktora tezi: Ma'hed-u'l-ādābi'ş-şarkıyye, Beyrut, 2000).*

DESŪḲĪ, °umer, *fi'l-edebi'l-ḥadīs (I-II), 8. Baskı, Dāru'l-fikri'l-°Arabī, Kahire, 1970.*

DİMEŞKİYYE, °Afif, *Şuver mine'l-İblāgiyye fi edebi'r-Reyhānī -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid nahḍavī min Lubnān-, Dāru'l-°ilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.*

DİB, Vedī°, *eş-Şi'ru'l-°Arabi fi'l-mehceri'l-Emrīkī, 2. Baskı, Dāru'l-°ilm li'l-melāyīn, Beyrut, 1993.*

- DOĞRU, Erdinç, *Mehcer Edebiyatı ve Arap Edebiyatına Etkisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998.
- EBİ FÂDİL, Rabî'a Bedî', *el-Fikru'd-dīnī fi'l-edebi'l-mehcerī -A'lam ve Nemāzic (I-II)-*, 1. Baskı, Dāru'l-cīyl, Beyrut, 1992
- ERSOY, Mehmed Akif, Safahat, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Şule Yayınları, İstanbul, 1999.
- EL-FÂĦŪRĪ, Ḥannā, *el-Mücez fi'l-edebi'l-^cArabī ve tārīḥih (I-IV)*, 1. Baskı, Dāru'l-cīyl, Beyrut, 1985.
- ĠAŞŞŪB, Yūsuf, -Sempozyum takdim konuşmasından-, (*Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -Ba^cde rub^ci ḵarn-*) Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā^ca ve'n-neşr, Beyrut, 1966.
- el-ḤANĪN, Riyāḍ, *Resāilu Cubrān et-tāiḥe*, Muessesetu Nevfel, 1. Baskı, Beyrut, 1983.
- el-ḤAṬĪB, Ḥikmet Şabbāğ, *Emīn er-Reyhānī -rahḥāletu'l-^cArab-*, Beytu'l-ḥikme, 1. Baskı, Beyrut, 1970.
- el-ḤAṬĪB, Muḥammed Kāmil, *Naẓariyyetu'ş-şī'r -III- (Merḥāletu'l-iḥyā ve'd-dīvān)*, Menşūrātu vizāreti's-seḵāfe, Dimeşk, 1997.
- *Naẓariyyetu'ş-şī'r -IV- (Merḥāletu'l-mecelleti Apollo)*, Menşūrātu vizāreti's-seḵāfe, Dimeşk, 1997.
- ḤAṬĪT, Kāzim, *A'lam ve ruvvād fi'l-edebi'l-^cArabī*, Dāru'l-kitāb el-Lubnānī, Beyrut, 1987.
- ḤĀVĪ, Ḥalīl, *Kahlil Gibran (His Backgrounds, Character and Works)*, 1. Baskı, The Arab Institute for Research and Publishing, Beyrut, 1972.
- el-^cIYD, Yumnā, *Eyne hiye ḵaḍiyyetu'l-kitābe ve'l-ibdā^c? -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid naḥḍavī min Lubnān-*, Dāru'l-^cilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- İTTİḤĀDU'L-KUTTĀB Lİ'L-LUBNĀNİYYĪN, *Sempozyum Bildirileri (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid naḥḍavī min Lubnān-*, Dāru'l-^cilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- ḶABBİŞ, Aḥmed, *Tārīḥu'ş-şī'ri'l-^cArabī*, baskı yeri ve baskı tarihi yok.
- KERŪB, Muḥammed, *Ḥamse ruvvād yuḥāvirüne'l-aşr -ḵirāāt fi a^cmālihim ve mesīrātihim-*, 1. Baskı, Dāru Ken^cān li'd-dirāsāt ve'n-neşr, Dimeşk, 1992.
- KOMİSYON, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi (kaç cilt??)*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, tsz.
- LEE, Nan A, *Peyami Safa'nın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997.
- MAḤFŪZ, ^cIşām, *İnnehu'l-ḵānūnu't-ṭabī^cıyy ve yenbeğī li Ḥālīd en yete'ellem -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid naḥḍavī min Lubnān-*, Dāru'l-^cilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- el-MAḶDĪSĪ, Enīs, *el-Funūnu'l-Edebiyye ve A'lamuhā fi'n-Naḥḍati'l-^cArabiyyeti'l-ḥaḍīse*, Dāru'l-^cilm li'l-Melāyīn, 3. baskı, 1980.
- MECLĪSU'L-METNĪ'Ş-ŞEMĀLĪ, LĪ'Ş-ŞEḶĀFE, *Sempozyum Bildirileri -24-30 Ekim 1965- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -Ba^cde rub^ci ḵarn-*) Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā^ca ve'n-neşr, Beyrut, 1966.
- MOREH, Shmuel, *Studies in Modern Arabic Prose and Poetry*, Leiden-New York, 1. baskı, 1988.
- MUḤAMMED, Muḥammed Ḥuseyn, *el-İtticāḥātu'l-vaṭaniyye fi'l-edebi'l-mu^cāşır*, Muessesetu'r-risāle, Beyrut, 1986.
- MUNĪR, Muḥammed, *er-Reyhānī ve sevratuh ^cale'l-edebi'l-bākī*, el-Edīb dergisi (1954 yılı, Ekim).
- NASH, Geoffry P., *The Arab Writer in English -Arab themes in a Metropolitan language, 1908/1958-*, 1. baskı, Sussex Academic Press, 1998.

- NORTON, Nancy Paine, "Concord", *Encyclopedia Britannica*, Encyclopedia Britannica Incoorporation, Amerika Birleşik Devletleri, 1970, c. VI.
- NU[°]AYMA, Miḥayl, *Ġırbāl*, Beyrut, 1988.
- ORFALEA, Gregory & ELMUSA, Sharif, *Grape Leaves: A Century of Arab-American Poetry (Poetry Series)*, Interlink Publishing Group, 1999, Amerika.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü (I-II)*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1989.
- ER-RĀVĪ, Ḥārīş Ṭāhā, *Emīn er-Reyhānī -cevānibu şahşiyetih ve eşeruh fi nahđati'l-°Arab-, Dāru'r-Reyhānī, li't-ṭibā°a ve'n-neşr*, Beyrut, 1958.
- RENAN, Ernest, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, Maârif Basımevi, 1. Baskı, İstanbul, 1956.
- ER-REYḤĀNĪ, Albert Emīn, *-Feylesüfu'l-Fureyke -şāhibu'l-medīneti'l-üzümā-*, 1. Baskı, Dāru'l-Cıl, Beyrut, 1987.
- *Where to find Ameen Rihani (Eyne tecid Emīn er-Reyhānī)*, 1. Baskı, The Arab Institute for Research and Publishing, Beyrut, 1979.
- *Ve yeskuṭu'l-°umr an derrāce (Mesrahiyye fi selāşin ḥalka)*, 1. Baskı, Dāru'l-Cıl, Beyrut, 1987.
- *Murtekezātu'l-fikri's-siyāsī °inde Emīn er-Reyhānī (Kitābu kađāyā °Arabıyye fi'l-edeb ve't-te'lif ve't-terceme adlı kitap içindeki bir makāle)*, 1. Baskı, el-Muessesetu'l-°Arabıyye li'd-dirāsāt ve'n-neşr, Beyrut, 1993.
- *Devāfi°u'l-kitābe bi'l-İngilīziyye ve netāicuhā -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid nahđavī min Lubnān-)*, Dāru'l-°ilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.
- ŞAḤRĀVĪ, °Abdusselām, *Emīn er-Reyhānī -el-Edīb er-Raḥḥāle-*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Cāmi°atu Dimeşq, 1986-1987.
- SARAÇ, M. A. Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi (Belāgat)*, 1. Baskı, R Yayınları, İstanbul, 2000.
- SARIKAYA, Muammer, *Hayvan Krallığında Üçlü Dayanışma (el-Muḥālefe°u's-sulāşıyye fi'l-memleketi'l-ḥayavāniyye'nin çevirisi)*, 1. Baskı, Anka Yayınları, İstanbul, 2002.
- ṬABĀNE, Aḥmed Bedevī, *Sevānih ve ārā fi'l-edebi'l-°Arabī*, 1. Baskı, Mektebetu Lubnān, Kahire, 1997.
- *Et-teyyārātu'l-mu°āsıra fi'n-nakdi'l-edebī*, Dāru's-şekāfe, Beyrut, 1985.
- TAŞDELEN, Hasan, *Mısırlı Edebiyatçı Mey Ziyāde'nin Hayatı, Mısır Kadın Edebiyatındaki Yeri ve Görüşleri*, I. Baskı, Rehber Ajans, Bursa, 2003.
- YAZICI, Hüseyin, *Göç Edebiyatı (Doğuyu Batıya Taşıyanlar: Ortadoğu Hıristiyan Arap Edebiyatçılarının Batıdaki Öncü İsimleri)*, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- ZEYDĀN, Corcī, *Tārīḥu ādābi'l-luğati'l-°Arabıyye (I-IV)*, Dāru'l-Hilal, Kahire, trs.
- ZEYTÜNE, Laṭīf, *et-Taḥdīs fi'l-fikri'd-dīnī ve's-siyāsī °inde Emīn er-Reyhānī -Sempozyum Tebliği- (Sempozyum: Emīn er-Reyhānī -rāid nahđavī min Lubnān-)*, Dāru'l-°ilm li'l-melāyīn, 1. Baskı, Beyrut, 1988.

IV. İNTERNET KAYNAKLARI

AIDA HASAN, *Gibran and Rihani: Two of Lebanon's Best Thinkers*,
www.suite101.com/discussion.cfm/arab_culture_and_identity (05.09.2002).

ALANNA, Nelson, *Arab American Writer Leaves Legacy*,
www.habiba.org/arabauthors.html (14.09.2002).

BIRNEY, Alice L.; *Pioneering Arab American -Papers of Ameen Rihani Donated to Library-*,
www.alhewar.com/BushruRihani.html ve (23.07.2003).

BIRNEY, Alice L., *The English Manuscripts and Universalism*
www.ameenrihani.org/pdf/ (12.12.2002).

BROWN, Laura J., *Ameen Rihani -poet and essasiyst-*,
www.ameenrihani.org/archives/wfarticle.html (15,09.2004).

DEEB, Mary; DEEB, Jane, *Library Celebrates Gift of Rihani's Papers and Saudi Centennial*,
www.loc.gov/loc/lcib/9905/saudi.html (05.09.2002)

DURRĀNĪ, °Ināye, *Ameen Rihani: Founder of Modern Arab-American Literature*,
www.arabia.com/life/article/english/0.11827.44866.00.html (09.05.2002).

EL-ḤARBĪ, Delāl bint Maḥled, *Emīn er-Reyhānī -°Abkariyyetu 'l-edīb ve rūḥu 'l-muerriḥ-*,
www.suhuf.net.sa/2000jaz/may/17/ar3.htm (11.09.2002).

EL-ḤARBĪ, Delāl bint Maḥled, *Emīn er-Reyhānī -eş-şahşiyyetu 'l-gāibe el-ḥādıra-*,
www.suhuf.net.sa/2000jaz/may/17/ar3.htm (11.09.2002).

ELVĪ, Memdūḥ; *Tūlstūy ve Dustuyevskī fi 'l-Edebi 'l-°Arabī*,
www.awu-dam.org/book/99/study99/242m-w/book99-sd002.htm (14.09.2002).

KENNICOTT, Philip; *For Writer Ameen Rihani, -A Postcript and An Introduction-*,
www.library.cornell.edu/colldev/mideast/amrihn.htm (12.12.2002).

OUEIJAN, Naji; *The Formation of a Universal Self: Rihani and Byron*,
www.ameenrihani.org/pdf/Rihani (23.07.2003).

OUEIJAN, Naji B.; *Excerpts from er-Reyhānīyyāt*,
www.ndu.edu.lb/academics/research/naji~oueijan/publications.htm (25.01.2004).

SALDANA, Staphanie; *Trying to Bridge Two Great Civilizations-Ameen Rihani's Legacy of Reconciliation is Still Alive Today*,
[amalid.com/the beauty of arab culture/ Amin Rihani Trying to bridge two great civilizations.](http://amalid.com/the_beauty_of_arab_culture/Amin_Rihani_Trying_to_bridge_two_great_civilizations)

Cubran ve 'r-Reyhani fi Lenden;
www.arabiyat.com/nov2000/adabiyat8.htm (11.09.2002).

News From the Library of Congress: Papers of Pioneering Arab-American Author Donated to Library of Congress
www.loc.gov/today/pr/1999/99-029.html (11.09.2002).

TABLO EKİ -I-

Üçüncü Seyahat -I-	Haziran 1910 Temmuz 1910 31 Temmuz 1910 Ağustos 1910 – Mart 1911 Ağustos 1911 24 Kasım 1911 (35 yaşında) 5-14 Aralık 1911 16 Aralık 1911 – Haziran 1912 3 Temmuz 1912 13 Temmuz 1912 Ağustos başı 1912 26 Ağustos başı 1912	Paris, Londra, Gemide, New York'a doğru, New Jersey, Gemide, önce Avrupa'ya sonra Lübnan'a, Paris, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Manchester, İngiltere Paris, Viyana, Avusturya İstanbul, Türkiye Fureyke, Beyrut, Beyrut, Fureyke, Beyrut, Fureyke, Gemide, Marsilya'ya yolculuk, Marsilya Berlin, Almanya, Viyana, Avusturya, Neris les-Bains, Fransa, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Merida, Yucatan, Meksika Fureyke,	Paris, Londra, Gemide, New York'a doğru, New Jersey, Gemide, önce Avrupa'ya sonra Lübnan'a, Paris, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Manchester, İngiltere Paris, Viyana, Avusturya İstanbul, Türkiye Fureyke, Beyrut, Beyrut, Fureyke, Beyrut, Fureyke, Gemide, Marsilya'ya yolculuk, Marsilya Berlin, Almanya, Viyana, Avusturya, Neris les-Bains, Fransa, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Merida, Yucatan, Meksika Fureyke,	Cubran ve Yusuf Huveyik ile Paris müze ve tiyatrolarının ziyareti Yine Cubran'la, Beyrut operası kurma tasarıları peşinde The Cunard Steam Ship, Company Limited – R.M.S. "Caronia" Holmdel Stock Farm, Holmdel New Jersey, 28 Batı, 9. Cadde Napoli, Viyana ve İstanbul noktalarından geçerek Manchester Rue de Garamont Otelinde; Marsilya yoluyla New York'a dönerken R.M.S. "Olympic", Midland Hotel, Terrasse Jouffroy Hotel Ronceray, 10 B, Montmartre Tokatlıyan Otelii Beyrut Amerikan Kolejinde "Ahlak" başlıklı konferansı Kız kardeşi Adal'in yanında Cemiyetü't-tehziib eş-şebibe'nin davetiyle, "Rûhu's-sevra" adlı konferans için Norddeutscher Lloyd, Bremen, Dampfer, "Prinz Regent Luitpold", Grand Hotel du Louvre et de la Paix Kaiser Keiler Hotel, Friedrich – Strasse Berlin W. 8, den, Berlin Grand Hotel de Paris, Neris les-Bains, Allier Kardeşi Yusuf er-Reyhani'nin evi, Apartado 32, Merida, Yucatan, Mexico
Üçüncü Seyahat -II-	Eylül - Aralık 1912 Aralık sonları 1912 Ocak 1913 Şubat – Mayıs 1913 17 Mayıs 1913 Mayıs – Temmuz 1913 26 Temmuz 1913 28 Temmuz 1913 16 Ağustos 1913 17 Ağustos 1913 24 Ağustos 1913 Eylül 1913 Ekim 1913 – Mart 1914 1914 baharı 1914 yazı	Paris, Londra, Gemide, New York'a doğru, New Jersey, Gemide, önce Avrupa'ya sonra Lübnan'a, Paris, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Manchester, İngiltere Paris, Viyana, Avusturya İstanbul, Türkiye Fureyke, Beyrut, Beyrut, Fureyke, Beyrut, Fureyke, Gemide, Marsilya'ya yolculuk, Marsilya Berlin, Almanya, Viyana, Avusturya, Neris les-Bains, Fransa, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Merida, Yucatan, Meksika Fureyke,	Paris, Londra, Gemide, New York'a doğru, New Jersey, Gemide, önce Avrupa'ya sonra Lübnan'a, Paris, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Manchester, İngiltere Paris, Viyana, Avusturya İstanbul, Türkiye Fureyke, Beyrut, Beyrut, Fureyke, Beyrut, Fureyke, Gemide, Marsilya'ya yolculuk, Marsilya Berlin, Almanya, Viyana, Avusturya, Neris les-Bains, Fransa, Gemide, New York'a yolculuk, New York, Merida, Yucatan, Meksika Fureyke,	Cubran ve Yusuf Huveyik ile Paris müze ve tiyatrolarının ziyareti Yine Cubran'la, Beyrut operası kurma tasarıları peşinde The Cunard Steam Ship, Company Limited – R.M.S. "Caronia" Holmdel Stock Farm, Holmdel New Jersey, 28 Batı, 9. Cadde Napoli, Viyana ve İstanbul noktalarından geçerek Manchester Rue de Garamont Otelinde; Marsilya yoluyla New York'a dönerken R.M.S. "Olympic", Midland Hotel, Terrasse Jouffroy Hotel Ronceray, 10 B, Montmartre Tokatlıyan Otelii Beyrut Amerikan Kolejinde "Ahlak" başlıklı konferansı Kız kardeşi Adal'in yanında Cemiyetü't-tehziib eş-şebibe'nin davetiyle, "Rûhu's-sevra" adlı konferans için Norddeutscher Lloyd, Bremen, Dampfer, "Prinz Regent Luitpold", Grand Hotel du Louvre et de la Paix Kaiser Keiler Hotel, Friedrich – Strasse Berlin W. 8, den, Berlin Grand Hotel de Paris, Neris les-Bains, Allier Kardeşi Yusuf er-Reyhani'nin evi, Apartado 32, Merida, Yucatan, Mexico
Köklere Dönüş				
Üçüncü Seyahat -III-	14 Ekim 1914 – Eylül başı 1915 Mayıs ortası 1915 ve Kasım Sonu 1916 24 Kasım 1916 (40 yaşında) Aralık 1916 Aralık sonu 1916 Ocak 1917 Şubat - Nisan 1917 Mayıs - Haziran 1917 Temmuz 1917 3 Ağustos 1917 27 Kasım 1918 Şubat - Mart 1918 31 Mart 1918 Nisan - Mayıs 1918 10 Haziran 1918 – Kasım 1919 sonları Aralık 1919 – Şubat 1920 Mart – Mayıs 1920 28 Mayıs 1920 Haziran – Ağustos 1920 19 Ağustos 1920 Ağustos sonu 1920 – Kasım 1921 24 Ocak 1921 (45 yaşında)	New York, New York, Broklin, Newyork Gemide, Avrupa'ya yolculuk, Londra Paris İşbilye, İspanya Paris, New York, New York, Başkent Meksiko Merida, Yucatan, Meksika Progorso, Meksika Merida, Yucatan, Meksika New York, New York, New York, Pensilvanya New York, New Jersey New York, New York,	New York, New York, Broklin, Newyork Gemide, Avrupa'ya yolculuk, Londra Paris İşbilye, İspanya Paris, New York, New York, Başkent Meksiko Merida, Yucatan, Meksika Progorso, Meksika Merida, Yucatan, Meksika New York, New York, New York, Pensilvanya New York, New Jersey New York, New York,	28 Batı, 9. Cadde, Ruxmor, Woodland 164 Rensen Street, Broklin Bosort otelede, onuruna verilen bir veda yemeğinde U.S.M.S. "Philadelphia" c/o American Express Co. Rue Scribe c/o Consulado del Estados Unidos Palais d'Orsay Grand Hotel Holland House Hotel, The Madison sq., 37 Madison av. Monte De Piedad, Hotel Metropolitan Kardeşi Yusuf er-Reyhani'nin evi, Apartado 32, Merida, Yucatan, Mexico 43 Doğu, 27. Cadde Hotel Latham, 4 Doğu, 28. Cadde, 5. Sokak The Pepperday Hotel, New Rochelle Hotel Allen, Allentown Hotel Latham, 4 Doğu, 28. Cadde, 5. Sokak 531, Lake Avenue, Asbury Park, New Jersey 325 Doğu, 68. Cadde, Pouhatan
İstirahat için tatil				
Üçüncü Seyahat -IV- (11 sene 7 ay)				

	<p>Aralık 1921 13 Ocak 1922 23 Ocak 1922 Ocak 1922 sonları 29 Ocak 1922 14 Şubat 1922 24 Şubat 1922 25 Şubat 1922 Mart - Temmuz 1922 20 Ağustos 1922 Ağustos sonu Eylül başı 1922 Eylül - Aralık 1922 Ocak 1922 Aralık 1922 - Şubat 1923 Mart 1923</p>	<p>Washington, U.S.A. Gemide, Avrupa'ya yolculuk, Napoli, İtalya, Gemide, Arap topraklarına yolculuk, Kahire, Kahire, Gemide, Hicaz'a doğru, Cidde, Aden, San'a, el-Hadîde, Asîr, Cizân, Lahic Gemide, Hindistan'a seyahat, Bombay, Hindistan, Bağdat, Bahreyn, en-Nefûd, el-Ukayr Riyad, el-Kasîm, ed-Dehnâ, Kuveyt, Bağdat, Beirut, Fureyke, Beirut, Fureyke, Zahle, Fureyke, Beirut, Cidde, Beirut, Fureyke, Cidde, Fureyke, Trablus, Merciyyûn, Fureyke, Beirut, Cidde, Fureyke, Beirut, Fureyke, Hayfa, Yafa, El-Luddi, Kudûs, Nablus, Nâsıra, Beyt Lahm, Fureyke, Beirut, Fureyke, Âliye, Fureyke, Şam, Hims, Halep, Antakya, Lazkiye, Cebel-i Durûz Şam, Fureyke, Beirut,</p>	<p>Pensylvania Avenue Adriyatik Denizi R.M.S. Adriyatik Hotel Continental Amerikan Üniversitesinde ve Piramitler Bölgesinde onuruna verilen partilerde Yenbu' ve Cidde arasında S.S. Aquileia Yusuf Sadır'ın yeni açılan matbaasında el-Korsal Stadyumunda, onuruna yapılan bir kutlama programında Borsa Klüp tiyatrosunda, Rusâfî adına tertiplenen bir onur partisinde Yusuf Sadır'ın yeni açılan matbaasında Yusuf Sadır'ın matbaasında Amerikan Üniversitesi Mezunları Derneği'nin davetyle, "Havle şururî-taassub" konf. için Merc Amerikan kolejinde, "el-Mevdû'ü'l-me'îdî" adlı konferansını vermek için Yusuf Sadır'ın matbaasında Yusuf Sadır'ın matbaasında Hıristiyan Gençlik Derneği'nin daveti ve "İslâhu'l-umme" adlı konferans için Dr. Nayif Bertakiş'in evinde "İslâhu'l-umme" adlı konferansı vermek için Kız kardeşi Adal'in evinde el-Câmiatu'l-vataniyye'de, "İlâ talebe'ti'l-medâris" başlıklı konuşma için Suriye ve Lübnan ilişkilerine bir konuşma yapmak üzere Cemiyetu't-tehzîb eş-şeb'be'nin daveti üzere "İslâhu'l-umme" adlı konf. için</p>
<p>Arap Topraklarında ve Arap Sorunları Üzerine (5 sene 6 ay)</p>	<p>20 Nisan 1923 21 Nisan - 23 Mayıs 1923 23 Mayıs 1923 24 Mayıs - 10 Haziran 1923 10 Haziran 1923 11 Haziran - 10 Aralık 1923 10 Aralık 1923</p>	<p>Beirut, Fureyke, Beirut, Zahle, Fureyke, Beirut, Cidde, Beirut, Fureyke, Cidde, Fureyke, Trablus, Merciyyûn, Fureyke, Beirut, Cidde, Fureyke, Beirut, Fureyke, Hayfa, Yafa, El-Luddi, Kudûs, Nablus, Nâsıra, Beyt Lahm, Fureyke, Beirut, Fureyke, Âliye, Fureyke, Şam, Hims, Halep, Antakya, Lazkiye, Cebel-i Durûz Şam, Fureyke, Beirut,</p>	<p>Yusuf Sadır'ın yeni açılan matbaasında el-Korsal Stadyumunda, onuruna yapılan bir kutlama programında Borsa Klüp tiyatrosunda, Rusâfî adına tertiplenen bir onur partisinde Yusuf Sadır'ın yeni açılan matbaasında Yusuf Sadır'ın matbaasında Amerikan Üniversitesi Mezunları Derneği'nin davetyle, "Havle şururî-taassub" konf. için Merc Amerikan kolejinde, "el-Mevdû'ü'l-me'îdî" adlı konferansını vermek için Yusuf Sadır'ın matbaasında Yusuf Sadır'ın matbaasında Hıristiyan Gençlik Derneği'nin daveti ve "İslâhu'l-umme" adlı konferans için Dr. Nayif Bertakiş'in evinde "İslâhu'l-umme" adlı konferansı vermek için Kız kardeşi Adal'in evinde el-Câmiatu'l-vataniyye'de, "İlâ talebe'ti'l-medâris" başlıklı konuşma için Suriye ve Lübnan ilişkilerine bir konuşma yapmak üzere Cemiyetu't-tehzîb eş-şeb'be'nin daveti üzere "İslâhu'l-umme" adlı konf. için</p>
<p>Çöle Yolculuk (1 sene 3 ay)</p>	<p>Ocak 1924 24 Ocak 1924 Şubat - Aralık 1924 Aralık sonu 1924 - 1925 başı Şubat - Nisan 1925 4 Mayıs 1925 Haziran 1925 Temmuz 1925 - Mart 1926 2 Nisan 1926 15 Nisan - 15 Mayıs 1926 25 Mayıs 1926 - Şubat başları 1927 14 Şubat 1927 22 Şubat - Mart sonları 1927 7 Nisan 1927 10 Nisan 1927 12 Nisan 1927 14-26 Nisan 1927 27 Nisan 1927 1-27 Mayıs 1927 Haziran 1927 Haziran sonu 1927 Temmuz - Aralık 1927 Aralık sonu 1927 - Ocak başı 1928 16 Haziran 1928 Haziran - Ekim 1928 Ekim ortaları 1928</p>	<p>Beirut, Fureyke, Cidde, Fureyke, Trablus, Merciyyûn, Fureyke, Beirut, Cidde, Fureyke, Beirut, Fureyke, Hayfa, Yafa, El-Luddi, Kudûs, Nablus, Nâsıra, Beyt Lahm, Fureyke, Beirut, Fureyke, Âliye, Fureyke, Şam, Hims, Halep, Antakya, Lazkiye, Cebel-i Durûz Şam, Fureyke, Beirut,</p>	<p>Yusuf Sadır'ın yeni açılan matbaasında el-Korsal Stadyumunda, onuruna yapılan bir kutlama programında Borsa Klüp tiyatrosunda, Rusâfî adına tertiplenen bir onur partisinde Yusuf Sadır'ın yeni açılan matbaasında Yusuf Sadır'ın matbaasında Amerikan Üniversitesi Mezunları Derneği'nin davetyle, "Havle şururî-taassub" konf. için Merc Amerikan kolejinde, "el-Mevdû'ü'l-me'îdî" adlı konferansını vermek için Yusuf Sadır'ın matbaasında Yusuf Sadır'ın matbaasında Hıristiyan Gençlik Derneği'nin daveti ve "İslâhu'l-umme" adlı konferans için Dr. Nayif Bertakiş'in evinde "İslâhu'l-umme" adlı konferansı vermek için Kız kardeşi Adal'in evinde el-Câmiatu'l-vataniyye'de, "İlâ talebe'ti'l-medâris" başlıklı konuşma için Suriye ve Lübnan ilişkilerine bir konuşma yapmak üzere Cemiyetu't-tehzîb eş-şeb'be'nin daveti üzere "İslâhu'l-umme" adlı konf. için</p>

<p>Tecrübe ve Birikimin Doğru ve Batıyla Paylaşımı -I-</p>	<p>27 Ekim 1928 Ekim – Aralık 1928 15 Ocak 1929 Ocak 1929 – Nisan 1931 2 Mayıs 1931 Mayıs sonu 1931</p>	<p>Londra, Londra, New York, New York, Detroit, Washington, California, Monreal, Londra, Paris,</p>	<p>11 Nevem Road, Earl's Court, Londra, S.W.5. Ortadoğu'da İngiltere ve Arap Dünyası arasındaki münasebetlere dair konf. Authors' Club, 48 Batı, 76. Caddede Çeşitli kurum ve kuruluşlarda konferanslar. Bakınız: tablo 2 --- --- ---</p>
<p>Tecrübe ve Birikimin Doğru ve Batıyla Paylaşımı -II-</p>	<p>Haziran 1931 Haziran sonları 1931 29 Temmuz 1931 24 Ocak 1931 (55 yaşında) Kasım 1931 – Ocak 1932 Ocak 1932 28 Şubat 1932 Mart - Nisan 1932</p>	<p>Cidde, Süveyş Kanalı ve Cidde arasında Fureyke, Beyrut, Fureyke, Fureyke, Bekerki, Beyrut, Bağdat, Musul, Kürdistan</p>	<p>S.S.Talodi Gemisi'nde --- --- --- --- --- --- ---</p>
<p>Tecrübe ve Birikimin Doğru ve Batıyla Paylaşımı -III-</p>	<p>Nisan sonları 1932 Mayıs 1932 Mayıs 1932 – Haziran 1933 25 Haziran 1933 29 Haziran 1933 Temmuz – Aralık 1933 24 Aralık 1933 16 Ocak 1934 18 Ocak 1934 19 Ocak - Mart 1934 sonları Nisan 1934 – Mart 1935 başları Nisan ortaları 1935 Nisan sonları 1935 Mayıs 1935 – Temmuz ortaları 1936 15 – 30 Temmuz 1936 Ağustos başları 1936 Ağustos – Aralık ortaları 1936 15-30 Aralık 1936 Ocak 1937</p>	<p>Fureyke, Kudüs, Fureyke, Aliye, Beyrut, Fureyke, Beyrut, Beyrut, Bağdat, Fureyke, Beyrut, Hama, Filistin Beyrut, Beyrut, Bikiya, Fureyke, Gemide, Avrupa'ya doğru Napoli, Cenevo, Marsilya</p>	<p>el-Câmiatü'l-vaitaniyye de, "el-Edebu'l-bâki" başlıklı konferans için el-el-Medresetü'l-enihiyye de, "et-Temerrud ale'z-zulim" başlıklı konferans için Edebî Dayanışma cemiyetinin daveti ve "Beyne ahdeyn" başlıklı konf. için --- Sürgün öncesinde bir yazı yayımlayarak Lübnanlılara veda etti Fransız makamların kararıyla Lübnan'dan sürüldü Sürgün sonrasında, Irak Kralı Gâzî'nin konuğu --- Dâru'l-eytâm el-İslâmiyye de, "es-Siyâse ve'd-dîm" başlıklı konferans için Filistin'de şifalı su için Hama kaplıcalarında --- Albert er-Reyhani'nin yeni açılan matbaasında Çiçek Bayramı dolayısıyla, "Fîbilâdî'z-zuhûr" başlıklı bir konuşma yapmak için --- --- --- Amerika'daki konferanslar turu -2-, Bakınız: tablo 2 American Export Lines, On Board S.S. Exeter --- --- Albert er-Reyhani'nin matbaasında --- --- ---</p>
<p>Tecrübe ve Birikimin Doğru ve Batıyla Paylaşımı -IV-</p>	<p>10 Ağustos 1937 Ağustos ortası – 9 Eylül 1937 1937 yazı 11 Eylül 1937</p>	<p>Beyrut, Fureyke, Urz-u Câc, Beccce; Meâd Fureyke,</p>	<p>---</p>

<p>Tecrübe ve Birikimin Doğu ve Batıyla Paylaşımı</p> <p>TOPLAM SÜRE: (11 sene, 11 ay)</p>	<p>20-30 Eylül 1937 Ekim 1937 – Ocak 1938 Şubat 1938 Mart – Haziran 1938 15-30 Haziran 1938 Temmuz 1938 Ağustos 1938</p>	<p>Irak, Fureyke, Lazkiye; Hims, Hama, Halep Fureyke, Sam, Akūra, Afkâ, Nehr-i Adonis, Yahşuş, Amşit Fureyke,</p>	<p>Irak Petrol Tesislerini (I.P.C.) ziyaret --- --- --- --- --- ---</p>
	<p>15-30 Aralık 1938 5 Ocak – Mayıs başları 1939 Mayıs ortaları – 7 Temmuz 1939 12 Temmuz 1939 Ağustos 1939 – Ağustos 1940 20 Ağustos – 10 Eylül 1940 10 – 13 Eylül 1940 13 Eylül 1940 Cuma Günü. Saat: 13.00</p>	<p>Gemide, New York'a doğru New York, Fas, Endülüs, Madrid (İspanya) Beyrut, Fureyke, Beyrut, Fureyke, Fureyke,</p>	<p>American Export Lines S.S. Excalibur Hotel Seville, Madison avenue, 29. Cad.; ABD. konferanslar turu -2-, Bk. Tablo 2 General Caudillo Franco ile görüşme --- --- --- Rebez Hastanesinde şifa peşinde --- Hayata gözlerini yumuyor.</p>

REYHÂNİ'NİN, ABD DIŞINDA HANGİ ÜLKEYİ KAÇ DEFA ZİYARET ETTİĞİNE İLİŞKİN İSTATİSTİK

ABD DIŞINDA ZİYARET EDİLEN ÜLKE	Ziyâret sayısı	SEYAHAT ESNÂSINDA GEÇTİĞİ DENİZLER	ADRES VE
Fransa:	11 defa	Atlas Okyanusu	20 defa
İngiltere:	6 defa	Hint Okyanusu	2 defa
Suudi Arabistan:	6 defa	Akdeniz	20 defa
Irak:	5 defa	Kızıldeniz	12 defa
Mısır:	5 defa	Süveyş Kanalı	10 defa
Kanada:	4 defa	Arap Haliç Körfezi	4 defa
Meksika:	4 defa		
İspanya:	3 defa		
İtalya:	3 defa		
Türkiye:	3 defa		
Amavutluk:	2 defa		
Almanya:	1 defa		
Kürdistan:	1 defa		
Hindistan:	1 defa		

TABLO EKİ -II-

**REYHÂNÎ'NİN AMERİKA'DAKİ 1. KONFERANSLAR SERİSİ (Ocak 1929-Nisan 1931)
DAVET VE ORGANİZASYON: FOREIGN POLICY ASSOCIATION
18 DOĞU, 42. CADDE, NEW YORK**

TARİH	YER	EV SAHİBİ KURUM	KONFERANSIN KONUSU VEYA ZİYARET SEBEBİ
11 Ocak 1929	Worcester, Massachusetts	Worcester, FPA	Orta Doğu'nun bugünü
16 Ocak 1929	Montclair, New Jersey	Montclair Club	Filistin ve manda idaresindeki devletler
19 Şubat 1929	New York	Women's Club, N.Y.	Arap Dünyası'nda siyasi durum
2 Mart 1929	New York	Commodor Hotel	Reyhânî'ne onuruna verilen parti
5 Mayıs 1929	Detroit	—	Reyhânî'ne onuruna verilen parti
6 Eylül 1929	Washington	Dışişleri Bakanlığı	Filistin sorunuyla ilgili olarak Suriye, Lübnan ve Filistin komisyonlarının temsilcisi sıfatıyla Amerika Dışişleri Bakanı Mr. Stimson tarafından karşılanıyor
10 Eylül 1929	Washington	Beyaz Saray	Amerika Birleşik Devletleri Başkanı tarafından yukarıdaki aynı amaç ve sıfatla karşılanıyor
16 Kasım 1929	Chicago University, Harper Library	Near East Club	Araplar ve Gündüz Arap Devletleri
20 Kasım 1929	North Western University, Chicago	Open Court Publishing, Co. No. Wes. Univ	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer
29 Kasım 1929	Norton, Massachusetts	Wheton College, Norton	Orta Doğu'nun geleceği
30 Kasım 1929	Stratford, Philadelphia	FPA, Stratford	Filistin Sorunu
1 Aralık 1929	New York	The Cosmopolitan Club	Ayağa kalkan Orta Doğu
2 Aralık 1929	Hartford	FPA, Town and County Club	Filistin'deki Araplar, İngilizler ve Yahudiler
5 Aralık 1929	Springfield, Massachusetts, Springfield Ho	Amherst College, Springfield	Filistin'de bugünkü durum
7 Aralık 1929	Massachusetts	Hampshire Progressive Club	Filistin'de bugünkü durum
9 Aralık 1929	Amherst, Massachusetts	Amherst College	Filistin'de dinsel ve etnik kavga
11 Ocak 1930	Cincinnati, Canton Hotel	FPA, Cincinnati	Yahudi hareketi
12 Ocak 1930	Ohio, Columbus Club	FPA, Ohio	Filistin ile ilgili beklentiler
14 Ocak 1930	Buffalo, Statler Hotel	FPA, Buffalo	Yahudi hareketi
16 Ocak 1930	Cliffland, Ohio	Women's City Club	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
18 Ocak 1930	Ohio	Kenyon College	Yahudi hareketi
20 Ocak 1930	Rochester	FPA, Rochester	Filistin'de vaziyet
22 Ocak 1930	Rochester Civic Club	American Association of Uni. Women	Filistin
24 Ocak 1930	Worcester, Bankrott Hotel	FPA, Worcester	Orta Doğu'nun geleceği
26 Ocak 1930	New York, Astor Hotel	FPA, N.Y.	Filistin'de Arap-Yahudi kavgası
28 Ocak 1930	Princeton, New Jersey	Princeton University; Spencer Trask Foun.	Filistin
30 Ocak 1930	New York	Spence School	Arap Kralları
31 Ocak 1930	Boston, Malden Forum	High School, Malden	Küçük Asya'nın sorunları
2 Şubat 1930	Buffalo	Temple Beth Zion, Buffalo	Filistin'de Yahudi-Arap kavgası
3 Şubat 1930	Illinois, Urbana Hotel	University of Illinois	Çözüm, Balfour deklarasyonunun ışığında
5 Şubat 1930	Illinois, Urbana Hotel	University of Illinois	Bağımsız Arap ülkeleri
7 Şubat 1930	Illinois, Urbana Hotel	University of Illinois	Manda devletler
9 Şubat 1930	Cansas City	The Linwood Forum	Batı'nın Araplara borçlu olduğu şeyler
11 Şubat 1930	Portland, Oregon	The Parliament of Man	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer
13 Şubat 1930	Riverside, California	Riverside Junior College	Arap Kralları
15 Şubat 1930	San Diego, California	San Diego Forum, First Unitarian Church	Arap Kralları
17 Şubat 1930	Waterfalla, Mayen	Colby College	Filistin meselesine Arap bakışı
19 Şubat 1930	Dongan Hall, Staten Island, New York	Dongan Hall	Orta Doğu'nun siyasi ve kültürel meseleleri
21 Şubat 1930	Chautokwa, New York	Chautokwa Institute	Arap şiri: şiiir etüdü ve okuması
23 Şubat 1930	Chautokwa, New York	Chautokwa Institute	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer

22 Temmuz 1930	Chautokwa, New York	Chautokwa Institute	Arap ülkelerinin medeniyetin gelişmesine katkısı
23 Temmuz 1930	Chautokwa, New York	Chautokwa Institute	Arap Kralları ve manda Arap devletleri
24 Temmuz 1930	Chautokwa, New York	Chautokwa Institute	Arap şiri: şir etüdü ve okuması
25 Temmuz 1930	Chautokwa, New York	Chautokwa Institute	Ortadoğu'nun geleceği
9 Kasım 1930	Vassar College	Political Association	Panarabizm hareketi
5 Aralık 1930	New York	The Women's Club, N.Y.	Arap şiri: şir etüdü ve okuması
6 Aralık 1930	Town Hall, New York	League for Political Education	Ortadoğu'nun geleceği
13 Aralık 1930	Providence Rhode Island, Baltimore Hotel	FPA, Providence Rhode Island	İngiliz mandasındaki Filistin
14 Aralık 1930	Montreal, Canada	The People's Forum of Montreal	Filistin
7 Ocak 1931, öğlen	Town Hall, New York	Society of the League of Nations Ass.	Filistin'deki manda yönetimi
7 Ocak 1931, akşam	Harrisburg, Pensilvanya	American Association of Univ. Women	Ortadoğu'nun geleceği
11 Ocak 1931	Washington, Washington Hotel	National Committee on the Cause and Cure of War	Super devletler ve silahların kaldırılması meselesi
28 Ocak 1931	Boston, 20th Century Club	Canadian Club of Boston	Filistin'deki İngiliz manda idaresi
8 Şubat 1931	Florida	Florida Forum	Araplar ve Yahudiler, Yahudi mücadelesi arenasında
20 Şubat 1931	Chicago, Polimer House	Chicago Council on Foreign Relations	Filistin
25 Şubat 1931	Presbyterian Church of Rye, New York	Presbyterian Church of Rye	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
27 Şubat 1931	Montreal, Canada	Women's Canadian Club, Ritz Carlton Ho.	Arap Kralları
2 Mart 1931	Montreal, Canada, Wendsor Hotel	Canadian Club	Ortadoğu'nun bugünü ve yarını
30 Mart 1931	New York	West Side Y.M.C.A.	Doğu'nun ve Batı'nın birleştiği yer
6 Nisan 1931	New York	Merkez-i Hâkimiye New York	Amerika Dışişleri bakan yardımcısı William Adams ve Senatör Royal S. Copeland ile bir araya gelişi

REYHÂNÎNİN AMERİKA'DAKİ 2. KONFERANSLAR SERİSİ (Şubat-Temmuz 1937)
DAVET VE ORGANİZASYON: THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL EDUCATION
2 BATI, 45. CADDE, NEW YORK CITY

TARİH	YER	EV SAHİBİ KURUM	KONFERANSIN KONUSU VEYA ZİYARET SEBEBİ
3 Şubat 1937	Shepherd Town, West Virginia	Shepherd State Teachers College	Filistin
4 Şubat 1937	Shepherd Town, West Virginia	Shepherd State Teachers College	Filistin
5 Şubat 1937	Shepherd Town, West Virginia	Shepherd State Teachers College	Filistin
8 Şubat 1937	Bethany, West Virginia	Bethany College	Ortadoğu'nun geleceği
9 Şubat 1937	Bethany, West Virginia	Bethany College	Ortadoğu'nun geleceği
10 Şubat 1937	Bethany, West Virginia	Bethany College	Ortadoğu'nun geleceği
12 Şubat 1937	Minneapolis, Minnesota	FPA, Minneapolis	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
15 Şubat 1937	Buckhannon, West Virginia	Wesleyan University, Buckhannon	Arap Kralları
16 Şubat 1937	Buckhannon, West Virginia	Wesleyan University, Buckhannon	Arap devlet idareleri
17 Şubat 1937	Buckhannon, West Virginia	Rotary Club	Filistin
18 Şubat 1937 (saat:10:00)	Morehead Kentucky	Morehead State Teachers College	Arap ülkelerinin şiri
(saat:14:00)	"	"	Arap sosyal yaşantısı
(saat:17:30)	"	"	Filistin
(saat:10:00)	"	"	Arap Kralları
(saat:15:00)	"	"	Arapların medeniyete katkısı
(saat:16:30)	"	"	Arap coğrafyası
22 Şubat 1937	Lexington, Kentucky	University of Kentucky, Lexington	Ortadoğu'nun geleceği

23 Şubat 1937	Lexington, Kentucky	University of Kentucky, Lexington	Arap Kralları
24 Şubat 1937	Lexington, Kentucky	University of Kentucky, Lexington	Arap ülkelerinin şiri
24 Şubat 1937	Londra, Kentucky	Sue Bennett College	Doğu ve Batı'nın bulunduğu yer
25 Şubat 1937	"	"	Arap Kralları
	"	"	Arapların medeniyete katkısı
	"	"	Manda devletler
26 Şubat 1937	"	"	Arap coğrafyası
	"	"	Arap ülkelerinin şiri
	"	"	Filistin
1 Mart 1937	Berea, Kentucky	Berea College	Arapların medeniyete katkısı
2 Mart 1937	"	"	Filistin
	"	"	Arap coğrafyası
3 Mart 1937	"	"	Arap Kralları
	"	"	Arap ülkelerinin şiri
4 Mart 1937	Richmond, Kentucky	Eastern Kentucky State Teachers College; Richmond	Arap Kralları
	"	"	Filistin
	"	"	Arapların medeniyete katkısı
	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
	"	"	Arap ülkelerinin iktisadi durumu
	"	"	Arap ülkelerinin şiri
8 Mart 1937	Barbourville, Kentucky	Union College, Barbourville	Arap Kralları
	"	"	Arap ülkelerinin şiri
9 Mart 1937	"	"	Arap coğrafyası
	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
	"	"	Filistin
	"	"	Arapların medeniyete katkısı
	"	"	Arap sosyal yaşantısı
10 Mart 1937	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
	"	"	Arapların medeniyete katkısı
11 Mart 1937	Danwill, Kentucky	Centre College	Arap Kralları
	"	"	Filistin
	"	"	Manda yönetimi
12 Mart 1937	Bowling Green, Kentucky	Western Kentucky State Teachers College	Arap Kralları
17 Mart 1937	"	"	Arapların medeniyete katkısı
18 Mart 1937	"	"	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
	"	"	Arap ülkelerinin şiri
19 Mart 1937	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
	"	"	Arap coğrafyası
22 Mart 1937	Louisville, Kentucky	University of Louisville	Arap Kralları
	"	"	Filistin
	"	"	Arapların medeniyete katkısı
23 Mart 1937	Blomington, Indiana	Indiana University	Arap Kralları
24 Mart 1937	"	"	Arapların medeniyete katkısı
	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
25 Mart 1937	"	"	Arap ülkelerinin iktisadi durumu
	"	"	Arap coğrafyası
	"	"	Arap eğitim hayatı
26 Mart 1937	"	"	Arap sosyal yaşantısı
	"	"	Arap ülkelerinin şiri
	"	"	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer
31 Mart 1937	Evansville, Indiana	Evansville College	

1 Nisan 1937	(saat:09:00)	"	"	Arap Kralları
	(saat:11:00)	"	"	Arapların medeniyete katkısı
	(saat:16:00)	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
	(saat:18:00)	"	"	Arap eğitim hayatı
2 Nisan 1937	(saat:09:00)	"	"	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
	(saat:11:00)	"	"	Arap eğitim hayatı
	(saat:16:00)	"	"	Arap coğrafyası
	(saat:18:00)	"	"	Arap ülkelerinin iktisadi durumu
5 Nisan 1937	(saat:10:00)	"	De Pauw University	Mukaddes toprak üç ateş arasında
6 Nisan 1937	(saat:16:00)	"	"	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
	(saat:08:00)	"	"	Filistin
	(saat:09:00)	"	"	Arap coğrafyası
	(saat:10:00)	"	"	Arapların medeniyete katkısı
7 Nisan 1937	(saat:19:00)	"	Culver Military Academy	Arap eğitim hayatı
8 Nisan 1937	(saat:08:00)	"	"	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer
	(saat:10:00)	"	"	Arapların medeniyete katkısı
	(saat:12:00)	"	"	Arap ülkelerinin şifri
	(saat:08:00)	"	"	Arap eğitim hayatı
	(saat:10:00)	"	"	Arap coğrafyası
	(saat:12:00)	"	"	Arap ülkelerinin iktisadi durumu
12 Nisan 1937	(saat:08:40)	"	Upland, Indiana	Arap Kralları
	(saat:18:00)	"	"	Arap eğitim hayatı
13 Nisan 1937	(saat:09:40)	"	"	Arap Kralları
	(saat:16:30)	"	"	Filistin
	(saat:09:40)	"	"	Arap coğrafyası
14 Nisan 1937	(saat:16:30)	"	"	Arapların medeniyete katkısı
23 Nisan 1937		"	Chicago	Manda yönetimi ve manda anlaşmaları
25 Nisan 1937		"	"	Gelişmekte olan modern Arap ülkeleri
30 Nisan 1937		"	"	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer
10 Mayıs 1937		"	Chicago	Ortadoğu'nun geleceği
13 Mayıs 1937		"	Cliffland, Ohio	Ortadoğu'nun geleceği
17 Mayıs 1937		"	Hanover, Indiana	Arap Kralları
18 Mayıs 1937		"	Richmond, Indiana	Gelişmekte olan modern Arap ülkeleri
19 Mayıs 1937		"	Terre Haute, Indiana	Arap ülkelerinin iktisadi durumu
5 Haziran 1937		"	New York	Arap eğitim hayatı
13 Haziran 1937		"	Philadelphia	Reyhani için onur partisi ve Reyhani'nin "Arap Birliği" konferansı
10 Temmuz 1937		"	Pittsburgh	Ortadoğu'nun geleceği
		"	"	Arap-Amerikan kültürel ilişkileri

REYHÂNÎ'NİN AMERİKA'DAKİ 3. KONFERANSLAR SERİSİ (Şubat-Mayıs 1939)
 DAVET VE ORGANİZASYON: W. COLSTON LEIGH, INC.
 521 5. SOKAK, NEW YORK CITY

TARİH	YER	EV SAHİBİ KURUM	KONFERANSIN KONUSU VEYA ZİYARET SEBEBİ
13 Şubat 1939	Scranton, Pensilvania	Century Club	Arapların medeniyete katkısı
14 Şubat 1939	Providence, Road Island	Foreign Policy Association	Filistin'de Arap-Yahudi kavgası
23 Şubat 1939	Toronto, Canada	Holy Blossom Forum	Doğu ve Batı'nın birleştiği yer
27 Şubat 1939	Sacramento, California	Sacramento Community Forum	Filistin'de Arap-Yahudi kavgası
3 Mart 1939	Visalia, California	Visalia Junior College	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
5 Mart 1939	Oakland, California	First Congregational Church, Fresno	Filistin'i kim yönetecek?
6 Mart 1939	Pasadena, California	Town Hall Forum	"
7 Mart 1939	Pasadena, California	Pasadena Junior College	"
9 Mart 1939	San Fransisco, California	Town Hall Forum	"
10 Mart 1939	Yuba, California	Yuba City Adult School	Filistin'de Araplar ve Yahudiler
13 Mart 1939	Portland, Oregon	Town Hall Forum	Filistin'i kim yönetecek?
14 Mart 1939	Seattle, Washington	Town Hall Forum	"
30 Mart 1939	New York	N.Y. Town Hall Inc.	Arap Edebiyatı
15 Nisan 1939	New York	---	İspanyol general Franco'dan Madrid, Endülüs ve Fas'ı ziyaret teklifi alıyor
Mayıs başı 1939	New York	---	Lübnan'a dönmeyen önce Fas ve İspanya'ya uğramak üzere yol hazırlıklarına başlıyor

İSİM İNDEKSİ

İSİM İNDEKSİ

- °Abduh er-Reyhānī; 3
 °Abdulhamīd el-Bekrī; 169
 °Abdul°azīz b. Su°ūd; 24, 25, 26, 27, 57, 71,
 80, 118, 119, 152, 189
 °Abdulkerīm el-Faḍl; 26
 °Abdullah en-Nedīm; 65, 72
 °Abdullah Ferah; 13
 °Abdullah ibn el-Muḳaffa°; 190
 °Abdulmesīḥ Ḥaddād; 147
 °Abdurrahmān Mucāhid; 57
 °Adāl er-Reyhānī; 10
 Aḥmed Fāris eṣ-Şidyāk; 236, 244
 Aḥmed Şevḳī; 11, 13, 147
 Aḥmed Zekī Paşa; 22
 Albert er-Reyhānī; 10, 32, 60, 65, 84, 112,
 114, 121, 123, 124, 129, 134, 189
 Alfred de Musset; 61, 224
 °Ali bin Ebū Ṭālib; 16, 54, 125, 146, 220
 Alois Musil; 67, 143
 André Derain; 18
 Anṭün el-Cemīl; 235
 Arthur Schopenhauer; 45
 °Ārif Ğurayb; 30
 Auguste Comte; 43
 °Aziz el-Ḥūrī; 7
 Baruch Spinoza; 43
 Basilus °Abduleḥad Se°āde; 1
 Bertha Case; 17, 19, 26, 32, 46, 145, 178,
 181, 182, 183
 Beşāra °Abdullah el-Ḥūrī; 14, 173
 Blaise Pascal; 50, 143
 Buḥtunnaş; 108, 109
 Buḥturī; 231
 Burckhardt; 143
 Cāhız; 58, 208, 247
 Caudillo Franco; 34
 Ceffāl Ṭu°me; 1
 Cemāleddīn Afġānī; 72, 146
 Cemīl Ma°lūf; 7, 193
 Cemīl Merdüm; 30
 Cemīl Şıdkī ez-Zehāvī; 64, 145, 147
 Charles Darwin; 38, 41, 43, 75, 141
 Charles Debbas; 28, 30
 Charles M. Doughy; 119
 Charlotte Tailor; 128, 179, 180, 181
 Comte de Martel; 30
 Comte Richard de Mulinen, 14
 Corc °Aṭıyye; 14
 Corcī Zeydān; 11, 204, 209
 Cubrān Ḥalīl Cubrān; 15, 16, 28, 45, 79,
 112, 127, 134, 147, 155, 158, 161,
 168, 179, 180, 200, 203, 205, 206,
 207, 217, 218, 219, 221, 222, 223,
 235, 248, 249, 258, 259, 260, 261,
 262
 Cuneyd-i Bağdadi; 50
 Cürçī Dimitrī; 13
 Cürçī Nikülā Bāz; 13
 Denis Diderot; 161
 Don Juan Beigbeder; 33
 Dumas; 94
 Ebū Temmām; 231
 Ebu'l-°Alā el-Ma°arrī, 7, 9, 43, 54, 134,
 143, 145, 146, 170, 188, 191, 194,
 195, 220, 221, 225, 227, 242, 244
 Ebu'l-°Atāhiyye; 220
 Edgar Fawcett; 141
 Edīb İshāk; 65, 199
 Edward Fitzgerald; 9
 Edward Gibbon; 143, 174
 Edward Lane; 133
 Edwin Markham; 5, 193, 258
 Eflatun; 37, 220,
 Eldon Rutter; 143
 el-Ḥalīfe el-Ḥasen; 33,
 el-Ḥūrī Buṭrus el-Bustānī, 6
 el-Huseyn °Ali Kāşifi'l-ġitā en-Necefi; 63
 el-°Ayyāşī; 236
 Emīn el-Ḥūrī; 236
 Emīn el-Ḥuseynī; 27
 Emīr Şekīb Arslān; 31
 Enīse er-Reyhānī; 1
 Ernest Renan; 3, 77, 162
 Es°ad er-Reyhānī; 10, 17
 Es°ad Ṭu°me; 13
 eṣ-Şeyḥ Mustafa el-Ġalāyīnī; 13
 Evliya Çelebi; 53
 Faḥrī el-Bārūdī; 30
 Fairchild; 193
 Fārābī; 190
 Faraḥ Antun; 88, 235
 Fāris el-Ḥūrī; 30
 Fāris er-Reyhānī, 3, 9
 Fāris Nimr; 11,
 Feliks Fāris; 13, 182, 256
 Ferīduddīn Aṭār; 50, 146
 Firdevsī; 43, 104, 112, 146, 235
 Frank B. Sanborn; 258
 Frederich Max Muller; 144

Friedrich Nietzsche; 38, 128, 130, 147, 148,
 178, 247
 Gazneli Mahmud; 235
 Ğazzālī; 112, 147
 George Byron; 149, 224
 George Byron; 61
 George Kufūrī; 30
 Goethe; 220
 Gustave Le Bon; 143
 Ğāfız İbrahim; 11, 147
 Ğalīl bin Aĥmed; 206
 Ğalīl Muṭrān; 11, 13, 31
 Hanne er-Reyhānī; 11
 Harold F. Jacob; 143
 Hāşim el-^cAttāsī; 30
 Ğayrullah Ğayrullah; 15
 Hemeros; 37, 220
 Henri Matisse; 17
 Henry Jewet; 4, 193
 Henry Lewis Stimson; 152
 Henry Thoreau; 73, 148, 149
 Herbert George Wells; 22
 Herbert Spencer; 41, 42, 43, 141
 Hz. İsa; 88, 90, 168, 172
 Hz. Muhammed; 53, 54, 175
 Ignace Kratchkovski; 14, 59, 110, 153, 155,
 207, 243, 250
 Immanuel Kant; 42
 Ivan Tourguenneff; 208
 İbn Batuta; 53, 236
 İbn Cubeyr; 236
 İbn er-Rūmī; 190
 İbn Fāriḡ; 50, 146, 208, 220
 İbn ^cArabī; 50, 146
 İbn-i Rüşd; 42
 İbrāhīm el-Ğavrānī; 207
 İbrāhīm ^cAbdulḡādir el-Māzinī; 31
 İlyā Ebū Māḡī; 147, 224
 İmruu'l-Ḳays; 54
^cİsā el-Ğūrī; 112
^cİsā İskender el-Ma^clūf; 159
 J. Spencer Trimmingham; 237
 Jean Jack Rousseau; 73, 75, 112, 161,
 Jean Lecerf; 31
 John Lewis Burkhart; 119
 John Ludwig; 143
 John Payne; 133
 John Philby; 119
 John William Draper; 165
 Julius Lay; 19

Kafka; 190
 Ḳāsim Emīn; 72
 Kemal el-Ğācc; 42, 176
 Kisāi; 70
 Kral Faysal; 29, 67, 70, 114, 120, 137, 145
 Ḳunşantın Yenī; 24, 56, 249
 Lamartine; 219
 Lecrutius; 134
 Leopold Sedar Senghor; 190
 Lev Tolstoy; 112, 142, 147, 184, 185, 254
 Lord Coleridge; 16
 Louis Massignon; 30
 Ludwig Büchner; 141
 Luvīs Şeyḡū; 141, 205
 Ma^crūf er-Ruşāfi; 13, 14, 57, 116, 145
 Mark Twain; 247
 Martin Heidegger; 45
 Mārūn ^cAbbūd; 27, 68
 Mary Elizabeth Haskell; 16, 127, 158, 179,
 180, 223, 260, 261
 Max Eastman; 30
 Mehmed Akif Ersoy; 78
 Mevlāna, 50
 Mey er-Reyhānī; 177
 Mey Ziyāde; 32, 33, 111, 112
 Michael Monahan, 6, 193
 Miḡayl Nu^cayme; 59, 127, 147, 161, 168,
 198, 201, 258, 261
 Mohandas Karamçand Gandi; 24, 50, 57,
 67, 143, 146
 Muḡammed bin ^cAbdulvehhāb; 146,
 Muhammed Cemīl Beyhūm; 30
 Muḡammed ^cAbduh; 11, 72, 79,
 Muḡammed Kurd ^cAli; 13, 14, 56, 65, 67, 120
 Muḡammed Luṭfi Cumu^ca; 11, 13, 62, 65, 67
 Muhammed Mendūr; 60
 Munīr el-Ğusāmī; 210,
 Mustafa Kāmil; 72
 Mustafa Şādiḡ er-Rāfi^ci; 13
 Mustafā. Luṭfi el-Menfalūti; 147, 205
 Mutenebbī; 64, 218, 222, 226, 231
 Na^cūm Mukerzel; 2, 3, 64, 68, 191, 193,
 208, 228, 229
 Nāzik el-^cĀbid; 30
 Necīb Diyāb; 17
 Neftaveyh; 70
 Nesīb ^cArīḡa; 147
 Nesīm Āzār; 236
 Nikūlā Feyyāḡ; 14
 Nikūlā Ğaddād; 235

Nudra Haddād; 147
Ona Mona; 259
Pablo Picasso; 18, 19
Papa 15. Benedictus; 19, 79
Paul Cezanne; 18, 19
Paul Verlain; 199
Paul W. Harrison; 143, 160
Ralph Waldo Emerson; 21, 38, 50, 142, 148
Ramsey Mac Donald; 28
Richard Francis Burton ; 130, 143
Richard Francis; 143
Richard le Gallianne, 5, 192, 258
Şafiyuddīn Hıllī; 218,
Sa^cdullah el-Cābirī; 30
Şalāh Lebābidī; 30
Şalāhuddīn el-Eyyübī; 137
Samuel Beckett; 190
Sattout el-Hācc, 10
Se^cāde er-Reyhānī, 4, 10
Selīm el-Bustānī; 235
Selīm Serkīs, 7, 13, 63, 64, 112
Selmūn er-Reyhānī, 17
Seyfuddevle, 226
Seyyid İdrīsī; 26, 114
Shakespeare; 112, 142, 194, 195, 220, 226
Sir Hamilton Gibb; 32
Sir Percy Cox; 24
Suleymān er-Reyhānī; 10
Şarl el-Ḳurm; 83
Şefik el-Ma^clūf; 61
Şerīf Huseyin, 25, 26, 56, 80, 120
Şeyh Aḥmed el-Cābir; 25
Şibl Demmūs, 7, 11, 112
Şiblī eş-Şumeyyil, 11, 112
Şukrī el-Ḳuvvetlī; 30
Şukrī Ğānim; 15
Tāhā Huseyin; 60, 62
Ṭāī; 218, 231
Ṭāriḳ bin Ziyād; 160
Tevfīḳ Yūsuf ^cAvvād; 73
Theodore Roosevelt; 19, 79, 152
Thomas Carlyle, 9, 53, 73, 112, 118, 127,
147, 175, 244
Thomas Henry Huxley; 41, 43, 73, 125,
141, 169
^cUmer Fāḫūrī; 30
^cUmer el-Ḥayyām; 9, 145
Victor Marie Hugo, 94, 141, 161, 199
Voltaire; 43, 68, 75, 112, 135, 148, 161,
199, 244, 247

Von Eckhardt; 20
Walt Whitman; 13, 209, 210, 212, 215, 217,
218, 249
William James; 42
William Lloyd Garrison; 38, 112, 198
William Palgrave; 143
William Wordsworth; 220
Yaḫyā bin Ḥamīduddīn; 24
Ya^ckūb Şarrūf; 11, 112, 235
Yūsuf el-Ḥuveyyik; 15, 32, 33, 83
Yūsuf er-Reyhānī; 10

YER İNDEKSİ

YER İNDEKSİ

- Aden; 24, 56, 151
 Afkâ vadisi; 242
 Akdeniz; 151
 Almanya; 20, 130, 138
 Amazon Nehri; 179
 Amerika; 6, 8, 9, 14, 15, 19, 20, 23, 27, 28,
 30, 32, 33, 34, 55, 59, 65, 66, 67,
 69, 72, 74, 75, 79, 80, 81, 82, 90,
 93, 109, 110, 114, 118, 126, 138,
 139, 152, 154, 155, 161, 162, 174,
 181, 183, 188, 189, 193, 198, 227,
 228, 231
 Amazon; 10
 Arap Yarımadası; 22, 23, 56, 70, 238
 °Asîr; 24, 52, 114
 Atina; 106
 Atlantik; 17
 Avrupa; 14, 15, 19, 33, 35, 44, 72, 147,
 151, 181, 187, 190, 204
 °Ayn-u °Âr; 26
 Ba°albek; 151
 Bağdat; 24, 57, 116, 130
 Baltimore; 28
 Barselona; 19
 Basra; 27, 57
 Basra Körfezi; 186
 Beyrut; 13, 14, 15, 26, 32, 34, 66, 106, 110,
 120, 128, 132, 176
 Bombay; 24, 57, 136
 Boston; 136
 Broklyn, 4, 151
 Chicago; 28
 Cidde; 23, 56, 80
 Concord; 52
 Cubeyl; 117
 Endülüs; 117, 186
 Fas; 34, 35, 59, 117
 Filistin; 19, 26, 27, 28, 34, 70, 79, 94, 111,
 123, 138, 151, 187, 188, 189
 Fransa; 6, 27, 30, 81, 96, 101, 107, 110,
 121, 138, 179
 Fureyke; 1, 3, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 52, 55, 111, 112, 114, 120, 121,
 123, 146, 154, 156, 157, 239, 240,
 250
 Galata; 107
 Ğarzûz; 10, 116, 117
 Ğirnata; 19
 Greenish Village; 16
 Halep; 128, 187
 Hayfa; 94, 96
 Hicaz; 24, 28, 56, 80, 112, 114, 120, 136
 Hindistan; 24, 30, 57, 119, 151
 Ğubûs; 26
 Hufuf Çölü; 24, 25
 Irak; 24, 25, 29, 31, 114, 115, 116, 120,
 121, 137, 186
 Illinois; 32
 İngiltere; 9, 24, 30, 66, 67, 138
 İran; 104
 İspanya; 34, 117, 197
 İstanbul; 177
 İsviçre; 187
 İşbiliye; 19, 181
 Kahire; 11, 22, 32, 56, 96, 101, 128, 193
 Kaliforniya; 28
 Kalküta; 136
 Kanada; 9, 28, 30, 66, 138, 189
 Kansas; 5, 6
 Kerbela; 16, 125, 137
 Kerkük; 29, 137
 Kesrivân; 117
 Kızıl Deniz; 21, 151
 Kudüs; 26
 Kufe; 137
 Kunayıra; 26
 Ğurna el-Ğamrâ; 1, 26
 Ğurne Şehvân; 6
 Kurtuba; 19
 Kuveyt; 25
 Laħc; 114
 Londra; 15, 16, 17, 19, 21, 28, 125, 136,
 145
 Lübnan; 3, 5, 6, 8, 10, 13, 15, 17, 18, 19,
 20, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 58,
 65, 69, 70, 72, 82, 89, 90, 92, 94,
 110, 116, 117, 120, 123, 129, 135,
 139, 154, 155, 157, 158, 159, 161,
 162, 170, 172, 181, 182, 183, 187,
 193, 204, 209, 214, 239, 242
 Madras; 136
 Madrid; 19, 25
 Manchester; 17
 Mekke; 23, 24
 Meksika; 10, 18, 20, 137
 Mercîryyûn; 26
 Mérida; 17
 Metn; 2, 117
 Mexico; 20

Mısır; 12, 13, 22, 31, 32, 69, 88, 96, 137, 151
Michigan; 28
Musul; 29, 137
Napoli; 25
Nasıra; 94
Necd; 24, 25, 57, 114, 118, 119
Necef; 137
Newburgh, 4
Newstead Abbey; 149
New York; 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 15, 16, 17, 75, 18, 20, 21, 22, 27, 28, 32, 65, 111, 112, 121, 125, 126, 130, 134, 135, 139, 156, 158, 192, 227, 260
Ohio; 28
Osmanlı Devleti/İmparatorluğu; 74, 75, 80, 81, 82, 83, 138, 160, 174
Oxford; 237
Paris; 15, 17, 19, 21, 158, 179, 181
Pensilvanya; 151
Prusya; 130
Riyad; 25
Roma; 91
San'a; 24, 56
Sarı Deniz; 151
Sayda; 26
Selanik; 106
Sovyetler Birliği; 59
Sudan; 52
Suriye; 3, 18, 20, 21, 25, 26, 30, 32, 34, 70, 74, 79, 80, 110, 120, 121, 139, 151, 154, 158, 160, 181, 230
Suudi Arabistan; 26, 57, 58, 71
Süleymaniye; 29
Süveyş Kanalı; 56
Şam; 13, 21, 128, 187
Şāviye; 1, 2, 6, 26, 35
Taberiye; 14, 96, 99, 101
Tedmur; 151
Teksas; 151
Tihâme; 52, 56
Toronto; 136
Trablus; 26
Tulhüm; 97
Tunus; 186
Tuṭvān; 34
Ur Harabeleri; 62
Vermont; 151
Washington; 19, 21, 140
Yemen; 23, 24, 56, 57, 114

Yucatan; 10, 137
Zahle; 13, 26